

**НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ КИРИЛО :: СВЕТИ САВА
869–1219–2019**

НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ ЂИРИЛО ÷ СВЕТИ САВА
869-1219-2019

INSTITVTVM LINGVÆ SERBICÆ
ACADEMIÆ SCIENTIARVM & ARTIVM SERBICÆ
PALÆOSLAVICA & SERBICA ANTIQVA II

**SANCTORVM CYRILLI & SABBÆ
PATRIMONIVM & POSTERIORA
QVÆ EO STRVCTA SVNT
DCCCLXIX–MCCXIX–MMXIX**

I

BELGRADI MMXIX

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СТАРОСЛОВЕНСКО И СРПСКО НАСЛЕЂЕ 2

**НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ КИРИЛО ✠ СВЕТИ САВА
869–1219–2019**

I

БЕОГРАД 2019

УРЕДНИЦИ
ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ

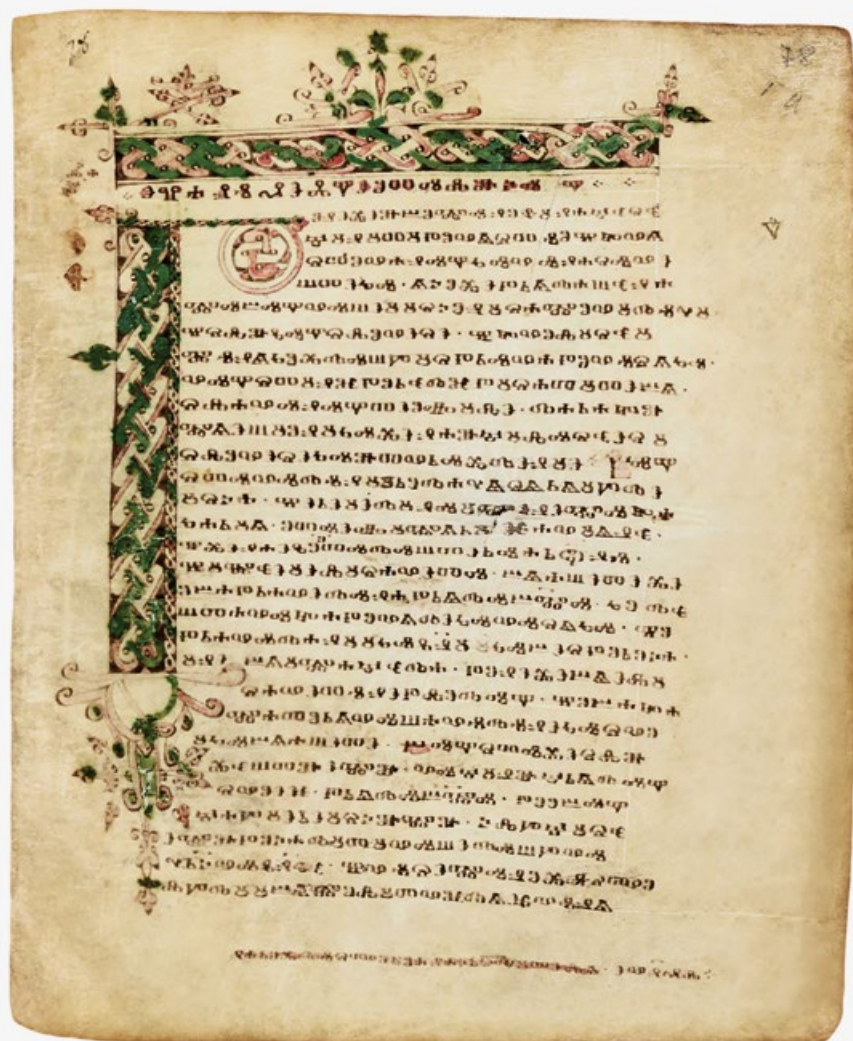
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
ДР МАРТА Ж. БЈЕЛЕТИЋ, ДР ЂОРЂЕ П. БУБАЛО, ДР ДРАГАН ВОЈВОДИЋ,
ДОПИСНИ ЧЛАН САНУ, ДР ИЛОНА ЈАНИШКОВА, ДР ГОРДАНА
ЈОВАНОВИЋ, ДР ЉИЉАНА ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, ДР ИВОНА КАРАЧОРОВА,
ДР АЛЕКСЕЈ МСТИСЛАВОВИЧ ПЕНТКОВСКИ, ДР СРЂАН ПИРИВАТРИЋ,
ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР МИЛАН РАДУЈКО, ДР † ЗДЕНКА РИБАРОВА,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН МАНУ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ, ДР ВАЊА СТАНИШИЋ,
ДР † ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ, ДР ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ,
ДР ЈОАНИС ТАРНАНИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ

РЕЦЕНЗЕНТИ
АКАДЕМИК ГОЈКО СУБОТИЋ
АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ, ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ
АКАДЕМИК ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЏОР

REDEGERVNT
DR IOHANNA RADIĆ, DR VICTOR D. SAVIĆ

REDACTORVM COLLEGIVM
DR MARTHA Ž. BJELETIĆ, DR GEORGIVS P. BUBALO, DR AMATVS VOJVODIĆ,
ACADEMIÆ SOCIVS EPISTOLARIVS, DR HELENA JANYŠKOVÁ,
DR SVPERBA JOVANOVIĆ, DR LILIA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR IOHANNA
KARACHOROVA, DR ALEXIVS MSTISLAVI F. PENTKOVSKIY,
DR SERGIVS PIRIVATRIĆ, DR IOHANNA RADIĆ, DR CARVS RADUJKO,
DR † SIDONIA RIBAROVA, ACADEMIÆ MACEDONICÆ SOCIA EXTERNA,
DR VICTOR D. SAVIĆ, DR IOHANNINVS STANIŠIĆ, DR † DEMETERIVS
E. STEFANOVIĆ, DR LENA STOJANOVIĆ, DR IOHANNES TARNANIDIS,
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS

RECENSVERVNT
QVIETVS SUBOTIĆ, ACADEMIÆ SOCIVS ORDINARIVS
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS
IASME GRKOVIĆ-MAJOR, ACADEMIÆ SOCIA ORDINARIA

Маријино четворојеванђеље, трећа четвртина XI века
Руска државна библиотека у Москви, Григорович 6
л. 78а, почетак Јеванђеља по Луки, глагољица
(слика с ликовном дорадом)

У историји словенске и српске писмености обично се посматрају у пару свети Ћирило – Константин Философ (827–869) и Методије (815–885), свети Симеон – Стефан Немања (1113–1199) и Сава (1175–1236). Везе између њих су природне и њихова дела су заједничка. У оба случаја то су „света двојица“ која делају заједно и један се наставља на другога, заједно се прослављају иштују, заједно представљају. Те се узајамне везе подразумевају и овде их и не истичемо у први план. Могло би се очекивати да се у тематску целину повежу Ћирило и Симеон, зачетници великога дела, и Методије и Сава, настављачи и извршиоци, архијереји. Ми, међутим, повлачимо линије од једне до друге епохе, симболички их равнајући по истој вертикали, која се показује као константа што допире до новог доба, добре плодове дајући столећима и оплемењујући словенске народе; међу њима и српски род на један посебан начин, пре свега захваљујући личностима српске свете двојице. Свети Ћирило зачетник је једнога вида словенске културе, а по његовој смрти, пре равно 1150 година, и с устоличењем светог Методија за панонског архиепископа (869), почео је узбудљив ход тада зачете културе за све Словене који су је прихватили. Та је култура на српском тлу своју пуноћу остварила три и по столећа касније – у делу светог Саве, равноапостолнога, и његових савременика. Пре пуних 800 година основана је самостална Српска архиепископија (1219), у којој је главним и јединим литургијским језиком постао српкословенски, српски изданак ћирилометодијевскога, старословенскога.

Дело великих просветитеља словенских и српских и њихових бројних и небројених наследника – словенска књижевна и књижна реч, на Институту за српски језик САНУ почела се проучавати пре пола столећа (1969). Први сарадник Института на

Старословенистичком одсеку био је Димитрије Е. Стефановић, уједно и члан наше редакције, преминуо пре објављивања Зборника (2019). Руководилац Одсека био је Димитрије Богдановић, проучавалац српскога средњег века на многим пољима. У круг сталних сарадника ушли су тада Никола Родић и Гордана Јовановић, а раду на Одсеку својим су филолошким искуством помагали Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић и Ђорђе Трифуновић. Обрађивани су различити српкословенски извори, а обрађени и издати Мирослављево јеванђеље (1986), Вуканово јеванђеље, Матичин апостол (1979), Шишатовачки апостол (1989) и други споменици.

Овим су зборником додирнуте многе теме, дотакнута су или заокружена бројна питања. Аутори разноврсних, премда у бити блиских интересовања кретали су се у областима историографије, историје језика, писма, књижевности и књиге, штампе, права, уметности. Словенска и српска културна прошлост хронолошки су захваћене у широком распону, без строгих временских и просторних ограничења – од првих и раних помена Словенâ и словенских племена (V, VI – X век), преко времена светих Солуњана (863–885), периода настанка и преписивања главних старословенских извора (последња трећина IX – крај XI века), с освртом на писменост крајњег словенског југа коју су градили и подизали први међу ученицима Солунске браће. Тежиште се, потом, помера на српску средњовековну културу (углавном од XII до XIII века), на светога Саву и његове ученике, унеколико и на везе и аналогije с традицијама Руске земље, као и на културне подстицаје или одјеке видљиве у бугарскословенској књизи и ликовној уметности Бугарске земље (XVIII–XIX век). Разматра се рецепција старог словенског и српског културног наслеђа, представљање првих просветитеља и њихов култ међу Србима (друга половина XVIII – прва половина XX века), чиме је затворен основни тематски круг. Двокњижје се завршава освртом на црквенословенске изданке забележене у језику Вука Караџића (1818), чија се потка тражи у живом говору из Старе Херцеговине, завичају Вукових предака (XX – почетак XXI века). Зборник је физички раздељен на две целине, организоване више хронолошки неголи тематски; није располажућен садржински нити према посветама и као целина предаје се словенској и српској читалачкој публици.

С А Д Р Ж А Н И Е
CONTINENTVR IN HOC LIBRO

I

РАНА ИСТОРИЈА

Предраг М. Коматина, Рани јужнословенски етноними и питање порекла и постанка јужнословенских племена	3
Predrag M. Komatina, Early South Slavic Ethnonyms and the Issue of Origin and Genesis of the South Slavic Tribes	27
Bohumil Vykypl, Romana Jakobsona <i>Počátek národního sebeurčení v Evropě</i> а význam cyrilometodějské misie	29
Bohumil Vykypl, Roman Jakobson's <i>The beginnings of National Self-Determination in Europe</i> and the Importance of the Cyrillo-Methodian Mission	35

ВРЕМЕ ФОРМИРАЊА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

Валерия С. Ефимова, К вопросу о путях формирования старославянского лексического фонда: о некоторых переводческих установках св. Кирилла	39
Valeriya S. Efimova, Contribution to the Study of the Formation of the Old Church Slavonic Lexical Corpus: Saint Cyril's Translation Principles	54
Александар Б. Лома, «Светлое оружие» Кирилло-мефодиевский перевод псалмов и славянская устнопоэтическая традиция	55
Aleksandar B. Loma, "Shiny Weapons". Cyrillo-Methodian Translation of the Psalms and Slavic Oral Poetry	71

Алексей Мстиславович Пентковский, Славянский перевод Евангелия и его использование в богослужении в IX (посл. треть) — XI вв.	73
Aleksey Mstislavovich Pentkovskiy, Slavonic Translation of the Gospel and Its Liturgical Use between the Last Third of the 9 th and the 11 th Century	148

СТАРА ЛЕКSIKA

Виктор А. Баранов, Статистический анализ одно- и двухкомпонентных лингвистических единиц Ассеманиева Евангелия	155
Viktor A. Baranov, Statistical Analysis of One- and Two-Component Linguistic Units in the Codex Assemanius	179
Petra Stankovska, Zápís staroslověnské spojky a částice <i>ašte/aće/ešte</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> v nejstarších staroslověnských památkách	197
Petra Stankovska, Written Forms of the Old Church Slavonic Conjunction and Particle <i>ašte/aće</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> in the Earliest Old Church Slavonic Monuments	210
Ilona Janyšková, Staroslověnské názvy pro boj a válku z pohledu etymologického	211
Ilona Janyšková, Old Church Slavonic Names for Battle and War from an Etymological Point of View	220
Helena Karlíková, Některá významová specifika staroslověnského lexika a jejich odraz ve starších fázích slovanských jazyků (z hlediska etymologie a historické sémantiky)	221
Helena Karlíková, Some Semantic Peculiarities of the Old Church Slavonic Lexicon and Their Reflection in the Early Phases of Slavonic Languages (from the perspective of etymology and historical semantics)	229
Снежана М. Петровић, Трагови раних словенско-турских језичких контаката (на материјалу старословенских споменика)	231

Snežana M. Petrović, The Traces of Early Contacts between the Slavic and Turkic Languages (based on the lexical material from Old Church Slavonic documents)	252
† Зденка Рибарова, О Речнику македонске редакције црквенословенског језика	253
† Zdenka Ribarova, On The Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic	259
Лилјана А. Макаријоска, Лексичките слоеви во македонските и српските апостоли од XII до XIV век	261
Liljana A. Makarijoska, Lexical Layers in Macedonian and Serbian Apostles from the 12 th –14 th Centuries	280

СРПСКИ СПОМЕНИЦИ И ЊИХОВ ЈЕЗИК

Вања Станишић, Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми	285
Ваня Станишич, Мюнхенский абецедарий и его иновации и архаизмы	304
Јоханес Рајнхарт, Српскословенске јеванђељске перикопе Велике седмице у Бечком октоиху (cod. Vindob. Slav. No 46)	305
Johannes Reinhart, Serbisch-kirchenslavische Evangelienperikopen der Karwoche in einer Wiener Oktoëchos-Handschrift (cod. Vindob. Slav. Nr. 46)	322
Марија Д. Вучковић, Српскословенске сложенице с интензификаторском компонентом 'три'	323
Marija D. Vučković, Serbian Church Slavonic Compounds with the Intensifying Component 'Three'	359
Марина Ф. Курешевић, Од књишког ка вернакуларном: два начина језичког изражавања у списима светог Саве	361
Marina F. Kurešević, From the Literary to the Vernacular: Two Modes of Linguistic Expression in the Writings of Saint Sava ...	382

II

САВА ЗАКОНОДАВАЦ

Виктор Д. Савић, „Образник светог Саве Српскога“ О датовању предлошка јединога српскословенскога преписа Студеничкога типика	385
Viktor D. Savić, “Saint Sava’s Typikon.” The Dating of the Model for the Only Serbian Church Slavonic Manuscript Copy of the Studenica Typikon	429
Елена Владимировна Белякова, Особенности славянской церковноправовой традиции от солунских братьев до Саввы Сербского	433
Elena Vladimirovna Belyakova, The Features of the Slavonic Canonical Tradition from the Thessalonian Brothers to Saint Sava of Serbia	456
Срђан Н. Шаркић, Један правноисторијски прилог о Законоправилу светог Саве	461
Srđan N. Šarkiћ, A Contribution to the Study of the Nomokanon of Saint Sava from the Perspective of Legal History	470
Зорица В. Никитовић, Семантичко-деривациона група законъ у Законоправилу светог Саве и српској језичкој традицији	471
Zorica V. Nikitović, Formative-Semantic Group -закон- in St Sava’s Nomokanon and the Serbian Linguistic Tradition	497
Станоје Бојанин, Заповести светих отаца из Требника библиотеке манастира Зограф (рукопис бр. 50)	499
Stanoje Bojanin, “Zapovesti svetih otaca” (“The Commandments of the Holy Fathers”) from the Trebnik of the Monastery Zographou Library (Manuscript No 50)	522
Ђорђе П. Бубало, Извод из Епитимијног номоканона у Ковиљском и Софијском препису Душанова законодавства и његов руски предлог. Пролегомена за реконструкцију историје текста млађег Епитимијног номоканона	525

Đorđe P. Bubalo, The Digest of the Penitential Nomokanon in the Kovilj and Sofia Manuscript Copies of the Code of Emperor Dušan and Its Russian Prototype. Prolegomena to Reconstructing the History of the Text of the Later Version of the Penitential Nomokanon	586
--	-----

САВИНИ УЧЕНИЦИ

Драгиша П. Бојовић, Богоносни наставник Сава и његови богоносни ученици	593
Dragiša Bojović, God-Bearing Teacher Sava And His God-Bearing Students	604
Aleksander E. Naumow, Obecność św. Arsenija Serbskiego w cyrylickich rękopisach w Polsce w kontekście zagadnień regionalizmu	607
Александр Е. Наумов, Воспоминание св. Арсения Сербского в кириллических рукописях в Польше в контексте вопроса регионализма	627

СЛУЖБЕ СЕТОМЕ САВИ И ДРУГИМА

Татјана С. Суботин-Голубовић, Служба светим апостолима Вартоломеју и Варнави као пример осoбеног састава рукописа бр. 361 Архива САНУ	631
Tatjana Subotin-Golubović, Service to the Holy Apostles Bartholomew and Barnabas as an Example of the Peculiar Composition of the Manuscript SASA Archive No. 361	650
Наташа Половина, „Са звуком духовним свирао си красно“. Симболика музичких инструмената у културним списима посвећеним светом Ђирилу и светом Сави	651
Nataša Polovina, “With Spiritual Sound, You played Divinely”. The Symbolism of Musical Instruments in Religious Writings Dedicated to Saint Cyril and Saint Sava	659

Сергей Юрьевич Темчин, Модели построения канонов древнейшей службы свт. Савве Сербскому: канон «Светоносное и световидное...»	661
Sergey Yuryevich Temchin, Models for Constructing the Canons in the Earliest Hymnographic Office to St Sava of Serbia: the Canon “The Light-Bringing and Light-Looking...”	680
Миланка Убипарип, Теодосија Хиландарца Служба светоме Сави без мале вечерње	681
Milanka Ubiparip, Teodosije of Hilandar’s “Service to Saint Sava” without the Small Vespers	700
Наталья Васильевна Рамазанова, Нотированные Службы в рукописях XVII века двум святым иерархам: св. Савве Сербскому и св. Петру Киевскому в русских певческих рукописях	707
Nataliya Vasilievna Ramazanova, Notated Services in 17 th -Century Manuscripts Dedicated to the Holy Archbishops Saint Sava and Saint Peter of Kiev in Russian Poetic Manuscripts	720

СТАРИ СПОМЕНИЦИ

Душица Д. Грбић, Стоглав светог Генадија, патријарха константинопољског, у српскословенским преписима	723
Dušica D. Grbić, Old Serbian Church Slavonic Manuscript Copies of Stoglav by Saint Gennadius, Patriarch of Constantinople	741
Љупка Васиљев, Нова варијанта похвалног слова архистратизима Михаилу и Гаврилу Климента Охридског	743
Ljupka Vasiljev, A New Variant of the “Encomium on the Archangels Michael and Gabriel” by Clement of Ohrid	750
Томислав Ж. Јовановић, Варијанта Варуховог откровења из рукописне збирке А. И. Хлудова	767
Томислав Ж. Ђованович, Вариант Откровения Варуха из собрания рукописей А. И. Хлудова	773

КА НОВОМЕ ДОБУ ❖ ЛИКОВНА УМЕТНОСТ

Ивона Карачорова, Още веднџ за свещеноинок Макарий и славянското книгопечатане на Балканите	783
Ivona Karachorova, Revisiting Priestmonk Makarije and Slavonic Print Publishing in the Balkans	801
Иванка Ы. Гергова, Образите на св. Сава Срѣбски в бѣлгарското изкуство през XVIII и XIX век	803
Ivanka Y. Gergova, Depictions of Saint Sava in Bulgarian Art in the 18 th and 19 th Centuries	825
Владимир М. Симић, Између Жефаровића и Соларића: промена историјске слике светих Ћирила и Методија у другој половини XVIII века	849
Vladimir M. Simić, Between Žefarović and Solarić: A Change in the Historical Perception of Cyril and Methodius in the Second Half of the 18 th Century	861
Игор Б. Борозан, Од локалног до општег: сликарство и уобличавање култа светих Ћирила и Методија у српској и југословенској култури XIX и прве половине XX века	867
Igor B. Borozan, From the Local to the General: Painting and the Shaping of the Cult of Saints Cyril and Methodius in Serbian and Yugoslav Culture in the 19 th and the First Half of the 20 th Century	883

ИЗ СТАРИНЕ ДО ВУКА

Марта Ж. Бјелетић, Од светог Ћирила преко светог Саве до Вука (именице средњег рода на -ије у Вуковом речнику и у Вуковој постојбини)	899
Marta Ž. Bjelečić, From Saint Cyril, through Saint Sava, to Vuk (Neuter Nouns Ending in -ije in Vuk Karadžić's Dictionary and in His Ancestral Region)	915

РАНА ИСТОРИЈА

ПРЕДРАГ М. КОМАТИНА

РАНИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЕТНОНИМИ
И ПИТАЊЕ ПОРЕКЛА И ПОСТАНКА
ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ПЛЕМЕНА

Рани Словени нису имали своју писменост све до појаве Солунске браће св. Ђирила и Методија и настанка глагољице 863. године, тако да су пре тога, али у великој мери и после тога вести о њима забележене у страним изворима, пре свега на грчком и латинском језику. Старије форме словенског језика – прасловенски, а затим и старословенски, имали су фонолошки састав у извесној мери различит од оба сродна индоевропска језика, па су рани словенски етноними забележени у изворима онако како су их грчки и латински писци репродуковали у својим књижевним језицима. Тако је на пример прасловенско *o* у грчким и латинским текстовима углавном постајало *a*, прасловенски полувокали *ъ* и *ь* су по правилу били вокализовани, а на исти начин су били репродуковани и словенски слоготворни сугласници *p* и *l* (у старословенским текстовима и касније најчешће бележени као *pъ* и *лъ*). Научници, у првом реду историчари, најчешће су само преузимали облике забележене у грчкој и латинској изворној грађи, те су на основу њих изводили некад и врло далекосежне закључке. Међутим, када се реконструише њихов тачан словенски облик, ти етноними постају корисно сведочанство за изучавање проблематике порекла и постанка јужнословенских племена.

Кључне речи: Јужни Словени, племена, етноними, рани средњи век, Срби, Хрвати, Карантанци, Другувити, Брсјаци, Тимочани

Писци из средине VI века познају Словене и њихове источне сроднике Анте само под тим заједничким именима, али већ знају и за њихову поделу на мања племена. Тако Прокопије пише како су Херули, претрпевши пораз од Лангобарда на обали Дунава 495. године, отишли у своју скандинавску прадомовину „прошавши редом све

* Предраг М. Коматина, Византолошки институт САНУ, Београд.

Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (бр.177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

словенске народе“ (...ἡμεῖσαν μὲν τὰ Σκλαβηγῶν ἔθνεϊ ἐφεξῆς ἄπαντα..., De bello Gothico II.15, PROCORII OPERA: 215; БАРИШИЋ 1953а: 25–31; ВИИНЈ I: 22–23); Јорданес бележи да „многобројни народ Венета“, премда се начелно деле на Словене и Анте, „сада мењају имена према различитим родовима и местима“ (...ab ortu Vistulae fluminis per inmensa spatia Venetharum natio populosa consedit. Quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Slave-ni et Antes nominantur..., IORDANES: 62–63); „народи Словена и Анта“ се помињу и у Маврикијевом Стратегикону крајем VI и почетком VII века (Τὰ ἔθνεϊ τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν..., MAURICIUS STRATEGICON: c. XI.4, p. 370.3 sq.). Према томе, подела Словена и Анта на племена била је давнашња појава која је постојала још у њиховој прапостојбини, те би ту требало и тражити зачетке словенске етнониимије.

Први пут се имена неких од тих племена појављују у спису Чуда светог Димитрија, при опису велике словенске најезде на Илирик и опсаде Солуна из 614–616. године: „за епископата блажене успомене Јована, подиже се народ Словена, неизмерно мноштво састављено од Дрогувита, Сагудата, Велегезита, Вајунита, Верзита и осталих народа“ (...τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζίτων, Βαϊουνιτῶν, Βερζιτῶν καὶ λοιπῶν ἔθνων, MIRACLES: II.1, p. 175; БАРИШИЋ 1953б: 85–95; ВИИНЈ I: 186–194; SSS I: 108–109, 379–380, 389; V: 18; VI: 296–297, 357–358; Свод, II: 191–193; Живковић 2002: 184–262). Дроγουβίται, одн. Драγουβίται, како њихово име бележи састављач Чуда светог Димитрија, помињу се и у каснијим изворима као Дроуγουβίται, Драуаβοῦντοι, Драуοβοῦντοι, а њихово подручје као Дроуγουβιτία, Дроуγουβιτεία, Дроуγοβητεία, Δουργαβιτία, Δροуγουβιτική ἐξουσία (САМИНАТА: 8; ΝΟΤΙΤΙΑΕ: No 7.299, 9.185, 10.218, 13.228, 824, 827; АСТЕС DE LAVRA I: No 1, pp. 85–91; СНОМАТЕНУС: No 81.91, 94.27–28). Због различитог записивања тог имена у различитим, а каткад чак и у истом извору или у истој врсти извора, у науци се јавило и мишљење да су у питању различита племена, једно које би се звало *Дроувиџи* (или *Друјовиџи*) и живело у Македонији и друго које би се звало *Драјувиџи* (*Драјовиџи*) из Тракије (ВИИНЈ I: 186–188, нап. 3; VASMER 1941: 177; Живковић 2002: 253–255; Цветковић 2017: 195, нап. 1014). По среди је, међутим, била само различита репродукција од стране грчких писаца словенског тврдог полугласа који се јавља у том имену. Прасловенски облик који стоји иза свих наведених

грчких облика гласио је **Drǣgъvitji* (Трубачёв 1974: 55, 59), а грчки писци су словенски полуглас ђ, не могавши га тачно изговорити и записати на грчком, изговарали и записивали на различите начине, помоћу грчких самогласника о, ou или α (Коматина 2016: 84, нап. 2). Име тог јужнословенског племена је у несумњивој вези с именом источнословенског племена познатог Порфиригениту као Δρουγούβιται (DAI: 9.108), а из руских летописа као *Дреїовичи* (ПСРЛ I: 6, 10–11; Трубачёв 1974: 62; Константин Багрянородный: 330–331). Савремени српски облик тог имена гласио би *Дрјовићи*. Источнословенски „Дрговићи“ су живели у мочварном подручју око реке Припјат, десне притоке Дњепра, а како археолошки налази сведоче, потицали су од Дулеба, који су живели у Волињу, са западне стране поменутих Припјатских мочвара (ПСРЛ I: 11–13; Седов 1995: 30, 35, 360–363, 373, 380). Управо по тим мочварама они су добили и своје име, од прасловенске речи **drǣgъva*, „мочвара“, која је, опет, стара позајмљеница из балтских језика (лит. *dreguva* = „мочвара“; Трубачёв 1974: 62; ЭССЯ 5: 139; Седов 1995: 152–153).¹ С обзиром на то да таква реч у читавом словенском свету постоји само у говорима јужне Белорусије и северне Украјине (Белорус. *дрегва*, укр. *драгва*, *дрягва*, Трубачёв 1974: 62), јасно је да су и јужнословенски Дрговићи својим пореклом морали бити везани за исти простор за који и њихови источнословенски имењаци.²

Племе које аутор Чуда светог Димитрија назива Σαγουδάτοι, а исто тако и Јован Каминијат (САΜΙΝΙΑΤΑ: 8), помиње се у каснијим изворима и као Σαγουδάοι, а њихово подручје се у једној епископској notiцији назива Σαγουδαρεία (ALEXIAS: 15.2; CARILE 1965: 252; NOTITIAE: No 13.828). Словенски облик њиховог имена по свој

¹ У SP 4: 222–223; 5: 139, као исправан се наводи облик **dręgy*, *dręgъve*, па се и сам етноним реконструише као **Dręgъvitji*. Међутим, у том случају би у каснијим руским летописима источнословенски Дрговићи били забележени као **Дряїовичи*, а не *Дреїовичи*. Такође, такву реконструкцију не допушта ниједан од наведених облика у којима је забележено име јужнословенских Дрговића.

² У науци се истиче како су источнословенски Дрговићи били новообразовано племе формирано на подручју Припјата после VII века, након досељавања из Волиња, те да нису били у вези с јужнословенским Дрговићима, који су по имену забележени већ почетком VII века на Балкану (Седов 1995: 152–153). Ипак, јужнословенски Дрговићи су своје име могли да донесу само с простора с кога су потекли и источнословенски Дрговићи, те је нека веза у пореклу између њих морала да постоји.

прилици није могао бити знатно другачији од оног забележеног у грчким изворима. Евентуално је грчко α могло представљати словенски глас о, а грчко ου бити вокализација словенског тврдог полугласа, па бисмо добили **Sogʷdati*, али би етимологија тог назива остала нејасна (Vasmer 1941: 177; ВИИНЈ I: 188, нап. 4).³ Као и Дрговићи, и они су живели у залеђу Солуна (Живковић 2002: 194–196; Цветковић 2017: 195).

Βελεγεζίται, Βελεγεζήται су, с друге стране, живели у Тесалији, око градова Тебе (Фтиотидске) и Димитријаде и Волоског залива (Miracles: II.4, р. 214; Баришић 1953б: 107; ВИИНЈ I: 188, нап. 5; Живковић 2002: 196; Цветковић 2017: 193–194). Премда касније Теофан њихово подручје назива нешто другачије, Βελζητία (Theophanes: 473–474), и њихово име је по свој прилици гласило врло слично облику у коме је забележено на грчком. Ту, међутим, треба имати у виду чињеницу да се у прасловенском језику *g* испред предњег вокала није могло одржати а да не подлегне палатализацији, тако да у овом случају грчко γε по свој прилици треба читати као *је*. Тиме се долази до облика **Velejeziti*, тј. *Велејезићи*, што би био облик патронимног карактера, изведен из личног имена *Βελεγεζας (**Velejeza*/**Veleježa* (?), Vasmer 1941: 85–86), које би имало аналогију у код Агатије забележеном имену византијског заповедника антског порекла Δαβραγεζας (**Dobrojeza*/**Dobrojěza*, Agathias: 91, 111–112, 145). У каснијим изворима – уговору цара Алксија III Анђела с Млечанима из 1198. и у Partitio Romaniae из 1204. године – помиње се извесна provincia Velechativae, ἐπαρχία Βελεχатовίας, негде на простору Тесалије (Tafel–Thomas I: 265, 279; Carile 1965: 222.114, 285). У науци је тај топоним најчешће довођен у везу с Велејезићима (Tafel 1849: 27, п. 39; Tafel 1849: 55, п. 97; ВИИНЈ I: 188–189, нап. 5; Живковић 2002: 196, нап. 550). Међутим, осим што је њихово име и поменути топоним тешко повезати лингвистички (Carile 1965: 285, сматра да је *vele-* ту заправо метатеза од *leve-*), ту је и чињеница да се у оба поменути акта помиње и episkepsis Dimitriadis, ἐπίσκεψις Δημητριάδος, pertinentia imperatricis... Demetriada (Tafel–Thomas I: 265, 279; Carile 1965: 221.111–222.112), на чијем су подручју стари

³ У словенском језику суфикс *-atъ се често користи за грађење придева од именица, као „богат“, „окат“, „рогат“, „косат“, „плећат“ итсл.

Велејезићи заправо живели. Етимолошка веза између њиховог имена и тамошњег топонима Велестино није извесна (VASMER 1941: 108).

О племену које писац Чуда светог Димитрија назива Βαῖουνηται и њиховој земљи која се налазила у северном Епиру, а чије се име кроз векове у изворима бележи на различите начине – као Βαγενίτια, Βαυηνητία, Βαγονεΐτια, Βαγονιτεία (Βαυονεΐτια или Βαυονιτεία), Βαγενητία, Βαγενετία, Βαγεντία..., односно Vagenetia, Bagenetia, Vaginitia, Bagenitia, Vagenesia – изнета је претпоставка да сви ти различити облици не представљају ништа друго до покушаје да се на одговарајући начин на грчком и латинском напише словенска група *јь*, те да је њихово словенско име готово сигурно гласило **Voǰьnitji*, дакле *Војнићи* (VASMER 1941: 20–21; ВИИНЈ I: 189, нап. 6; ТРУБАЧЕВ 1974: 55; ЖИВКОВИЋ 2002: 197; КОМАТИНА 2016: 84 sq., нап. 2).

Најзад, последње племе које се помиње у Чудима светог Димитрија аутор бележи као Βερζήται, а нешто касније и Теофан помиње њихову земљу – по имену Βερζίτια (THEOPHANES: 447; БАРИШИЋ 1953б: 85; ВИИНЈ I: 189, нап. 7). Ту по свој прилици грчко ε стоји за словенски меки полуглас, па је њихово име највероватније гласило **Bьrztitji*, потоње **Brьztitji*, односно *Брзићи*. Заменом суфикса **-itjь* суфиксом **-jakъ* то име је одиста могло дати мн. облик *Брсјаци* (< **Brьzъ- + -jakъ*), како се називају становници северозападне географске Македоније, између Битоља, Прилепа, Кичева и Велеса (SMILJANIĆ-BRADINA 1931: 81–96; ЖИВКОВИЋ 2002: 197–198; ЦВЕТКОВИЋ 2017: 197–198).

У Чудима светог Димитрија помињу се још два словенска племена, од којих је једно живело на реци Рихиос (Ῥήχιος < Ῥυγχίνος) на Халкидици, а друго на доњој Струми. За њих су се у науци усталили називи *Ринхинци*, *Ринхини* или *Ринхињани*, односно *Сѣримонци* или *Сѣрумљани* (БАРИШИЋ 1953б: 106–125; ВИИНЈ I: 198–211, посебно 200, нап. 33; SSS IV: 629–630; V: 441–442; ЖИВКОВИЋ 2002: 194, 211–224; ЦВЕТКОВИЋ 2017: 196–197), иако их аутор редовно назива само „Словенима с Ринхина“, односно „Словенима са Струме“ (Σκλαβῖνοι... οἱ ἀπὸ τοῦ Στρυμῶνος καὶ Ρυγχίνου, MIRACLES: II.4, pp. 208–221; БАРИШИЋ 1953б: 106–109; ВИИНЈ I: 198–211; само на једном месту Словени с Ринхина се називају Ῥυγχῖνοι). И једна од византијских кратких хроника бележи поход цара Константина VI 797. године против „Словена на Струми“ (ἐπολέμῃσεν μετὰ τῶν

Σκλάβων εἰς τὸν Στρυμόνα, KLEINCHRONIKEN I: No 2.16, p. 49), док Јован Каменијат, описујући арабљанско освајање Солуна 904. године, говори о Словенима који су били под управом стратега Солуна и оних под управом стратега теме Стримон, користећи назив „Стримонци“ (Στρυμονῖται) искључиво као ознаку за поданике стратега Стримонске теме (САΜΙΝΙΑΤΑ: 38). „Архонтија Словена“ (Σκλαβοαρχοντηα) помиње се у оквиру Стримонске теме и средином XI века (ΑСТΕΣ Δ'ΙΥΙΡΟΝ II: No 35, p. 104; КРСМАНОВИЋ 1995: 69–76). Према томе, није било словенских племена која су се називала *Ринхинцима* и *Сѣиримонцима*. Словенске групе насељене на рекама Рихију и Струми очито нису представљале компактне заједнице које су своје име донеле са собом из прапостојбине, попут осталих племена о којима се говори у Чудима светог Димитрија, а нису биле ни локални огранци неког од њих. Оне су биле састављене од припадника различитих словенских племена који су се након коначног размештања по јужном делу Балканског полуострва сместили дуж поменутих река и организовали на територијалној основи, користећи се именом Словени као заједничким изразом свог идентитета (Живковић 2002: 194).⁴

Источно од Струме, у долини реке Месте и на јужним обронцима Родопа живело је још једно словенско племе, које се у изворима наводи као Σμολεάνοι, Σμολένοι, Σμολαῖνοι (INSCHRIFTEN: No 14, pp. 165, 171–174; NOTITIAE: No 7.618, 9.492, 10.582, 13.632; АЛЕКСАНДРЪ ЛАВРСКИЙ 1902: 126; GAUTIER 1984: 129; СНОНИАТЕС: 513, 534; ЦВЕТКОВИЋ 2017: 198, 203). Јасно је да је словенски облик тог имена гласио **Smolēne*, тј. *Смолени* или *Смољани* (ТІВ 6: 451; ТРУБАЧЁВ 1974: 55, 6; SSS V, 319–320). Њихово име доводи се у везу с именом познатог руског града Смоленска, па се и њихово порекло повезује с оснивачима и житељима тог града, за које се из руских летописа поуздано зна да су припадали великом источнословенском племену

⁴ Један од главних протагониста догађаја из 674–677. године (MIRACLES: II.4, pp. 208–221) јесте кнез Словена с Рихија по имену Περβουνδος. Његово име се у литератури често преузима у словенском облику Првуд (БАРИШИЋ 1953б: 106–125; ВІІІНЈ I: 198–211, посебно 199, нап. 32; Живковић 2002: 208, 211–215, 217, 225). Ипак, јасно је да се иза грчког облика забележеног у извору крије прасловенски облик **Perbŭdъ* (VASMER 1941: 289), што би после метатезе ликвида и деназализације у српском гласило *Пребуд*, што одговара и облику који користи средњовековни словенски преводилац Чуда светог Димитрија (ВІІІНЈ I: 199, нап. 32).

Кривића (ПСРЛ I: 10). Стога је О. Н. Трубачов био склон да у Смољанима препозна подгрупу Кривића (ТрубачѢв 1974: 62). Међутим, град Смоленск (*Смоленскъ* < *Смольнскъ*, код Порфирогенита Μιλίνισκα, DAI: 9.6) је добио име по реци Смолни, на чијем ушћу у Дњепар је подигнут (SSS V: 320.), а име *Смољани* (*Смолняне*), које се једанпут користи у првом руском летопису, употребљено је ту само као назив за становнике града Смоленска (ПСРЛ I: 231). Према томе, источнословенско племе по имену *Смољани* није ни постојало, те јужнословенске Смолене и град Смоленск повезује само етимологија њиховог назива, од прасловенске речи „смола“. С друге стране, није искључена веза између јужнословенских Смолена и западнословенског полапског племена познатог из франачких извора IX века као Smeldingi, Semeldinc (MGH, SS I: 195–196, 309, 354), Smeldingon (у спису Баварског географа, Баварска државна библиотека /Bayerische Staatsbibliothek/ у Минхену, ms. Clm. 560, f. 149^v: <<http://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00079145/images/index.html?id=00079145&groesser=200%&fip=193.174.98.30&no=&seite=320>> 16. 05. 2018), чије се име у литератури углавном преузима у облику *Смоленци* (SSS V: 318–319).

На подручју Родопа налазила се и Βελικεία, чије име у епископским нотицијама Цариградске цркве носе две епископије, једна у митрополији Филипопоља, друга у митрополији Филипа (ΝΟΤΙΤΙΑΕ: No 7.593, 616, 9.464, 490, 10.551, 580, 13.601, 630), а чији су епископи познати и с печата (SCEAUX V/1: No 714; V/3: No 1775), као и из једног акта папе Иноћентија III (PL 216: 585). У науци се сматра да је у питању словенски топоним, од речи „велика“, и да се ради о подручју неког словенског племена сличног имена, које је у црквеном смислу било подељено између две епископије у две различите митрополије (LEMERLE 1945: 258–260; SCEAUX V/1: 540–541; TIB 6: 197–198), тим пре, ако је, замислимо ли венац Родопа као границу јурисдикције Филипопољске и Филипске митрополије, један део тог племена насељавао његове јужне, а други северне обронке.⁵

⁵ У оквиру Филипопољске митрополије постојала је и епископија τῶν Βουκοῦβων (MANSI XVII: 376 B; ΝΟΤΙΤΙΑΕ: No 7.594, 9.465, 10.552, 13.602; TIB 6: 223), за коју је изнето мишљење да је такође представљала епископију једног словенског племена – *Вучића*, *Вучјака* (Живковић 2002: 251). Међутим, то мишљење није оправдано, пошто је у то време актуелни старословенски облик речи „вук“ гласио *vľbkъ*.

У својој колонизацији Балканског полуострва почетком VII века Словени су доспели и далеко на његов југ – на Пелопонез.⁶ Од више словенских племена настањених на Пелопонезу, у изворима су забележена имена два – Ἐζερίται и Μηλιγγοί, који су живели „према Лакедемонији и Елосу“, на обе стране „горе Пентадактил“ (тј. Тајгета), једни с једне, други с друге стране (DAI: 49.1–75, 50.1–70; ВИИНЈ II: 69–74; SSS II: 334; III: 259; Живковић 2002: 131 sq.; Коматина 2009: 27–52; Цветковић 2017: 195–196, 198–200). Ἐζερίται су свакако прасловенски **Ezeritji*, тј. *Језерићи*, или, ако у суфиксу -ίται препознамо грчки наставак за грађење етника, **Ezerjane*, тј. *Језерјани*, названи по топониму Ἐζερός, Ἐζερά, словенском називу за антички Ἐλος („мочвара“) у Лаконији, где су по свој прилици обитавали (VASMER 1941: 167; GEORGACAS 1950: 327–330; ODB II: 772; Живковић 2002: 108, нап. 221, 131 sq.).⁷ С друге стране, етимологија имена Μηλιγγοί, које се за разлику од Језерића помиње и у познијим изворима у облицима Μελιγοί, Μελιγγοί и у литератури најчешће преузима у облику *Милинзи*, *Мелинзи*, није јасна (VASMER 1941: 170; GEORGACAS 1950: 302–327; ODB II: 1334–1335; Живковић 2002: 108, нап. 221. са старијом литературом, 131 sq.). Најисправнијим се, ипак, чине тезе које у основи препознају прасловенски придев **milъ*, „мио“, те би словенски облик њиховог имена био **Milenki* > **Milenci* (с обзиром да у грчком -γγ може преносити и групу -nk, а не само -ng, као Franci > Φράγγοι), које би могло бити у вези и с именом западнословенских Милчана (Milzane, Milciani, Milzeni, Milcini, Milcienti, Miltizieni, SSS III/1: 256–257). Чињеница да се топоними који се могу довести у везу с њиховим именом срећу и у другим деловима Грчке, изван Пелопонеза (Μελίγγοῦς и Μιλίγκοί у Епиру, Μελίγγοβα у Етолији, Μέλιγος у Тесалији, VASMER 1941: 41, 72, 94), упућује на закључак да су они, за разлику од Језерића, донели своје име из прапостојбине. С друге стране, топонимија Пелопонеза открива на њему и трагове присуства припадника неких других словенских племена, попут Срба, Хрвата,

⁶ Словенска владавина већим делом Пелопонеза, за коју се традиционално држи да је трајала 218 године, од 587. до 805. године, у ствари је почела првих деценија VII века (Живковић 2002: 43–158).

⁷ У једном акту из 1340. године помиње се епископија τῶν Ἐζερώων (Аста ет дипломата I: 218), која свакако одговара епископији τοῦ Ἐλους познатој из епископских notiција (NOTITIAE: No 7.555, 9.414, 10.496, 13.539, 21.121).

Кривића (Χάρβατι у Аργοлиди, Σερβοτά у Трифилији, Σέρβον, Σέρβου, Σέρβια, Σέρβοι у Аркадији, Ζερμπίστα, Ζερμπίσια, Κριβίτσα у Месенији, Ζερμπίτσα у Лаконији, VASMER 1941: 127, 149, 158, 162–163, 168), тако да се може рећи да су нам историјски извори сачували помен само малог дела словенских племена која су обитавала на Пелоповом острву.

Име Срба забележено је у историјским изворима већ 631. године, у франачкој Фредегаровој хроници, у облику *Surbii*, али се тај податак односи на њихов северни огранак, који се у то време населио на реци Лаби у Германији (*Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum errant*, MGH SS rer. Merov. II: 155). Већ 691/692. године у актима Трулског сабора забележен је и епископ τῶν Горδοσέρβων у малоазијској провинцији Витинији, где су живели Срби које је мало пре тога цар Јустинијан II преселио тамо из околине Солуна (КОМАТИНА 2014b: 33–42). Оба облика, и латински и грчки, скривају прасловенско **Srbъ*, које је имало функцију колектива (БОШКОВИЋ 1978: 23; SCHUSTER-ŠEWС 1985: 851–856). Почетком IX века у франачким летописима Срби се, и северни и јужни, једнако називају *Sorabi* (Полапски Срби – MGH, SS I: 163, 193, 203, 208–209, 214, 350, 353, 356–357, 366–367, 370–372, 380–381, 387, 393, 413, 418, 436; балкански Срби – ИДЕМ: 209–210, 358), што би представљало покушај адекватног бележења словенског *Sr̥bi* < **Srb̥i* са слоготворним *p*, што је франачким летописцима могло звучати као **S̥r̥bi*.⁸ Најзад, средином X века цар Константин VII Порфирогенит користи за Србе и њихову земљу називе Σέρβλοι и Σερβλία (DAI: сс. 29–36; VITA BASILII: сс. 52.8, 54.3; DE CERIMONIIIS: 691), који одговарају старосрпским облицима *Sr̥bl'i*, *Sr̥bl̥e* (PKCC III: 147–151; СКОК 1973: 315–316; БОШКОВИЋ 1978: 23–25; ЛОМА 1999/2000: 93, 96; ИДЕМ 2013: 205–206), насупротив у грчком уобичајеном Σέρβοι, Σερβία (ODB III: 1871), из чега би се могло закључити да је цар своје податке о Србима добио управо од њих самих.⁹ Етимологија имена **Srbъ* је нејасна и изазвала је много различитих тумачења, укључујући и

⁸ Иста појава по свој прилици стоји и иза облика *Серебъ* у коме је српско име забележено у првом руском летопису (ПСРЛ I: 6).

⁹ Интересантна је чињеница да и град Сервију у близини Солуна, у коме су се према причи коју је он забележио Срби најпре населили по доласку на Балкан, Порфирогенит назива τὰ Σέρβλια (DAI: 32.11), док је у свим другим грчким изворима већ од IX–X века његово име τὰ Σέρβια (ODB III: 1882).

она о његовом несловенском, тј. сарматском (иранском) пореклу, од сарматског племена Σέρβοι које у II веку помиње Клаудије Птоlemeј, а које би касније било славизовано у словенској или антској средини (ВИИНЈ II: 48, нап. 150; SCHUSTER-ŠEWIC 1985: 851–856; Семенов 1995: 83, 124–126, 331–335; Лома 1999/2000: 93; Майоров 2006: 93; Лома 2013: 206–207). Међутим, чињеница је да нема никаквих података који би говорили о таквом историјском развоју, тако да се исправнијом чини словенска етимологија српског имена, која у основи **sъrbъ* препознаје значење „потомак, наследник“, очувано до краја средњег века у старопољској речи „*pasierb, pasirb*“ = „посинак“, „пасторак“, „признати ванбрачни син“ (SSS V: 135; SCHUSTER-ŠEWIC 1985: 851–856; WAŃKOWSKI 2000: 407). Групе Срба насељене у приобаљу Јадранског мора – Дукљани, Травуњани, Захумљани, Неретљани, касније и Конављани – понеле су називе изведене из географских појмова, те је њихова етимологија добро позната (Лома 1999/2000: 91–97; о њиховом српском идентитету, cf. DAI: 33.8–10; 34.3–5; 36.5–7; Коматина 2014: 33–46; Коматина 2015: 11–21). Према Порфиригенину, породица захумског кнеза Михаила потицала је „од некрштених житеља с реке Висле, званих Λιτχικη (*Личићи*?; DAI: 33.16–19; Лома 1999/2000: 92, узима да је исправан облик Λιτχικη (*Дичићи*); ВИИНЈ II: 60, нап. 210; SSS III: 82)“, што је очито било једно од малих прасловенских племена чији су се припадници током словенских сеоба прикључили Србима, али су њихови потомци и више векова касније још увек памтили своје давнашње порекло.¹⁰

Хрвати у Далмацији се у историјским изворима IX и X века помињу у латинским облицима *Chroati*, *Croati*, *Crouati* (CD I: 4, 23, 34, 37), и код Константина Порфиригенита у грчким облицима

¹⁰ Сам кнез Михаило је, према Порфиригенину, био син τοῦ Βουσεβούτζη (DAI: 33.16–17), што се у литератури често преводи патронимиком *Вишевић* (ИСН I: 157–160, 189; Живковић 2002: 375 sq.; Благојевић: 13, 34–35, 61–63, 81–82, 207). Међутим, јасно је да Порфиригенит на том месту бележи име његовог оца, које је на грчком у номинативу гласило Βουσεβούτζης, што се преводи с *Вишеџа* (ВИИНЈ II, 60) или *Vyšeбудџ*, присвојна форма од *Vyšeбудџ* (Лома 1999/2000: 120). Међутим, *Vyšeбудџ* би у то време још увек било *Vyše-budџ*. Можда би боља алтернатива било словенско *Vyše-vъсџ* < *Vyše-vъсџ*, где би грчко οὐ замењивало словенски полуглас џ, који би се на том месту појавио уместо њ као последица изједначавања полугласа, као у случају имена Κλωνί-μυρος = *Klōnimirџ* < *Klōnimirџ* (Лома 1999/2000: 130–131).

Χρωῤῥάτοι, Χρωῤῥατία (DAI: cc. 29–33, 35; VITA BASILI: cc. 52.8, 54.3; DE SERIMONIS: 691). Делови Хрвата помињу се у раном средњем веку и у другим деловима словенског света – pagus Chrouuat/Crouuati/Crauati/Croudi у Карантанији (Kos II: No 401, 407, 466, 513), „Chrowati et altera Chrowati“ у Чешкој (у повељи о оснивању Прашке епископије из 973, MGH, SS rer. Germ. N. S. II: 138; у опису Германије у староенглеском преводу „Историје против пагана“ Павла Орозија из времена краља Алфреда као Horigti, Horoti, BATELY 1980: 13),¹¹ *Хрватиѣ*, *Хрваѣ* у Галицији (ПСРЛ I: 6, 12, касније *Хорваѣи*, Исто: 29, 122). Сви ти облици репродукују словенско *Xrvati* са слоготворним *r* (PKCC III: 434–435; Скок 1971: 690–692; SSS I: 247–248), проистекло из ранијег прасловенског облика **Xrvati* (Лома 1999/2000: 93–94), који је оставио трага у словенској топонимији Грчке (Χαρῤῥάτι, Χαρῤῥάτιον у Атици и на Пелопонезу, Χαρῤῥάτα на Криту, VASMER 1941: 123, 127, 175), што је поуздано сведочанство о његовој употреби у време словенске колонизације Балканског полуострва почетком VII века и о томе да су и Хрвати учествовали у њој, насупрот тезама које њихов долазак у Далмацију стављају у крај VIII века (MARGETIĆ 1977: 5–84). Етимологија тог назива такође је спорна и била је предмет многих домишљања, од којих су нарочито запажена она о његовом несловенском, сарматском пореклу и каснијој славизацији Хрвата међу Антима и Словенима (ВИИНЈ II: 38, нап. 116; Седов 1995: 83, 124–126, 321–327, 364–363, 374; Майоров 2006: 85–94; BORRI 2011: 214–215, п. 42; Лома 2013: 207). Објашњење које је забележио Константин Порфирогенит, да „Хрвати“ значи на словенском језику „они који имају много земље“ (DAI: 31.6–8), најчешће се одбацује (BORRI 2011: 215, п. 42). Међутим, чињеница је да словенски језик познаје суфикс *-atъ* како у придевима („богат“, „окат“, „рогат“ итд.), тако и у етнонимији (нпр. Сагудати), а исто тако и основу **xrvъ* < **xrvъ*, у имену *Хрѣвое* (PKCC III: 435), док и сам Порфирогенит у причи о досељавању Хрвата зна и за лично име „Хрват“ (Χρωῤῥάτος, DAI: 30.65), у каснијем средњем веку *Хрѣваѣињ* (PKCC III: 434), што словенску етимологију њиховог имена чини сасвим извесном.

¹¹ Ново издање староенглеског превода Орозија ми је било на располагању љубазношћу колеге Александра Савића, на чему му се овом приликом захваљујем.

У изворима се на простору античке Далмације помињу и Guduscani, Goduscani (MGH, SS I: 205–206; MGH, SS II: 624–625), којима је владао Борна, између 819. и 821. „dux Dalmatiae atque Liburniae“ у име франачког цара (MGH, SS I: 205–206, 208–210). Њихово име је очигледно изведено из словенског топонима **Gǫtbska*, коју помиње и Порфиригенит као једну од хрватских жупа у облику Γουτζησκά, данашња Гацка (DAI: 30.94; Лома 1999/2000: 98; Грачанин 2012: 51–55), уз помоћ латинског суфикса *-anus*, који означава територијалну или локалну припадност, те би то заправо био латински назив за „жителие Гацке“.¹² Они се сами сасвим сигурно нису звали *Гудускани* нити *Гудушчани* < **Gǫtbsk-* + *-jane* (Грачанин 2012: 51–68, са старијом литературом), јер се у словенском језику не граде етноними који у себи садрже суфикс *-bskь* као део основе,¹³ већ понајпре **Gǫtane*, **Gǫtbsi*, ако је судити по касније забележеним присвојним облицима *iaīianски* < **gǫtǫnbskь*, *iaīiaчки* < **gǫtǫčskь* < **gǫtǫčbskь*, *iaчки* < **gǫčbskь* < **gǫtǫčbskь* (Клајс 1902: 9–15; Скок 1971: 541–542; Лома 1999/2000: 98).¹⁴ Они би очито били део Хрвата, јер је према Порфиригениту „жупама Гацком, Ликом и Крбавом“ владао „њихов (тј. хрватски) бан“ (ὁ βασιλεὺς αὐτῶν, sc. τῶν Χρωβάτων, DAI: 30.93–94).¹⁵

Словени који су се населили на подручју Источних Алпа и њихова земља јављају се од средине VII века у изворима као Carantani, Carentani, Carontani, Carentini, Karentani, Karintani, Quarantani, а њихова земља као Carantanum, Carentanum, Caruntanum, Carantana, Carentana, Carintana, Karantana, Karentana, Karintana, Charanta, Carenta, Charentariche, Charintariche, Karintriche, Carenatania, Carintania,

¹² Забележени латински облици Guduscani, Goduscani би указивали на словенски облик **Gǫdbska*, са *g* уместо *ī* и тврдим полугласом из њега, тамо где би морао да буде меки, али би то могла да буде само последица начина на који је тај топоним звучао у ушима Франака.

¹³ У словенским језицима етноними изведени из топонима формираних помоћу суфикса *-bskь* никада не садрже тај суфикс у себи, нпр. *Смолњнскъ* > *Смолњняне*, *Полоиѡ* > *Полоињскъ*, *Полочане* (ПСРЛ I: 6, 231), *Pol'e* > *Polska*, *Polaci* итд.

¹⁴ Облик једине мушког рода, према крајем средњег века забележеном облику женског рода *Gatanka* (Скок 1971: 542), пре би гласио **Gǫtaninъ* него **Gǫtanьsь*. Облик *Гачани* < **Gǫčani* < **Gǫtǫčani* < *Gǫtbsi* би евентуално могао да се узме као одговарајућа савремена форма њиховог имена (Грачанин 2012: 51).

¹⁵ У новијој литератури они се сматрају посебном скупином у односу на Хрвате (Грачанин 2012: 58–61).

Тек од средине VII века они почињу да развијају заједнички карантански/корутански идентитет заснован на локално-географској основи (Kos I: No 178, 182). Један део источноалпских Словена населио се и у изворишном делу реке Саве, у земљи званој *Carneola*, *Carniola*, *patria Carnium*, *patria Carnech*, по граду Крању (антички *Carnium*, од чега прасловенски **Kornъ* > *Kraň*), касније *Creina*, *Chreine* (Kos I: No 182, 215; II: No 444–445, 490). И у том случају се прво помиње *Carniola*, *Sclavorum patria* (Kos I: No 215), па тек касније по њој названи *Carniolenses*, *Chreinarii*, тј. *Крањци*, први пут почетком IX века (Kos II: No 61, 445, 490).

Они Словени који су се крајем VI века населили у старој римској Панонији, између Дунава на северу и Саве на југу, углавном у неколико мањих и међусобно удаљених група (Седов 1995: 117–121), и који су остали под аварском влашћу све до краја VIII века (Граџањин 2008: 24–39; Идем 2011: 119–14), називају се у латинским изворима наредног столећа, које су провели под владавином Франака, увек заједничким именом Словена (MGH, SS I: 191–192, 199, 216, 353, 355, 359; MGH, SS XI: 9–14; Kos II: No 20, 26, 38–39, 51, 92, 110, 150), а исти је случај и у првом руском летопису, где се и за њихову земљу користи назив „Словенска земља“ (ПСРЛ I: 25–28; Алимов 2016: 319–321). Одредница „панонски“ имала је искључиво географско значење, па је тако кнез Коцел у једној латинској повељи *comes de Sclavis nomine Chezul* (Kos II: No 174), а у Житију светог Ђирила „Коцѣль, кнезь панонскы“ (VC XV.8, CONSTANTINUS ET METHODIUS: 132), у првом руском летопису пак „Коцелъ князь... въ Пан(он)ии“ (ПСРЛ I: 28). Тај заједнички словенски идентитет они су изградили несумњиво током векова проведених под аварском владавином, колико због чињенице да је заједничка словенска припадност надилазила и превазилазила њихово различито племенско порекло,¹⁸ толико и због услова суживота с Аварима и у опозицији према њима (Алимов 2016: 296–321). Тај заједнички словенски идентитет је потом омогућио и бржу и потпунију интеграцију нових словенских скупина – Хрвата

односи на долину реке Зиље (нем. Gail) у срцу потоње Карантаније/Корушке (Граџањин 2008: 27). Међутим, то не изгледа вероватно, јер се тај топоним помиње под влашћу фурланских маркгрофова и првих деценија IX века (Kos II: No 78).

¹⁸ Од словенских племена насељених у Панонији у топонимији се могу препознати само трагови Дулеба (Граџањин 2008: 29).

из Далмације, Тимочана из доњег Подунавља, Корутанаца и Мораваца, који су се током IX века доселили на простор Паноније јужно и северно од Драве (DAI: 30.75–78; MGH, SS I: 205–206; MGH, SS XI: 9–11; Грашанин 2011: 160, 178–183). Панонски Словени северно од Драве нису одолели вековима угарске власти који су уследили након 900. године, али су они јужно од те реке сачували свој идентитет и словенско име као свој етноним до у модерно доба (Скок 1973: 281).

Према византијском хроничару Теофану, у доњем Подунављу је живело „седам словенских племена“ (Σκλαυινῶν ἔθνων τὰς λεγόμενας ἑπτὰ γένεας) и Северци (Σέρβεις), које су 680/681. године покорили Бугари, раселивши прве на запад према Аварима, а потоње на југ, према Ромејима, и наметнувши им данак и обавезу војне помоћи (Theophanes: 359; SSS V: 157–158; Коматина 2010b: 55–68). То што Теофан разликује Северце од „седам словенских племена“ није ни најмање случајно (Георгиев 2009: 155–157). Када су у питању Северци, јасно је да постоји нека веза између њих и из руских летописа познатих источнословенских Севераца (званих углавном колективом *Сѣверѣ*), тј. да се ради о два огранка једног истог племена (ПСРЛ I: 6, 10–13, 24; DAI: 9.108; SSS V: 175–179; Седов 1995: 153–154, 186–205, 363–365, 373–374). На основу археолошког материјала, источнословенски Северци се, заједно с Улићима и Тиверцима, сматрају потомцима Анта (Седов 1995: 186–205, 363–365), те би то важило и за јужнословенске Северце. Према томе, строго узевши, они и нису били Словени, већ Анти, те Теофан, када их разликује од „седам словенских племена“, чини исто што и Прокопије и други византијски писци VI века, који су правили јасну разлику између Словена и њихових најближих сродника Анта.

На простору западно од Бугара, где су они приликом свог досељавања сместили „седам словенских племена“, касније се у франачким изворима с почетка IX века јављају Timociani и Abodriti, qui vulgo Praedenecenti vocantur (MGH, SS I: 205–206, 209, 212–213). Што се тиче првих, јасно је да су у питању Тимочани, који су добили име по реци Тимок око које су живели, на простору од Гамзиграда до античких Акви, тј. од састава Црног и Белог Тимока до ушћа Тимока у Дунав (SSS VI: 83; Шпехар 2017: 233). На основу њиховог географског и политичког положаја почетком IX века било је могуће успоставити чврсту везу између њих и „седам словенских

племена“ с краја VII века, па је изнета могућност да се у њима препозна једно од тих племена (КОМАТИНА 2010b: 55–68). Међутим, с обзиром на то да је њихов назив географског порекла, могућа је и претпоставка да су они заправо били образовани од припадника поменутих седам племена након што су их Бугари покорили и раселили у подручју реке Тимок.

Abodriti, qui vulgo Praedenecenti vocantur (SSS III: 441–442; КОМАТИНА 2010b: 68–74),¹⁹ несумњиво су јужни огранак из франачких

¹⁹ За њих је у изворима наведено да настањују „Daciam Danubio adjacentem“, односно „adpositam in altera Danubii ripa Datiam“ (Einhardi Annales, MGH, SS I: 212–213; Einhardi vita Karoli imperatoris, MGH, SS II: 451), што су очито парафразе назива позноримске провинције Dacia Ripensis, која се налазила на десној обали Дунава, источно од Хомољских планина, на простору на коме су живели и поменути Тимочани (КОМАТИНА 2010b: 69–73). Ободрићи би живели северно од Тимочана, око локалитета Костол у подручју Кључа (ШПЕХАР 2017: 233). Међутим, у литератури и даље преваладава мишљење да су они живели на левој обали Дунава, на простору данашњег Баната, или чак Бачке (КОМАТИНА 2010b: 70, п. 62, у новије време GRAČANIN 2011: 171; GEORGIEV 2014: 107–124; АЛИМОВ 2016: 316–317). То гледиште се темељи на тумачењу да поменута „Дакија која лежи поред Дунава“, односно „Дакија смештена на супротној обали Дунава“ означава стару римску провинцију Дакију из времена између цара Трајана и Аурелијана (106–271. година). Међутим, „провинција Дакија“ (provincia Dacia) тог времена није обухватала Банат, а поготово не Бачку и, не рачунајући њен југоисточни део између Дунава, Јужних Карпата и реке Олт, на страни окренутој према Панонској низији додиривала је Дунав само у планинском подручју између ушћа реке Караш и реке Черне (GUDEA 1979: 70, п. 19), где је у позном средњем веку постојала Северинска, а у рано модерно доба Лугошко-карансебешка бановина, која је тек 1658. године прикључена Банату, у оквиру тадашњег османског Темишварског ејалета (POROVIĆU 1904; TEISU 2002: 182–189). У перцепцији писца раног средњег века Дакија је земља на супротној, варварској страни Дунава, карактеристична по томе што је са свих страна била окружена планинама, уп. „Dacia... ad coronae speciem arduis Alpibus emunita“, односно „corona montium cingitur“, „има само два улаза, један код Бута, други код Тапа“ (JORDANES: 27, 32, 62, 75, 116, 126). Те податке о положају Дакије преузима и Равенски космограф, који описује „прву и другу Дакију“ као „patriae spatiosissimae“ (RAVENNATIS ANONYMI COSMOGRAPHIA: 28, 202–205). Према опису Германије у староенглеском преводу Орозијевој Историје с краја IX века, „Дакија, у којој су прво били Готи“ је земља која се налази источно од земље Вислана на горњој Висли, BATELY 1980: 13. Дакле, античка Дакија је у раном средњем веку доживљавана пре свега као велика земља у варварској унутрашњости Европе, без нарочитог инсистирања на њеном подунавском положају. Франачки извори који говоре о франачко-аварским борбама у међуречју Дунава и Тисе у последњој деценији VIII века ниједном речју не спомињу Дакију, чак ни када пишу о повлачењу остатака Авара источно од Тисе (MGH, SS I: 177, 180–183, 222, 299, 302–303, 350–351; Kos I: No 278 sq.).

извора добро познатог западнословенског племена Ободрића (SSS III: 440–441). Ово место је значајно за питање етимологије њиховог имена, јер се каже да се они „обично (vulgo) зову Praedenecenti“, што би могло бити од латинског „praedae necantes“, „који убијају ради плена“, што се доводи у везу с прасловенским глаголом **ob(ъ)derti/ob(ъ)dъrati*, „одрати“, „отимати“, „пленили“ (Трубачёв 2003: 140–141). Према другој етимологији, име Ободрића се изводи из синтагме „*obъ Odrě*“, тј. „они који живе око Одре“ (Трубачёв 1974: 57), а друго име њиховог јужног, подунавског, огранка Praedenecenti се тумачи као искварени облик **Pridunajъ(s)ci*, тј. „они који живе крај Дунава“ (Лома 1993: 204–205; Идем 2018: 68). Ипак, колико год прва етимологија њиховог имена била проблематична, у њену корист би могао да сведочи германски облик њиховог имена, забележен у спису *Баварској љеоѣрафа* као (Nort-, Oster-) Abtrezi (Баварска државна библиотека /Bayerische Staatsbibliothek/ у Минхену, ms. Clm. 560, f. 149^v: <<http://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00079145/images/index.html?id=00079145&groesser=200%&fip=193.174.98.30&no=&seite=320>> 16.05.2018), а у староенглеском преводу Орозија као Afdrede (Bately 1980: 13), на основу кога би се могло закључити да је слово „о“ у латинском облику Abodriti само ознака за словенски тврди полуглас, те би прасловенски облик њиховог имена гласио заправо **Obъdritji*. Стара теза по којој су Praedenecenti некакви словенски *Браничевци* не почива на чврстим аргументима, како етимолошким, тако ни географским или историјским.²⁰

На простору на коме је старија историографија налазила поману *Браничевце*, уз десну обалу Дунава око ушћа Велике Мораве, у изворима IX века се појављује једно друго племе – балкански *Морављани*. Они се помињу у спису Баварског географа као *Merehani*

С друге стране, извори који описују бугарско покорвање тих остатака Авара источно од Тисе неколико година касније нигде не спомињу Словене на том простору (Suda I: No 423: Βούλαροι, 438–484). Ни археолошка истраживања не пружају материјал који би могао да помогне у идентификацији словенских група присутних на простору Баната у првој половини IX века (Ота 2015: 198–199).

²⁰ До те претпоставке се дошло тако што је у имену Praedenecenti препозната основа „Predenetz“ и идентификована с именом Браничева, забележеним у каснијим латинским изворима – Brandiz (Zeuss 1837: 614–615), а касније је укаzano да се у неким арапским изворима помињу извесни *Braničābīn* (Marquart 1903: 140–141; cf. Коматина 2010b: 70–71, n. 62).

(Баварска државна библиотека /Bayerische Staatsbibliothek/ у Минхену, ms. Clm. 560, f. 149v: <<http://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00079145/images/index.html?id=00079145&groesser=200%&fip=193.174.98.30&no=&seite=320>> 16. 05. 2018), а у актима Фотијевог сабора из 879/880. године забележен је епископ Агатон τῶν Μωράβων (MANSI XVII: 373 D; ПИРИВАТРИЋ 1997: 173–199; КОМАТИНА 2010: 359–368; КОМАТИНА 2010: 74–78; КОМАТИНА 2016: 103–104; VEDRIŠ 2011: 47–85). Они су се сами вероватно називали колективом **Morava*, као и Морављани у средњем Подунављу (ПСРП I: 6, 25–28), а тај облик се по свој прилици крије и у номинативу назива из титуле епископа Агатона – τὰ Μωράβα. Судећи по географском пореклу њиховог имена, а како је простор који су насељавали у периоду VII и VIII века, док су другом обалом Дунава доминирали Авари, био слабо насељен, то су се они по свој прилици образовали као заједница тек након пропасти Авара и нестанка аварске опасности крајем VIII и почетком IX века (о чему уп. ШПЕХАР 2007: 363–390; ИДЕМ 2012: 336–338, 351–352; ИДЕМ 2017: 225–235), од ранијег малобројног становништва и новодосељених припадника словенских племена из унутрашњости Балканског полуострва, да би већ средином IX века потпали под бугарску власт (ПИРИВАТРИЋ 1997: 189–190 sq.; КОМАТИНА 2010b: 74–78; ИДЕМ 2016b: 103–104).

*

Племенска подела међу Словенима постојала је, како је истакнуто на почетку, још у прапостојбини и била је позната већ и писцима средине VI века, Прокопију и Јорданесу. Међу словенским племенима која су се крајем VI и почетком VII века населила на простору Источних Алпа и Балканског полуострва налазио се низ оних чија су имена посведочена и у другим деловима словенског света – Срби, Хрвати, Дрговићи, Смолени/Смоленци, Ободрићи, којима би се можда могли прибројити и Миленци/Милчани. Поред њих, у топонимији тог простора остали су трагови још неких словенских племена познатих с других словенских простора – Кривића, Дулеба, па чак и Чеха (уп. топоним Тџеџоџа у Тракији, VASMER 1941: 232). Стога је јасно да корене тих словенских племена која су учествовала у колонизацији Источних Алпа и Балканског полуострва треба тражити у прапостојбини и да је до поделе унутар њих дошло

услед сеоба, било још у прапостојбини или негде током пута (Трувачећ 1974: 48–67).²¹ Њима свакако треба придружити и племена попут Сагудата, Велегезића, Војнића и Брзића, који се помињу само на словенском југу, али су своје етнониме по свој прилици такође донели са собом. С друге стране, поједина словенска племена су образована након сеобе и насељавања на новим подручјима и понека су називе према географским појмовима с тих нових станишта. Међу њима су била она која су настала као локални огранци већих племена, попут Дукљана, Травуњана, Захумљана, Неретљана, Гатана, која су уз тај нови чувала и свој првобитни племенски идентитет. Поред таквих, постојала су и она која су образована на географској основи од различитих племена насељених на истој територији. У том случају, њихово повезивање и интегрисање почивало је пре свега на заједничком словенском идентитету, тако да се најпре јављају Словени са Струме и Рихија, Словени на Пелопонезу, „седам словенских племена“, Словени Паноније и Источних Алпа и сл. Тек касније се на тој словенској основи могао развити нови, локално-географски идентитет, као у случају Корутанаца, Крањаца, Језерића, Тимочана, Морављана и др. Такође, дешавало се и да се поједина племена након сеобе интегришу у састав неког другог, на том простору бројнијег и значајнијег племена и прихвате његов идентитет (нпр. Личићи). То све јасно указује на то да су различита словенска племена током, али и након сеоба поред свог засебног још увек имала и изражену свест о заједничком словенском идентитету. Он се може приметити и у касније време, кроз постојање још увек заједничких правних традиција, забележених као „*leges et consuetudines Sclavicae gentis*“ у франачким изворима IX века (MGH, SS I: 366), али и у језику, који је, иако локално делимично измењен, још увек био довољно јединствен да се у време Тирила и Методија, али и касније, назива општим словенским именом (VC XVII.7, VM XV.1, CONSTANTINUS ET METHODIUS: 139, 164; DAI: 9.25, 40, 44, 46, 58, 62, 65; 29.81–82; 31.7; 33.11; 34.12, 16; 36.11; Лома 1999/2000: 88–89).

²¹ У новије време се, непоравдано, доводи у питање читава концепција по којој је заједничко име сведочанство о заједничком пореклу различитих словенских група (Dzino 2010; Алимов 2010: 135–158; Borri 2011: 213 sq.; Алимов 2016: 213–295).

ИЗВОРИ

- АЛЕКСАНДРЪ ЛАВРСКИЙ: Ἀλέξανδρος Ε. Λαυριώτης. „Ἀθωῶτις Στοά“ [= „Аѳонскія грамоты“]. *Византійскій Временникъ* 9 (1902): 122–137.
- ВИИНЈ: Георгије Острогорски (ур.). *Византійски извори за исѳорију народа Јуѳославије*, I. Београд: Византолошки институт САНУ, 1955; II. Божидар Ферјанчић (прир.). Београд: Византолошки институт САНУ, 1959.
- КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ: Геннадий Григорьевич Литаврин, Анатолий Петрович Новосельцев (подгот.). Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Москва: Наука, 1991.
- ПСРЛ: Евфимий Фёдорович Карский (изд.). *Полное собрание русских летописей*, I. Лаврентьевская летопись, I. Повесть временных лет. Ленинград: АН СССР, 1926.
- Свод: Сергей Аркадьевич Иванов, Геннадий Григорьевич Литаврин, В. К. Ронин (прир.). *Свод древнейших письменных известий о славянах*, II (VII–IX вв.). Москва: „Восточная литература“ РАН, 1995.
- ACTES D'IVIRON: Jacques Lefort et al. (edd.). *Actes d'Iviron*, II. Paris: CNRS, 1990.
- ACTES DE LAVRA: Paul Lemerle (ed.). *Actes de Lavra*, I. Paris: CNRS, 1970.
- AGATHIAS: Rudolf Keydell (ed.). *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*. Corpus fontium historiae Byzantinae (= CFHB), vol. 2. Berlin: Walter de Gruyter, 1967.
- ALEXIAS: Diether Reinsch, Athanasios Kambylis (edd.). *Annae Commenae Alexias*, I–II. CFHB, vol. 40. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2001.
- BATELY, J. *The Old English „Orosius“*. London: Early English Text Society – Oxford University Press, 1980.
- CAMINIATA: Gertrudis Böhlig (ed.). *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*. CFHB, vol. 4. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1973.
- CARILE 1965: Antonio Carile (ed.). *Partitio terrarum imperii Romaniae*. Studi Veneziani 7 (1965): 125–305.
- CD: Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović (edd.). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I. Zagreb: JAZU, 1967.
- CHOMATENUS: Günter Prinzing (ed.). *Demetrii Chomateni Ponēmata diaphora*. CFHB, vol. 38. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2002.
- CHONIATES: Jan-Loius van Dieten (ed.). *Nicetae Choniatae Historia*. CFHB, vol. 11. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1975.
- CONSTANTINUS ET METHODIUS: Franc Grivec, Franc Tomšić (edd.). „Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes.“ *Radovi Staroslavenskog instituta* 4 (1960).
- DAI: Gyula Moravcsik, Romilly J. H. Jenkins (edd.). *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. CFHB, vol. 1. 2nd edition. Washington: Dumbarton Oaks, 1967.
- DE CERIMONIIS: Johan Jacob Reiske (ed.). *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae*, I–II. Bonnae: Weber, 1829.
- GAUTIER, Paul (ed.). „Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos“. *Revue des études byzantines* 42 (1984): 5–145.

- INSCRIFTEN: Veselin Beševliev (ed.). *Die Protobulgarischen Inschriften*. Berlin: Akademie-Verlag, 1963.
- IORDANES: Theodor Mommsen (ed.). *Iordanis Romana et Getica*. MGH, Auctores antiquissimi, V/1. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1882.
- KLEINCHRONIKEN: P. Schreiner (ed.). *Die byzantinische Kleinchroniken*, I. CFHB, vol. 12/1. Wien: ÖAW, 1975.
- KOS, Franc. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I (l. 501–800). Ljubljana: „Leonova družba“, 1902; II (l. 801–1000). Ljubljana: „Leonova družba“, 1906.
- MANSI, J. D. (ed.). *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XVII. Venetiis: Antonio Zatta, 1772.
- MAURICII STRATEGICON: Georg Dennis, Ernst Gamillscheg (edd.). *Mauricii Strategicon*. CFHB, vol. 17. Wien: ÖAW, 1981.
- MGH: Georg Heinrich Pertz et al. (edd.). *Monumenta Germaniae Historica*. Hannoverae: Bibliopolii Hahniani, 1826–.
- MIRACLES: Paul Lemerle (ed.). *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I–II. Paris: CNRS, 1979.
- MM: Franz Miklosich, Joseph Müller (edd.). *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, I. Wien: Carolus Gerold, 1860.
- NOTITIAE: Jean Darrouzès (ed.). *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris: CNRS, 1981.
- PL 216: J[ean]-P[aul] Migne (ed.). *Innocetii III Romani pontificis Opera omnia*, III. Patrologia Latina 216. Parisiis, 1855.
- PROCOPII OPERA: J. Haury (ed.). *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, II. De bellis libri, V–VIII. Lipsiae: Teubner, 1963.
- RAVENNATIS ANONYMI COSMOGRAPHIA: M. Pinder, G. Parthey (edd.). *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonos Geographia*. Berolini: Fredericus Nicolaus, 1860.
- SCEAUX: Vitalien Laurent (ed.). *Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, V/1. L'Église. Paris, 1963; V/3. L'Église. Supplément. Paris: CNRS, 1972.
- SS: *Scriptores*, I. Georg Heinrich Pertz (ed.). *Annales et chronica aevi Carolini*. Hannoverae: Bibliopolii Hahniani, 1826; II. Georg Heinrich Pertz (ed.). Hannoverae: Bibliopolii Hahniani, 1829; XI. Georg Heinrich Pertz (ed.). Hannoverae: Bibliopolii Hahniani, 1854.
- SS rer. Germ. N. S.: Bertold Bretholz (ed.). *Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*, II. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923.
- SS rer. Merov.: Bruno Krusch (ed.). *Scriptores rerum Merovingicarum*, II. Fredegarii et aliorum chronica. Vitae Sanctorum. Hannoverae: Bibliopolii Hahniani, 1888.
- SUIDA: Ada Adler (ed.). *Suidae Lexicon*, I–III. Lipsiae: Teubner, 1928.
- TAFEL, G. L. F. – G. H. Thomas (edd.). *Die Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I. Wien: Staatsdruckerei, 1856.
- THEOPHANES: Carel De Boor (ed.). *Theophanis Chronographia*. Lipsiae: Teubner, 1883.
- VITA BASILII: Ihor Ševčenko (ed.). *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*. CFHB, vol. 42. Berlin: Walter de Gruyter, 2011.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алимов, Денис Евгениевич. „Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате.“ *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2 (8) (Июль – Декабрь 2010): 135–160.
- Алимов, Денис Евгениевич. *Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016.
- Баришић, Фрањо. „О најстаријој Прокопијевој вести о Словенима.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ II* (1953а): 25–31.
- Баришић, Фрањо. *Чуда Димитрија Солунској као истјориски извори.* Београд: Византолошки институт САНУ, 1953б.
- Благојевић, Милош. *Срјска државносј у средњем веку.* Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
- Бошковић, Радосав. „Србљи и Срби.“ *Зборник Мајице срјске за филолојију и линјвисјику XXI/1* (1978): 23–25.
- ГЕОРГИЕВ, ПАВЕЛ. „За произхода на северите.“ Иван Лазаров (отг. ред.). *„Българија, земя на блажени...“*. In *memoriam professoris Iordani Andreevi*. Велико Търново: ИВИС, 2009, 155–179.
- Живковић, Тибор. *Јужни Словени јод Византјјском влаићу (600–1025).* Београд: Истјорјски институт, Службени гласник, 2002.
- ИСН I: Сима Ђирковић (ур.). *Истјорјја срјској народа, I.* Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Коматина, Предраг. „Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ XLVI* (2009): 27–52.
- Коматина, Предраг. „Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору 879/880. године.“ *Срјска тјеолојија данас 2009. Први јодишњи симјосион.* Београд: Православни Богословски факултет Универзитета у Београду, 2010, 359–368.
- Коматина, Предраг. „Идентитет Дукљана према De administrando imperio.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ LI* (2014): 33–46.
- Коматина, Предраг. „Политички положај Конавала у IX и X веку.“ *Иницијал. Часојис за средњовековне стјудије* 3 (2015): 11–21.
- Коматина, Предраг. „Област Вагениција и епископија Св. Климента.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ LIII* (2016): 83–100.
- КРСМАНОВИЋ, БОЈАНА. „Податак о словенској архонтији из XI века.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ XXXIV* (1995): 69–76.
- ЛОМА, АЛЕКСАНДАР. *Тојонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу стјаросрјској тојономасјичкој речника и бољем јознавању ојштјесловенских именских образаца.* Београд: САНУ, 2013.
- МАЙОРОВ, А. В. *Великая Хорватия. Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона.* Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 2006.
- ПИРИВАТРИЋ, СРЃАН. „Византјјска тема Морава и „Моравије“ Константина VIII Порфирогенита.“ *Зборник радова Византјолошкој инстѣијуиѣ XXXVI* (1997): 173–201.

- РКСС: Даничић, Ђуро. *Рјечник из књижевних сјаина српских*, I–III. У Биограду: у Државној штампарии, 1863–1864.
- Седов, Валентин Васильевич. *Славјане в раннем средневековье*. Москва: Фонд археологии, 1995.
- Трубачёв, Олег Николаевич. „Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян.“ *Вопросы языкознания* 6 (1974): 48–67.
- Трубачёв, Олег Николаевич. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. 2. изд. Москва: РАН, 2003.
- Цветковић, Милош. *Ниже јединице темејској уређења у Византији (9–11. век)*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2017.
- Шпехар, Перица. „Средњовековни налази из Браничева.“ *Гласник Српској археолошкој друштва* 23 (2007): 363–390.
- Шпехар, Перица. *Централни Балкан од 7. до 11. века – археолошка сведочанства*. Београд: IP ВООКА, 2017.
- ЭССЯ: О. Н. Трубачев, А. Ф. Журавлев, Ж. Ж. Варбот (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт русского языка, 1974–.
- BAŃKOWSKI, Andrzej. *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, K–P. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- BORRI, Francesco. „White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history.“ *Early Medieval Europe* 19/2 (2011): 204–231.
- DZINO, Danijel. *Becoming Slav, becoming Croat. Identity Transformation in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- GEORGACAS, D. J. „The Medieval names Melingi and Ezeritae of Slavic groups in the Peloponnesus.“ *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950): 301–333.
- GEORGIEV, Pavel. „The Abodriti-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century.“ Lyudmila Doncheva-Petkova, Csilla Balogh, Attila Türk (edd.). *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Sofia–Piliscsaba: Archaeolingua, 2014, 107–124.
- GRAČANIN, Hrvoje. „Slaveni u ranosrednjovekovnoj Južnoj Panoniji.“ *Scrinia Slavonica* 8 (2008): 13–54.
- GRAČANIN, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovijekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- GRAČANIN, Hrvoje. „Guduskani/Guduščani – Gačani: promišljanja o etnonimu Gačani i horonimu Gacka u svjetlu ranosrednjovekovnih narativa i suvremenih historiografskih tumačenja.“ Hrvoje Gračanin, Željko Holjevac. *Gacka u srednjem vijeku*. Zagreb–Otočac: Institut društvenih znanosti, 2012, 51–68.
- GUDEA, Nicolae. „The defensive system of Roman Dacia.“ *Britannia* 10 (1979): 63–87.

- KLAIĆ, Vjekoslav. „Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6/1 (1902): 9–15.
- KOMATINA, Predrag. „The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century.“ *Зборник радова Византиолошког института* XLVII (2010): 55–82.
- KOMATINA, Predrag. „Settlement of the Slavs in Asia Minor during the rule of Justinian II and the bishopric τῶν Γορδοσέρβων.“ *Београдски историјски гласник / Belgrade Historical Review* 5 (2014): 33–42.
- KOMATINA, Predrag. „Military, administrative and religious strongholds on the Danubian frontier: the example of Morava and Braničevo.“ Vesna Bikić (ed.). *Byzantine Heritage and Serbian Art I. Processes of Byzantinisation and Serbian Archeology*. Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P. E. Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016, 103–107.
- LEMERLE, Paul. *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, I. Texte. Paris: Boccard, 1945.
- LOMA, Aleksandar. „Podunavska prapostojbina Slovena: legenda ili istorijska realnost?“ *Јужнословенски филолоџ* XLIX (1993): 187–220.
- LOMA, Aleksandar. „Serbisches und Kroatisches Sprachgutt bei Konstantin Porphyrogennetos.“ *Зборник радова Византиолошког института* XXXVIII (1999/2000): 87–161.
- LOMA, Aleksandar. „Die Donaue(en) des slavischen Volksliedes und die frühen Kenntnisse der Slaven über den Donaauraum.“ *Вопросы ономастики* 15/3 (2018): 62–77.
- LUTHAR, Oto (ed.). *The Land Between. A History of Slovenia*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2008.
- MARGETIĆ, Luj. „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 8 (Ožujak 1977): 5–84.
- MARQUART, Joseph. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterichsche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher, 1903.
- ODB: KAZHDAN, Alexander (ed.). *Oxford Dictionary of Byzantium*, I–III. Oxford – New York: Oxford University Press, 1991.
- ОТА, Stilianu. *The mortuary archaeology of the medieval Banat (10th–14th Centuries)*. Leiden–Boston: Brill, 2015.
- POPOVICIU, Gheorghe. *Istoria românilor bănăţeni*. Lugoj, 1904.
- SCHUSTER-ŠEWS, Heinz. „Zur Geschichte und Etymologie des ethnischen Namens Sorb/Serb/Sarb/Srb.“ *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 30, H. 6. (1985): 851–856.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- SMILJANIĆ-BRADINA, Tomo. „Pleme Brsjaci.“ *Narodna starina* X, sv. 25 (1931): 81–96.

- SP: Franciszek Sławski (red.). *Słownik prasłowiański*, I–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: PAN, 1974–.
- SSS: *Słownik starożytności słowiańskich*, I–VI. Wrocław–Warszawa–Kraków: PAN, 1961–1996.
- ŠPEHAR, Perica. „Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku.“ Tomislav Šeparović (ur.). *Dani Stjepana Gunjače*, 2. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2012, 335–360.
- TAFEL, G. L. F. „Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantiam partes duae. Pars prior: Pactum Veneto-Graecum anni 1199 de ordinando commercio.“ *Abhandlungen der historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 5/2. München, 1849. „Pars posterior: Pactum Francorum anni 1204 de partitione regni graeci.“ *Abhandlungen der historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 5/3. München, 1849.
- ȚEICU, Dumitru. *Mountainous Banat in the Middle Age*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002.
- TIB: Peter Soustal (ed.). *Tabula imperii Byzantini*, 6. Thrakien. Wien: ÖAW, 1991.
- VASMER, Max. *Die Slaven in Griechenland*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1941.
- VEDRIŠ, Trpimir. „Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značenju pojmova *Mirmidones* i *Marab* u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana.“ *Povijesni prilozi* 41 (2011): 47–85.
- ZEUSS, Kaspar. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München: Ignaz Hoseph Lentner, 1837.

Predrag M. Komatina

EARLY SOUTH SLAVIC ETHNONYMS AND THE ISSUE OF ORIGIN AND GENESIS OF THE SOUTH SLAVIC TRIBES

S u m m a r y

Even after the creation of the Slavic alphabets, early information on the Slavs was for the most part recorded in Greek and Latin, and thus the names of the Slavic tribes have come down to us in somehow distorted forms, since the phonemic systems of those two languages did not match that of the early Slavic language. It is then necessary to establish the correct forms of the names of the Slavic tribes behind those recorded in Greek and Latin sources in order to investigate thoroughly their origins and formation.

According to the sixth-century writers Procopius and Jordanes, the early Slavs were divided in many tribes even in their ancient homeland, north of the Carpathians. However, the names of the tribes appeared for the first time in written sources in the seventh century, with the names of the several Slavic tribes who invaded Greece and besieged Thessalonica in the 610s, among them the **Drǫgovitji*,

Sagudati* (Sogʹdati?*), **Velejeziti*, **Vojʹnitji*, **Bʹrziiti*. The **Smolěne*, **Milenki*, **Ezeritji* were also present in Greece, as well as small parts of other tribes (Serbs, Croats, Kriviči, Czechs). Serbs and Croats settled in the western part of the Balkans, with their local branches such as the Diocletians, Terbunians, Zachloumians, Narentans, or **Gʹbtane*, **Gʹbtʹci*. Various Slavic tribes settled in the Eastern Alps; the sources and local toponymy recorded the names of the Croats and Dulebs. The same was true about the old Roman Pannonia between the Danube and the Sava, where only Dulebs can be identified by name. In the eastern part of the Balkans, along the lower Danube, the sources mention the “seven Slavic tribes” subdued by the Bulgars in 680/681, but none of them by name. However, some of them could have later merged together into the new tribe of **Timočani*. Along with them, the sources mention the Severi, but counted them apart from the “seven Slavic tribes”, and this was possibly because they were not Slavs in the strict sense of the word, but rather their relatives, the Antes. To the west of the **Timočani* lived a southern part of the **Obʹdritji*, while at the confluence of the Great Morava and the Danube, lived the Balkan Moravians.

As it could be deduced from their ethnonymy, some of those tribes brought their names from their ancient homeland in the North and it is there that we should look for their origins. The assumption is further corroborated by the fact that the names of some tribes appear in the other areas of the Slavic world as well, which means that the tribes in question must have split during the migrations. However, some of the tribes were formed only after the settlement in the Eastern Alps and the Balkans, as revealed by the geographic origin of their names. Some of them were geographically separated sections of the ancient tribes who developed a new identity while still retaining the old one. But in some cases, parts of several different Slavic tribes settled in the same area and organized into a new ethnopolitical entity, in which case they first used the common name of the Slavs as a symbol of their common identity along with a geographic determination (for example, Slavs of the Rychios, Slavs of the Strymon, Slavs of the Peloponnese, “seven Slavic tribes”, Slavs of Pannonia, the Eastern Alps Slavs), and only later came to use new names based on the geographic terms (Carantanians, Carnians, **Ezeritji*, **Timočani*, Moravians, etc.). There were also some minor tribes that in the course of the migrations merged with a stronger tribe and assumed its identity. This clearly indicates that different Slavic tribes during the migrations still shared a strong sense of common Slavic identity alongside their own tribal identity. Even later, in the 9th century, Frankish sources mention common legal traditions among the Slavs (“leges et consuetudines Sclavicae gentis”), and the language that Sts Cyril and Methodius first introduced into literary use was still sufficiently uniform to be named as the common Slavic language.

BOHUMIL VYKYPĚL

ROMANA JAKOBSONA POČÁTEK
NÁRODNÍHO SEBEURČENÍ V EVROPĚ
A VÝZNAM CYRILOMETODĚJSKÉ MISIE

V příspěvku se rozebírá názor Romana Jakobsona, že cyrilometodějská misie a jí vytvořená staroslověnská kultura byly výrazem rovnoprávnosti vernakulárních jazyků ve východní Evropě, a poukazuje se na jeho problematické aspekty.

Klíčová slova: Roman Jakobson, vernakularizace, cyrilometodějská misie, staroslověnština

1. NÁRODNÍ SEBEURČENÍ KATĀ JAKOBSON

Jak známo, chápal se Roman Jakobson ve svých textech nezřídka i témat, která ležela mimo oblast jeho vlastní kompetence, tedy mimo jazykovědu nebo literární vědu. Vedl si přitom někdy poněkud diletantsky nebo – méně ostře řečeno – publicisticky; a přece nelze popřít, že i „diletování“, případně „publicistika“ mohou přinést svěží pohledy nebo přinejmenším podněty k přemýšlení o různých *opiniones communes*. To platí také pro text *The beginnings of national self-determination in Europe* (JAKOBSON 1945), který Jakobson napsal na konci druhé světové války a publikoval v časopise *The Review of Politics*.¹ Při jeho četbě se ovšem nesmíme nechat rušit ostrými výpady proti Němcům, rozptýlenými po celém textu, patřícími k dramatickému dobovému kontextu a jen spolumanifestujícími vyhrčenou formulaci určité nonkonformní teze, namířené proti výlučně západní perspektivě myšlenkového mainstreamu, a musíme hledat pozitivní jádro.

* Bohumil Vykypěl, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, etymologické oddělení, Brno.

Text byl napsán s podporou grantu *Staroslověnské dědictví v staré češtině* Grantové agentury ČR (č. 18-02702S).

¹ Anglický text byl dvakrát přetištěn a také přeložen do italštiny a němčiny (srov. RUDY 1990: 31); česká verze textu, připravená pro tisk už v roce 1969, byla publikována až v roce 1996 (srov. JAKOBSON 1996: 11–24).

Jakobson ve svém textu zpochybňuje tezi, že vernakularizace a vytváření respektovaných vernakulárních národních kultur představuje proces spojený s utvářením novověké Evropy, a zpochybňuje ji poukazem na to, že takové pojetí vychází z omezené západoevropské perspektivy, zatímco v řecké (byzantské) východní Evropě rovnoprávnost vernakulárních jazyků existovala odjakživa. Výrazem tohoto rovnocenného postavení přitom podle Jakobsona bylo také vytvoření staroslověnské kultury cyrilometodějskou misí.

Je jasné, že Jakobsonovy názory musejí v první řadě posoudit byzantinologové. Na tomto místě k tomu chci přispět jen několika obecnými poznámkami.

2. NÁSTRAHY VERNAKULARIZACE

Nejdřív je třeba k cyrilometodějské misii samé poznamenat, že není beze všeho jisté, zda se skutečně jednalo o určitý druh vernakularizace, nebo přesněji řečeno není jisté, zda tato misie v českém kontextu připravila půdu pro zrovnoprávňující prosazení vernakulárního jazyka od 13. století, jak si to Jakobson představoval i v jiných svých textech.² Adekvátnější se zdá být názor, že staroslověnština, kdyby bývala měla v Čechách významnější postavení, představovala by podobnou neproduktivně konzervující brzdu rozvinutí vernakulárního jazyka a vernakulárního písemnictví jako u ortodoxních Slovanů, případně by – srovnatelně s latinou v okcidentálním středověku – hrála roli jazyka, proti němuž se vernakulární jazyk musí s námahou prosazovat.³ Tato role staroslověnštiny nebo církevní slovanštiny, resp. přesněji řečeno jazykové předpoklady této role se dají srovnat přibližně s poměrem latiny k západorománským jazykům raného středověku, které – na rozdíl od jiných jazyků okcidentu – byly latině stejně jako slovanské jazyky církevní slovanštině více či méně blízké. Obecně to můžeme formulovat i tak, že strukturně-genetická blízkost mezi „spisovným“ a lidovým jazykem naopak může pro vernakularizaci představovat překážku, případně může potřebu vernakulárního spisovného jazyka učinit nezřetelnou.⁴

² Srov. LEHÁR 1993: 25 sq.

³ Podobně JAKUBEC 1911: 9 (pozn. 1) a GRAUS 1966: 493.

⁴ Podobně KREJČÍ 1947: 43, GLADKOVA 2003: 176 a TORNOW 2011: 42.

Na druhou stranu je ovšem třeba říct, že někteří badatelé za vlastní příčinu řečeného zbrzděného rozvoje ortodoxně-slovanských vernakulárních jazyků pokládají v zásadě konzervativní kontext řecko-byzantské kultury.⁵ K tomu ale můžeme s Isačenkem a Máchalem poznamenat, že v tehdejší Byzanci se ve skutečnosti pěstovala řada žánrů, které slovansko-ortodoxní (církevněslovanské) milieu nepřevzalo nebo dokonce „cenzurovalo“;⁶ lze to formulovat i tak, že slovanští „barbaři“ (slovanští *homines novi*) při recepci byzantské literatury užili příliš hrubého síta, jímž pak propadli „pohanští“ filozofové nebo profánní řecká literatura.

Pozoruhodná je konečně myšlenka Třeštíkova, který příčinu toho, že církevněslovanské písemnictví v Bulharsku bylo v podstatě neplodné, spatřoval v tom, že všechny tvůrčí síly se vyčerpaly v překladech (srov. TŘEŠTÍK 2005: 277). To můžeme formulovat také funkcionalisticky a srovnáním s pozdějšími národními obrozeními menších národů (včetně národního obrození Čechů přibližně v první polovině 19. století). Jak církevněslovanská kultura, tak pozdější národní kultury byly univerzalistické, tedy měly záměr či ambici, aby daný národní (vernakulární) jazyk plnil všechny funkce; přitom však existoval nepoměr mezi touto abruptně postulovanou ambicí a prostředky, které byly k dispozici, takže se síly vyčerpaly už v prvním kroku – při překládání kanonických děl širšího kulturního okruhu, k němuž dané jazykové komunity náležely. Naopak vývoj v latinském okcidentu byl pozvolnější a vernakulární jazyky funkce, které nejdřív plnila latina, přejímaly postupně, kopírující více či méně skutečné možnosti příslušných jazykových komunit.

3. HISTORICKÁ NÁHODA

Dále – pokračujeme-li v poznámkách k Jakobsonovi – nelze přehlédnout, že otázka významu cyrilometodějské misie má tradičně – přinejmenším v českém prostředí – poněkud mytologickou příchut. Například vlastenecký historik jako Viktor Viktora byl sice upřímně překvapen, že francouzský – tedy v jiném než českém kontextu vychovaný – historik Jacques Le Goff, kterého s jistým pohoršením cituje (srov. VIKTORA 2003:

⁵ Srov. WOLLMAN 1928: 15 sq., HORÁLEK 1966: 325–326, LEHÁR 1998: 28, MYHILL 2011: 647–648.

⁶ Srov. ISSATSCHENKO (1980: 106–107, 326–327) o staroruském a MÁCHAL (1922: 19–21, 309–310) o starobulharském písemnictví.

14), suše konstatoval, že „epizoda Cyrila a Metoděje“ byl „pokus efemérní, stejně jako Velkomoravská říše“ (srov. LE GOFF 1991: 158),⁷ nicméně můžeme oprávněně položit otázku, zda misie obou svatých bratří opravdu představovala takový přelom v dějinách slovanského písemnictví a kultury vůbec. A můžeme být v tomto ohledu spíš skeptičtí. V Čechách (a na Moravě) s největší pravděpodobností existovala diskontinuita mezi velkomoravskou staroslověnskou kulturou a českou středověkou kulturou. Vytvoření slovanského písemnictví v Bulharsku, které představovalo skutečný počátek rozvoje církevněslovanské kultury, se událo ve zcela jiném kontextu, který neměl žádný vztah k velkomoravskému podniku, totiž za příhodných podmínek rozkvětu prvního bulharského císařství. To znamená, že církevněslovanská kultura se nerozvinula ze své vlastní vnitřní síly, jak si to, jak se zdá, představoval Jakobson, ale takříkajíc na základě historické náhody.⁸

4. APOŠTOLOVÉ BARBARŮ

Konečně můžeme v souvislosti s misíi „slovanských apoštolů“ poukázat na svaté bratry Willibalda a Wunibalda,⁹ na které mě upozornil Markus Giger. Toto srovnání by jistě bylo třeba ještě precizovat, ale paralelnost je příliš atraktivní, než abych ji nezmínil. V postavách sv. Willibalda a Wunibalda se setkáváme s dvěma Anglosasy, pocházejícími z rozvinutější kultury, kteří provádějí „civilizační misii“ u „barbarských“ Hornoněmců 8. století – podobně jako budou později dva Řekové Cyril a Metoděj, také pocházející z rozvinutější kultury, provádět civilizační misii u „barbarských“

⁷ Ještě lépe než zmíněným Le Goffovým konstatováním se cizost cyrilometodějské misie v mimočeském (mimoslovanském) kontextu ilustruje například předsvědčením dvou australských autorů úvodů do dějin a současnosti slovanských jazyků, kteří tvrdí, že Cyril a Metoděj „converted the Slavs of Moravia to Orthodoxy in 863“ (srov. SUSSEX–CUBBERLEY 2006: 64). Jinou pěknou ilustraci nabízí jedno místo u známého amerického sociolingvisty Fishmana, na němž se Fishman dokonce odvolává na Jakobsona (1945), přičemž ale jeho vyjádření prozrazuje, jaké měl obtíže porozumět Jakobsonovu pojednání, ačkoli jeho text dokonce přetiskl ve své sociolingvistické citance (srov. FISHMAN 1968: 585–596): „This tradition [cenění mezigenerační jazykové kontinuity – B. V.] [...] first reached Central Europe via Slavic (i.e., Eastern Orthodox) influences on Czech and German medieval social philosophers (JAKOBSON 1945)“ (FISHMAN 1985: 477).

⁸ Podobně MYHILL 2011: 642.

⁹ Srov. LEXIKON DES MITTELALTERS IX: 211–212, 368.

Moravanů 9. století.¹⁰ Zdá se, že rozdíl spočívá jen v tom, že v případě sv. Willibalda a Wunibalda jednak nedošlo k oné výše zmíněné historické náhodě, díky níž by jejich snažení přesáhlo svůj původní cíl, a že jednak později také nevystala potřeba jejich činnost kulturně-politicky instrumentalizovat nebo ji dokonce stylizovat jako kulturně-literární přelom.

Známější než dva anglosaští bratři je současník Cyrila a Metoděje, Otfrid von Weißenburg, který sice nepocházel z odlišného, ale příbuzného prostředí jako Willibald a Wunibald, zato však byl stejně jako oni dva „slavizující Řekové“ (abych se vyjádřil aluzí na Josefa Jungmanna)¹¹ také literárně činný: předmluva k jeho knize evangelií dává tušit, že jeho dílo mohlo mít podobné důsledky jako dílo Cyrila a Metoděje; nenašlo však stejně příhodné podmínky pro své rozvinutí.¹²

5. ORBIS ROMANUS SEU CONTINENS LATINA

Uzavřít můžeme naše poznámky úvahou k dominanci latiny ve středověku. Obvyklá představa, podle níž byl středověk jazykově dominován latinou a novověk je v tomto ohledu třeba přibližně ztotožnit s postupným pronikáním lidových jazyků do funkcí předtím obsazených latinou, proti níž se Jakobson obracel,¹³ představuje nejen „západoevropskokentristickou“ perspektivu, jak o tom píše Jakobson, ale dokonce perspektivu kontinentálně omezenou. Více či méně dominantní postavení latiny na kontinentě představuje dědictví francké říše, případně římské říše zprostředkované franckou říší. Naopak na britských ostrovech – jak v keltském, tak v anglosaském kontextu – i ve Skandinávii byla role domácích jazyků mnohem významnější;¹⁴ nacházíme zde, jak známo, například i zákoníky nebo listiny sepsané v „lidových jazycích“. Z naší „paleoslavistické“ perspektivy to znamená, že sice „latinský středověk“ a následující, k novověku směřující vernakularizace každopádně skutečně

¹⁰ Srov. LEXIKON DES MITTELALTERS I: 622–624, k širšímu rámci anglosaské misie, do něhož činnost sv. Willibalda a Wunibalda patří.

¹¹ Srov. EMLER 1883: 48.

¹² Srov. BOKOVÁ–VIKTORA 1992 pro srovnání staroslověnského Proglasu a Otfridovy předmluvy; ke strukturním příčinám ztroskotání obou kulturních projektů srov. i TRÉŠTÍK (1999: 172), ke ztroskotání druhého z nich srov. SCHRAMM (2007: 192 sq.).

¹³ Nověji tradiční „vernakulární příběh“ převyprávěl LINN 2013.

¹⁴ Nověji na to upozornili SCHRAMM (2007: 185 sq.) a méně důrazně PEERSMAN (2012: 640, 647).

představují omezenou perspektivu, dokonce ani ne perspektivu celého středověkého okcidentu, ale tato omezenost bohužel nespočívá v tom, že se podceňuje význam „slovanské misie“, nýbrž mnohem spíš obecněji v tom, že se ignoruje existence kulturních tradic mimo – skutečnou nebo intendovanou – římskou říši.

CITOVANÁ LITERATURA

- BOKOVÁ, Hildegard – Viktor Viktora. „Der altkirchenslawische Proglas und die Vorrede „Cur scriptor...“ zu Otfrids von Weißenburg Evangelienbuch.“ *Listy filologické* 115 (1992): 132–143.
- EMLER, Josef (ed.). „Listy Josefa Jungmanna k Antonínu Markovi.“ *Časopis Musea Království českého* 57 (1883): 45–59.
- FISHMAN, Joshua A. (ed.). *Readings in the Sociology of Language*. The Hague – Paris: Mouton, 1968.
- FISHMAN, Joshua A. „Whorfianism of the third kind: Ethnolinguistic diversity as a worldwide societal asset.“ J. A. Fishman et al. *The Rise and Fall of the Ethnic Revival: Perspectives on Language and Ethnicity*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton, 1985, 473–487.
- GLADKOVA, Hana. „Jazykový program a typologie národního hnutí u Slovanů.“ *Slavia* 72 (2003): 169–184.
- GRAUS, František. „Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. století.“ *Československý časopis historický* 14 (1966): 473–495.
- HORÁLEK, Karel. „Die cyrillo-methodianische Literatur und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung.“ František Graus, Jan Filip, Antonín Dostál (edd.). *Das Grossmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, Brno–Nitra 1.–4. X. 1963*. Praha: Academia, 1966, 319–328.
- ISSATSCHENKO, Alexander. *Geschichte der russischen Sprache*, I. Henrik Birnbaum (ed.). Heidelberg: Carl Winter, 1980.
- JAKOBSON, Roman. „The beginnings of national self-determination in Europe.“ *The Review of Politics* 7 (1945): 29–42.
- JAKOBSON, Roman. *Cyrilometodějské studie*. Luboš Řeháček (ed.). Praha: Euroslavica, 1996.
- JAKUBEC, Jan. *Dějiny literatury české*. Praha: Jan Laichter, 1911.
- KREJČÍ, Karel. *Jazyk ve vývoji společnosti. Studie ze sociologie spisovného jazyka*. Praha: Jaroslav Podroužek, 1947.
- LE GOFF, Jacques. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon, 1991.
- LEHÁR, Jan. „Vznik české literatury: pokus o rekapitulaci problematiky.“ *Listy filologické* 116 (1993): 18–39.
- LEHÁR, Jan. „Středověk.“ Jan Lehár, Alexandr Stich, Jaroslava Janáčková, Jiří Holý. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Lidové noviny, 1998, 9–100.

- LEXIKON DES MITTELALTERS, I–V. München–Zürich: Artemis; VI. München–Zürich: Artemis & Winkler; VII–IX. München: LexMA. Registerband. Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 1980–1999.
- LINN, Andrew. „Vernaculars and the idea of a standard language.“ Keith Allan (ed.). *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2013, 359–374.
- MÁCHAL, Jan. *Slovanské literatury*, I. Praha: Maticе česká, 1922.
- MYHILL, John. „Language and the church: European perspectives.“ Bernd Kortmann, Johan van der Auwera (eds). *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, 2011, 639–653.
- PEERSMAN, Catharina. „Written vernaculars in medieval and Renaissance times.“ Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre (eds). *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Chichester etc.: Wiley-Blackwell, 2012, 639–654.
- RUDY, Stephen. *Roman Jakobson 1896–1982. A Complete Bibliography of his Writings*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1990.
- SCHRAMM, G. *Slawisch im Gottesdienst. Kirchenwortschatz und neue Schriftsprachen auf dem Weg zu einem christlichen Südosteuropa*. München: Oldenbourg, 2007.
- SUSSEX, Roland – Paul Cubberley. *The Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- TORNOW, S. *Handbuch der Text- und Sozialgeschichte Osteuropas. Von der Spätantike bis zum Nationalstaat*. 2. vyd. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- TRĚŠTÍK, Dušan. *Mysliťi dějiny*. Praha–Litomyšl: Paseka, 1999.
- TRĚŠTÍK, Dušan. *Češi a dějiny v postmoderním očistci*. Praha: Lidové noviny, 2005.
- VIKTORA, Viktor. *K pramenům národní literatury*. Plzeň: Fraus, 2003.
- WOLLMAN, Frank. *Slovesnost Slovanů*. Praha: Vesmír, 1928.

Bohumil Vykypěl

ROMAN JAKOBSON'S THE BEGINNINGS OF NATIONAL SELF-DETERMINATION IN EUROPE AND THE IMPORTANCE OF THE CYRILLO-METHODIAN MISSION

S u m m a r y

The paper discusses Roman Jakobson's opinion that the Cyrillo-Methodian mission and the resulting Old Church Slavonic culture were an expression of the equality of vernacular languages in Eastern Europe. The ambivalent role of Church Slavonic in the process of vernacularization is highlighted. The emergence of the Church Slavonic literature is attributed to the favourable conditions in Bulgaria due to historical circumstances. Analogical vernacularization efforts in Western Europe, occurring in the same period, are mentioned.

ВРЕМЕ ФОРМИРАЊА
СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

ВАЛЕРИЯ С. ЕФИМОВА

К ВОПРОСУ О ПУТЯХ ФОРМИРОВАНИЯ
СТАРΟΣЛАВЯНСКОГО ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА:
О НЕКОТОРЫХ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ
УСТАНОВКАХ СВ. КИРИЛЛА

В статье поднимается вопрос об установках св. Кирилла на передачу в славянском переводе субстантивизаторских функций греческого артикля. Выявляются пути решения этой задачи св. Кириллом, реализованные в самых первых переводах (евангельском и псалтырном тексте), и дальнейшего использования этих переводческих установок в несколько более поздних переводах. Проблема рассматривается с точки зрения формирования старославянского лексического инвентаря, т. е. процедур номинации и условий образования новых старославянских лексических единиц. Под этим углом рассматривается один из продуктивных способов номинации в старославянском языке – субстантивное употребление прилагательных и причастий. Рассматриваются также переводческие установки св. Кирилла на передачу различных выражений, субстантивированных в греческом посредством артикля. Особое внимание уделено передаче в старославянском переводе субстантивированных посредством артикля греческих причастий – как номинирующих предмет (человека) по его постоянным свойствам, так и номинирующих предмет (человека) по действиям, совершаемым им не постоянно, или по его временному состоянию.

Ключевые слова: старославянский язык, греческий артикль, св. Кирилл

Греческий язык времени написания Нового Завета и другой раннехристианской литературы (условно далее будем называть его «византийский греческий») и славянский язык времени переводов св. Кирилла и его ближайших учеников типологически были довольно близки во многих отношениях. При изучении номинационных процедур эта близость обнаруживается в сфере деривации,

* Валерия С. Ефимова, Институт славяноведения РАН, Отдел славянского языкознания, Москва.

в образовании композитов (где оба языка базируются на сложении основ или основы и целого слова), в субстантивном употреблении прилагательных и причастий. Все же было немало и различий в их грамматическом строе. Недавно нами был рассмотрен вопрос передачи в старославянском языке греческого суперлатива в отсутствие славянских специальных синтетических форм суперлатива (Ефимова 2017). В данной статье обратим внимание на некоторые переводческие установки св. Кирилла, связанные с наличием в греческом так называемого артикля (члена) в отсутствие такового в славянском.

Начиная с XIX в. палеослависты усматривали «компенсацию» фактического отсутствия (как такового) артикля в старославянском языке в употреблении в нем членных (полных) форм прилагательных. Особенно тщательно употребление кратких и полных форм прилагательных на материале сохранившихся евангельских кодексов и связи его с употреблением греческого артикля было исследовано в свое время Н. И. Толстым. Исследование показало, что употреблением полных и кратких форм прилагательных в старославянском языке выражалась категория определенности / неопределенности (Толстой 1957: 121–122).

Мы посмотрим на эту проблему под несколько иным углом зрения: нас будут интересовать прежде всего процедуры номинации и условия образования новых старославянских лексических единиц.

Функции артикля в византийском греческом связывают так или иначе с выражением категории определенности / неопределенности (в широком смысле), однако в то же время – что важнее в нашем случае – греческий артикль являлся также субстантивизатором и сохранял функции местоимения (Blass–Debrunner 1961: 131, 138–140). В отсутствие славянского артикля как такового субстантивизаторские функции греческого артикля в старославянском должны были брать на себя другие языковые средства. Посмотрим, как эта задача решалась св. Кириллом и как его установки, реализованные в самых первых переводах (в евангельском и псалтырном тексте), отразились в переводах дальнейших.

Как известно, в византийском греческом артикль мог субстантивировать не только адъективы, но и различные выражения, пред-

ложения и части предложений (Blass–Debrunner 1961: 138–140). Так, например, в Мк 3:21 находим номинацию ближних Иисуса предложно-падежной формой местоимения пар' αὐτοῦ с подстановкой в качестве субстантивизатора артикля οἱ, что было для византийского греческого обычным:

Мк 3:21: Καὶ ἀκούσαντες οἱ παρ' αὐτοῦ ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτόν· ἔλεγον γὰρ ὅτι Ἐξέστη.¹

Св. Кирилл для передачи функции субстантивизатора использует, как и в ряде других подобных случаев, местоимение в сочетании с глаголом БЫТИ:

І слышавъше іже бѣахъ оу него . изидѡхъ ѡтѣн і . гл҃ахъ бо ѣко неистовъ естъ . Зогр, Мар.

В других случаях для передачи конструкции с субстантивирующим артиклем св. Кирилл создает несколькословную номинацию с причастием от глагола БЫТИ. Так, например, в Мт 14:33 находящиеся в лодке ученики названы οἱ ἐν τῷ πλοίῳ, что, опять же, являлось обычным для византийского греческого:

Мт 14:33: οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ ἐλθόντες² προσεκύνησαν αὐτῷ...

В переводе св. Кирилла видим несколькословную номинацию сщ҃енъ въ корабѣ:

сщ҃еи же въ корабѣ . пришѣдъше и поклонниша сѧ ємоу... Зогр, Мар (а сщ҃еи въ корабѣ поклонниша сѧ ємоу... в Сав; сщ҃инъ же въ корабѣ . пришѣдъше поклонниша сѧ... в Ас; сщ҃енъ же въ корабѣ . поклонниша сѧ ємоу... в Остр).

Пребывание в лодке было для этих людей лишь кратким жизненным эпизодом, несколькословное наименование сщ҃тенъ въ корабѣ не являлось их постоянной характеристикой – не номинировало их

¹ Греческий текст здесь и далее приводится по изданиям (Robinson–Piermont 2005; Rahlfs 1952; Migne 1864).

² Нельзя согласиться с Д. Б. Уолласом, что ἐλθόντες является в этом стихе «субстантивированным причастием» (Уоллас 2010: 237, примечание 13). Причастие ἐλθόντες называет здесь не лиц по совершаемым им действию, а само действие, играя роль «второстепенного сказуемого».

физические или духовные качества, качества характера, социальное положение, социальный статус, не являлось обозначением их по профессии, роду постоянных занятий и т. п., поэтому словосочетание *сжштен въ корѣи*, представляя собой аналитическую дескрипцию, не образовало старославянской лексической единицы.³ Однако в первых переводах св. Кирилла встречаются несколькословные номинации, передающие конструкции с субстантивирующим артиклем, которые делают шаг в сторону образования лексической единицы. Таковы наименования проживающих в определенной местности групп населения, вместо субстантивирующего артикля добавляющие причастие от глагола *бъти*. Например, наименование *сжштен о тврѣ и сидонѣ* 'живущие в окрестностях Тира и Сидона', передающее греч. *οἱ περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα*:

Мк 3:7–8: καὶ πολὺ πλῆθος ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἠκολούθησαν αὐτῷ, καὶ ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας, καὶ ἀπὸ Ἱεροσολύμων, καὶ ἀπὸ τῆς Ἰδουμαίας, καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, καὶ οἱ περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα, πλῆθος πολὺ, ἀκούσαντες ὅσα ἐποίει, ἦλθον πρὸς αὐτόν.

І мѣногѣ народѣ отъ галилеѣа по немѣ иде . І отъ нудеѣа . І отъ нѣлѣа . І отъ ндоуѣѣа . І съ оногѣ полоу норѣдана . І сжштен о тврѣ и сидонѣ . мѣного мѣножѣство . слышакѣше елнко творѣше приджъ къ немѣоу . Мар (сжштеі отъ тоуѣрѣ і сидона в Зо҃гр).

В переводах Ветхого Завета и Толкований к нему, несколько более поздних по отношению к евангельскому переводу, установка св. Кирилла на создание несколькословных наименований проживающих в определенной местности групп населения находит свое развитие, такие наименования становятся довольно распространенными и конкурирующими с наименованиями-существительными, однако в них начинает использоваться причастие от глагола *жити*, а не от глагола *бъти*. Несомненно, это объясняется калькированием соответствующих греческих несколькословных наименований с субстантивирующим артиклем и причастиями *οἰκοῦντες*

³ О разграничении старославянских несколькословных наименований на лексические единицы и аналитические дескрипции см. в Ефимова–Желязкова 2014; Ефимова 2015. Разграничение номинаций на «единицы-обозначения» (т. е. лексические единицы) и «аналитические дескрипции» было предложено в свое время Е. С. Кубряковой (Кубрякова 2000).

или κατοικοῦντες («артиклъ + причастие + локация» → «причастие живѣщєи + локация»). Например:

Иез 3:15: καὶ περιῆλθον τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Χοβὰρ...
і ѡбидохѣ живѣщѣа на рѣцѣ ховарѣ . 232а 10 F. I. 461;

ТК Иез 11:20: πάλιν ἐπανάγει τὸν λόγον περὶ τῶν τὴν Ἱερουσαλὴμ
τηνικαῦτα οἰκούντων.
по сѣмъ же пакы прѣноситъ сѧ слово ѡ живѣщїи въ іерлїмѣ . 246б
17 F. I. 461;

Иез 12:19: τότε λέγει κύριος τοῖς κατοικοῦσιν Ἱερουσαλὴμ...
се гл҃ѣтъ адананъ г҃ъ . живѣщїи въ іерлїмѣ . 248а 29–30 F. I. 461.

Формула «живѣщєи + локация» становится для переводчиков настолько привычной, что применяется для перевода греческих конструкций с субстантивирующим артиклем также и без причастий. Например:

ТК Иез 12:20: Ταῦτα δὲ τοῖς ἐν Ἱεροσολύμοις⁴ προσηγόρευσεν
ὁ προφήτης
се же живѣщїи въ іерлїмѣ проповѣда прр҃кѣ . 248б 9–10 F. I. 461.

Одной из основных функций греческого артикля считается функция субстантивизатора адъективов (прилагательных и причастий). В текстах Нового Завета и другой раннехристианской литературы наименования, образованные путем субстантивации адъективов, очень распространены и встречаются по большей части с артиклем, хотя и не всегда (BLASS–DEBRUNNER 1961: 138–139). Установкой св. Кирилла можно считать предпочтительность использования краткой формы прилагательных для перевода греческих адъективов в ситуации безартиклевой субстантивации. Например:

Пс 17:27: καὶ μετὰ ἐκλεκτοῦ ἐκλεκτὸς ἔσῃ καὶ μετὰ στρεβλοῦ δια-
στρέψεις
і съ избѣраномѣ избѣранъ б҃жеши . н съ стропѣтїкомѣ развратиши
сѧ . Син.

⁴ Букв. 'тем, которые были среди иерусалимлян'. Ср. указанное Фрайбергом второе значение для Ἱεροσόλυμα: «(b) in reference to its inhabitants» (FRIBERG 2000).

Согласно наблюдениям Н. И. Толстого, сделанным на материале евангельских кодексов, употребление полной и краткой формы прилагательных при субстантивации связано с выражением категории определенности / неопределенности (Толстой 1957: 105–121). Однако довольно большое количество разночтений по спискам и отклонений от принципа использования полной формы для выражения определенности (resp. краткой формы – неопределенности) указывает скорее не на закономерность, а на некую тенденцию и заставляет рассматривать эту установку как непринципиальную. Так, например, в рассказе Иисуса о Царстве Небесном в позиции, как кажется, одинаковой по отношению к категории определенности / неопределенности субстантивно употребляются прилагательные – в греческом как с артиклем, так и без артикля (τὰ καλὰ и τὰ σαπρά, καινὰ и παλαιά), в старославянском в полной форме (добрѣѡѡ и зълѣѡѡ, новаѡѡ и ветѣѡѡ). Ср.:

Мт 13:47–48: Πάλιν ὁμοία ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν σαγήνῃ βληθείσῃ εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἐκ παντὸς γένους συναγαγούσῃ, ὅτε ἐπληρώθῃ, ἀναβιβάσαντες ἐπὶ τὸν αἰγιαλόν, καὶ καθίσαντες, συνέλεξαν τὰ καλὰ εἰς ἀγγεῖα, τὰ δὲ σαπρά ἔξω ἔβαλον.

пакѣ подобно естъ црствне бжне неводоу въврѣженоу въ море . і отъ всѣкого рода събѣравѣшу . іже егда исплнни сѧ . ізвѣкѣше і на кран . і сѣдѣше ізбѣраша добрыѡѡ въ съсѣды . а зълѣѡѡ ізврѣгоша вънѣ . Зо҃гр, Мар, Ас, Сав, Остр;

Мт 13:52: Διὰ τοῦτο παῖς γραμματεὺς μαθητευθεὶς εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ὁμοίος ἐστὶν ἀνθρώπῳ οἰκοδεσπότη, ὅστις ἐκβάλλει ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καὶ παλαιά.

се҃го ради въсѣкѣ кѣнижѣникѣ . наоугѣ сѧ црствню неѣсѣкоу҃гоу . подобнѣ естъ ѣкоу҃ домоу҃нѣгоу҃ . іже ізноситѣ отъ съкровишта своего новаѣ і ветѣѡѡ . Зо҃гр, Ас, Сав, Остр (нова и ветѣѡѡ в Мар).

Для нас важно, что во всех приведенных выше примерах предмет (в том числе человека) номинируют сами адъективы, употребляясь в греческом субстантивно вне зависимости от наличия или отсутствия артикля (τὰ καλὰ и τὰ σαπρά, ἐκλεκτοῦ и στρεβλοῦ, καινὰ и παλαιά), а в старославянском – как в полной, так и в краткой форме (добрѣѡѡ и зълѣѡѡ, новаѡѡ и ветѣѡѡ, ізбѣраноѡѡ и стрѡпѣтѣѡѡѡ).

Во всех этих примерах адъективы номинируют предметы по их постоянным свойствам, и, следовательно, слова *добрыи, злыи, новаи, ветхиа, изгъранъ* и *стропътикъ* представляют собой самостоятельные старославянские лексические единицы.

Как мы уже отметили выше, субстантивное употребление адъективов в византийском греческом оказалось близким к одному из способов номинации в славянской народной речи. Почти любое славянское прилагательное, способное обозначать характерный и постоянный признак предмета, могло по нему именовать этот предмет. Особенно много таких номинаций находим среди наименований лиц. Часть их была заимствована св. Кириллом и его учениками из народной славянской речи (Ефимова 2011: 28–36, 183–184).⁵ Например, номинация слепого человека субстантивно употребленным прилагательным *слѣпъ* (-ын), заимствованная, несомненно, из народной славянской речи, оставалась более обычной в старославянском языке, чем номинация суффиксальным существительным *слѣпыць*. В Мариинском евангелии имеется 18 номинаций субстантивно употребленным прилагательным *слѣпъ* (-ын) и только 12 номинаций существительным *слѣпыць*. В греческом тексте при этом чаще наблюдается безартиклевое субстантивное употребление *τυφλός*, которое в славянском переводе может быть передано и краткой, и полной формой субстантивно употребленного прилагательного:

И 10:21: *μη δαίμονιον δύνатаι τυφλῶν ὀφθαλμοὺς ἀνοίγειν;*
 еда бѣсъ можетъ . слѣпомъ оун отврѣсти . Зо҃гр, Мар, Остр – еда
 бѣсъ слѣпъинидъ оун отврѣсти можетъ . Ас.

При номинации определенного, уже упомянутого выше лица в греческом тексте обнаруживается, как правило, артикль, а в славянском переводе (как и следует ожидать в соответствии с выводами исследования Н. И. Толстого) – полная форма:

Мк 8:22–23: *Καὶ φέρουσιν αὐτῷ τυφλόν ... Καὶ ἐπιλαβόμενος τῆς χειρὸς τοῦ τυφλοῦ...*
 і приведохѧ къ немѹ слѣпа ... і имѧ за ржкж слѣпаго... Зо҃гр (слѣ-
 паго в Мар).

⁵ В свое время Р. Вечерка высказывал мнение, что субстантивированные прилагательные употреблялись в функции субъекта в позднем праславянском, и в этой функции они уже вполне лексикализировались (Večerka 1993: 66).

Субстантивное употребление греческих адъективов дало повод св. Кириллу, а затем и его последователям к созданию аналогичным путем субстантивации славянских адъективов значительного пласта новой славянской лексики (Ефимова 2010). Особенно много таких лексических единиц встречается среди наименований, связанных с новой христианской моралью. В большинстве случаев они переводят греческие имена, способные функционировать как в роли прилагательных, так и существительных (т. е. имена, не имеющие указывающих на их принадлежность к существительным или прилагательным суффиксов). Однако при этом мы наблюдаем явное стремление св. Кирилла к созданию наименований в виде суффиксальных существительных. Так, например, в евангельском тексте слово *ἄδικος* субстантивно употреблено трижды – в Мт 5:45, Л 16:10 и Л 18:11 (в Л 16:10 присутствует артикль, в Мт 5:45 и в Л 18:11 употребление безартиклевое). В Мт 5:45 и в Л 16:10 оно переведено субстантивно употребленным прилагательным, в Л 18:11 – суффиксальным существительным. Ср.:

Мт 5:45: ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δίκαιους καὶ ἀδίκους.

да бѣдете снѣже дѣѧ вашего . иже есть на небесехъ . ꙗко слъныце свое снѣетъ . на злыѧ и благаѧ . и дъжднтъ на праведьныѧ и неправдѣныѧ . Зо҃гр, Мар (неправедьныѧ в Ас, ненаправдѣныѧ в Остр);

Л 18:11: ὅτι οὐκ εἰμί ὥσπερ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων, ἄρπαγες, ἄδικοι, μοιχοί, ἢ καὶ ὡς οὗτος ὁ τελώνης.

ꙗко нѣсмь ꙗко и проуни ѣци . хыштьници . неправдѣнници . прѣлюбодѣ . ли ꙗко и сь мытарь . Зо҃гр, Мар, Ас, Сав, Ват, Остр.

Даже тогда, когда в греческом оригинале такие наименования употреблены адъективно, в переводе можно видеть суффиксальное существительное:

Мт 7:15: ἔσονται δὲ εἰσὶν λύκοι ἄρπαγες

вѣнжтрыждоу же сѣтъ вьлци . хыштьници . Зо҃гр, Мар (вьлци и хыштьници в Ас, Остр).

Согласно нашим подсчетам, в евангельском тексте среди наименований лиц с наиболее продуктивным в этой сфере суффиксом

-(*bn*)ik(*v*) число соответствий греческим именам, не имеющих указывающих на их принадлежность к существительным или прилагательным суффиксов, почти в два раза превышает число соответствий греческим именам с суффиксами, маркированными как частеречные суффиксы существительных (Ефимова 2012: 36–39). Выскажем очень осторожную догадку: возможно, установка св. Кирилла на создание номинаций суффиксальными существительными провоцировалось отсутствием артикля в славянском грамматическом строе.

В подавляющем большинстве случаев славянский перевод греческих субстантивно употребленных (с артиклем и без артикля) имен субстантивно употребленными прилагательными был вполне адекватен. Все же иногда (хотя и очень редко) отсутствие славянского артикля сказывалось негативно. Так, известно, что в греческих конструкциях, в которых лицо (человек) характеризуется как бы с разных сторон по разным основаниям, а наименования соединены союзом *καί* (так наз. «конструкции Шарпа» и им подобные), артикль ставится перед первым наименованием. Такие конструкции довольно редки, но все же они встречаются в евангельском тексте. Например:

Мт 12:22: Τότε προσήνχθη αὐτῷ δαίμονιζόμενος, τυφλὸς καὶ κωφός· καὶ ἐθεράπευσεν αὐτόν, ὥστε τὸν τυφλὸν καὶ κωφὸν καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν.

В первой половине стиха *τυφλός* и *κωφός* функционируют как адъективы, определяя субстантивно употребленное причастие *δαίμονιζόμενος*. Во второй части *τυφλός* и *κωφός* сами становятся наименованиями лица – субстантивированными прилагательными. Так же, видимо, следует классифицировать соответствующие прилагательные и в старославянском тексте, хотя четкая греческая конструкция в отсутствие славянского артикля в данном случае «размывается», что затрудняло, видимо, понимание текста писцом при переписывании:

тѣгда привѣса къ немѹ бѣсъноуѣжшѣ са слѣпѣ и нѣмѣ . и ицѣли
и . ꙗко слѣпѣ і нѣмѣ ꙗаѣше и гладаше . Мар. – тогда привѣса емоу
бѣсъноуѣжшѣ са слѣпѣ і нѣмѣ . і ицѣли і . ꙗко слѣпѣ і глагоухѣ і
ꙗаѣше і гладаше . Зогр.

Отметим, что во второй части стиха прилагательные *сѣпъ* и *нѣмъ* (Мар), *сѣпъ* и *моуѣхъ* (Зогр) субстантивно употреблены в краткой форме, хотя речь идет об определенном, указанном выше лице.

Предметы (в том числе и человек) в византийских греческих текстах часто номинируются причастиями, субстантивированными посредством артикля.⁶ В одних случаях такие наименования номинируют предмет (человека) по его постоянным свойствам – по его физическим или духовным качествам, по роду постоянных занятий или профессии, по социальному положению и т. п. В таких случаях старославянский перевод субстантивно употребленными причастиями давал, как правило, лексические единицы. Примеры тому обнаруживаются в самых первых переводах св. Кирилла – и в евангельском, и в псалтырном тексте. Ср., например, наименования человека по роду занятий: *ὁ στείρων* – сѣянъ ‘сеятель’ (Мт 13:3; Мк 4:3;⁷ Мк 4:14; Л 8:5; И 4:36; И 4:37), *ὁ θερίζων* – жьнѣн ‘жнец’ (И 4:36; И 4:37), *ὁ βοσκων* – пасын ‘пастух’ (Мт 8:33; Мк 5:14; Л 8:34), *ὁ ποιμαίνων* – пасын ‘пастух, перен. пастырь’ (Пс 79:2), *ὁ θηρεύων* – лован ‘охотник’ (Пс 123:7), *ὁ πωλῶν* – продаѣн ‘торговец’ (Мт 21:12; Мт 25:9; Мк 11:15; Л 19:45; И 2:14; И 2:16). Например:

И 4:36: *ἵνα καὶ ὁ στείρων ὁμοῦ χαίρῃ καὶ ὁ θερίζων.*
 да сѣянъ въ коупѣ радоуѣтъ сѧ . і жьнѣн . Зогр, Мар, Ас, Ват, Остр;

Пс 79:2: *ὁ ποιμαίνων τὸν Ἰσραὴλ πρόσχες*
пѧсы-и-лѣ вънѣмѣ . Син.

Мт 25:9: *πορεύεσθε δὲ μᾶλλον πρὸς τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράσατε*
ἑαυταῖς.
идѣте же пауѣ къ продаѣштнѣмъ і коупите себѣ . Зогр, Мар, Ас,
 Сав, Ват, Остр.

В других случаях наименования причастиями, субстантивированными посредством артикля, называют предмет (человека) по действиям, совершаемым им не постоянно, или по его временному

⁶ Как в свое время отмечал Р. Вечерка, влияние языка греческих оригиналов, в которых субстантивированные причастия представлены весьма обильно, на старославянский язык неоспоримо, хотя это явление и нашло опору в славянском языковом узусе (Вечерка 1961: 15).

⁷ В Галицком евангелии 1144 г. находим в этом стихе инновацию сѣатель.

состоянию. В этих случаях св. Кирилл для передачи функции артикля-субстантивизатора использует как конструкции с местоимением, так и с субстантивно употребленным причастием.

Конструкции с местоимением являются аналитическими дескрипциями и, следовательно, лексических единиц не образуют. Ср., например:

Мт 5:28: ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.
аъѣ же глѣѣ бамѣ . ѣко въѣкъ ѣже възърнтѣ на женѣ съ похотнѣ .
оуѣже любы сътвори съ неѣ . въ срѣдѣци своѣмѣ . Зогр, Мар.

Мт 10:40: Ὁ δεχόμενος ὑμᾶς ἐμὲ δέχεται·
ѣже вы приметѣ . ма приемлетѣ . Зогр (ѣже вы приемлетѣ... в Мар, Ас).

Конструкции с субстантивно употребленным причастием в таких случаях образуют, как правило, несколькословные наименования:

Мт 26:68: Προφήτευσον ἡμῖν, χριστέ, τίς ἐστὶν ὁ παῖσας σε;
прорѣци намѣ хѣ кѣто естъ оударѣ та . Зогр (оударен та в Мар, Ас,
оударн та в Сав л. 98, Остр, оударѣн та в Ват, Сав л. 112);

Мк 5:32: Καὶ περιεβλέπετο ἰδεῖν τὴν τοῦτο ποιήσασαν.
і озирааше са видѣти . сътворѣшѣ ѣ . Зогр, Мар, Ас, Сав.

Ср. также в Мт 10:40 в Сав: приемлаи васъ мене приемлетѣ .

В некоторых случаях такие несколькословные наименования, представляющие собой аналитические дескрипции, могут быть довольно пространными. Ср. в конструкции типа «конструкции Шарпа»:

Мк 12:40: οἱ κατεσθίοντες τὰς οἰκίας τῶν χρηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι· οὗτοι λήψονται περισσότερον κρίμα.
поѣдаѣште домы въдовнѣ . і непѣштеваннемѣ . далеѣе молаште са .
снѣ приѣмѣте лишѣше осѣжденье . Зогр (поѣдаѣштитѣ... в Мар).

В то же время несколькословные наименования с субстантивированными причастиями, номинирующие предметы (в том числе человека) по их характерным и постоянным признакам, следует,

видимо, считать старославянскими лексическими единицами. На-
пример:

Μκ 10:23: Πῶς δυσκόλως οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες εἰς τὴν βασιλείαν
τοῦ θεοῦ εἰσελεύσονται.

како не о҃добъ и҃мѣштен бо҃гатыство . въ цр҃кѣ б҃жїи вьнидѣтъ . Зогр, Мар;

Μκ 10:24: Τέκνα, πῶς δύσκολόν ἐστιν τοὺς πεποιθότας ἐπὶ χρήμασιν
εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ εἰσελθεῖν.

ѡ҃да . Ъко не о҃добъ е҃тъ о҃пѣвайшѣтнѣмъ на бо҃гатыство . въ цр҃кѣ
б҃жїе вьнити . Зогр, Мар.

Переводческая установка св. Кирилла на создание несколько-
словных наименований с субстантивированными причастиями,
дающих лексические единицы, находит свое продолжение в более
поздних переводах. Ср., например, подобные номинации в Толко-
ваниях на книгу пророка Иезекииля, переведенных преславскими
книжниками:

ΤΚ Иез 2:8: μηδὲ ζηλώσης τοὺς ἀντιλέγοντας
ни въслѣдоуи гл҃ѣшнѣмъ съпротивѣ 230б 25–26 F. I. 461;

ΤΚ Иез 7:14: οὐχ ἔξετε γὰρ τοὺς πολεμῆσαι δυναμένους
не ѡбращаете бо мѡгѣшнѣхъ е҃а сѣшн 239б 1 F. I. 461;

ΤΚ Иез 18:17: τὴν δὲ δυνατὴν θεραπείαν τοῖς δεομένοις προσήνεγκεν
силнѣѣ же цѣлѣе творѣшнѣмъ подасть . 263а 3 F. I. 461;

ΤΚ Иез 20:37: Τοὺς μὲν γὰρ ἀσεβεῖς, καὶ τοὺς τὴν ἐμὴν νομοθεσίαν
καταλιπόντας τῇ ῥάβδῳ χρησάμενος διασπερῶ
неѡѣстивѣѣ и ѡставишѣѣ мѡѣ законы . же҃зломъ мѡимъ разсѣѣѣ
ѣ . 268б 9 F. I. 461;

в конструкции типа «конструкции Шарпа»:

ΤΚ Иез 9:6: Μακάριοι οἱ φυλάσσοντες κρίσιν, καὶ ποιοῦντες
δικαιοσύνην ἐν παντὶ καιρῷ
б҃лаженнѣ сьнабѣдѣвашѣн сѣѣ . и творѣшнѣ правдѣ въ все врѣмѣѣ .
243а 3 F. I. 461.

В области номинации при переводе греческих текстов фактическое отсутствие славянского артикля коснулось прежде всего субстантивации прилагательных и причастий, а также образования несколькихсловных наименований, дававших в разных условиях как аналитические дескрипции, так и старославянские лексические единицы. Способ номинации предметов (в том числе персон) субстантивизированными посредством артикля адъективами (прилагательными и причастиями) в греческом языке, оказавшийся близким к одному из способов номинации в славянской народной речи, дал повод св. Кириллу и его последователям к созданию путем субстантивации славянских адъективов значительного пласта новой славянской лексики. Вместе с тем наблюдается стремление св. Кирилла к образованию наименований в виде суффиксальных существительных, что, возможно, провоцировалось отсутствием артикля как такового в славянском грамматическом строе. Для передачи различных выражений, субстантивированных в греческом посредством артикля, св. Кирилл, а затем и его последователи использовали как конструкции с местоимением, так и несколькословные наименования. При передаче субстантивированных посредством артикля греческих причастий, номинирующих предмет (в том числе человека) по его постоянным свойствам, старославянский перевод субстантивно употребленными причастиями давал, как правило, лексические единицы. Для передачи субстантивированных посредством артикля греческих причастий, номинирующих предмет (человека) по действиям, совершаемым им не постоянно, или по его временному состоянию, св. Кирилл, а затем и его последователи использовали конструкции с местоимением, так и несколькословные наименования, представляющие собой аналитические дескрипции.

Вопрос об установках св. Кирилла на передачу в славянском переводе субстантивизаторских функций греческого артикля, поднятый в данной статье, решается путем сопоставительного анализа греческого и старославянского текста Евангелия и Псалтыри, задача перевода которых прежде всего предстала перед св. Кириллом, и рассмотрения дальнейшего использования этих переводческих установок в несколько более поздних переводах славянских книжников. Фактическое отсутствие артикля в славянском

грамматическом строе отразилось на номинационных процессах, проходивших при становлении старославянского языка, и коснулось прежде всего субстантивации прилагательных и причастий, а также образования несколькословных наименований, дававших в разных условиях как аналитические дескрипции, так и старославянские лексические единицы. Значительный пласт новой славянской лексики был создан субстантивацией славянских адъективов благодаря тому, что способ номинации предметов субстантивизированными посредством артикля адъективами, характерный для греческого языка, оказался близким к одному из способов номинации в славянской народной речи. Различно передавались субстантивизированные посредством артикля греческие причастия. При передаче субстантивизированных греческих причастий, номинирующих предмет (в том числе человека) по его постоянным свойствам, старославянский перевод субстантивно употребленными причастиями давал, как правило, лексические единицы. Для передачи субстантивизированных посредством артикля греческих причастий, номинирующих предмет (человека) по совершаемым им не постоянно действиям или по его временному состоянию, св. Кирилл, а затем и его последователи использовали как конструкции с местоимением, так и несколькословные наименования, представляющие собой аналитические дескрипции.

Источники

- Ас: Josef Kurz (vyd.). *Evangeliiář Assemanův*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1955.
- Ват: Трендафил Кръстанов, Анна-Мария Тотоманова, Иван Добрев (подгот.). *Ватиканско евангелие. Старо-български кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502*. София, 1996.
- Зорп: V[atroslav] Jagić (ed.). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticum dim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berolini: apud Weidmannos, 1879.
- Мар: И[гнатий] В. Ягич (изд.). *Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие*. Graz: Akademische Druck U. Verlagsanstalt, 1960.
- Остр: А[лександр Х.] Востоков (изд.). *Остромирово евангелие 1056–1057 года с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями*. Monumenta linguae slavicae, I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1964.
- Сав: О[льга] А. Князевская и др. (изд.). *Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века*, ч. I. Москва: Индрик, 1999.

Син: Сергей Северьянов (изд.). *Синайская псалтырь*. Graz: Akademische Druck U. Verlagsanstalt, 1954.

Ф. I. 461: *Старобългарският превод на Стария завет*. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова, т. 2. *Книга на пророк Иезекиил с тълкования*. Изданието е подготвено от Лора Тасева, Мария Йовчева. Подбор на гръцкия текст Татьяна Илиева. София: «АСИ» – Панчо Цекин, 2003.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Ефимова, Валерия С. «О субстантивации как способе образования наименований лица в старославянском языке: влияние греческих оригиналов.» *Византийский временник* 69 (2010): 219–229.

Ефимова, Валерия С. *Наименования лиц в старославянском языке: Способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011.

Ефимова, Валерия С. «Некоторые наблюдения над номинацией лиц в старославянском евангельском тексте (на материале древнейших кодексов).» *Язык Библии: лингвотекстологические исследования / Езикът на Библията: езиково-текстологични проучвания*. Москва–С.-Петербург: Нестор–История, 2012, 27–46.

Ефимова, Валерия С. «К определению статуса несколькословных наименований лиц в старославянских текстах.» *Славянский альманах* 2015, № 3–4, 352–367.

Ефимова, Валерия С. «Греческий суперлатив в старославянском переводе.» *Славяноведение*, 2017, № 4, 76–88.

Ефимова, Валерия С. – Веселка Желязкова. «Несколькословные наименования лиц в древнейших славянских рукописях.» *Palaeobulgaria/Старобългаристика XXXVIII/3* (2014): 33–48.

Кубрякова, Елена С. «О разноструктурных единицах номинации и месте производного слова среди этих единиц.» *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2000, 24–31.

Толстой, Никита И. «Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке.» *Вопросы славянского языкознания*, вып. 2. Москва: Издательство АН СССР, 1957, 43–122.

BLASS, F. – A. Debrunner. *A Greek grammar of the New Testament and other early Christian literature*. Cambridge–Chicago: University Press, 1961.

FRIBERG, B., T. Friberg, N. F. Miller. *Analytical Lexicon of the Greek New Testament*. Grand Rapids, 2000.

MIGNE, J.-P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 81. Paris, 1864.

RAHLFS, Alfred (ed.). *Septuaginta*. Ed. 5. Vol. I–II. Stuttgart: Privileg. Württ. Bibelanstalt, 1952.

ROBINSON Maurise A. – William G. Pierpont. *The New Testament in the original Greek: Byzantine Textform*. Southborough, Mass.: Chilton Book Publishing, 2005.

- VEČERKA, Radoslav. *Syntax aktivních participií v staroslověnině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, II. *Die innere Satzstruktur*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher Verlag, 1993.
- WALLACE, Daniel B. *Greek Grammar Beyond the Basic. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Michigan: Zondervan Publishing House, 1996. – Перевод: Даниел Б. Уоллас. *Углубленный курс грамматики греческого языка: экзегетический синтаксис Нового Завета*. Новосибирск: Новосибирская библейская духовная семинария, 2010.

Valeriya S. Efimova

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE FORMATION
OF THE OLD CHURCH SLAVONIC LEXICAL CORPUS:
SAINT CYRIL'S TRANSLATION PRINCIPLES

S u m m a r y

As far as nomination is concerned, when translating Greek texts, the factual absence of the article in the Slavonic language primarily led to the substantivization of adjectives and participles, and the formation of compound words, which under various circumstances acted both as analytical descriptions and Old Church Slavonic lexical units. The nomination of objects (and persons) through the substantivization of adjectives (adjectives and participles) using the article in the Greek language, which was, as it turned out, similar to one of the modes of nomination in the Slavonic vernacular language, provided to Saint Cyril and his followers an opportunity to create an important layer of the new Slavonic vocabulary through the substantivization of Slavonic adjectives. Furthermore, Saint Cyril's work reveals a tendency to create names by the suffixation of nouns. This approach might have been adopted due to the absence of the article as a phenomenon in the Slavonic grammar system. In order to translate various terms that were substantivized in the Greek text by means of the article, Saint Cyril, and later his followers, used both pronominal constructions and compounds. When translating substantivized (using the article) Greek participles that named objects (and persons) based on their absolute characteristics, the Old Church Slavonic translation of the substantively used participles resulted, as a rule, in lexical units. To translate substantivized (using the article) Greek participles that named objects (and persons) based on the actions performed by them or their temporary states, Saint Cyril, as well as his followers, used both pronominal constructions and multiword compounds that served as analytical descriptions.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛОМА

«СВЕТЛОЕ ОРУЖИЕ»

КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКИЙ ПЕРЕВОД ПСАЛМОВ
И СЛАВЯНСКАЯ УСТНОПОЭТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Исходя из предположения, что кирилло-мефодиевский перевод псалмов претерпел влияние славянской устнопоэтической речи, в данной статье подвергнуто анализу употребление слов *прѣпоисати сѧ*, *бѣдра* и *жрѣжикъ* в Пс. 44, 4 Синайской псалтыри, перекликающееся с формулами сербских юнацких песен и русских былин. Особое внимание уделяется устойчивому словосочетанию серб. *св(и)еѣло оружје* и его древнерусским параллелям. Сделан вывод, что это сочетание восходит к понятию орудия с отточенным лезвием, и что оно имело терминологический характер, прежде чем стало средством поэтической выразительности. Аналогичное развитие наблюдается в случае сочетания **dobro(jv) konъ*, являющегося общим наследием юнацкого и былинного эпосов, которое, по-видимому, изначально обозначало боевую, предположительно крупную и короткошерстную лошадь, противопоставляемую в древнесербской правовой терминологии рабочей, меньшей и косматой лошади (*конь кудръ*).

Ключевые слова: старославянский, псалмы, перевод, праславянский, устная поэзия, формулы; *оружие, светлый*

Настоящее исследование исходит из утверждения, сделанного нами в конце одной из наших предыдущих статей: «что прежде чем пускаться в этимологическую комбинаторику, надо как можно ближе подойти к исконному значению данного слова, учитывая, кроме его ранних письменных употреблений, и устойчивые сочетания народной речи» (Лома 2017: 194). А именно, вопрос заключается в том,

* Александар Б. Лома, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за класичне науке.

Работа выполнена в рамках проекта «Этимологические исследования по сербском языку и выработка Этимологического словаря сербского языка» (№ 178007), финансируемого Министерством образования и науки Республики Сербии.

¹ По той же причине Кирилл и Мефодий скорее стремились к свободной передаче греческого текста, чем к буквальной.

56

внимание тот факт, что в сербских юнацких песнях слово *оружје* употребляется синонимически с *сабля* как дополнение к *йрийаса-тии*, в оборотах типа *Па йрийаса сабљу оковану* Вук II 66°, 187 : *Па йрийаса свијетло оружје* III 28°, 58.³ Ясно, что это оружие, которое подпоясывается, носится на поясе⁴ и с него снимается⁵ — меч или сабля; как и сабля, оно куется,⁶ ржавеет.⁷ Как правило, слово *оружје* соединяется с эпитетом *св(и)етло* в формулу, занимающую второе полустопишие десятистопного стиха (десетерац);⁸ и в этом сочетании оно взаимозаменяемо с *сабља*.⁹ Насколько мы смогли проверить, словосочетания вроде серб. *св(и)етло оружје*, *свијетла сабља* не встречаются в былинном эпосе;¹⁰ но все-таки оба единично засви-

ему глагол *рѣгам* 'колю, сверлю' (там же 112, ср. Фасмер 3: 154) — неверно; с одной стороны, именно в русских народных говорах находим независимые от **orǫžьje* отражения балто-слав. корня **rang-* (ср. ниже, прим. 24), а с другой болг. *рѣгам* — экспрессивный глагол, соответствующий сербскому *рѣиши* и не имеющий ничего общего с *орѣжие*, где *ѣ < р*. БЕР-ом сближение двух слов опущено, ср. 4: 931 s. v. *орѣжие* и 6: 362 s. v. *рѣгам* (где сербская параллель не отмечена).

³ Ср.: Вук II 44°, 542, 72°, 134, 75°, 44, IV 24°, 555, 30°, 116, 32°, 64, 93, 109, 121, 33° 105, 34° 131, 42°, 108, 117, 126, 45° 119 (*св(и)етло оружје*, см. ниже); Вук III 58°, 34, 28°, 91, IV 34°, 122, 147, 35°, 83, 39°, 328 (только *оружје*).

⁴ А за йојас свијетло оружје Вук III 23°, 50, И за йасом свијетло оружје 64°, 84.

⁵ Оишйашѣ им свијетло оружје Вук III 5°, 79.

⁶ Те ковао свијетло оружје Вук III 38°, 89, Тко ли вам је йоково оружје? IV 28°, 66; ср.: Ја сам сабљу за себе ковао II 84°, 22, формулу *сабља окована* (пример см. выше).

⁷ Порѣ нам свијетло оружје Вук III 43°, 28, ср.: И брийика ми сабља не рѣала! Вук II 16°, 38. Для последнего можно привести русскую параллель из былины о Добрыне и Маринке: *А и чай моя вострая сабля заржавела?*

⁸ Подтверждения в классических сборниках Вука Караджича см. выше, прим. 3; формула хорошо засвидетельствована и в довуковских записях: Бог. 18°, 91 («бугарщица»), 72°, 52 (десятистопный стих); ЕР 61°, 85; 83°, 45, 106°, 18; 163°, 5.

⁹ Примеров немного, но их распределение в пространстве и времени указывает на архаический характер сочетания: *свијтла сабља* / *сабљница* в двух бугарщицах, записанных в XVI столетии Петром Гекторовичем в Далмации, относящихся к персонажам XIV–XV столетий (Бог. 6°, 14; 49°, 47); *свијетла сабља* в двух юнацких песнях, записанных в начале XIX века Вуком Караджичем в Сербии, описывающих современные события (Первое сербское восстание против турков).

¹⁰ В нем *сабли*, *мечи* обычно *острые*; употребление прилагательного **ostrъ* в того рода сочетаниях безусловно восходит к праславянской эпохе, ср.: *осѣра сабља* Бог. 27°, 22 (буг.), *ошѣра сабља* ЕР 87°, 117, 89°, 12, *ошѣра корда* Бог. 40°, 86 (буг.), 86°, 181 (дес.), хотя в сербском эпосе чаще употребляется синонимическое *бридак*: *брийики мачи* Бог. 59°, 58, 73°, 52 (буг.), 60°, 69 (дес.), *брийика сабља* Бог. 1°,

детельствованы в древнерусских летописях, а именно в описаниях битв, куда могли проникнуть из устного эпоса.

В Ипатьевской летописи под годом 1111 речь идет о битве при Сальнице; летописец передает рассказ половецких пленников, оправдывающих свое поражение помощью, которую Бог оказал христианам:

И въпросиша колодникъ, глаголюще: «како васъ толика сила и многое множество, не могостеся противити, но вскорѣ побѣгосте?» Си же отвѣщаваху, глаголюще: «како можемъ битися с вами? а друзии ѣздяху верху васъ въ оружи свѣтлы и страшни, иже помогаху вамъ?» Токмо се суть ангели, отъ Бога послани помогать хрестьяномъ.

В контексте чудесного видения нельзя исключить христианское происхождение мотива ангельского «светлого оружия», но прямых литературных параллелей к нему мы не находим.¹¹

В Псковской летописи описывается битва под Гельмедом 1501 г. следующими словами:

Не саблями свѣтлыми сѣкоша ихъ [немцев], но биша их москвичи и татарове аки свинеи шестоперы.¹²

191 (буг.) и т.д. (самая обычная формула эпических песен; есть и оборот *реже као брийка сабља* 'выражается резко').

¹¹ Трудно допустить, что моделью послужило место в Послании к римлянам XIII 12: *облещѣмъ же са въ оружіе свѣта* Срезн. 709 = *ἐνδυσάμεθα δὲ τὰ ὅπλα τοῦ φωτός*, где слово «свет» употреблено не в прямом, а в переносном смысле, как метафора христианской веры. Мотив явления в свете сверхъестественных помощников встречается в «Сказании о Мамаевом побоище»: перед битвой на Куликовом поле привиделись «два уноши, имуща на себе светлы и багряница, лица их сияюща, аки солнце, въ обоих руках у них острые мечи»; оказалось, что это были святые мученики Борис и Глеб, пришедшие на помощь христианам. По меньшей мере, в данном отрывке выражение *острые мечи* могло бы отражать влияние устной эпики; ср.: *острыми мечи* в Слове о полку Игореве, *с острого меча* в Задонщине; формула *острый меч* – более древний вариант к *острая сабля* в былинах (ср.: *сабли изъострени* в Слове), *ошѣйра сабља*, *брийки мач* в юнацких песнях, см. выше, прим. 10. Любопытно, что в сербском «Слове о святом князе Лазаре», описание косовской битвы в котором выявляет сходство со «Сказанием» (см. ниже), встречается оборот *острое оружие*: *воиници на земљу ошъ острыхъ оружіи падајуцици*. Об изначальной однозначности 'светлый' и 'острый' в применении к оружию см. ниже.

¹² Псков. лет. I, 87 (СРЯ XI–XVII вв. 23/1996: 147).

Унизительное избиение ливонских рыцарей шестоперами противопоставляется усечению саблями как единственной смерти, достойной воинов, и в этом контексте сабли — светлые. Один из предводителей Первого сербского восстания, Матея Ненадович, приводит в своих мемуарах слова, которые отец его, князь Алекса, произнес перед казнью, постигшей его по приказу турецкого узурпатора, Мехмед-Аги Фочича:¹³

Фочићу, Фочићу, не молим те за живот него те молим немој ме
бешчесном¹⁴ смрћу морити но са бљом којом се јунаци
губе, а моја ће крв пред Богом и пред људма теби досадити.

Алекса при смертном часе заговорил языком устной эпики. Противопоставление героической смерти от лезвия менее честным способам казни — хорошо знакомый мотив сербских юнацких песен, в которых он характерен для двух сюжетов: о пленнике турецкого царя и о сестре-предательнице. В обоих случаях герой умоляет своего врага, чтобы он казнил его саблей или мечом, а не каким-то видом казни недостойным героев (через утопление, сожжение, растерзание, повешение и т.п.), употребляя формулы, перекликающиеся с приведенными выше словами Алексы Ненадовича. Напр. (первый сюжет, Бог. 67°, 69–74, Секул обращается к турецкому царю):

Ја нисам риба, да по води пловим,
Нит' сам дрво, да на огњу горим,
А ни лупеж, да о дрву висим;
Нег' сам јунак, за боја сам створен,
За мене је сабља окована

Или (Новак, в той же самой роли):

Нисам курва да ме коња тргаш,
нити хрсус да ме ватром жежеш,
већ сам јунак да ме сабљом сечеш.¹⁵

¹³ Младеновић 1988: 24. В переводе: «Фочич, Фочич, не молю тебя о пощаде, а молю тебя, не казни меня бесчестной смертью, а саблей, от которой герои погибают, а из-за (пролития) моей крови не будет тебе покоя ни перед Богом, ни перед людьми».

¹⁴ В автографе Ненадовича *без чстном*.

¹⁵ ЕР 129° 88–90, ср.: 67°, 15–18, Вук II 52° 67–86.

Или (второй сюжет, Вук I 723°, 43–48 Лютица Богдан просит своего зятя):

Не гу би ме у двору твојему (...)
Већ ме гу би, гди с' гу бе ју на ци

В летописном отрывке тупое, ударно-дробящее оружие (шестоперы) противопоставлено рубяще-режущему (сабли) как более подходящее для убивания свиней, чем мужчин. Обидное сравнение рыцарей, убиваемых шестоперами, со свиньями, уподобляет их пассивному объекту жертвоприношения. В сербской народной обрядности поросенка, откормленного к Рождеству (серб. *божићна ђеченица*, *божићњак*), не зарезали, а забивали, ударяя его по лбу тупой стороной топора, деревянным молотом или большим куском каменной соли. Данный ритуальный акт обозначался как *ѡући* 'бить' *ѡеченицу*, а сам день, когда это совершалось, накануне Рождественского сочельника, называется *Туци(н)ган* (ср. русск. *толочь*, *толку*).

Применение прилагательного **světlъ(jv)* по отношению к оружию нетрудно объяснить способностью гладкой металлической поверхности, каковой является отточенное лезвие меча или сабли, отражать лучи; *светлое* это — «сверкающее, блестящее» оружие. Данное качество отмечено во многих литературных описаниях войск и сражений.¹⁶ Описывая немного спустя битву на Косовом поле 1389 г., анонимный инок монастыря Раваница упоминает *сѣвѣща сѣ оружіа н зѣмлю озарающаа* (Слово о свете кнезу Лазару, 77). Похожим способом изображена Куликовская битва в более позднем «Сказании о Мамаевом побоище»:

На том бо поле силнии плѣци съступишася, из них же выступали кровавыа зари, а в них трепеталися силнии м л њ н и а
от о бли с т а н и а м е ч н а г о. И бысть труск и звук велик от копейнаго ломления и от мечнаго сечения.

¹⁶ На первом месте стоит гомеровское сравнение, описывающее ахейское войско под Троей (Илиада II, 455 и д.), в гнедичевском переводе: *Словно огонь истребительный, вспыхнув на горных вершинах, / Лес беспредельный палит и далёко заревом светит, / Так, при движении воинств, от пышной их меди чудесной / Блеск лучезарный кругом восходил по эфиру до неба.*

Блеск оружия изображается довольно часто и в произведениях сербской устной поэзии. В начале одной юнацкой песни рота, вооруженная блестящим оружием (*ѿше се сјаје на њима оружје*) уподобляется, посредством «славянской антитезы», белизне снега и лебедей (ЕР 80°, 1–13). Обнажение сабли описывается словами *сину сабља* «сабля сверкнула», например:

Повадише сабље бедринице,
Синуше им сабље оковане
Као с неба жарковито сунце,
На бритке се сабље ударише.¹⁷

Сравнение с южнославянскими данными приводит к выводу, что сочетание *сабли светлые* в Псковской летописи представляет собой не что иное, как унаследованную формулу устной эпикки. Таким образом, мы допускаем, что тем же способом можно интерпретировать *оружье свѣтло* Ипатьевской летописи в свете устойчивого сочетания *св(и)ейило оружје* в сербских юнацких песнях. В самом деле, формулу **světlo(je) orožje* следовало бы признать более древней по отношению к **světlaja sabl'a*, поскольку слово **sabl'a* считается ранним общеславянским заимствованием из неопределенного источника,¹⁸ тогда как для слова **orožje* предполагается праславянская и даже балто-славянская древность. Правда, есть разница между древнерусским и южнославянскими подтверждениями, которая в данном случае не ограничивается тем, что древнерусское словосочетание является гапаксом, а состоит и в том, что в нем краткая форма прилагательного (*въ оружьи свѣтлѣ*) употреблена, по-видимому, в описательной функции, тогда как в *св(и)ейило оружје* оно — все равно, в именной или в членной форме — воспринимается как украшающий эпитет, без особого значения. Все-таки приходится рассчитывать на то, что того рода сочетания, прежде чем подняться до уровня поэтического языка, возникали в повседневной речи, чтобы установить терминологические различия между употреблением определяемого слова.

¹⁷ «Женидба аге од Новога», САНУ III 21°, 153–156. Ср.: Вук II 94°, 358, уп. III 4°, 55, VI 60°, 172, 189, IX 15°, 618, 633, 653, и т.д.

¹⁸ Ср. недавно Стаховский 2004. И слово **тець*, **тьсь* неизвестного происхождения, по всей вероятности, заимствовано (ср.: ЭССЯ 18: 38–42).

В качестве примера можно привести праславянское сочетание **dobrъjъ kon'ъ*. Многократно отраженное в былинах и юнацких песнях, оно относится к числу надежно реконструируемых формул праславянской эпической поэзии. В юнацкой песне выражением «дорос до доброго коня и светлого оружия» означает достижение зрелости благородным юношей.¹⁹ Очень близкая формулировка встречается в другом регистре древнесербского языка, законодательном. В Законнике царя Душана есть статья, определяющая, что после смерти дворянина, наследники его должны передать царю «доброго коня» и оружие, которыми он пользовался: *къда оумрѣ властѣлинъ, конь добръ и оружїе да се дае царю* (ДЗ § 48).²⁰ Здесь сочетание *конь добръ* употреблено не в поэтическом, а в терминологическом значении, а именно, речь идет о верховом коне умершего рыцаря, обозначаемом как 'добрый' в отличие от лошади упряжной или вьючной. В юнацких песнях и в былинах «добрый конь» — всегда боевая лошадь верховой езды.²¹ Любопытно обозначение вьючной лошади как *кудрь* (*конь*) в двух старосербских грамотах. В золотопечатной грамоте об основании монастыря Дечани (около 1330) «законъ метохиямъ црьковнимъ» определяет: *села товара да не носе нь да храни в'сако село по едного коня коудра да носи црьков'ни товарь*. В основательной грамоте монастыря Св. Архангелов (около 1350) деревня Сеняне освобождается от ряда обязанностей крепостного права: *сѣнианомъ законъ да нмъ не оузидаю льна, ни агнѣтинъ, ни коудра, ни да нмъ естъ дальнѣга поути*. См. РКСС 1: 503, где Даниичич справедливо сделал вывод, что речь идет о вьючной лошади, которая противопоставляется верховой, обозначенной как *конь добръ* в Законнике Душана, но ошибочно выводил слово *кудрь* из *кудити* 'хулить, порицать'. На самом деле, это прилагательное, восходящее вместе с болг. *къдър* 'кудрявый', русск. диал. *кудрый*

¹⁹ Ср.: *Kad je geiše do konja doraslo, / dobra konja i sveiila oružja* (Вук II 15°, 33–34).

²⁰ По-видимому, этот обычай возник в дофеодальный период, в рамках дружинных отношений, ср.: Новаковић 1898: 176–177, Михальчић 1999: 434–435. Если у умершего был взрослый сын, владелец предположительно возвращал ему лошадь и оружие, чтобы он занял место своего отца на военной службе.

²¹ Синонимичным обозначением является *конь вишез*, 'витязь'; последнее слово считается ранним заимствованием (позднепрасл. **vičedзь* < герм. **viking-*) из сферы военного дружинного быта.

(то же) к прасл. **kǫdrъ(jb)* (Лома 2013: 122–123). Какая порода коней обозначалась «кудрами» — можно лишь догадываться. Вряд ли обозначение относилось к кудрявой гриве, скорее — к более длинной шерсти, характерной для лошадиной породы меньшего роста, чем боевая лошадь, как на это указывают эпические параллели, в первую очередь, былинный мотив состязания в скачке, победу в котором одерживает богатырь со своей «буркой», маленьким и очень косматым жеребцом, который по своему внешнему виду противопоставляется «добрым коням», но оказывается, что он не только «добр», но и лучше всех. Ср. былину «Дюк Степанович», где «бурушко» описан следующим образом (РНПЭП 200):

Да выбрал жéребца себе несажана,
Да изо ста брал, да из тысячи,
Да и выбрал себе бурушка косматого.
Да у бурушка шорсточка трех пядей,
Да у бурушка грива была трех локот,
Да и хвост-от у бурушка трех сажон.

Здесь признак лошади — ее косматость, включая длинную шерсть, тогда как в былине «Иван Гостиный сын» кроме этого подчеркнут еще и его малый рост (там же, 180):

«Ох ты князь Владимир ты!
Укажи-ко ты на добрых коней.
Не суди ты маленькому Бурушку косматому...»

В юнацких песнях конь довольно часто обозначается как *космай* или *косай*, но ни в одном случае нет основания полагать, что данный эпитет относится к чему-то другому, кроме большой гривы.²² Параллель к косматому бурушку севернорусских былин находим только в виде своего рода травести. В классическом варианте

²² Напр. Вук III 6°, 95 = 121: на вранчићу коњу косайоме, 58°, 257: и ѿодај му вранца косайоѿа, IV 52°, 77: на њеѿова космайѿа вранчића, VII 13°, 187: окрочио дора космайоѿа, и т.д. Напомним, что одно из возможных толкований прасл. **kotonъ*, **kopъ*, предложенное нами пятнадцать лет тому назад (Лома 2003), возводит его к украшающему эпитету эпической поэзии **ркo-тонјo-* 'с волосатой шеей', имеющему структурно-семантическую параллель в др.-греч. (с Гомера) λασι-αυχῆν (ср. и: Лома 2008: 251).

эпического сюжета «Свадьба с препятствиями» молодой герой Милош Воинович идет на свадьбу своего дяди царя Степана (Душана), переодетый в чабана («черного болгарина»), и даже конь его, лучший из всех в царстве, должен быть подвергнут подобному маскарду (Вук II 29° 196–198):

Петрашин му изведе кулаша
Међедином свега опшивена,
Да кулаша царе не познаде,

в переводе И. Голенищева-Кутузова:

Сивку-бурку Петрашин [брат Милоша] выводит.
Был он шкурой медвежьей обтянут,
Чтобы сивку царь не опознал бы.

Переводчиком для передачи серб. *кулаш* ('буланный конь') осознанно выбрано русское название сказочной лошади *Сивка-бурка*, поскольку оно не только передает представление о цвете животного, но и намек на его волшебную скрытую сущность, которая в сказке раскрывается следующим образом: «конь бежит, земля дрожит, из ноздрей пламя пышет, из ушей дым столбом валит». То же самое происходит в случае наряженного «кулаша» в момент, когда он проявляет себя как лучший из «добрых коней» (251–260):

По три копља у пријеко скаче,
По четири небу у висине,
У напредак ни броја се не зна;
Из уста му живи огањ сипа,
А из носа модар пламен суче,
Стаде свата дванаест хиљада,
Те гледају коња у Бугара;
Коња гледе, а сами се чуде:
„Боже мили! чуда великога!
„Добра коња, а лоша јунака!
„Још такога ни виђели нисмо...

Данное описание юнацкой лошади не изолировано, а скорее стереотипно, ср., напр., Вук II 69° 105–107 = 127–129, 76° 91–98, VI 10°, 77–79, VII 13° 61–64; подобный мотив знаком и былинному

эпосу, откуда он попал в сказку, ср. в былине «Бой Ильи Муромца с сыном» (РНПЭП 38):

Во чистом-то поле видно — курева стоит,
У коня из ушей да дым столбом валит,
Да из глаз у коня искры сыплются,
Из ноздрей у коня пламё мечется,
Да и сива-де грива да расстиляется,
Да и хвост-то трубой да завивается.

По-видимому, употребленные формулы отчасти унаследованы из праславянской эпохи; то же самое можно сказать о проведении различия между двумя породами лошадей, крупной короткошерстной и маленькой долгошерстной,²³ отразившегося, с одной стороны, в эпических традициях, а с другой — в языке сербского средневекового права как оппозиция *добрь конь* : *кудрь конь*. Эту взаимосвязь двух языковых регистров надо иметь в виду, обсуждая пару «добрый конь» : «(светлое) оружие».

Паре *добар конь* : *свѣило оружје* в вышеупомянутом стихе соответствует в статье Законника *добрїи конь* : *оружје*; эта ассиметрия между эпической и правовой формулировками вызвана тем фактом, что в древнесербском прилагательное **světlъ* в связи с **orŏžьje* утратило свою определительную функцию, поскольку значение определяемого сузилось до того, что изначально обозначалось словосочетанием **světlŏje orŏžьje*. Продолжения прасл. **orŏžьje* в славянских языках проявляют широкую семантику любого орудия и прибора, которую в свете балтийских параллелей следует считать первичной.²⁴ Выше мы предположили, что в применении к боевому оружию, снабженному

²³ Существование такой породы в краях, лежащих недалеко от прародины славян, засвидетельствовано Геродотом (IV 9), согласно которому ими пользовались сигинны, народ иранского («мидийского») происхождения, кочующий в пределах к северу от Дуная в его нижнем и среднем течении: «Кони у сигинов, как говорят, покрыты по всему телу косматой шерстью в 5 пальцев длины. [Кони эти] маленькие, низкорослые и слишком слабосильные, чтобы возить на себе человека. Запряженные же в повозку, они бегут очень резво» (перевод Г. А. Стратановского). Подробнее этот вопрос могли бы осветить археологи и палеозоологи.

²⁴ С прасл. **orŏžьje* < **orŏžьje* ср. особенно *į-reñgti* ‘оборудовать’, *įranga* ‘вооружение, оборудование’. См. подробно: Лома 2020: 11–14.

металлическим лезвием (меч, сабля, нож) или острием (копье), значение слова уточнялось прилагательным **světloje*, причем признак светлости восходит, так же как и признак остроты, к свойству отточенности металла; в этом смысле выше упомянутые обозначения оружия (меча, сабли и т.д.) как 'светлого' и как 'острого' взаимно однозначны.²⁵ В данном отношении любопытно значение русск. диал. *светлый* 'сделанный из металла'.²⁶ Показательно, что и на средневековом западе «клинковое оружие издревле носило название белого оружия, *blanke Waffe*, *arme blanche*, *armi blanche*», а соответствующая визуализация встречается в эпических сочинениях.²⁷ В «Песни о Роланде» смертельно раненный герой, напрасно пытаясь разбить свой меч о скалу, чтобы он не попал в руки врагов, обращается к нему со словами: «Дюрандаль, какой ты светлый и белый, как блещешь и сверкаешь на солнце».²⁸ В начале диалога о «Языке поэзии», составленного в XIII столетии Снорри Стурлусоном, читаем следующее описание Вальхаллы: «Вечером, как настало время для пира, Один велел внести в палату мечи. И они так сверкали, что там

²⁵ Для копья ср. РНПЭП 74: *Копье в руках морземецкое — как свеча горит* («Михайло Казарин и сестра»).

²⁶ Приангарье 1971 (СРНГ 36: 266). Загадочно сочетание прилагательного *зелени* 'зеленый' с 'меч, сабля, нож', также с 'ружье, пушка', довольно часто встречающееся в сербских юнацких песнях. Зеленый цвет характерен для патины на меди и бронзе, так что 'зеленое оружие', возможно, противопоставлялось 'светлому', сделанному из железа или стали. В свое время мы предположили, что в эпическом контексте змееборства, отражающем древний обряд воинской инициации, *мач зелени* представляет собой культурный пережиток, восходящий к эпохе бронзы (Лома 2002: 96–101). Кроме рассматриваемого там сюжета Вук III 29° (*мач зелени сѣяроѣ Војина*, стих 195), дополнительно укажем и на песню Вук VII 35°, в которой 'зеленый меч', которым можно убить дракона, охарактеризован как 'старый' (*Баџи сѣяра мача зеленоѣа*, стих 69). Все-таки есть и другое толкование, согласно которому «зеленый меч» — булатный, ср. *харалужный* в Слове о Полку Игореве, *булатный* в былинах, в качестве прилагательного к *меч, сабля*. Вопрос требует более подробного исследования.

²⁷ В. В. Арендт. О «мечах харалужных» в «Слове о полку Игореве». *Сборник статей к 40-летию ученой деятельности ак. А. С. Орлова*. Ленинград, 1934, 40, цитировано по Одинцов 1985: 110–111, где автор данными наблюдениями подкрепляет свою этимологию слова *меч* из кельтского глагола *тесс*- 'сверкать', которая нам, вопреки мнению О. Н. Трубачева (ЭССЯ: I. с.), не кажется слишком убедительной.

²⁸ *Chanson de Roland* CLXXII, v. 2316 sq.: *E! Durendal, cum es e clere e blanche! / Cuntre soleil si luisse e reflambes!*

стало светло, и, пока все сидели за пиром, не нужно было другого огня».²⁹ В саге о Вёльсунгах, нововыкованный меч проявляет свои сверхъестественные качества: «Вот смастерил Регин меч, и, когда вынул он его из горна, почудилось кузнечным подмастерьям, будто пламя бьет из клинка».³⁰ Здесь речь идет о волшебном мече Сигурда (Зигфрида), Граме, но в германских языках любой меч мог быть обозначен словом **branda-* ‘пожар, головня, факел’, откуда развилось апеллятивное значение др.-в.-нем. *brant*, нем. *Brand* ‘меч’, в котором слово заимствовано романскими языками: ст.-франц. *brant*, итал. поэтич. *brando*, ср. франц. *brandir l'épée* ‘размахивать мечом’. Есть попытка объяснить данный семантический сдвиг процессом закаливания меча и его обработки пламенем (ср.: Одинцов 1985: 109), но скорее можно исходить из метафорического обозначения его блеска; на то, что в основе лежит поэтическая метафора, указывает присутствие слова ствнем. *brant* стисл. *brandr* ‘меч’ в составе древнегерманских двухчленных имен собственных, принадлежащих к эпической традиции, сложившейся в эпоху переселения народов, например, нем. *Hildebrand*, ствнем. *Hiltibrant*, стисл. *Hildibrandr*, где в первой части *hilti* ‘битва, бой’. Яркую параллель находим в сербском эпосе, где в качестве украшающего эпитета к ‘меч, сабля, нож’ очень часто выступает ‘пламенный’.³¹ Мотив пламенного меча присущ и иудео-христианской традиции,³² но кажется, что в устной эпике славян его происхождение надо искать в кругу дохристианских представлений.³³

²⁹ Skáldskaparmál 1: *Ok um kveldit, er drekka skyldi, þá lét Óðinn bera inn í höllina sverð ok váru svá björt, at þar aflýsti, ok var ekki haft ljós annat, meðan við drykkju var setit.* Перевод О. А. Смирницкой.

³⁰ Völsunga saga 15: *Reginn gerir nú eitt sverð. Ok er hann bar ór aflinum, sýndist smíðjusveinum sem eldar brynni ór eggjunum.* Перевод Б. И. Ярхо.

³¹ И здесь, как и выше, в прим. 3, ограничимся тремя классическими сборниками Вука: *йламени мач* II 29°, 459, 468, 493; *нож* IV 44°, 86; 48°; 232; 53°, 411, 468, 490, 501; 54°, 448, 461, 463; 61°, 154; *анцар* (тур. ‘кинжал’) IV 44°, 81; *йламенийи мач* II 26°, 498; *сабља* II 44°, 210; III 29°, 140; *нож* III 2°, 78; 20°, 143; 53°, 113.

³² Бытие 3, 24: и нзрннх адама, и вселн его правю раа сладости и прнстави херѡвца, и пламенное оръжїе обращаемоє, хранити пѣть древа жизни (καὶ ἐξέβαλεν τὸν Ἀδὰμ καὶ κατέφυκεν αὐτὸν ἀπέναντι τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς καὶ ἔταξεν τὰ χερουβὶμ καὶ τὴν φλογὶν ἣν ῥομφαία τὴν στρεφομένην φυλάσσειν τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς).

³³ Русск. выражение *меч пламенный*, встречающееся после XVII в., всегда с уточнением *немецкий*, представляет собой кальку нем. *Brand* (Одинцов 1985: 109).

Согласно своему биографу, архиепископу Даниилу Второму, сербский король Драгутин в 1282 г. отрекся от престола в пользу своего брата Милутина и церемониально передал ему своего коня и личное оружие, процитировав четвертый стих 44-го псалма: и вѣса соушта по снхъ ѿже на потрѣбоу дасть емоу дары многочѣстны ... коня же своего и оружіе свое, еже на себѣ самъ ношааше на тѣлѣ своемъ, снѣ вѣса дасть емоу глаголю: прѣпоиашн се оружіемъ снѣмъ по бѣдрѣ своимъ, сильнѣ (ЖКА 26). Своим поступком Драгутин последовал древнему обычаю, узаконенному три четверти века спустя царем Душаном в формулировке, близкой к языку сербской эпикки, тогда как сопроводительная речь, которую Даниил вкладывает ему в уста, представляет собой цитату именно того ветхозаветного стиха, в основу перевода которого, как мы сначала предположили, легла праславянская эпическая традиция. Итак, в одном стихе, как в зеркале, отражается вековое взаимодействие трех стилистических уровней славянского языка: терминологии обычного права, устной поэтической традиции и переводной художественной литературы.

Ранее подтвержден наш предварительный вывод, что в словарный запас переводчиков Псалтыри на старославянский входили речевые обороты раннеславянской устной эпикки, к которым в данном стихе, как здесь показано, кроме слов *прѣпоиѣсати сѧ* 'перѣѡсѣти' и *бѣдра* 'μῆρος' можно отнести и *жржже* 'ρομφαία'. Надеемся, что в будущем более систематические исследования древнейших старославянских переводных текстов с точки зрения присутствия в них косвенных отражений праславянской поэтическо-культовой фразеологии выявят больше подобных случаев.

Это, конечно, не более чем далекие отзвуки, опосредствованные чужеродными сюжетами, а отчасти и иноязычными фразеологическими моделями. Лишь позднее, когда славянская письменность стала применяться и для фиксации своих сюжетов, раскрылись двери непосредственному отражению в ней устнопоэтической речи. Богатейшими источниками являются оригинальные исторические и поэтические сочинения вроде древнерусских летописей или «Слова о полку Игореве», но интересующие нас данные частично находятся и в другого рода источниках, даже в переводных текстах. В качестве примера приведем старосербскую глоссу в переводе «Номоканона», сделанном св. Саввой сербским в 1219 г., влькодлаци лоуноу изѣдоше

или слънце, восходящую к десятистопному стиху эпической поэзии, находящему близкую параллель в украинском (гуцульском) фольклорном тексте *солнце ... хтятъ крилати вовкулаки зѣисти*.³⁴

ЦИТИРУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

- БЕР: *Български етимологичен речник*, 1–. София: БАН, 1971–.
- Бог: Валтазар Богишић. «Народне пјесме из старијих, највише приморских записа.» *Гласник Српској ученој друштва*, од. II, књ. X, Биоград, 1878.
- Вук I–IX: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме*, I–IV. Беч, 1841–1862; V–IX. Београд, 1935–1940.
- ДЗ = Новаковић 1898.
- ЕР: Мирјана Детелић, Снежана Самарџија, Лидија Делић. *Песме Ерланџенској рукойиса*. <<http://www.erl.monumentaserbica.com/index.php>>
- ЖКА: Ђ. Даничић (изд.). *Животи и краљева и архиепископа српских*. Написао архиепископ Данило и други. У Загребу: у Светозара Галца у ком., 1866.
- Лома, Александар. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 78, Центар за научна истраживања САНУ, Универзитет у Крагујевцу, 2002.
- Лома, Александар. «Прасл. **котоиъ* ‘коњ’» *Јужнословенски филолоџ* LIX (2003): 35–38.
- Лома, Александар. «Стилске и социолингвистичке равни прасловенског језика – речник и творба речи.» *Зборник Мајице српске за славистику* 73 (2008): 241–257.
- Лома, Александар. *Тойонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљању старијег српског топонимског речника и бољем познавању историјесловенских именских образаца*. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Библиотека Оноματοлошких прилога, књ. 2, 2013.
- Лома, Александар. «Свети Сава и облакогонци.» *Зборник радова Византолошког института* L/2013 (2014): 1041–1079.
- Лома, Александар. «К вопросу о и.-е. *-tro-, *-d^hro- в праславянском.» *Jezikoslovní zapiski* 23/2. Ob jubileju Ljubov Viktorovne Kurkine (Ljubljana, 2017): 171–197.
- Лома, Александар. «Оружие, орудие, серб. урутка и смешение приставок.» *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LXIII 1 (2020): 11–19.
- Михаљчић, Раде. «Наслеђивање.» С. Ђирковић, Р. Михаљчић (прир.). *Лексикон српској средњег века*. Београд: Knowledge, 1999: 434–435.
- Младеновић, Александар (прир.). Прота Матија Ненадовић. *Целокујна дела, свеска I. Мемоари (рукойис)*. Београд: САНУ, Критичка издања српских писаца IV, 1988.
- Новаковић, Стојан (изд.). *Законик Стефана Душана, цара српској 1349 и 1354*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1898.

³⁴ Подробно: Лома 2014.

- Одинцов, Г. Ф. «К истории др.-рус. *мечь* I.» *Этимология* 1983 (Москва, 1985): 104–113.
- Одинцов, Г. Ф. «Из истории слов с обобщенным значением ‘оружие’ в русском языке.» *Этимология* 1985 (Москва, 1988): 110–126.
- РКСС: Ђуро Даничић. *Рјечник из књижевних сѣѣрина срѣјских*, I–III. У Биограду, 1863–1864. Ђ. Трифуновић (прир.). Београд: «Вук Караѣић», 1975.
- РНПЭП: *Русская народная поэзия — Эпическая поэзия*. Ленинград: Художественная литература, 1984.
- САНУ: *Срѣјске народне ѣјесме из необјављених рукописа Вука Сѣеф. Караѣића*. Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности. Београд, 1974.
- Срез: И. И. Срезневский. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*, I–III. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1893–1912.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров*, 1–. Москва, Санкт-Петербург: Наука, 1965–.
- СРЯ XI–XVII вв.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: Наука, 1975–.
- Стаховский: Marek Stachowski. «The origin of the European word for sabre.» *Studia etymologica Cracoviensia* 9 (2004): 133–141.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. О. Н. Трубачев (перев. и дополн.). Москва: Прогресс, 1986–1987.
- ЭССЯ: О. Н. Трубачев, А. Ф. Журавлев, Ж. Ж. Варбот (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт русского языка, 1974–.

Aleksandar B. Loma

“SHINY WEAPONS”

CYRILLO-METHODIAN TRANSLATION
OF THE PSALMS AND SLAVIC ORAL POETRY

S u m m a r y

The present paper is based on the assumption that the spoken Slavic used by Sts. Cyril and Methodius in translating the Bible, despite its lack of written tradition, must have possessed stylistic varieties, including the elevated register of the traditional oral poetry, which was suited for rendering poetic texts such as the Psalms. Among the passages possibly influenced by the preliterate poetic diction, the translation of Ps. 44, 4 in the Psalterium Sinaiticum is focused: $\pi\acute{\rho}\tau\epsilon\pi\omicron\tau\epsilon\iota\mu\iota$ $\sigma\iota\alpha$ $\pi\acute{\rho}\beta\eta\tau\epsilon\mu\iota$ $\tau\kappa\omicron\iota\mu\iota$ $\pi\omicron$ $\beta\epsilon\delta\rho\epsilon$ $\tau\kappa\omicron\epsilon\iota$ $\sigma\iota\alpha\lambda\eta$ rendering $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\zeta\omega\sigma\alpha\iota$ $\tau\eta\eta$ $\rho\omicron\mu\phi\alpha\acute{\iota}\alpha\nu$ σου ἐπὶ τὸν μῆρόν σου, δυνατέ, where the various types of usage of the words (*prě-*)*pojasati*, *bedra* and *oržbje* are very similar to those in the formulas found in Serbian and Russian epics and are traceable back to the Common Slavic period.

In Serbian heroic songs *oružje* is used synonymously with *mač* ‘sword’ and *sablja* ‘sabre’ usually accompanied with the epithet *sv(ij)etlo* ‘shiny’. No parallels are found to the formulas *sv(ij)etlo oružje*, *sv(ij)etla sablja* in the byliny, but in two Old Russian chronicles the phrases *oružje světlo* and *sabli svētlje* occur in the contexts probably inspired by the oral epic poetry. Before becoming an *epitheton ornans*, the adjective **svētlb* attributed to a sword or sabre seems to have referred to its sharpened, shining blade and served, in the case of the word **oržbje* (which originally designated tools in general) to narrow its meaning to ‘bladed weapons’. The attributive syntagma **dobrŏ kon’b* ‘good horse’, a formula shared by both epic traditions, the Russian and the Serbian, underwent an analogical shift from the terminological to the poetic usage. In the latter, *dobar konj* and *sv(ij)etlo oružje* are occasionally joined to summarize the attributes of a hero, but the same combination was also known to Old Serbian legislative language; the Code of Emperor Dušan stipulated that after a knight’s death, his horse (*konŏ dobrij*) and arms (*oružje*) were to be given to the ruler. In this context, the word *oružje* did not require additional specification, for in Old Serbian it had already been specialised to designate the combat arms, and in the legal provision the targeted meaning of the sword was most probably ‘a symbol of vasaldom’, whereas a *dobrŏ konŏ* was opposed as a mount, war horse to a *kudrŏ konŏ* ‘pack-horse’, supposedly of a smaller, curly-haired (**kŏdrŏ*) breed – an opposition reflected in both Russian byliny and Serbian heroic songs. When in 1282 Dragutin, the king of Serbia, abdicated in favour of his brother Milutin, he handed him ritually his horse and his arms while quoting the above-mentioned verse 4 of Psalm 44: “Gird thy sword upon thy thigh, O most mighty”. This single verse reflects the centuries-long interaction among three levels of the Slavic language: common law, oral poetry and translated literature.

АЛЕКСЕЙ МСТИСЛАВОВИЧ ПЕНТКОВСКИЙ

СЛАВЯНСКИЙ ПЕРЕВОД ЕВАНГЕЛИЯ
И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В БОГОСЛУЖЕНИИ
в IX (ПОСЛ. ТРЕТЬ) — XI вв.

Славянский перевод четвероевангелия был выполнен в архиепископии свт. Мефодия (869/870–885 гг.) и предназначался для использования в славянском богослужении латинского обряда. Существенное влияние на первоначальный перевод, к которому восходит текст Зографского евангелия, оказало использование латинского текста в славянском богослужении. Литургическая адаптация славянского перевода четвероевангелия к использованию в славянском богослужении византийского обряда была произведена в славянской епископии свт. Климента Охридского (893–916 гг.). В сер. X в. в результате внесения изменений в существовавший текст с привлечением греческого оригинала появилась новая редакция, к которой восходит текст Мариинского евангелия. В 20-е — 30-е гг. XI в. в Охриде был создан новый корпус богослужебных книг, в состав которого входило служебное четвероевангелие, содержащее «преславскую» лексику и общевизантийское распределение чтений. История текста славянского служебного четвероевангелия в начальный период совпадает с историей текста славянской Псалтири и других богослужебных книг.

Ключевые слова: Мариинское евангелие, Зографское евангелие, «древний текст», «преславская редакция», латинизмы, германизмы, грецизмы, лекционная система, апракос, «Архиепископия Болгарии», славянское богослужение, Мефодий Моравский, Климент Охридский, Охрид

0. Среди средневековых редакций славянского перевода Евангелия особое место занимает т.н. «древний текст», который содержится в глаголическом Зографском четвероевангелии (ЗогрЕв; Илл. 1) и глаголическом Мариинском четвероевангелии (МарЕв) (Алексеев и др. 1998: 8–9). Однако тексты ЗогрЕв и МарЕв содержат

* Алексей Мстиславович Пентковский, Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва; Московская духовная академия, Сергиев Посад.

фрагменты литургической разметки, а на полях этих рукописей находятся фрагменты литургических указаний (Moszyński 1985: 77–86, 91–94, 95–99), принадлежавшие лекционарному аппарату, который обеспечивал использование четвероевангелия в богослужбной практике (Пентковский 1998: 26–28), что свидетельствует о литургическом предназначении древнейших славянских четвероевангелий.

Изучение славянского богослужения показывает, что история славянских богослужбных книг, в число которых входило и Евангелие, следовала истории развития славянской литургической традиции, а редактирование богослужбных книг и переход к новому корпусу богослужбных книг происходили по инициативе компетентных церковных властей (ср.: Пентковский 2001a: 74; Пентковский 2016: 56). Соответственно, при изучении славянского перевода Евангелия следует учитывать его литургическую природу, общую для богослужбных книг, и принимать во внимание не только лингвистические, но и историко-литургические факторы, приводившие к изменениям богослужбных текстов и свидетельствовавшие об этих изменениях (ср. Nicolotti 2000: 143–146, 179). При этом евангельский кодекс в средневековый период обладал особым сакральным статусом, который определялся текстом, в нем содержавшимся, о чем свидетельствовало использование евангельского кодекса при совершении различных богослужбных действий, его нахождение на престоле в алтаре, различные формы его почитания и благоговейного отношения, а также наличие особых украшений и священных изображений на его переплетной крышке, в т.ч. изображений Иисуса Христа и Распятия (Heinzer 2009; Nelson 2019). В условиях переводной традиции особый статус евангельского кодекса и его текста приводили к обособленности перевода Евангелия от переводов других богослужбных книг, в том числе и содержавших переводы текстов Священного Писания, как об этом свидетельствуют отличия славянского перевода Евангелия от близких и во многом сходных переводов Псалтири, Апостола и Паримейника (Blánová 2003: 33).

1. Тексты Зограф и Марк имеют различия, часть которых подерживается чтениями греческих рукописей (см., напр.: Grunenthal 1910: 321–322), свидетельствующие о редактировании существовавшего славянского перевода четвероевангелия с привлечением

такого греческого текста, чтения которого отличались от чтений текста, использованного для первоначального перевода. Поэтому тексты ЗоґрЕв и МарЕв принадлежат, с формальной точки зрения, к разным редакциям славянского евангельского перевода, различия между которыми были обусловлены, в частности, использованием греческого текста при редактировании. Вопрос о греческой основе первоначального славянского перевода не получил до настоящего времени удовлетворительного объяснения (см., напр.: АЛЕКСЕЕВ 1984: 4–11; АЛЕКСЕЕВ и др. 1998: 32; АЛЕКСЕЕВ 1999: 124–130; GARZANITI 2001: 135–168), как и вопрос о взаимоотношении текстов сохранившихся глаголических четвероевангелий. Принято считать, что к первоначальному славянскому переводу восходит текст МарЕв, а текст ЗоґрЕв рассматривается как исправленный с привлечением греческого текста (см., напр. АЛЕКСЕЕВ и др. 1998: 30–31, 32–33; ПЕНТКОВСКИЙ 1998: 28; ПИЧХАДЗЕ 2002: 48–49; АЛЕКСЕЕВ и др. 2005: 3, 4, 7). Однако неоднократно отмечалось, что исправления подобного рода содержатся в тексте МарЕв (точнее, в том тексте, к которому восходит текст МарЕв, т.е. в тексте Мар-типа), и указывалось на его вторичность по отношению к тексту, к которому восходит текст ЗоґрЕв, т.е. к тексту Зоґр-типа (MEILLET 1900: 176–177; MEILLET 1902: 42; MEJE 1924: 92; VAJS 1932: 9; ПЕНТКОВСКИЙ 2016: 84).

Корректная интерпретация различий между текстами Мар-типа и Зоґр-типа, обусловленных привлечением греческого текста при редактировании, предполагает определение основных текстологических характеристик того греческого источника, который использовался для первоначального перевода. Сопоставление набора «тройных чтений», позволяющих различить евангельские тексты «александрийского», «западного» и «византийского» типов (HUTTON 1911: 67–89), с совпадающими чтениями МарЕв и ЗоґрЕв, несомненно принадлежащими первоначальному переводу, показывает, что в большинстве случаев (см., напр.: Мт.: 12:22, 19:17, 24:6, 24:31, 27:41; Мр. 3:5, 5:12, 6:3, 8:26, 10:2, 11:14, 14:17; Лк. 5:20, 9:10, 9:57, 10:32, 10:42, 11:53, 19:45, 20:33, 22:31, 24:1, 24:53; Ин. 7:40, 9:25, 10:38) славянские чтения соответствуют греческим чтениям, характерным для текста «византийского» типа. В свою очередь, сопоставление «множественных чтений» в греческом тексте (Мр: 1:5, 1:9, 1:13, Ин. 2:6, 2:17, 4:2, 4:9, 4:21, COLWELL 1969: 39–43) с совпадающими

чтениями МарЕв и ЗогрЕв приводит к выводу о близости греческого оригинала славянского перевода четвероевангелия к унциалам, содержащим «византийский» тип текста.

2. Результаты анализа «тройных» чтений и «множественных» чтений подтверждают справедливость выводов Г. А. Воскресенского, показавшего, что в основе славянского евангельского перевода лежит такая редакция греческого текста, которая использовалась в константинопольской Церкви в IX в. и представлена в унциальных четвероевангелиях E, F, G, H, K, M, S, U, V, Γ и Π (Воскресенский 1896: 133–135). Тем не менее, Г. А. Воскресенский обратил внимание на наличие особых чтений в древнем славянском переводе Евангелия от Марка, соответствующих «александрийским» и «западным» чтениям греческих рукописей Ⲭ, Β, D, L, Δ (Воскресенский 1896: 205), подобные которым были выявлены позднее и в других местах древнего славянского перевода, что привело к выводу о зависимости первоначального славянского перевода от такого греческого четвероевангелия, которое содержало константинопольский (византийский) текст с многочисленными «невизантийскими» чтениями (Vajs 1929: 6; Vajs 1932: 8; Vajs 1939: 562–563; Metzger 1963: 93; подр. см.: Garzanti 2001: 154–163).

СЛАВЯНСКИЙ ПЕРЕВОД ЕВАНГЕЛИЯ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В БОГОСЛУЖЕНИИ ЛАТИНСКОГО ОБРЯДА

3. Как известно, тексты греческих четвероевангелий не являются произвольными наборами чтений, а чтения различающиеся обусловлены принадлежностью текстов к тому или иному типу евангельского текста (Cotwell 1969: 9–10). Происхождение различий в евангельских текстах связано с их бытованием и использованием, в том числе и литургическим, в разное время и в разных церковных организациях. Тексты же локальных версий (переводы) были связаны с деятельностью тех церковных организаций, в которых они были выполнены и/или использовались, прежде всего в богослужении, вследствие чего текст локальной версии не может рассматриваться только как результат перевода какой-либо греческой рукописи или же группы рукописей (Parvis 1952: 172–173).

Изучение истории славянского богослужения показало, что в архиепископии свт. Мефодия Моравского (869/870–885 гг.), находившейся в непосредственной канонической зависимости от церковного центра в Риме, славянское богослужение совершалось по латинскому обряду, а в литургической практике использовалось славянское служебное четвероевангелие с лекционарным аппаратом, определявшимся лекционарной системой латинского обряда (Пентковский 2014б: 66–72). Существенной особенностью славянского богослужения латинского обряда в архиепископии свт. Мефодия была практика «двойных чтений» на евхаристическом богослужении (мессе), при которой евангельская перикопа читалась и на латинском языке, и в славянском переводе, что упоминается в послании папы Адриана II князьям Ростиславу, Святополку и Коцелу (869/870 г.): *съ же ѿднѣ хранити обѣщан да на мѣши прѣвѣѣ чѣтоуѣ ап(с)лъ и евангеліе римскы тачѣ словѣньскы* (Лавров 1930: 73–74), а также в послании папы Иоанна VIII князю Святополку (880 г.): *Iubemus tamen, ut in omnibus ecclesiis terrae vestrae propter maiorem honorificentiam Evangelium Latine legatur et postmodum Slavinica lingua translatum in auribus populi Latina verba non intelligentis adnuntientur, sicut in quibusdam ecclesiis fieri videtur*¹ (GRIVEC-Томšić 1960: 73).

4. Практика «двойных чтений» приводила к необходимости соотнесения славянского перевода с латинским текстом (BONFANTE-METZGER 1954: 234–235; METZGER 1963: 94–95; Пентковский 1998: 38–39; Пентковский 2014б: 64–65, 66–67), который имел статус священного и неизменяемого (*sacrosanctus*) в литургической традиции латинского обряда. Об актуальности латинского текста Евангелия для славянского богослужения в архиепископии свт. Мефодия свидетельствуют такие чтения «древнего текста», которые отсутствуют в греческих унциальных рукописях, содержащих текст «византийского» типа, но при этом соответствуют тексту Вульгаты и входят в состав перикоп, читавшихся на богослужении латинского обряда. Например, стих Мт. 13:48, содержащий чтение *избѣраша*, обусловленное

¹ «Предписываем, однако, чтобы во всех церквях земли вашей Евангелие для большего почитания читалось на латинском языке, а потом переведенное на славянский язык для слуха людей, не понимающих латинской речи, возвещалось, как, кажется, в некоторых церквях это и совершается.»

латинским *elegerunt*² при стабильном греческом чтении συνέλεξαν (VAN WIJK 1931: 90), входил в состав перикопы Мт. 13:44–52, часто использовавшейся в богослужении (BEISSEL 1907: 125, 132, 136, 138, 139, 140, 153, 155; KLAUSER 1935: 15, 16, 32, 33, 36, 38, 42).

Использованием латинского текста в богослужебной практике объясняется и чтение *жениху* и *невѣстѣ* в Мт. 25:1, соответствующее латинскому тексту (*sponso et sponsae*) и содержавшееся в перикопе Мф. 25:1–13, которая читалась, согласно лекционной системе латинского обряда, при совершении памятей мученицы Агнии (21 января) и мученицы Агафии (5 февраля) (Пентковский 1998: 38) и которая находится в Сплитском фрагменте глаголического миссала начала XIII в., содержавшего архаичную редакцию молитв мессы (ŠTEFANIĆ 1957: 63). Текст «византийского» типа содержит в этом случае чтение *тоу νυμφίου*, а чтение *тоу νυμφίου καὶ τῆς νύμφης* встречается в греческих «невизантийских» текстах (D, Θ, 1).

Влиянием Вульгаты также были обусловлены прибавления в славянском переводе стихов Лк. 24:36 и Лк. 24:43 (Страхова 2014: 10, 13–14), входивших в состав перикопы Лк. 24:36–47, которая читалась на пасхальной седмице согласно лекционной системе латинского обряда (BEISSEL 1907: 99, 123, 135 151; KLAUSER 1935: 24, 70, 111, 150). С текстом Вульгаты связано и чтение *законноучитель* (греч. *νομικός*, лат. *legis doctor*) в стихе Мт. 22:35 (Погорелов 1927: 34), входившем в перикопу, читавшуюся на одной из воскресных месс в соответствии с латинской лекционной системой (KLAUSER 1935: 164). К латинскому *se suspendit* восходит *възвѣси са* в стихе Мт. 27:5 (греч. *ἀπῆγγατο*) (JAGIĆ 1913: 263), входившем в праздничное чтение на мессе в Вербное воскресенье (KLAUSER 1935: 149).

Латинский текст во многих случаях определял и особенности словоупотребления в «древнем тексте». Например, для перевода греч. *κώμη* в Мф. 14:15, Мр. 6:6 и Ио. 7:42, 11:1 использовано не *вьсь*, а *градьць*, в соответствии с латинским *castellum* (Погорелов 1925: 4). Более того, для обозначения Иерусалимского храма (греч. *ἱερόν*: Мт. 12:5, 21:12.14.23, 24:1, 26:55, Мр. 11:11.15.16.27, 12:35, 13:1.3, 14:49, Лк. 2:27.46, 18:10, 19:45, 47, 20:1, 21:5.37, 38, 22:53, 24:53, Ин. 2:14.15,

² Здесь и далее латинский текст цитируется по изданию WORDSWORTH–WHITE 1889–1898.

5:14, 7:14.28, 8:2.20.59, 10:23, 11:56, 18:20;) и его основной части (свя-
тилища), где совершалась храмовое богослужение (греч. ναός: Мт.
23:16.17.21.35, 26:61, 27:5.40.51, Мр. 14:58, 15:29.38, Лк. 1:9.21.22, 23:45,
Ин. 2:19.20.21), в МарЕв и ЗогрЕв использовано църкы в соответствии
с латинским текстом, где для перевода греч. ἱερόν и ναός во всех слу-
чаях использовано templum. Если же для обозначения Иерусалим-
ского храма в греческом тексте использовалось слово οἶκος (Мт.
12:4, 21:13, Мр. 2:26, 11:17, Лк. 11:51, 19:46), которому соответствова-
ло domus латинского текста, то в «древнем тексте» использовалось
слово храмъ, обозначавшее вместе с производным хранина жилую по-
стройку (ср.: храмъ: Мт. 19:29, 24:17, Лк. 5:19, 8:27, ср. также: Мт. 24:43;
хранина: Мт. 2:11, 5:15, 7:24.25.26.27, Лк. 6:48.49, 7:37, 15:8, Ин. 12:3).

Сопоставление текстов ЗогрЕв и МарЕв с текстом Вульгаты и
греческим текстом показывает, что словосочетание хвалѣ въздаѣтъ
в повествовании о Тайной вечере (Мт. 26:27, Мр. 14:23, Лк. 22:17.19,
греч. εὐχαριστήσας) соответствовало латинскому gratias agens. Вли-
янием латинского текста были обусловлены и другие случаи пере-
дачи одного греческого слова двумя славянскими словами, в т.ч.
прѣкнѣша главѣж (греч. ἐκεφαλαίωσαν, лат. in capite vulneraverunt) в Мр.
12:4 и прѣлюбѣжы творитъ (греч. μοιχεύται, лат. adulterium committit) в
Мр. 10:11 (Погорелов 1925: 4). Соответствующее тексту Вульгаты
использование придаточных предложений в Мф. 21:23, Мр. 4:4 и
Лк. 11:37 приводит к выводу, что первоначальный славянский пере-
вод мог следовать и грамматической структуре латинского текста
(Погорелов 1925: 7; Скупский 1997: 12–18, 21–22):

	греческий текст	МарЕв / Зогр Ев	Vulgata
Мф. 21:23	καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ (ἐλθόντι αὐτῷ) εἰς τὸ ἱερόν	ѿ егда прѣиде въ църкѣж / —	et cum venisset in tem- plum
Мр. 4:4	καὶ ἐγένετο ἐν τῷ σπείρειν	ѿ быстьъ егда сѣаше / —	et dum seminat
Лк. 11:37	ἐν δὲ τῷ λαλῆσαι ἔρωτᾷ αὐτὸν	егда же глааше молѣаше и / =	et cum loqueretur roga- vit illum

О влиянии синтаксиса Вульгаты на первоначальный славянский
перевод свидетельствует расширение придаточного предложения
в Ин. 6:15 (Темчин 1989: 13):

греческий текст	ЗогрЕв, МарЕв	Vulgata
Ἰησοῦς οὖν γινούς	ѿ же разоумѣвъ	Iesus ergo cum cognovisset
ὅτι μέλλουσιν ἔρχεσθαι. καὶ ἀρπάζειν αὐτὸν. ἵνα ποιήσωσιν αὐτὸν βασιλεῖα.	ѣко хотѣтъ прити. да въсхѣтитъ ѿ. ѿ сѣтворѣтъ ѿ (om МарЕв) црѣ.	quia venturi essent, ut raperent eum et facerent eum regem

Кроме того, в первоначальном славянском переводе содержались различные лексические латинизмы. Например, заимствованное слово *цѣсарь*, восходившее к латинскому *caesar* (SJS IV: 840–841; ESJS 2:93), систематически использовалось для обозначения единовластного правителя, т.е. монарха (греч. βασιλεὺς, лат. rex: Мф. 1:6, 2:1.2.3.9.22, 5:35, 11:8, 14:9, 21:5, 22:7.11.13; 25:34.40, 27:11.29.37.42 и т.д.), однако для обозначения римского императора использовался грецизм *кесарь* (греч. καῖσαρ: Мт. 22:17.21, Мк. 12.14.17, Лк. 2:1, 3:1, 20:22.24.25; 23.2), которому в тексте Вульгаты соответствовало слово *caesar* (SJS II: 21–22; ESJS 5: 308). Для обозначения одной из мер веса в тексте ЗогрЕв дважды использовано слово *ливра* (Ио. 12:3, 19:39: греч. λίτρα), которое восходило к латинскому слову *libra* (ESJS 7: 429), но в тексте МарЕв в каждом из этих случаев использован грецизм *литра* (ESJS 7: 428), вторичный по отношению к *ливра* (MEILLET 1900: 177; HORALEK 1954: 78).

5. Грецизмы, использованные в первоначальном славянском переводе евангельского текста, во многих случаях соответствовали грецизмам Вульгаты, что было обусловлено статусом (престижностью) латинского текста и литургической практикой «двойных чтений» в архиепископии свт. Мефодия:

АНГЕЛЪ	ἄγγελος	angelus
АЛАКАСТРЪ	ἀλάβαστρος	alabastrum
АЛЪГОҀН	ἀλόη	aloë
АМИНЬ	ἀμήν	amen
АПОСТОЛЪ	ἀπόστολος	apostolus
АРОМАТЪ	ᾶρωμα	aroma
АРХИСОҀНАГОҀГЪ	ἀρχισυνάγωγος	archisynagogus
АРХИТРИКЛИНЬ	ἀρχιτρίκλιнос	architriclinus

ВЛАСКНИДНІА	βλασφημία	blasphemia
ВУСОНЪ	βύσσινον	byssinum
ГАЗОФУЛАКНІА	γαζοφυλάκιον	gazophylacium
ГЕОНА	γέεννα	gehenna
ДНАВОЛЪ	διάβολος	diabolus
ДРАГЪЛА	δράγμα	dragma
ЕВАНГЕЛІЕ	εὐαγγέλιον	evangelium
ІЮДѢИ	Ἰουδαῖος	Iudaeus
КЕСАРЬ	καῖσαρ	caesar
КЕНЪТОУРНОНЪ	κεντυρίων	centurio
КННЬСЪ	κῆνσος	census
КОДРАНТЪ	κοδράντης	quadrans
КОРЪ	κόρος	corus
КОУСТОВАДІА	κουστωδία	custodia
КУМІННЪ	κύμινον	cuminum
ЛЕГЕОНЪ	λεγιών	legio
ЛЕНТИН	λέντιον	lintheum
МАМОНА	μαμμωνᾶς	mammona
МАННА	μάννα	manna
МЪНАСЪ	μνᾶς	mna
НАРДЪ	νάρδος	nardum
ОЛОКАВЪТОМА	όλοκαύτωμα	holocau(s)toma
ПАРАКЛИТЪ	παράκλητος	paracritus
ПАРАСКЕВЪГН(И)	παρασκευή	parasceue
ПАРОПСИДА	παροψίς	paropsis
ПІРА	πήρα	pera
ПІСТІКНІА	πιστική	pistica
ПСАЛЪМЪ	ψαλμός	psalmus
САНЪДАЛІА	σανδάλιον	sandalium
САТЪ	σάτον	satum
СІКЕРЪ	σίκερα	sicera
СКІНОПІГНІА	σκηνοπηγία	scenopegia
СКОРЪПІИ	σκορπίος	scorpio
СТАДІИ	στάδιον	stadium
СТАТІРЪ	στατήρ	stater
СУДАРЬ	σουδάριον	sudarium

СУКОМОΡΝΙΑ	συκομορέα	arbor sycomorus
ΤΑΛΑΝΤΩ	τάλαντον	talentum
ΤΕΤΡΑΡΧΩ	τετράρχης	tetrarcha
ΤΙΤΩ	τίτλος	titulus
ΧΛΑΜΥ	χλαμύς	chlamys
ΥΠΟΚΡΙΤΩ	ὑποκριτής	hypocrita
ΥΣΩΠΩ	ῥύσσωπος	hyssopus

Наличие значительного числа грецизмов в латинском переводе евангельского текста (список грецизмов Вульгаты см.: BERGREN 2019: 5–24), определялось как особенностями того языкового регистра, который был использован при переводе (Влом 2012: 125, 139–140), так и статусом греческого оригинала, являвшегося текстом священным (*sacrosanctus*), и свидетельствовало о святости переведенного текста (BERGREN 2019: 4–5). Отношение славянских переводчиков к использованию греческих заимствований при переводе Евангелия было сходным с отношением переводчиков латинского текста, но при этом оно существенно отличалось от отношения переводчиков евангельских текстов на древневерхненемецкий язык к использованию латинских заимствований, где в большинстве из отмеченных выше случаев использовались локальные эквиваленты, как, например, в древневерхненемецком переводе Диатессарона (SIEVERS 1872), выполненном во второй четверти IX в. в Фульдском монастыре (Илл. 2):

Vulgata	Диатессарон		Место в евангельском тексте
amen	<i>wār</i>	17.7, 27.3, 47.6, 119.2.3	Ио. 1:51, Мт. 5:26, 8:10, Ио. 3:3.5
alabastrum	<i>salbfaz</i>	138.1	Мр. 14.3
archisynagogus	<i>furisto thero samanunga</i>	60.10.11.12	Мр. 5:35.36.38
architriclinus	<i>furistsizento</i>	45.6.7	Ио. 2:8.9
aroma	<i>bīminza bīminzsalba</i>	214.2 216.2	Лк. 23:56 Лк. 24.1
blasphemia	<i>bismarunga</i>	54.5, 62.8, 84.9, 191.2	Лк. 5:21, Мт. 12:31, Мр. 7:22, Мт. 26:65
chlamys	<i>lahhan</i>	200.1.4	Мт. 27:28,31
gazophylacium	<i>tresohūs</i>	118.1	Лк. 21:1

gehenna	<i>hellafiur, hellawi(z)zi</i>	26.4, 28.3, 95.5 44.19, 141.28	Мт. 5:22.30, 18:9 Мт. 10:28, 23:33
evangelium	<i>gotspel</i>	22.1, 145.10	Мт. 4:23, 24:14
corus	<i>mez</i>	108.3	Лк. 16:7
custodia	<i>bihalteri</i>	215.4	Мт. 27:65
hypocrita	<i>lihizāri</i>	34.1, 35.1	Мт. 6:5, 16
legio	<i>menigi</i>	53.7	Лк. 8:30
linteum	<i>saban</i>	155.2, 212.7	Ио. 13:4, 19:40
mammona	<i>weroltwolo</i>	37.2	Мт. 6:24
holocau(s)toma	<i>bluostar</i>	128.4	Мк. 12:33
paraclitus	<i>fluobareri fluobargeist</i>	164.2, 165.4, 172.3 171.1	Ио. 14:16.26, Ио. 16.7 Ио. 15:26
parasceue	<i>früetag, frigetag</i>	211.1, 215.1	Ио. 19:31, Мт. 27.62
paropsis	<i>scengifaz</i>	141.19.20	Мт. 23:25.26
pera	<i>kiulla burdref</i>	44.6 166.1.2	Мт. 10:9 Лк. 22:35.36
quadrans	<i>skaz</i>	27.3	Мт. 5:26
scenopegia	<i>skatoselida</i>	104.1	Ио. 7:2
sicera	<i>līd</i>	2.6	Лк. 1:15
stater	<i>skaz</i>	93.3	Мт. 17:27
sudarium	<i>sweizlahhan</i>	220.4	Ио. 20:7

Ограниченное использование латинизмов в древневерхненемецком переводе Диатессарона по отношению к словообразовательному калькированию и семантическому заимствованию (Köbler 1986: 431) отражало общую практику ограниченного использования лексических заимствований в древневерхненемецких переводах (Ibid.: 428–446). Различие в отношении к лексическим заимствованиям при переводе греческого евангельского текста на церковнославянский язык в архиепископии свт. Мефодия, в одном случае, и при переводе латинского евангельского текста (Диатессарона) на древневерхненемецкий язык в одном из крупных немецких монастырей, в другом случае, определялось различиями в назначении и церковном статусе этих переводов. Как и содержащий грецизмы латинский перевод, использовавшийся в богослужении, церковнославянский перевод евангельского текста предназначался для использования в общественном богослужении в церковной организации, обладавшей соответствующим правом, что, в свою очередь, определяло как

отмеченные выше особенности, так и установки (стратегию) переводчиков, в том числе и по отношению к лексическим заимствованиям. Древневерхненемецкий перевод Диатессарона, напротив, предназначался для небогослужебного использования (вероятно, при обучении в школе), что способствовало активному использованию локальной лексики и иных механизмов заимствования понятий.

6. Вместе с латинизмами «древний текст» содержал различные германизмы. Например, славянские термины, обозначающие соблюдение ограничений в пище в течение определенного периода (постъ, Мт. 17:21; Лк. 2:37; греч. νηστεία, лат. *ieiunium*) и действие соблюдающего эти ограничения (постити сѧ, напр.: Мт. 4:2, 6:16,17; Мк. 2:18,19; Лк. 5:33,35, 18:12, греч. νηστεύειν, лат. *ieiunare*), восходили к древневерхненемецким терминам *fasta* и *fastēn* (Miklosich 1875: 46; ESJS 11: 687). Эти термины использовались в древневерхненемецком переводе Диатессарона, выполненном в Фульдском монастыре во второй четверти IX в. (*fasta*: 7.9 (Лк. 2:37), 92.8 (Мт. 17:21), Sievers 1872: 81, 189; *fastēn*: 15.2 (Мт. 4.2), 35.1,2 (Мт. 6:16,17), 56.5,6 (Мк. 2: 18.19, Лк. 5:33.35), 118.2 (Лк. 18:12), Sievers 1872: 91, 110, 132, 133, 233), а также в стихотворном изложении евангельского повествования, составленном в 863–870 гг. ученым монахом Отфридом из монастыря Вейсенбург (*fasta*: II 4:45; *fastēn*: I 4:34, I 10:28, I 16:11, II 4:3, Erdmann 1882: 22, 34, 43, 74, 75).

Для обозначения монет в «древнем тексте» были использованы славянизированные названия германских денежных единиц *скълазь* → *skilling* (ESJS 14: 832–833) и *пѣназь* → *pfenning* (ESJS 11: 638–639). Слово *скълазь* использовалось для обозначения золотой номизмы (νόμισμα, Мт. 22:19), а слово *пѣназь* имело собирательное значение и обозначало две различные денежные единицы — серебряный δηνάριον (Мт. 18:28, 20:2.9.10.13, 22:19; Мр. 6:37, 12:15, 14:5; Лк. 10:35, 20:24; Ин. 6:7, 12:5) и медный ἄσφαριον (Мт. 10:29, Лк. 12:6). Однако в Моравском и Нитранском княжествах отсутствовала не только чеканка монет, но и денежное обращение как таковое (Маснасек–Videman 2013: 183), и, следовательно, *пѣназь* и *скълазь* являлись для славян условными денежными единицами.

Указанные немецкие названия денежных единиц использовались и в древневерхненемецких переводах евангельских текстов.

Например, в древневерхненемецком Диатессароне для перевода латинского *denarius* в Мт. 18:28, 20:9.10.13, 22:19; Лк. 7:41, 10:35; Ин. 6:7, 12:5 использовалось слово *phending*, то есть *pfenning* (SIEVERS 1872: 160.5–6, 197.9–10, 211.29–30, 33–34, 212.2–3, 234.25, 238.3, 260.20, 261.20), а для перевода латинского *as* (*assarius*) в Мт. 10:29 — древневерхненемецкое слово *scaz* (SIEVERS 1872: 120.12–13), обозначавшее какую-либо монету без уточнения ее денежного содержания. Кроме того, слово *phending* было использовано и при переводе латинского *argenteos*, обозначавшего серебряный денарий, в Мт. 27.3 (SIEVERS 1872: 313.25–26), т.е. римские *denarius* и *argenteos* были соотнесены в древневерхненемецком Диатессароне с основной монетой каролингского периода — серебряным денарием Карла Великого («пфеннингом»). Такое же словоупотребление зафиксировано и в древневерхненемецком евангельском переводе нач. IX в., где [*pe*]*ndinc* = *denarius* в Мт. 22.19 и *pendig* = *argenteos* в Мт. 27.3 (НЕНСН 1890: 25.13, 37.2). Таким образом, «конвертация» золотых, серебряных и медных монет, упоминавшихся в евангельском тексте, в немецкие денежные единицы была произведена еще в германских землях, а славянский перевод отражал в этих случаях существовавшую традицию.

Для обозначения Иерусалимского храма (греч. ἱερόν, лат. *templum*) и святилища, где совершалась храмовая служба (греч. ναός, лат. *templum*) в МарЕв, ЗогрЕв и, судя по всему, в «древнем тексте» было использовано слово цръкы (см. выше, п. 4), которое имело германское происхождение (MİKLOŠIČ 1875: 17; ESJS 2: 96; НРЭ 2003: 260–261), как и древневерхненемецкое слово *kirihha*, обозначавшее здание, предназначенное для совершения богослужений (SCHÜTZEISNEL 2012: 176), и использованное в древневерхненемецком переводе евангельского текста нач. IX в. для перевода латинского *templum* в Мт. 23:17 (НЕНСН 1890: 27.6), а также зафиксированное в составе названий некоторых населенных пунктов, находившихся на территории Блатенского княжества, где находились церкви (*Lindolveschiricha*, *Wiedhereschiricha*, *Isangrimeschiricha*, *Beatuseschiricha*, *Otachareschiricha*, *Paldmunteschiricha*: WOLFRAM 1979: 54).

Для обозначения особого места в Иерусалимском храме, предназначавшегося для принесения жертвы при совершении богослужения, в «древнем тексте» было использовано слово о́лтарь (Мт. 5:23.24, 23:18.19.20.35; Лк. 1:11, 11:51; греч. θυσιαστήριον, лат. *altare*),

которое восходит к древневерхненемецкому литургическому латинизму *altāri* (Miklosich 1875: 18; ESJS 10: 585; НРЭ 2003: 37), использованному в аналогичном значении и в древневерхненемецком переводе евангельского текста нач. IX в., известном по Монзейским фрагментам (Мт. 23:18.19.20, Ненш 1890: 27.7.9.10), в древневерхненемецком переводе Диатессарона (2:4 (Лк. 1:11), 27:1 (Мт. 5:23.24), 141:15.16.29 (Мт. 23:18.19.20,35), Sievers 1872: 68, 104, 266, 268) и в стихотворном изложении евангельского повествования, составленном монахом Отфридом (I. 4:22, II. 9:47.80, IV. 33:35, Erdmann 1882: 21, 88, 90, 253).

Для обозначения масла в «древнем тексте» было использовано слово *олѣи* (Мф. 25:3.4.8, Мр. 6:13, Лк. 7:46, 10:34, 16:6: греч. ἔλαιον, лат. *oleum*), которое связано с древневерхненемецким латинизмом *olei* (восходившим, в свою очередь, к латинскому литургическому термину *oleum*, см. ESJS 10: 583), зафиксированным в древневерхненемецком переводе евангельского текста нач. IX в. (Мт. 25:3.4, Ненш 1890: 31.4.5), а также в глоссах IX–X вв. (Schützeichel 2004 VII: 194–195). При этом особое благовонное масло, упоминающееся в евангельском повествовании (греч. μύρον, лат. *unguentum*: Мр. 14:3.5, Ин. 12:3), называлось славянами *krizma/križma* (SJS II: 64), что определялось древневерхненемецким *kris(a)mo* (Miklosich 1875: 30; ESJS 6: 367), восходившим к латинскому литургическому термину *chrisma*, однако в МарЕв и ЗогРЕв это слово находится в грецизированном написании *хризма*.

Слово *нѣприязнь*, соответствовавшее греч. *πονηρός* и лат. *malus*, использовалось в «древнем тексте» для обозначения зла, злого духа (Мт. 5:37, 13:19.38, Ин. 17:15), в том числе и в переводе молитвы «Отче наш» (Мт. 6: 13, Лк. 11:4). Оно было образовано в результате поморфемного перевода древневерхненемецкой лексической единицы *unholda* (ESJS 12: 714; Miklosich 1875: 42), имевшей сходное значение и зафиксированной в баварской традиции, например, в переводной части чинопоследования крещения (Gusmani 1993b: 75), где *unholda* соответствовала латинскому *diabolus* (Steinmeyer 1916: 20.1–6, 23.1–2). В свою очередь, прилагательное *милоѣръдъ* (Лк. 6:36: греч. οἰκτιρῶν), являвшееся синонимом прилагательного *милостикъ*, представляет собой кальку древневерхненемецкого *miltherzi* (Gusmani 1993a: 359–360, 363), использованного

в переводе Диатессарона (22.12 (Мт. 5:7), 32.9 (Лк. 6:36), Sievers 1872: 101.36, 108.12–13) и соответствовавшего прилагательному *misericors* в латинском тексте.

7. Ежегодное празднование воспоминания освящения Иерусалимского храма, упоминающееся в евангельском тексте, обозначалось в тексте Зографа словом *сѡщениѣ* (Ин. 10:22: греч. *ἐγκαίνια*, лат. *encenia/ensaenia*), которое имело несколько специальных значений в славянской литургической традиции. Во-первых, литургический термин *сѡщениѣ* обозначал ежегодное праздничное воспоминание освящения здания церкви, что соответствовало значению греческого термина *ἐγκαίνια* (SJS IV: 47), регулярно использовавшегося в константинопольском Типиконе Великой Церкви (см. напр. Матеос 1962: 16–18, 74, 108, 146, 272, 334, 350, 352, 354). Во-вторых, славянский термин *сѡщениѣ* обозначал освящение церковного здания (Јовановић-Стипчевић 1987: 90, 91; Желтов 2017: 163), необходимое для совершения в нем богослужений, соответствуя термину *καθιέρωσις* византийского Евхология (Parenti–Velkovska 1995: 159). В-третьих, термин *сѡщениѣ* обозначал совершение рукоположения в священный сан, и в этом случае его значение совпадало со значением греческого термина *χειροτονία* (SJS IV: 46), использовавшегося в византийском Евхологии (Parenti–Velkovska 1995: 174, 178, 181, 185).

Использование одного славянского слова для перевода трех греческих слов с различными основами и значениями — *ἐγκαίνια* (ежегодное празднование освящения церковного здания), *καθιέρωσις* (совершение освящения церковного здания), *χειροτονία* (совершение рукоположения в священный сан) — указывает на зависимость славянского литургического термина *сѡщениѣ* от такого иноязычного литургического термина, который имел три указанных значения. В византийской литургико-канонической терминологии подобный термин отсутствовал. В латинской традиции освящение церковного здания обозначал стандартный термин *dedicatio*, соответствовавший византийскому термину *καθιέρωσις*, и этот же термин использовался для обозначения празднования дня освящения церкви, что совпадало со значением византийского термина *ἐγκαίνια*. Рукоположение в священный сан в латинской традиции

обозначал термин *ordinatio*, значение которого соответствовало значению византийского термина *χειροτονία*. Однако в латинских канонических текстах глагол *ordinare* имел и значение «управлять, руководить», вследствие чего для обозначения рукоположения в священный сан часто использовался литургический термин *consecratio*, который также обозначал освящение церковного здания (см., напр.: *consecratio episcoporum*: CONCILIA IV: 218.30, 563.1; *consecratio ecclesiae*: CAPITULA II: 75.4; STRATMANN 1990: 69.2, 80.26, 82.15), но этот термин не имел значения ежегодного празднования дня освящения церкви (см. также ΡΟΥΣΣΟΣ 1949: 58, 71, 155).

Три рассматриваемых значения — ежегодное празднование освящения церковного здания (соответствующее греч. ἐγκαίνια и лат. *dedicatio, encenia/ensaenia*), совершение освящения церковного здания (соответствующее греч. καθιέρωσις и лат. *dedicatio, consecratio*) и совершение рукоположения в священный сан (соответствующее греч. χειροτονία и лат. *ordinatio, consecratio*) — имели совпадавшие семантически, но различавшиеся морфологически древневерхненемецкие литургические термины *wīhī* (сущ. ж.р.) и *wīhi* (сущ. ср.р.) (GRAFF 1834: 723–726; SCHÜTZEISNEL 2012: 389; ср. GÖTZ 1999: 136, 175, 225). Термин *wīhī* использовался в латинских рукописях IX–XI вв. канонического содержания в качестве глоссы к термину *ordinatio*, соответствовавшему греческому *χειροτονία* (SCHÜTZEISNEL 2004 XI: 131), к нему же восходит и немецкий термин *Weihe* с совпадающими значениями (KLUGE 2002: 979–980) вместе с другими литургическими терминами, в т.ч. *Kirchweih* (ср. древневерхненемецкое *kirihwīhi*), *Weihesakrament*, *Priesterweihe*, *Einweihung der Kirche*. Термин *wīhi* был использован в 863–870 гг. Отфридом из Вейсенбурга в стихотворном изложении евангельского повествования для обозначения ежегодного воспоминания освящения иерусалимского храма (III, 22:1 (Ин. 10:22), ERDMANN 1882: 174).

Совпадение трех рассмотренных значений славянского литургического термина *свѣщеніе* и трех значений древневерхненемецких литургических терминов *wīhī/wīhi* при отсутствии греческого и латинского литургических терминов, обладавших тремя такими же значениями, указывает на зависимость славянского литургического термина *свѣщеніе* и трех его рассмотренных значений от древневерхненемецких терминов *wīhī/wīhi*:

значение литургического термина	церковно-славянская терминология	византийская литургическая терминология	латинская литургическая терминология	древневерхне-немецкая литургическая терминология
ежегодное празднование освящения церковного здания	свѣщеніе	ἐγκαίνια	dedicatio, (en)cenia/encaenia	wīhi, wīhī (kirihwīhī)
совершение освящения церковного здания	свѣщеніе	καθιέρωσις	dedicatio, consecratio	wīhī
совершение рукоположения в священный сан	свѣщеніе	χειροτονία	ordinatio, consecratio	wīhī

8. Особое место в первоначальном евангельском переводе занимал литургический текст молитвы «Отче наш» (Мт. 6: 9–13), регулярно использовавшейся в богослужении, в том числе и при совершении евхаристического богослужения (мессы). Чтение «древнего текста» не въведи насъ (Мт. 6:13), находящееся в шестом прошении этой молитвы, определялось латинским *ne nos inducas*, а не греческим *μη εισενέγκης ἡμᾶς* (Исаченко 1963: 67). При этом в Лк. 5:18 греческому *εἰσενεγκεῖν* соответствовало славянское *въносити*, тогда как глагол *въвести* использовался для перевода греческого глагола *εἰσαγεῖν* (Лк. 2:27, 22:54), которому соответствовали глаголы *inducere* и *introducere* в латинском переводе. В свою очередь, чтения *отъпоустн ... отъпоуштаѣмъ* в пятом прошении (Мт. 6:12) восходят к латинским чтениям *dimitte ... dimittibus*, а не к греческим *ἄφες ... ἀφῆκαμεν*, которым соответствуют чтения *остави ... оставлѣмъ* в Лк. 11:4.

Словосочетания *настоѣаштѣ (аго д'нѣ)* в Зограф (Moszyński 1961: 26) и *настаѣшааго д'нѣ* в МарЕв в четвертом прошении (Мт. 6:11), находящиеся на месте греческого *ἐπιούσιον* и соответствующего ему латинского *supersubstantialem* в тексте Вульгаты, зависели от латинского чтения *cotidianum*, содержавшегося в латинском литургическом (т.е. использовавшемся при совершении общественного богослужения) тексте молитвы «Отче наш», отличительной особенностью которого было наличие этого древнего чтения на месте *supersubstantialem*. Именно такой латинский текст произносился священником при совершении мессы и находился в sacramентариях после евхаристической молитвы (см., напр. SG339, 195; SG338, 347;

SG340, 234 (Илл. 3)), а также находился в латинских служебных Псалтирях, содержащих псалмы и дополнительные песнопения, использовавшиеся в богослужении (см., напр. SG15, 281; SG23, 360–361), причем латино-греческая Псалтирь кон. IX в. содержала чтение *cotidianum* в латинском тексте Господней молитвы и чтение ἐπιούσιον в параллельном греческом тексте (SG17, 334; SG381, 18).

Указанные чтения в четвертом, пятом и шестом прошениях молитвы «Отче наш» (Мт. 6:9–13) свидетельствуют о зависимости содержащегося в ЗоґрЕв и МарЕв церковнославянского перевода этой молитвы от латинского текста, причем в его литургическом варианте:

	греческий текст	славянский перевод (МарЕв/ЗоґрЕв)	латинский перевод
Мт. 6:11	ἐπιούσιον	настаѣшааго/настоѣшт(аго) дньє	cotidianum
Мт. 6:12	ἄφεες ... ἄφ᾽ ἡμῶν	отъпоусти ... отъпоуштаѣмъ	dimitte ... dimittibus
Мт. 6:13	μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς	не въведи насъ	ne nos inducas

Использование литургического латинского текста рассматриваемой молитвы в качестве оригинала для церковнославянского перевода определялось западной традицией, где именно литургический текст, отличительной особенностью которого является чтение *cotidianum*, а не *supersubstantialem*, лежал в основе и древнемецкого перевода, содержавшего *prooth unseer emezzihic / broot unseraz emezzigaz / pilipi unzaraz emizzigaz* (STEINMEYER 1916: 27.3–4, 29.3.18, 43.35–37; MASSER 1963: 38.42–43), и древнефранцузского перевода, содержавшего *notre pein chaskejurnel/chascunjurnel* (HEINIMANN 1988: 91), использовавшихся при евангелизации и в частном богослужении в первой половине IX столетия (Ibid.: 6).

Характерными особенностями древнего церковнославянского перевода Господней молитвы являются германизм *нѣпрѣязнь* (Мт. 6: 13) в ее седьмом прошении (см. п. 6) и глагол *сѣтити* в первом прошении (да сѣт сѧ нѣмѧ твоѧ, Мф. 6: 9). Этот глагол соответствовал не только латинскому глаголу *sanctificare*, но и древневерхненемецкому глаголу *wihen* (STEINMEYER 1916: 27.1, 29.1.6, 43.10), который также использовался для перевода глаголов *consecrare* и *dedicare* со специальными литургическими значениями (Götz 1999: 136, 175)

и был связан с рассмотренным выше литургическим термином *wīhi* (*wīhi*), специальными значениям которого соответствовали значения славянского литургического термина *свѣщеніе* (см. п. 7). Указанные два германизма — *нѣпріязнь* и *свѣтити* — связывают рассматриваемый текст с ранним славянским переводом (возможно, переводами) этой молитвы, который должен был использоваться на территории Моравии и Паннонии в первой половине IX в. при евангелизации и, в отдельных случаях, в частном богослужении (Пентковский 2014б: 36–37).

9. Германизмы и латинизмы, использованные в «древнем тексте», содержались также в первоначальном переводе Псалтири, как об этом свидетельствует текст СинПс, в т.ч. *црѣкы* (Пс. 17:7, греч. ναός, лат. templum), *олѣтарь* (Пс. 42:4, греч. θυσιαστήριον, лат. altare), *постѣ* (Пс. 34:13, 68:11, 108:24; греч. νηστεία, лат. jejuniū), *олѣи* (Пс. 4:8, 44:8, 103:15, 18:18; греч. ἔλαιον, лат. oleum), *хризѣма* (Пс. 132:2, греч. μύρον, лат. unguentum), *освѣщеніе* (Пс. 29:1; греч. ἐγκαίνισμός, лат. dedicatio).

Несомненное влияние на славянский перевод Псалтири оказал латинский текст (JAGIĆ 1913: 248–251; LÉPISSEIER 1964: 61–68, 71–72; РАНТЕЛИЋ 1970: 293–298), что было обусловлено, как и в случае использования текста Вульгаты при переводе четвероевангелия, литургической практикой архиепископии свт. Мефодия, так как пение псалмов составляло основу служб суточного круга в богослужении латинского обряда (DYER 1989a: 67–73; DYER 1989b: 546–547). Характерный литургический латинизм содержится и в древнем церковнославянском переводе утреннего гимна «Слава в вышних Богу» из обнаруженного в 1975 г. фрагмента СинПс, где заключительная фраза первой части этого гимна (ты єси єдинъ їѣ. ѿ ѿ хъ съ свѣтѣмъ дхмъ. въ славу ба дѣца аменъ, л. 30 об., ФЕТКОВА ET AL. 1997: 124), соответствовавшей тексту, использовавшемуся при совершении воскресной мессы (см., напр. SG15, 280–281), содержит вставку съ свѣтѣмъ дхмъ в соответствии с латинским cum sancto spiritu, отсутствовавшую в тексте «утреннего гимна», использовавшемся в богослужении византийского обряда (Σὺ εἶ μόνος Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς Ἀμήν, MAREŠ 1990: 132–133). И в латинской, и в византийской традициях текст этого гимна входил

вместе с литургическим текстом молитвы «Отче наш» в состав дополнительной части служебной Псалтири. При этом первая часть греческого текста «утреннего гимна», входившая в группу записанных латиницей песнопений на греческом языке, находившихся в латинских богослужебных рукописях (в т.ч. и в Псалтирях) и предназначенных для использования при совершении мессы (WANEK 2012: 41–43), содержала в последней фразе вставку *sin agio pneumati* (ср.: *σὺν ἁγίῳ πνεύματι*), обусловленную латинским *cum sancto spiritu* (см. напр.: SG338, 308 (Илл. 4) и SG381, 14.17, а также ATKINSON 1989: 85, 96, 98; ATKINSON 2017: 16–17, 31–32).

10. Наличие латинизмов и германизмов в первоначальных переводах Евангелия и Псалтири подтверждает хорошо известную связь этих переводов между собой (ср.: Ягич 1884: 41–42, 55–56; Погорелов 1901: XVII), а также свидетельствует об их выполнении в славяно-германской контактной зоне для использования на территории, населенной славянами и входившей в первой половине IX в. в сферу церковного влияния баварских диоцезов, где действовали священнослужители германского происхождения, использовавшие латинские и германские термины, а также их славянские эквиваленты, то есть на территории Блатенского, Моравского и Нитранского княжеств (ср.: Соболевский 1900: 151–152; Gusmani 1993b: 67–68). При этом региональная христианская терминология германского и латинского происхождения, находящаяся в славянском переводе Евангелия и Псалтири, а также славянизированные названия германских денежных единиц не могли быть известны Кириллу и Мефодию до их прихода в Моравское княжество.

Однако деятельность солунских братьев в Моравском княжестве в 863–867 гг. не была связана с организацией богослужения по византийскому обряду на славянском языке и не предполагала перевод византийских богослужебных книг. Кроме того, славянский перевод византийского лекционария (полного, краткого, субботне-воскресного или воскресного) содержал такой набор и такое распределение перикоп, которые не позволяли использовать апракос в славянском богослужении латинского обряда (Пентковский 2014б: 41–46, 69). Следовательно, распространенное мнение о выполнении первоначального евангельского перевода в «доморавский период»,

впервые высказанное Й. Добровским (Dobrowsky 1823: 54–56, 66, 133) и основанное на произвольной интерпретации позднего агиографического источника, не имеет каких-либо оснований.

В свою очередь, фрагмент текста из Жития Константина, содержащий славянский перевод начальной фразы Пролога из Евангелия от Иоанна (Ио. 1:1), которая находится в начале первого чтения византийских лекционариев и рассматривается как подтверждение доморавского перевода византийского лекционария (и нача бесѣдоу писати евангельскоюю. нскони бѣ слово и слово бѣ оу бога и богъ бѣ слово, и прочаѣ: Лавров 1930: 27), не поддерживается соответствующим текстом из Жития Константина, находящимся в составе глаголических Бревиариев. Эта фраза представляет собой распространенную версию фразы из несохранившегося первоначального текста, во многом сходного с текстом из Жития Мефодия, в котором отсутствовали начальные слова из Евангелия от Иоанна и определение к слову бесѣда:

Житие Константина, XIV	Житие Константина (глагол.)	Житие Мефодия, V
вѣскорѣ же се емоу богъ ѡви послушати молитви рабѣ своихъ.	вскорѣ же ему богъ ѡви послушаеи молитви своихъ рабѣ.	да тоу ѡви бѣ философу словѣньскы кнѣгы.
и тогда сложи писмена	и абие сложивъ писменаѣ слова	и абие оустроикъ писмена
и нача бесѣдоу писати	начеть бесѣду писати (Лавров 1930: 131; Куас 1966: 534).	и бесѣдоу съставъ
евангельскоюю. нскони бѣ слово и слово бѣ оу бога и богъ бѣ слово, и прочаѣ (Лавров 1930: 27).		
		поутн сѧ ѡтѣ ѡрабѣ-скаго. поидѣ Мефодѣ (Лавров 1930: 72).

Таким образом, утверждение о переводе краткого (или же сверхкраткого) апракоса в «доморавский период» не имеет оснований, в том числе и историко-литургических, и не может быть принято по умолчанию при отсутствии лингвистических свидетельств существования этого перевода.

11. Несомненность влияния Вульгаты на первоначальный церковнославянский перевод Евангелия, обусловленного литургическим использованием латинского текста в архиепископии свт. Мефодия и предшествующей традицией, позволяет еще раз обратиться к «невизантийским» чтениям этого текста, соответствующим чтениям «западной» и «александрийской» редакций, наличие которых традиционно объясняется либо влиянием византийского лекционария, содержавшего «невизантийские» чтения (Алексеев 1999: 129–130), либо же использованием некоего греческого текста «византийского» типа, содержавшего множественные «невизантийские» чтения (см. п. 2). Однако первоначальный славянский перевод предназначался для использования в богослужении латинского обряда (см. п. 3) и византийский лекционарий, предназначенный только для использования в богослужении византийского обряда, не мог оказывать на него влияние. Не выявлены и греческие четвероевангелия с текстом византийского типа и «невизантийскими» чтениями, соответствующими чтениям первоначального славянского перевода Евангелия.

Более того, многие общие для МарЕв и ЗогрЕв чтения первоначального перевода в Евангелии от Матфея и Евангелии от Марка, которые рассматривались как обусловленные «невизантийскими» чтениями предполагаемого греческого оригинала (см., напр. Snoj 1922: 23–34; Воскресенский 1896: 141–162, 205; Vajs 1926: 159), соответствуют, подобно отмеченным выше «невизантийским» чтениям в Мт. 13:48, 25:1 и Лк. 24: 36, 43 (см. п. 4), стандартным чтениям латинского текста Вульгаты, использовавшегося в богослужении в архиепископии свт. Мефодия:

	МарЕв, ЗогрЕв	«невизантийские» чтения и грече- ские рукописи, их содержащие	Vulgata	«византийский» текст (унциаль- ные кодексы E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)
Мт. 5: 27	речено бы(с) древънниидь	ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις (L, Δ, Θ, а также M)	dictum est antiquis	ἐρρέθη (E, –, K, S, U, V, –, Π)
Мт. 5:48	нѣскы	ὁ οὐράνιος (B, D, L, W, а также E, U)	celestis	ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς (–, K, M, S, –, –, Π)

Мт. 7:29	кѣнижѣнници и хъ и фарисѣи	οἱ γραμματεῖς αὐτῶν καὶ οἱ φαρισαῖοι (W)	scribae eorum et pharisaei	οἱ γραμματεῖς (E, –, M, S, U, V, –, Π) + αὐτῶν (только K)
Мт. 18:16	аще ли тебе не послоушаатъ	ἐὰν δὲ μὴ σοῦ ἀκούσῃ (L, Δ)	si autem te non audierit	ἐὰν δὲ μὴ ἀκούσῃ (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)
Мт. 24:49	клеверѣгы своѣѣ	τοὺς συνδούλους αὐτοῦ (D, L)	conservos suos	τοὺς συνδούλους (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)
Мт. 26:20	съ обѣда на десѣте огъненни- кома	μετὰ τῶν δώδεκα μαθητῶν (L, W, Δ, Θ, а также M, Π)	cum duodecim discipulis	μετὰ τῶν δώδεκα (E, G, K, –, S, U, V, Y)
Мт. 27:49	дрогъгы же принеахъ копие прободе емоу ребра. и изиде вода и кръвь	ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην ἐνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευρὰν, καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα (B, L)	alius autem accepta lancea perungit latus eius et exiuit aqua et sanguis	omit (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)
Мр. 1:11	о тебе	ἐν σοὶ (B, D, L)	in te	ἐν ᾧ (E, –, K, M, S, U, V, Y, Π)
Мр. 6:30	всѣ елико	πάντα ὅσα (B, D, L, а также E, V)	omnia quae	πάντα καὶ ὅσα (G, K, M, S, U, Y, Π)

Таким образом, происхождение чтений, принадлежащих первоначальному славянскому переводу и соответствующих «невизантийским» чтениям, было обусловлено не только особенностями греческого текста, использованного в качестве оригинала для славянского перевода, но, прежде всего, влиянием латинского текста, использовавшегося в богослужении в архиепископии свт. Мефодия. Это влияние объясняет и такие особенности славянского текста как, например, чтение единого <...> дроугааго в Мр. 15:27, где первоначальный славянский перевод отличался от текста греческого (ἐνα <...> ἐνα), не имеющего разночтений, и следовал латинскому тексту (unum <...> alium, Погорелов 1925: 8), хотя этот фрагмент латинского текста и не использовался в богослужении.

12. Тем не менее, в «древнем тексте» имеются первоначальные чтения, соответствующие таким «невизантийским», которые не

поддерживаются латинскими чтениями, соответствующими в этих случаях чтениям «византийского» текста, напр.:

	МарЕв, ЗогрЕв	«невизантийские» чтения	Vulgata	«византийский» текст
Мт. 28:8	отъшѣдъши	ἀπελθοῦσαι (B, L, Θ)	exierunt	ἐξελθοῦσαι
Мр. 3:7	многоѣ народѣ	πολὺς ὄχλος (D)	multa turba	πολὸν πλῆθος
Мр. 6:52	нѣ бѣ	ἀλλ' ἦν (B, L, Δ)	erat enim	ἦν γὰρ
Мр. 8:37	что бо	τί γὰρ (B, L, Δ)	aut quid	ἢ τί

Наиболее показательным «невизантийским» чтением этого типа является формулировка запрещения расторжения брака (Мт. 19:9), соответствовавшая чтениям унциального кодекса В, содержащего «александрійский» текст, и минускульного кодекса e1, отражающего «кесарійский» текст, но при этом отличающаяся от сходных чтений латинского и «византийского» текстов:

МарЕв, ЗогрЕв	«невизантийские» тексты (B, e1)	Vulgata	«византийский» текст (E, G, K, M, S, V, U, Y, Π)
иже аще погѣтитъ (отъпогѣтитъ — ЗогрЕв) женѣ своѣѣ.	ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ	quia quicumque dimiserit uxorem suam	ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ
развѣ словесе прѣлюбо- дѣнна. творитъ ѿ прѣлюбы творити.	παρεκτὸς λόγου πορνείας ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι	nisi ob fornicationem	μὴ ἐπὶ πορνείᾳ
		et aliam duxerit moechatur	καὶ γαμήσῃ ἄλλην μοιχᾶται
и женѣи са подъѣтъгоѣ прѣлюбы творитъ.	καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμήσας (γαμῶν — e1) μοιχᾶται	et qui dimissam duxerit moechatur	add καὶ ὁ ἀπολε- λυμένην γαμήσας (γαμῶν – Π) μοι- χᾶται (E, G, Π)

Указанные выше чтения «древнего текста», соответствующие «невизантийским» чтениям и отличающиеся от чтений «византийского» и латинского текстов, свидетельствуют о том, что в качестве основы при переводе евангельского текста на церковнославянский язык использовалась либо особая редакция греческого текста «византийского» типа, содержавшая отдельные чтения, характерные

для иных типов евангельского текста, в том числе указанную формулировку в Мт. 19:9 и отмеченные чтения в Мт. 28:8, Мр. 3:7, Мр. 6:52 и Мр. 8:37, либо же был использован обычный греческий текст «византийского» типа, в дополнение к которому привлекался греческий текст «невизантийского» типа, но при этом в каждом из двух случаев использовался и латинский текст.

13. Кроме совпадающих «невизантийских» чтений, в текстах МарЕв и ЗогрЕв содержатся такие различающиеся между собой чтения, которые имеют соответствия в греческих текстах разных типов (Grünenthal 1910: 321–322). При этом «различающиеся» чтения, содержащиеся в МарЕв, характерны для «византийского» типа текста, представленного, в частности, в унциальных четвероевангелиях E, G, K, M, S, U, V, Y и Π, тогда как «различающиеся» чтения ЗогрЕв встречаются в «невизантийских» текстах, в т.ч. в кодексах B и L, содержащих текст «александрійского» типа, в кодексе Θ и в минускульном кодексе e1, содержащих текст «кесарийского» типа или же близкий к нему, а также в кодексах D и W, содержащих текст «западного» типа:

	МарЕв	«византийский» текст (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	ЗогрЕв	«невизантийские» тексты
Мт. 11:24	неже тебеѣ	ἢ σοί (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	неже вамѣ	ἢ ὑμῖν (D)
Лк. 2:33	носиѣ н матн его	Ἰωσήφ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	оѣъ его ѿ мѣн	ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἡ μήτηρ (B, D, L, W, e1)
Лк. 2:43	носиѣ н матн его	Ἰωσήφ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	родителѣ его	οἱ γονεῖς αὐτοῦ (B, D, L, W, Θ, e1)
Лк. 6:9	что достонтѣ	τί ἔξεστιν (E, –, K, M, S, U, V, Y, Π)	аште достоутѣ	εἰ ἔξεστιν (B, D, L, W)
Лк. 9:22	въстатн	ἐγερθῆναι (E, G, M, S, U, V, Y)	въскрѣснѣти	ἀναστῆναι (D, e1, а также K, Π)
Лк. 11:13	дхѣ сѣѣ	πνεῦμα ἅγιον E, K, M, S, U, V, Y, Π	дхѣ благѣ	πνεῦμα ἀγαθόν (L)
Лк. 15:21	сѣѣ твои	υἱός σου (E, K, M, S, V, Y, Π)	сѣѣ твои- сѣтворн ма- ѣко единого отѣ нацѣ- никѣ твоѣхѣ	υἱός σου· ποιήσόν με ὡς ἓνα τῶν μισθίων σου (B, D, а также G, U)

Кроме того, отдельные «различающиеся» чтения ЗогрЕв соответствуют чтениям «невизантийских» текстов, отличаясь при этом от чтений латинского перевода, соответствующих чтениям «византийского» текста и МарЕв (ср. п. 12):

	МарЕв	«византийский» текст (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	Vulgata	ЗогрЕв	«невизантий- ские» тексты
Мр. 10:17	ѣдинъ	εἷς (E, G, S, U, V, Y)	quidam	ѣдинъ богатъ	τις πλούσιος (W, Θ, а так- же K, M, Π)
Лк. 20:23	рече къ нимъ. что мѧ окоуша- те	εἶπεν πρὸς αὐτοῦς· τί με πειράζετε (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π)	dixit ad eos quid me temptatis	рече къ нимъ	εἶπεν πρὸς αὐτοῦς· (B, L, e1)
Ин. 6:1	морѣ галилѣѧ тавернѣдъ- скы	τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας τῆς Τιβεριάδος (E, K, M, S, U, V, Y, Π) / τῆς Τιβεριάδος (G)	mare galilaeae tiberiadis	морѣ тиверн- адъска	τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος (B, D, L, W)

К греческому тексту «невизантийского» типа восходит и чтение керкесиньскыѧ в ЗогрЕв (Лк. 8:37, греч. Γεργεσηνῶν: L, Θ, e1), которому соответствует чтение gerasenorum в тексте Вульгаты, тогда как МарЕв в этом месте содержит чтение гадариньскыѧ в соответствии с Γαδαρηνῶν, находящимся в греческом тексте «византийского» типа (E, G, K, M, S, U, V, Y, Π).

Рассмотренные «различающиеся» чтения ЗогрЕв, которые соответствуют и «невизантийским», и латинским чтениям, имеют такое же происхождение, как и общие для МарЕв и ЗогрЕв чтения, совпадающие с «невизантийскими» (см. выше, п. 11, 12). При этом во всех указанных случаях «различающиеся» чтения ЗогрЕв восходят к первоначальному переводу, а «различающиеся» чтения МарЕв, соответствующие стандартным чтениям «византийского» текста, являются вторичными и обусловлены редактированием с привлечением греческого текста «византийского» типа (ср.: VAJS 1932: 9–10). Следовательно, текст славянского евангельского перевода, к которому восходит текст ЗогрЕв, то есть текст Зогр-типа, первичен по

отношению к редактированному тексту, к которому восходит текст МарЕв, то есть к тексту Мар-типа. Тем не менее, текст Зогр-типа, связанный со славянским богослужением византийского обряда (см. п. 0), как и текст Мар-типа, не может быть отождествлен с текстом древнего славянского перевода служебного четверовангелия, созданного и использовавшегося в архиепископии свт. Мефодия, где богослужение совершалось по латинскому обряду (ср. Lunt 1982: 226).

СЛАВЯНСКИЙ ПЕРЕВОД ЕВАНГЕЛИЯ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В БОГОСЛУЖЕНИИ ВИЗАНТИЙСКОГО ОБРЯДА

14. История славянского богослужения византийского обряда началась одновременно с созданием в 893 г. славянской этнической епископии во главе с епископом Климентом, которая входила в церковную организацию I Болгарского царства и находилась в его юго-западной части, на современной территории южной Албании, северо-западной Греции и юго-западной Северной Македонии (подр. см. Пентковский 2016: 87–90). В литургической практике первой славянской епископии использовалось славянское служебное четвероевангелие с лекционарным аппаратом византийского обряда, содержавшее текст Зогр-типа, использовавшийся ранее в моравской архиепископии свт. Мефодия. Оно входило в первоначальный корпус славянских богослужебных книг византийского обряда, созданный в славянской епископии епископа Климента в 893–916 гг., основу которого составляли комплекс текстов Священного Писания (Евангелие, Апостол, Псалтирь и Паримейник) и комплекс гимнографических текстов для годового неподвижного, годового подвижного и седмичного кругов богослужения (Пентковский 2016: 77–83, 88–89). При адаптации славянского четвероевангелия, использовавшегося ранее в славянском богослужении латинского обряда, к использованию в славянском богослужении византийского обряда, происходившей в процессе формирования первоначального корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда, из греческого служебного четвероевангелия в славянский текст был перенесен лекционарный аппарат, состоявший из лекционарной разметки в тексте, лекционарных указаний на полях и лекционарного указателя в конце (или начале) текста.

Литургической адаптации славянского служебного четверо-евангелия к богослужению византийского обряда должна была предшествовать лингвистическая адаптация его текста к фонологической системе местных говоров, принадлежавших к югозападной группе южнославянской языковой области, одним из результатов которой была замена графем, соответствовавших [z'] и [c'] для сочетаний *dj и *tj, на графемы, соответствовавшие [žd'] и [št'] (ср.: Дурново 2000: 568, 587–588; Темчин 2010: 57–58). При этом лингвистическая (орфографическая) адаптация евангельского текста должна была следовать за лингвистической адаптацией славянского перевода Псалтири, ранее использовавшего в богослужении и в церковных школах в архиепископии свт. Мефодия, а после 886 г. — при обучении чтению и письму в славянском церковном училище, организованном в г. Девол (находившемся вблизи современного г. Корча на территории Албании) сподвижниками архиеп. Мефодия при поддержке болгарского правителя Бориса-Михаила (Пентковский 2016: 78–81). Одновременно с изменением правописания Псалтири и Евангелия происходила адаптация глаголицы, использовавшейся для записи этих текстов (Темчин 2010: 57–58; Міклас 2018: 178–183). Обновленная глаголица использовалась для записи славянских переводов и других богослужебных текстов, входивших в богослужебные книги из первоначального корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда.

Лекционная разметка, следы которой сохранились в тексте Зограф, соответствовала не только субботным, воскресным и праздничным чтениям, но и седмичным чтениям в период от Пятидесятницы до начала Великого поста (Moszyński 1985: 77–86, 96–99; Пентковский 1998: 27). Наличие седмичных чтений для указанного периода является одной из особенностей ежедневного богослужения монастырского типа, совершавшегося в византийских киновияльных монастырях (Пентковский 1998: 12–13). К этому же типу принадлежало и богослужение в славянском монастыре свт. Климента в Охриде, а также в других славянских монастырях, находившихся в нач. X в. в югозападной части I Болгарского царства, о чем свидетельствуют славянские седмичные песнопения восьми гласов, составленные свт. Климентом Охридским и входившие в состав славянского Октоиха (Крашенинникова 2006: 39–211), а также

славянские седмичные песнопения для периода Великого поста, входившие в состав славянской Триоди (Попов 1985: 163–617). Таким образом, в славянских киновиальных монастырях ежедневно совершались службы суточного круга (утреня и вечерня), где использовались изменяемые гимнографические тексты из славянского Октоиха и славянской Триоди, а также ежедневно (за исключением седмичных дней в великопостный период) совершалась Литургия, в состав которой входило изменяемое евангельское чтение из славянского служебного четвероевангелия.

Распределение и набор седмичных чтений в период от Пятидесятницы до Великого поста, регламентировавшихся лекционной системой этого четвероевангелия, соответствовали византийскому региональному распределению α -типа, отличительной особенностью которого было 140 седмичных чтений (перикоп) для указанного периода, в том числе 45 перикоп из Евангелия от Матфея, читавшихся в первые девять недель после Пятидесятницы, 40 перикоп из Евангелия от Марка, читавшихся в следующие восемь недель, и 55 перикоп из Евангелия от Луки, читавшихся в течение 11 недель (Пентковский 1998: 5, 27–28). Набор и последовательность воскресных чтений от Пасхи до Недели Ваий определяли содержание и последовательность «бесед» на воскресные евангельские чтения, входивших в Учительное евангелие, которое было составлено в кон. IX в. на основе византийских гомилетических текстов священником Константином (Там же: 30–31), позднее ставшим вторым славянским епископом (Пентковский 2015: 131–134). Характерной особенностью набора и последовательности воскресных поучений в этом собрании «бесед», и соответственно, в лекционной системе первоначального славянского служебного четвероевангелия византийского обряда было наличие особой воскресной перикопы Лк. 19:12–26 (притча о десяти минах) между воскресными перикопами Лк. 18:10–14 (притча о мытаре и фарисее) и Лк. 15:11–32 (притча о блудном сыне) (Пентковский 1998: 31).

15. В середине X в. в церковной организации I Болгарского царства произошли существенные изменения, вследствие которых церковнославянский язык стал использоваться как литургический в епархиях, находившихся в его западной части, а корпус славянских

богослужебных книг, ранее использовавшийся в славянских епископиях, был обновлен и дополнен (Пентковский 2016: 90–92). В состав реформированного корпуса входил полный комплекс гимнографических текстов (Октоих, Триодь и комплект служебных Миней) (Там же: 83–85), отличительной особенностью которых было наличие морфологических и синтаксических калек с греческого, нетипичных для ранних славянских переводов (Максимович 2003: 67), а также активное использование «новых» грецизмов, наличие которых объединяет тексты славянских богослужебных книг из корпуса середины X в. и текст Мар-типа (Пентковский 2016: 74, 84). Так, с редактированием середины X в. следует связывать появление в Мр. 9:5 грецизма скинии (греч. σκηνή) в МарЕв, который встречается в Триоди (Поп-Атанасова 1995: 59; Макаријоска–Црвенковска 2012: 75), в Октоихе (Поп-Атанасов 2000: 141) и в богослужебном сборнике Тип-131, содержащем чинопоследования из служебных Миней (34r20, 55v10, 63r3, 68r18-19). ЗоґрЕв содержит в данном случае слово кроѣть, использованное в двух глаголических четвероевангелиях для перевода греческого σκηνή в Мт. 17:4 и Лк. 16:9, что сопоставимо с использованием слова *selida* с аналогичным значением в древневерхненемецком переводе Диатессарона для перевода латинского *tabernaculum* (91:2 (Мт. 17:4), 108.4 (Лк. 16:9), Sievers 1872: 185, 210). Кроме того, для перевода греческого κρίνον в Мт. 6:28 и Лк. 12:27 в МарЕв использован грецизм кринѣ, который встречается в Октоихе (Поп-Атанасов 2000: 143) и Триоди (Макаријоска–Црвенковска 2012: 75), тогда как в ЗоґрЕв в этих случаях использовано славянское слово цвѣтъ, соответствовавшее древнемецкому слову *bluama*, которое использовалось, в частности, при передаче содержания Мт. 6:28 в стихотворном изложении евангельского повествования, составленном в 863–870 гг. Отфридом из Вейсенбурга (II 22:13, Erdmann 1882: 116).

В группу «новых» грецизмов, содержащихся в тексте Мар-типа, входили и литургические грецизмы, в том числе грецизм єнкєннѣ (греч. ἐγκαίνια), находящийся в МарЕв (Ио. 10:22) на месте архаичного литургического термина *скащєннє*, содержащегося в ЗоґрЕв (Норалек 1954: 79–80) и представляющего собой семантическую кальку древневерхненемецкого литургического термина *wīhi* (*wīhi*) (см. п. 7). Для перевода греческого термина ἐφμερία (лат. *vicis*) в Лк. 1:8 в текстах ЗоґрЕв и МарЕв было использовано славянское

слово *чръда*, значение которого соответствовало значению и указанного латинского термина, и древневерхненемецкого *wehsal* (ср. нем. Wechsel), зафиксированного в древневерхненемецком переводе Диатессарона (2:1.3 (Лк. 1:5.8), Sievers 1872: 68). Однако в Лк. 1:5 в МарЕв этому же греческому слову соответствует литургический грецизм *ѿфимѣрни*, тогда как ЗогрЕв содержит словосочетание *дньѣвнам чръда*, отражающее первоначальное чтение. Кроме того, в тексте ЗогрЕв для обозначения денежной единицы *ἀσσάριον* (лат. assarius) дважды использовано слово *пѣназь* (Мт. 10:29, Лк. 12:6), имевшее собирательное значение (см. п. 6), однако в МарЕв в Мт. 10:29 использован грецизм *ассарин*. Равным образом, латинизм *ливра*, использованный в тексте ЗогрЕв для обозначения одной из мер веса (Ио. 12:3, 19:39), заменен в МарЕв на грецизм *литра* (ESJS 7: 428), вторичный по отношению к *ливра* (см. выше, п. 4). Вероятно тогда же была произведена и грецизация некоторых славянизированных форм, находившихся в тексте Зогр-типа и, соответственно, в первоначальном переводе (в т.ч. *Ѧараава* → *Ѧараква*, греч. Βαραβᾱς; *Гаваата* → *Гаввата*, греч. Γαββαθᾱ, Meillet 1900: 177).

Появление грецизмов в тексте Мар-типа было связано с редактированием текста Зогр-типа с использованием греческого четвероевангелия, содержавшего текст «византийского» типа (см. п. 13), которое было осуществлено в сер. X в. при редактировании корпуса славянских богослужебных книг. Судя по «новым» грецизмам и лексическому составу богослужебных текстов из этого обновленного корпуса, одной из задач, стоявших перед редакторами славянских богослужебных книг, было обновление лексики, использовавшейся в богослужебных текстах предшествующей редакции, в том числе и в богослужебных песнопениях, составленных славянскими гимнографами. Вероятно, именно тогда завершился процесс вытеснения безаффиксного существительного *кръсть*, имевшего архаичное значение «крещение» и связанного с глаголом *кръстити* (Минчева 2001: 46, 53), словом *кръщеніе*, образованным по аффиксальной модели. Тем не менее, при рассматриваемом редактировании евангельского перевода и, в целом, при редактировании корпуса славянских богослужебных книг не использовались лексические варианты, характерные для переводных и оригинальных небогослужебных текстов, созданных в первой половине X в. в восточной

части I Болгарского царства, в т.ч. алѣканиѣ вместо постѣ, жидовинѣ вместо нюдѣн, жрьць вместо нерѣн, масло вместо олѣн, право вместо адинѣ, старѣишина жрьцьскѣ вместо архирен, старѣишина съборьскѣ вместо архисинагогѣ, стѣклѣница вместо алабастрѣ, оутѣшитель вместо параклитѣ (Славова 1989: 25–32, 57–62, 81–84, 89), которые встречаются в тексте более поздней редакции славянского служебного Евангелия (см. ниже, п. 21, 22).

При редактировании в сер. X в. было завершено и удаление фонетических моравизмов в текстах Евангелия и Псалтири, о наличии которых в первоначальных переводах свидетельствуют отдельные случаи западнославянской рефлексии сочетаний **dj* и **tj* в тексте Евангелия (МарЕв: роѣства, Мт. 14:6, визжь Ио. 20:27, Ягич 1883: 438) и в тексте Псалтири (СинПс: нежеѣства, Пс. 24:7; освѣце(нна), Пс. 29:1, Ягич 1884: 60; см. также VONDRÁK 1912: 13, 20, 22; DIELS 1932: 131). Следует отметить, что глаголица, использовавшаяся в сер. X в. для записи богослужебных текстов из нового корпус богослужебных книг и называемая «классической», имела отличия от глаголицы предшествующего периода (Miklas 2018: 187–188).

Тем не менее, редактирование славянского перевода Евангелия по греческому тексту «византийского» типа, результатом которого стал текст Мар-типа, не имело систематического характера. В новом тексте сохранились многие латинизмы и германизмы, что было обусловлено его преемственностью по отношению к предшествующей редакции евангельского текста и, в целом, к предшествующему комплексу богослужебных текстов, что подтверждают и оригинальные славянские гимнографические тексты, составленные в начальный период формирования славянского богослужения византийского обряда свт. Климентом Охридским, еп. Константином Словенским, прп. Наумом Охридским и другими славянскими гимнографами, которые присутствовали в новых богослужебных книгах (Пентковский 2016: 65, 67, 68). Содержащиеся в МарЕв фрагменты лекционного аппарата с распределением α-типа и промежуточной воскресной перикопой Лк. 19:12–26 перед чтением о блудном сыне (Moszyński 1985: 77–86, 96–99; Пентковский 1998: 26–27) свидетельствуют о сохранении характерных особенностей лекционной системы при редактировании корпуса славянских богослужебных книг в середине X в. и указывают на литургическую

преимущество служебного четвероевангелия из этого корпуса по отношению к служебному четвероевангелию, созданному и использовавшемуся в славянской епископии свт. Климента Охридского.

16. После завершения разгрома византийским императором Иоанном Цимисхием в 971 г. восточной части I Болгарского царства и возвращения этих территорий в состав Византийской империи болгарские епархии, находившиеся в восточной части, были подчинены Константинопольскому патриархату, тогда как епархии западной части стали основой церковной организации Западно-Болгарского царства («государства Самуила»), центр которой в начале 80-х гг. X в. был перенесен в новую столицу, основанную царем Самуилом на побережье Преспанского озера. Активное использование и престижность преславской кириллицы в Западно-Болгарском царстве в конце X в., как об этом свидетельствует надпись царя Самуила 993 г., происходящая из церкви с. Герман (греч. Ἁγίος Γερμανός) на берегу Преспанского озера, привели к транслитерации глаголического корпуса богослужебных книг середины X в. и последующему распространению его кириллической версии (Пентковский 2014а: 57–59). Кириллический комплекс богослужебных книг был перенесен в конце X в. и в Киевскую Русь (Пентковский 2014а: 58–59), о чем свидетельствует отсутствие каких-либо следов использования глаголицы для записи богослужебных текстов на Русь.

В состав этого корпуса богослужебных книг входило и служебное четвероевангелие, к которому восходит древнерусское Типографское евангелие (ТипЕв), содержащее текст Мар-типа и полный лекционный указатель с распределением α-типа для седмичных чтений (перикоп) в период от Пятидесятницы до начала Великого поста с промежуточной воскресной перикопой Лк. 19:12–26 перед чтением о блудном сыне (Пентковский 1998: 15–19, 43–54). Однако в тексте ТипЕв отсутствуют формы асигматического аориста, наличие которых в древнерусских списках определялось грамматической системой южнославянских протографов (Мольков 2017: 182, 191), тогда как в МарЕв и, соответственно, в тексте Мар-типа простой аорист использовался регулярно (Ягич 1883: 449). Следовательно, транслитерация евангельского текста Мар-типа, осуществленная в конце X в., сопровождалась внесением грамматических изменений,

в том числе и систематическим удалением форм простого аориста. Устранение архаичных аористных форм из евангельского текста в конце X в. было обусловлено не только их отсутствием в грамматической системе книжников, использовавших кириллицу для записи богослужебных текстов, но и фрагментарным использованием простого аориста в гимнографических текстах, отредактированных еще в середине X в., как об этом свидетельствуют тексты Битольской и Шафариковой триодей, не прошедшие через транслитерацию конца X в. и содержащие фрагменты, написанные глаголицей (Поп-Атанасова 1995: 44; Макаријоска–Црвенковска 2012: 59), а также древнерусские списки служебных Миней, содержащих гимнографические тексты в редакции середины X в. (напр. Крысько 2015: 23). Если же удаление форм простого аориста из славянских гимнографических текстов происходило при редактировании в середине X в., то их сохранение в евангельском тексте Мар-типа, который появился в результате этого же редактирования, определялось особым сакральным статусом евангельского кодекса и содержащегося в нем текста, приводившим к его обособленности по отношению к другим богослужебным текстам (см. п. 0).

Переход от глаголицы к кириллице при записи богослужебных текстов сопровождался и изменением техники переписывания богослужебных книг, потому что глаголические буквы изначально находились под линией строки (Кульбакин 2008: 92, 95, 98), как в византийском минускульном письме IX–X вв. и в ЗогрЕв, а при письме кириллицей буквы находились на линии строки, как в византийском унциале. Однако в переходный период письмо «под линией строки» использовалось и в кириллических богослужебных книгах, как, напр., в СавКн, а письмо «на линии строки» — при переписывании глаголических богослужебных книг, как, напр., в МарЕв (Джурова 1997: 115).

17. Лекционарная система с распределением α -типа в седмичных чтениях (перикопах) в период от Пятидесятницы до Великого Поста, определявшая набор и последовательность евангельских чтений в славянском богослужении византийского обряда в конце IX — начале XI вв., содержится в различных греческих четвероевангелиях IX–XII вв., имеющих неконстантинопольское

происхождение. Лекционарная разметка, соответствующая этой лекционарной системе, находится в унциальных четвероевангелиях IX–X вв. Y (Braithwaite 1904), M, S (Пентковский 1998: 7) и G, содержащих текст «византийского» типа. Лекционарная система с распределением α -типа также зафиксирована в лекционарных указателях минускульных четвероевангелий XI–XII вв. (напр., e_9 (л. 272–297), e_{44} (л. 1–12), e_{124} (л. 169 об.–188 об.), e_{202} (л. 268–278 об.), e_{476} (л. 200–218), e_{776} (л. 363–387 об.), e_{788} (л. 191–202 об.), e_{826} (л. 217–233 об.), e_{828} (л. 343–358), e_{1188} (л. 254–261), e_{1209} (л. 197 об.–207 об.), e_{1212} (л. 315–322 об.), e_{1216} (л. 266–279), e_{1219} (л. 245–261 об.), e_{1444} (л. 327–345 об.) и e_{1449} (л. 306–319 об.)), шесть из которых происходят из Южной Италии (e_9 , e_{44} , e_{124} , e_{788} , e_{826} и e_{828}). Четыре четвероевангелия из указанных шести (e_{124} , e_{788} , e_{826} , e_{828}) содержат евангельский текст, принадлежащий к южно-итальянской «семье 13» (Metzger 1963: 43–45), тогда как в других рукописях из этой текстологической группы (e_{13} , e_{346} , e_{543} , e_{983}) α -распределение представлено в измененном виде. Наличие α -распределения в лекционарных аппаратах греческих четвероевангелий, содержащих евангельские тексты различных типов («византийский» текст и текст «семьи 13»), свидетельствует об отсутствии неразрывной связи между типом лекционарной системы и типом евангельского текста, что, в свою очередь, указывает на региональное использование этой лекционарной системы.

Регулярное использование лекционарной системы с α -распределением в Южной Италии и на Синае, подтверждаемое греческими богослужебными рукописями, свидетельствует о принадлежности этого распределения чтений к западновизантийской литургической традиции. В свою очередь, наличие лекционарной системы этого же типа в славянском четвероевангелии, использовавшемся в богослужении в епископии свт. Климента Охридского, приводит к выводу о ее использовании в той локальной византийской литургической традиции, которая определяла славянское богослужение византийского обряда в начальный период и которая существовала в крайней югозападной части I Болгарского царства, где находилась первая славянская епископия, то есть на территории Южной Албании. Следовательно, использованное при формировании первоначального корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда

греческое служебное четвероевангелие с лекционным аппаратом, содержащим α -распределение чтений (перикоп) в комплекторных частях, было связано с литургической традицией Эпира, сходной с литургической традицией Южной Италии и принадлежавшей к западновизантийской литургической традиции.

Результаты изучения славянского Паримейника древнейшего типа, входившего в состав первоначального корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда, свидетельствуют о его зависимости от греческого Профитология, сходного с южноитальянскими Профитологиями X в. (Пичхадзе 1991: 159), что, в свою очередь, подтверждает справедливость вывода о связи греческого служебного четвероевангелия с лекционным аппаратом, содержащим α -распределение, использованного при формировании этого комплекса, с литургической традицией Эпира.

18. Кроме служебных четвероевангелий, содержавших непрерывный евангельский текст, в византийской литургической практике послеиконоборческого периода также использовались лекционарии, то есть сборники евангельских чтений (перикоп), расположенных в порядке их использования на богослужении в течение богослужебного года. В зависимости от набора чтений византийские лекционарии разделялись на полные лекционарии, отличительной особенностью которых было наличие седмичных чтений для периода от Пятидесятницы до Великого Поста, краткие лекционарии, не содержавшие этих чтений, а также различные сверхкраткие лекционарии (субботне-воскресные, воскресные и праздничные) (Пентковский 1998: 4).

Евангельские лекционарии различных типов, называемые апракосами, использовались и в славянском богослужении византийского обряда (Там же: 14). Связь апракосов со славянским богослужением византийского обряда, регулярное совершение которого началось после 893 г. (см. п. 14), подтверждает вторичность этих богослужебных книг и вторичность текстов, в них содержащихся, по отношению к служебному четвероевангелию, созданному в архиепископии свт. Мефодия (см. также п. 10). Существование кратких апракосов, перикопы которых были заимствованы из «древнего текста» (Алексеев и др. 1998: 9), свидетельствует о формировании и

использовании апракосов в начальный период славянского богослужения византийского обряда. При этом «различающиеся» чтения, находящиеся в текстах кратких апракосов, в большинстве случаев соответствуют чтениям ЗогрЕв (= З), а не чтениям МарЕв (= М), что указывает на зависимость кратких апракосов от четвероевангелия, содержавшего текст Зогр-типа, обусловленную преимущественным использованием этого типа текста в литургической практике:

	ЗогрЕв	АсЕв	РНБ-43	Врач Ев	РНБ- 26	СавКн	ОсЕв	МарЕв
Лк. 2:33	оцѣ его ꙗ мѣи	= 3	= 3	= М	= 3	–	= М	носиѣъ ꙗ мѣи его
Лк. 2:43	родителѣ его	= 3	= 3	–	= 3	= 3	= М	носиѣъ ꙗ мѣи его
Лк. 6:9	ашѣ достоѣтъ	= 3	= 3	= 3	–	–	= 3	ѣто достоѣтъ
Лк. 8:37	ѣрѣсѣньскыѣ	omit!	геннса- рѣтъ- скыѣ (!)	= 3	= 3	= 3	= 3	гадарѣнь- скыѣ
Лк. 11:13	дѣъ благъ	= 3	= 3	= 3	–	= 3	= М	дѣъ сѣъ
Лк. 15:21	сѣъ твон- сѣтворѣи мѣ ѣко єдиного отъ нацѣ- никъ твоѣхъ	= 3	= 3	= 3	= 3	= 3	= 3	сѣъ твон-
Ин. 5:4	мѣѣше сѣ	= 3	–	= М	(3?)	–	= 3	сѣхожда- ашѣ
Ин. 6:1	морѣ тиверѣ- адѣска	= 3	–	= 3	= 3	–	= 3	морѣ галѣлѣѣѣ таверѣѣдѣ- скы
Ин. 9:8	просѣтель	= 3	= 3	= 3	= М	–	= М	слѣпъ
Ин. 11:50	вѣмъ	= 3	= 3	= 3	= 3	–	= 3	нацѣ
Ин. 11:41	камень	= 3	= М	= М	= М	= М	= М	камень нѣже бѣ оумѣры лѣжа

Богослужебные рубрики и предшествующий им фрагмент текста, находящиеся в конце менология АсЕв и совпадающие с соответствующими текстами в лекционарном указателе ТипЕв с распределением α-типа (Пентковский 1998: 40–41), подтверждают сделанный ранее вывод о наличии лекционарного аппарата с распределением α-типа, сходного с лекционарным аппаратом ТипЕв, в славянском служебном четвероевангелии византийского обряда, содержавшим текст Зогр-типа (см. п. 14), к которому восходит текст АсЕв.

Наборы чтений (перикоп) и их последовательность в разных кратких апракосах в некоторых случаях различались между собой. В синаксарных частях многих кратких апракосов содержалась особая воскресная перикопа Лк. 19:12–26 (притча о десяти минах) между воскресными чтениями Лк. 18:10–14 (притча о мытаре и фарисее) и Лк. 15:11–32 (притча о блудном сыне), что отражало последовательность воскресных чтений в лекционарной системе славянского служебного четвероевангелия в X в., но в СавКн в этот воскресный день читалась перикопа о встрече Иисуса и хананеянки (Мт. 15:21–28), тогда как в ОсЕв «Неделя о блудном сыне» непосредственно следовала за «Неделями о мытаре и фарисее», которой, в свою очередь, предшествовало воскресное чтение Мт. 15:21–28:

	АсЕв	РНБ-43	ВрачЕв	РНБ-26	СавКн	ОсЕв
Сб	Лк.18:2–8	Лк.18:2–8	Лк.18:2–8	Лк.18:2–8	Лк.18:2–8	Лк.18:2–8
Нед	Лк.18:10–14	Лк.18:10–14	Лк.18:10–14	Лк.18:10–14	Лк.18:10–14	Мт.15:21–28
Сб	Лк.20:46–21:4	Лк.20:46–21:4	Лк.20:46–21:4	Лк.20:46–21:4	Лк.20:46–21:4	Лк.20:46–21:4
Нед	Лк.19:12–26	Лк.19:12–26	Лк.19:12–26	Лк.19:12–26	Мт.15:21–28	Лк.18:10–14
Сб.	Лк.11:5–13	Лк.11:5–13	Лк.11:5–13	Мт.15:21–28	Лк.11:5–13	Лк.11:5–13
Нед.	Лк.15:11–32	Лк.15:11–32	Лк.15:11–32	Лк.15:11–32	Лк.15:11–32	Лк.15:11–32

Наличие перикопы Лк. 19: 12–26 в воскресный день, непосредственно предшествовавший «Неделе о блудном сыне», отличало неконстантинопольскую (западно-византийскую) систему евангельских чтений от архаичной константинопольской лекционарной системы, где на этом месте, как и в случае СавКн, находилась

перикопа Мт. 15:21–28, позднее занявшая первоначальное место воскресного чтения «о мытаре и фарисее», как в последовательности воскресных перикоп в ОсЕв (Пентковский 1998: 25–26; Пентковский–Пентковская 2003: 149–152).

Еще одной особенностью синаксарных частей в кириллических кратких апракосах является различие в последовательности шестого и седьмого воскресных чтений из Евангелия от Луки при неизменном порядке субботних чтений:

	АсЕв	РНБ-43	ВрачЕв	РНБ-26	СавКн	ОсЕв
Сб. 6	Лк. 8:16–21	Лк. 8:16–21	Лк. 8:16–21	Лк. 8:16–21	Лк. 8:16–21	Лк. 8:16–21
Нед. 6	Лк. 8:27–39	Лк. 8:27–39	Лк. 8:27–39	Лк. 8:41–56	Лк. 8:41–56	Лк. 8:27–39
Сб. 7	Лк. 9:1–6	Лк. 9:1–6	Лк. 9:1–6	Лк. 9:1–6	Лк. 9:1–6	Лк. 9:1–6
Нед. 7	Лк. 8:41–56	Лк. 8:41–56	Лк. 8:41–56	Лк. 8:27–39	Лк. 8:27–39	Лк. 8:41–56

Измененный порядок следования шестой и седьмой воскресных перикоп встречается не только в кратких апракосах, но и в полных апракосах, созданных на основе кратких (Жуковская 1976: 258, 262, 279–280, 291–292, 295, 313–314, 317–321), однако он не поддерживается греческими лекционариями соответствующих типов и глаголическим АсЕв, что позволяет связывать инверсию воскресных чтений в славянской традиции с транслитерацией одного из апракосов из глаголицы в кириллицу.

Краткие апракосы различались между собой и по набору чтений, праздников и памятей в месяцесловных частях, содержавших чтения неподвижной части богослужебного года (Дограмаджиева 2010: 63–215). Эти различия были обусловлены использованием кратких апракосов в различных регионах и на разных этапах истории славянского богослужения византийского обряда.

19. Тексты кириллических кратких апракосов во многих случаях отличались один от другого, в том числе на уровне орфографии (см., напр. Щепкин 1901: 50–51), лексики (Weingart 1939: 573) и морфологии (Погорелов 1927: 69–75). В результате осуществленного в восточноболгарской языковой среде систематического внесения исправлений в текст кириллического апракоса с измененным

порядком следования шестой и седьмой воскресных перикоп был создан текст, представленный в СавКн (Погорелов 1927: 77). Например, слово *пастоухъ* (Мт. 25:32, Мт. 26:31, Лк. 2:8.15.18.20, Ин. 10:11.16) в СавКн находится там, где МарЕв, ЗограЕв и АсЕв содержат слово *пастырь* (Славова 1989: 85), для передачи грецизма *архиерей* в СавКн было использовано слово *сващениин* (Ио. 7:45), для грецизма *параклнтъ* — *оувѣтъникъ* (Ио. 14:16), а для слова *пасха* — словосочетание *оѣдъ годоу* (Ио. 19:14) (Погорелов 1927: 77). При этом в литургических рубриках СавКн сохранились литургические термины *въздвигъ* (зафиксированный также в одной из литургических рубрик МарЕв, Пичхадзе 2014: 164, 166–168) и *оутрость* (находящийся также в рубриках лекционного указателя ТипЕв, Пентковская 2005: 158–159), характерные для богослужбных рукописей югозападного (охридского) происхождения, однако перед притчей о блудном сыне СавКн содержит перикопу Мф 15:21–28 на месте неконстантинопольской перикопы Лк 19:12–26 (см. выше), что свидетельствует о влиянии константинопольской литургической традиции. Появление СавКн было связано с активным распространением славянского богослужения с запада на восток в связи с расширением церковной организации Западно-Болгарского царства на рубеже X–XI вв. (Пентковский 2016: 95–96), а затем в связи со включением восточноболгарских епархий с центром в Дристре в состав византийской «Архиепископии Болгарии» в 1020 г. (Иванов 1931: 557), в которой церковнославянский язык легитимно использовался в качестве литургического (см. ниже).

Результат редактирования краткого апракоса, независимого от СавКн, при котором привлекался греческий источник, представлен в ОсЕв (Погорелов 1927: 108–113). Следы экфонетической нотации и константинопольская перикопы Мф 15:21–28, имеющиеся в ОсЕв, указывают, что в качестве источника использовался византийский лекционарий с экфонетической нотацией и константинопольским набором перикоп. Как и в СавКн, в тексте ОсЕв присутствует обновленная лексика, в т.ч. *кагрѣница* вместо *прапрѣдъ* (Мк. 15:17.20), *блнжънии* вместо *искрънь* (Мт. 5:43, 19:19, Лк. 10:27.29.36), *пастоухъ* вместо *пастырь* (Лк. 2:8.15.18.20, Ин. 10:11), *съборнище* вместо *съньищице* (Славова 1989: 58, 85, 87, 104–106), однако в ОсЕв практически не встречается простой аорист (Ягич 1883: 450; Погорелов 1927: 113),

как и в ТипЕв, в отличие от СавКн, где старые формы аориста во многих случаях сохранены (Погорелов 1927: 105).

Протограф ОсЕв имел македонское происхождение (Ван-Вейк 1957: 56) и содержал западные (точнее, «италийские») памяти в месяцесловной части: память мчч. Вита и Модеста под 15 июня, встречающаяся во многих южнославянских служебных евангелиях и апостолах (Йовчева 2006: 16) и более редкая память свт. Аполлинария Равенского под 23 июля, богослужебные последования которым находятся в древнерусских и южнославянских Минеях (Йовчева 2014: 285–320). Этот протограф был несомненно связан с деятельностью церковного центра Западно-Болгарского царства, находившегося в Преспанском регионе, а сохранившиеся фрагменты антиграфа ОсЕв («Куприяновские листки») могли принадлежать кодексу, который, в свою очередь, восходил к напрестольному евангелию из Преспанской базилики (ср. Мошин 1983).

Общность используемой лексики в ОсЕв и СавКн (в т.ч. па-стоуѡхъ на месте архаичного пастырь) и наличие других совпадений свидетельствуют о сходстве целевых установок и хронологической близости этих редактур (Погорелов 1927: 33–34, 106–114). Тем не менее, ни СавКн, ни ОсЕв не содержат лексические варианты, характерные для т.н. «преславских» текстов, в т.ч. алъканиѡ, жидовинѡ, жьрьць, масло, право, старѣишина жьрьцьскъ, старѣишина съборьскъ, стьклѣница, оутѣшитель (Славова 1989: 25–32, 57–62, 81–84, 89), отмеченные выше (см. п. 15).

20. Славянское служебное четвероевангелие, содержавшее «древний текст», было использовано не только при формировании кратких апракосов, но и при формировании полного апракоса, содержавшего α-распределение седмичных чтений (перикоп) в период от Пятидесятницы до Великого поста, которое соответствовало α-распределению чтений (перикоп) в лекционарном аппарате служебного четвероевангелия (Пентковский 1998: 43). К такому полному апракосу восходит Мирославово евангелие (МирЕв), протограф которого был создан в Охридско-Призренском регионе на рубеже X–XI вв. или же в начале XI в. (Кульбакин 1925: 93, 111–112; Десподова 1988: 170–171; Савиѣ 2016: 316). Перестановка шестой и седьмой воскресных перикоп, имеющаяся в МирЕв,

указывает на использование кириллического краткого апракоса с инверсией воскресных чтений в качестве основы при формировании протографа МирЕв. Другой особенностью этого краткого апракоса было отсутствие воскресной неконстантинопольской перикопы Лк. 19: 12–26 перед «Неделей о блудном сыне», находившейся в лекционной системе славянского служебного четвероевангелия с α -распределением чтений (перикоп), на месте которой в МирЕв имеется отсылка к константинопольской перикопе Мт. 15:21–28 (л. 211).

Распределение «различающихся» чтений (п. 13) также свидетельствует об использовании двух источников при формировании протографа МирЕв. В перикопях из краткого апракоса «различающиеся» чтения совпадают с соответствующими чтениями ЗогрЕв, однако чтение в перикопе Лазаревой субботы (Ио. 11:41) отражает чтение МарЕв, как и в других кириллических кратких апракосах:

	МирЕв	ЗогрЕв	МарЕв
Лк. 2:43	родителѣ его (л. 323 об. 1 января)	родителѣ его	носифѣ и мати его
Лк. 8:37	герисиньскіе (л. 179, Неделя 7-я)	ѣерѣсиньскыѣ	гадариньскыѣ
Лк. 15:21	сѣѣ твоѣ. створи мѣ ѣко единого ѿ наемникѣ твоихѣ (л. 212, Неделя 18-я)	сѣѣ твоѣ. сътвори мѣ ѣко единого отѣ наемникѣ твоихѣ	сѣѣ твоѣ.
Ин. 5:4	лыгѣше сѧ (л. 22, Неделя 4-я)	лыгѣше сѧ	съхождааше
Ин. 6:1	мѡрѣ тнвернадьска (пт. 2-й седмицы, л. 15)	мѡрѣ тнвернадьска	мѡрѣ галилѣѣѧ таверѣдѣскы
Ин. 9:8	проситель (л. 39 об., Неделя 6-я)	проситель	слѣпѣ
Ин. 11:41	камень идеже бѣ положенъ мрътвы (л. 228, Лазарева суббота)	камень	камень идеже бѣ оумеръ лежа
Ин. 11:50	вадѣ (пн. 6-й седмицы, л. 42 об.)	вадѣ	надѣ

В перикопях же второго слоя, которые читались в седмичные дни от Пятидесятницы до Великого поста, «различающиеся» чтения совпадают с чтениями МарЕв, за исключением вероятного пропуска вопросительной фразы в Лк. 20:23:

	МирЕв	МарЕв	ЗогрЕв
Мт. 11:24	неже тебѣ (чт. 3-й седмицы, л. 72 об.)	неже тебѣ	неже вадѣ
Мр. 10:17	притекъ єдинъ (чт. 15-й седмицы, л. 135 об.)	приде єдинъ	притекъ єдинъ богатъ
Лк. 9:22	вѣстати (пн. 5-й седмицы, л. 163)	вѣстати	вѣскръснѣти
Лк. 11:13	дѣхъ сѣтъ (ср. 6-й седмицы, л. 170)	дѣхъ сѣтъ	дѣхъ благъ
Лк. 20:23	рече(ч) къ нимъ (пт. 10-й нед, л. 193 об.)	рече къ нимъ. что ла окоушаате	рече къ нимъ

Два текстовых слоя в протографе МирЕв восходили к двум независимым источникам, первый из которых представлял собой кириллический краткий апракос с инверсией воскресных чтений, а вторым было служебное четвероевангелие с текстом Мар-типа, содержавшее α-распределение седмичных чтений (перикоп) для периода от Пятидесятницы до Великого поста. Формы простого аориста, имеющиеся в тексте МирЕв (Кульбакин 1925: 61), показывают, что тексты краткого апракоса и служебного четвероевангелия, использованные при составлении протографа МирЕв, не содержали грамматических изменений, которые вносились в конце X в. при транслитерации корпуса глаголических богослужебных книг и отразились в тексте ТипЕв (см. п. 16).

21. В 20-е — 30-е гг. XI в. в Охриде был создан новый корпус славянских богослужебных книг, соответствовавший актуальной византийской литургической практике кон. X — нач. XI вв. Он предназначался для использования в самостоятельной церковной

организации, которая называлась «Архиепископия Болгарии» и была создана византийским императором Василием II Болгаробойцей в 1018 г. на территориях, входивших после 971 г. в состав Западно-Болгарского царства Самуила, а ранее — в состав I Болгарского царства. Эта автономная церковная организация обладала, в отличие от других епархий Константинопольского патриархата, особым правом использовать церковнославянский язык в качестве литургического (Пентковский 2016: 97; Пентковский 2018: 248, 277).

В середине XI в. славянские богослужебные книги из охридского корпуса были перенесены в Киевскую митрополию, где они использовались в литургической практике после проведения орфографической адаптации и унификации (Пентковский 2018: 276–279). Одновременно с новыми богослужебными книгами в Киевской митрополии появились полные апракосы с общевизантийским к-распределением евангельских перикоп для седмичных дней в период от Пятидесятницы до Великого поста, которое содержало, в отличие от α-распределения, 170 седмичных чтений, в том числе 55 чтений из Евангелия от Матфея, 25 чтений из Евангелия от Марка, 60 чтений из Евангелия от Луки и еще 30 чтений из Евангелия от Марка (Пентковский 1998: 5). Именно такой полный апракос был антиграфом второй части древнерусского Архангельского евангелия (АрхЕв), созданного в 1092 г. (Жуковская 1964: 88–90, 108–109), а многочисленные восточнославянские рукописи полного апракоса с к-распределением евангельских перикоп от Пятидесятницы до Великого поста указывают на систематическое использование этой богослужебной книги в кон. XI – XIII вв. в Киевской митрополии.

В текстах полных апракосов с к-распределением евангельских перикоп активно использовалась т.н. «преславская» лексика (т.е. лексика, использовавшаяся в оригинальных и переводных небогослужебных текстах, созданных в восточной части I Болгарского царства в первой половине X в.) (Добрев 1978: 90–91; Славова 1989: 16; Алексеев и др. 1998: 9), в т.ч. и отмеченные выше *алѣканиѣ*, *жидовинѣ*, *жьрьць*, *масло*, *право*, *старѣишина жьрьньскѣ*, *старѣишина съборьскѣ*, *стъклѣница* и *оутѣшитель* (Славова 1989: 25–32, 57–62, 81–84, 89). Изучение текста древнерусского Мстиславова евангелия (МстЕв), протограф которого имел южнославянское происхождение (Федорова 2015: 173), привело к выводу о его неоднородности, обусловленной

использованием четвероевангелия для дополнения краткого апракоса при создании полного апракоса (Жуковская 1976: 134–203, 207), что соответствовало результатам изучения древнерусского Юрьевского евангелия (ЮрЕв, Жуковская 1966: 53–54) и подтверждалось наличием перестановки шестого и седьмого воскресных чтений в некоторых полных апракосах с к-распределением седмичных чтений (Жуковская 1976: 313–314, 317–320).

«Различающиеся» чтения (п. 13), содержащиеся в тексте МстЕв, совпадают с чтениями текста Зогр-типа для перикоп от Пасхи до Пятидесятницы и воскресных дней (мѣнаше сѧ: Ио. 5:4; морѧ тивѣрьядьска: Ин. 6:1; вацѣ: Ио. 11:50; сѣтъ твон. сѣтворѣ ма ѧко єдиногѡ отъ нанѣнникѣ твонѣхъ: Ио. 15:21; гергесиньскыѧ: Лк. 8:37), за исключением слѣпъ в Ио. 9:8, тогда как в перикопах седмичных дней от Пятидесятницы до Великого поста «различающиеся» чтения (неже тѣбѣ: Мт. 11:24; єдинъ притекъ: Мр. 10:17; вѣстати: Лк. 9:22; доухъ сѣтъ: Лк. 11:13; рече к нмѣ. по что ма искушаєте: Лк. 20:23) совпадают с чтениями текста Мар-типа, что подтверждает вывод о неоднородности текста МстЕв.

Неравномерно распределена в МстЕв и «преславская» лексика, содержащаяся преимущественно в тех перикопах, которые были заимствованы из четвероевангелия при дополнении краткого апракоса до полного (Темчин 1996: 71). Единичные случаи использования простого аориста в древнерусских полных апракосах (Молюков 2017: 182), а также в полноапракосной части Вуканова евангелия (ВукЕв) сербского происхождения (Врана 1967: 55–56) и в Радомировом евангелии (РадЕв) македонского происхождения (Угринова-Скаловска–Рибарова 1988: 59) показывают, что формы простого аориста отсутствовали в источниках, использовавшихся при формировании полного апракоса с к-распределением седмичных чтений и «преславской» лексикой.

Лекционный аппарат служебного четвероевангелия с «преславской» лексикой, которое было использовано при дополнении краткого апракоса до полного, содержал общевизантийское к-распределение чтений для седмичных дней от Пятидесятницы до Великого поста, которому, как отмечено выше, следовали полные апракосы, содержавшие эту лексику. Однако в МстЕв и в других полных апракосах с к-распределением имеются особые перикопы для чтения на утренях

в понедельник–четверг Страстной седмицы (Мт. 21:18–43 (л. 130 об. – 132); Мт. 22:15 – 24:2 (л. 133–135 об.); Ио. 12:17–50 (л. 138–139 об.); Лк. 22:1–39 (л. 140–141). Ср. Мт. 21:18–43, Мт. 22:15 – 24:2, Мк 14:1–11 (!), Лк. 22:1–39 в ВукЕв (Врана 1967: 496) и в РадЕв (Угринова-Скаловска–Рибарова 1988: 86)). Указанная группа чтений отсутствует в лекционарном указателе ТипЕв (Пентковский 1998: 49) и, соответственно, эти перикопы отсутствовали в лекционарной системе X в. с региональным α -распределением, связанной с текстами Зогра-типа и Мар-типа. В XI в. утренние евангельские чтения в понедельник–четверг Страстной седмицы отсутствовали в литургической практике константинопольских монастырей, в том числе монастыря, созданного патриархом Алексием Студитом (Пентковский 2001б: 248, 250), и Евергетидского монастыря (Дмитриевский 1895: 543–546), однако они указаны в Николо-Казолянском типиконе (Мт. 21:18–22:14, Мт. 22:15–24:2, Ио. 12:17–50, Лк. 22:1–39, Apostolidis 1984: 217, 219, 220, 222), происходящем из монастыря, основанного около г. Отранто в 1098/1099 гг. (Снириатти 2017: 429–430), а также зафиксированы в лекционарных указателях служебных четвероевангелий XI–XII вв. южноитальянского происхождения, входящих в семью 13 и имеющих распределение α -типа (e788, л. 201–201 об., e826, л. 230–230 об.). Наличие утренних евангельских чтений на Страстной седмице в МстЕв, ВукЕв, РадЕв и других полных апракосах с «преславской» лексикой свидетельствует о связях лекционарной системы таких апракосов и, соответственно, о связях лекционарной системы служебного четвероевангелия с «преславской» лексикой, использованного при дополнении краткого апракоса до полного, с особой западновизантийской литургической традицией, во многом сходной с литургической традицией Южной Италии, что, в свою очередь, позволяет уверенно локализовать это славянское служебное четвероевангелие и его греческий оригинал в западновизантийской литургической области.

Существенные изменения в славянском служебном четвероевангелии, обусловленные изменением лекционарной системы, могли быть осуществлены только при использовании греческого служебного четвероевангелия. На привлечение греческого текста также указывают изменения грамматической структуры и лексические замены, имеющиеся в этой редакции славянского четвероевангелия (Алексеев и др. 1998: 10). Однако систематическое

внесение изменений в богослужебные книги с привлечением новых греческих оригиналов могло быть произведено только при редактировании корпуса богослужебных книг в процессе реформирования богослужения. Следовательно, происхождение служебного четвероевангелия с новой лекционной системой и «преславской» лексикой неотделимо от происхождения того корпуса славянских богослужебных книг, вместе с богослужебными книгами которого в Киевской митрополии использовался полный апракос с к-распределением чтений и «преславской» лексикой. Местом создания этого корпуса богослужебных книг является Охрид (см. выше), там же был создан и полный апракос с «преславской» лексикой и к-распределением седмичных чтений, что подтверждается как наличием характерного для богослужебных рукописей югозападного (охридского) происхождения термина *въздвигъ* в литургических рубриках ВукЕв (Пичхадзе 2014: 164), так и наличием локальных западновизантийских особенностей лекционной системы, сходных с зафиксированными в южноитальянских служебных четвероевангелиях и в Николо-Казолянском типиконе. Соответственно, Охрид является и местом создания славянского служебного четвероевангелия с «преславской» лексикой и к-распределением седмичных чтений, входившем в состав нового корпуса богослужебных книг и использованном при дополнении краткого апракоса до полного. В основе нового служебного четвероевангелия лежал текст Мар-типа, прошедший через кириллическую транслитерацию конца X в., что объясняет текстологические характеристики этой редакции евангельского текста, а также систематическое отсутствие простых аористов.

22. Лекционный аппарат служебного четвероевангелия с «преславской» лексикой, входившего в новый корпус богослужебных книг, созданный в Охриде в 20-е — 30-е гг. XI в., существенно отличался от лекционных аппаратов служебных четвероевангелий из предшествующего корпуса богослужебных книг, потому что содержал общевизантийское к-распределение седмичных чтений (п. 21), тогда как в лекционных аппаратах славянских служебных четвероевангелий в X в. использовалось региональное α-распределение (п. 14, 15). Для записи евангельского текста, а также других богослужебных текстов в новом корпусе богослужебных книг, изначально

использовалась кириллица, тогда как в предшествующем корпусе — глаголица. Поэтому текст кириллического служебного четверо-евангелия с «преславской» лексикой и к-распределением седмичных чтений вторичен не только по отношению к глаголическим текстам Зоґр-типа и Мар-типа, но и по отношению к кириллическому тексту Мар-типа с α-распределением седмичных чтений (перикоп), появившемуся в результате транслитерации в конце X столетия.

Распространенное мнение о связи евангельских текстов из полных апракосов, содержащих «преславскую» лексику, с некоей несохранившейся «второй редакцией староболгарских богослужебных книг», созданной в Преславе в Симеоновский период (Добрев 1978: 89, 90, 98; Добрев 1979: 10, 19), восходящее к предположению о редактировании первоначальных переводов Священного Писания в окружении болгарского правителя Симеона (см., напр. Сперанский 1899: 79; Погорелов 1901: XIX–XX; Погорелов 1927: 85), не имеет оснований и противоречит результатам систематического изучения истории славянского богослужения и славянских богослужебных книг в славянских церковных структурах, входивших в состав церковной организации I Болгарского царства.

Утверждения о восстановлении кирилло-мефодиевскими учениками в Плиске/Преславе корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда, использовавшегося в Моравской архиепископии, о его редактировании с использованием стандартного константинопольского корпуса византийских богослужебных книг и о последующем использовании отредактированных славянских богослужебных книг при устроении славянского богослужения в западной части I Болгарского царства (см., напр. Попов 1985: 51–55; Попов 2000: 46–49) также не имеют отношения к действительности, потому что славянское богослужение в архиепископии свт. Мефодия совершалось по латинскому обряду с использованием соответствующего корпуса богослужебных книг. Кроме того, отсутствуют какие-либо свидетельства о регулярном использовании церковнославянского языка в качестве литургического в Плиске/Преславе в конце IX — начале X вв.

Наличие евангельских цитат, отклоняющихся от текстов ЗоґрЕв и МарЕв, в различных текстах, созданных на территории I Болгарского царства в первой половине X в., не является достаточным

основанием для утверждения о существовании особой редакции славянского евангельского перевода, из которой эти цитаты заимствованы. Например, многочисленные отклонения на лексическом и словообразовательном уровнях в текстах евангельских цитат, содержащихся в Учительном евангелии, от соответствующих текстов в ЗографЕв и МарЕв указывают на независимость этих цитат от евангельского перевода, хорошо известного составителю указанного гомилетического сборника (ср. Жикова 2017а: 39–44; Жикова 2017б: 19–20, 26), но не свидетельствуют о существовании особой редакции славянского перевода Евангелия, выполненной или же использованной этим составителем. Таким образом, частичное совпадение лексики различных небогослужебных текстов, созданных в восточной части I Болгарского царства в первой четверти X в., и лексики одной из редакций славянского служебного четвероевангелия, свидетельствующее о хронологической вторичности данной редакции по отношению к указанным текстам (ср. Погорелов 1901: XXI), не является достаточным основанием для вывода о преславском происхождении данной редакции и для ее отнесения к периоду формирования этих небогослужебных текстов. Предположение о существовании некоего толкового четвероевангелия с «преславской» лексикой, созданного в Симеоновский период (Славова 1989: 22, 121), также не имеет оснований, потому что фрагменты евангельского текста с толкованиями и «преславской лексикой» не выявлены, а сохранившиеся четвероевангелия XI–XIII вв. с «преславской» лексикой и их фрагменты предназначались для богослужебного использования и содержали не толкования, а литургическую разметку. Более того, новые редакции текстов Священного Писания, использовавшихся в богослужении, создавались на основе существовавших служебных, а не толковых текстов, как об этом свидетельствует новая редакция текста Псалтири, использовавшаяся в богослужении в XI–XIII вв., которая восходила к предшествующей редакции Псалтири, использовавшейся в богослужении в X в., и не зависела от текста Псалтири с толкованиями, входившей в группу толковых ветхозаветных текстов симеоновского периода (MacRobert 2005: 46).

Списки служебного четвероевангелия из нового корпуса богослужебных книг, созданного в Охриде в 20-е — 30-е гг. XI в.,

не сохранились, однако к архетипу этого служебного четвероевангелия восходит, судя по наличию к-распределения перикоп и «преславской» лексики, однородная группа служебных четвероевангелий XIII–XIV вв. сербского происхождения и близкое к ним Тырновское евангелие (ТрнЕв) 1273 г., а также Добрейшево евангелие (ДбршЕв) перв. пол. XIII в. северномакедонского происхождения (Алексеев и др. 1998: 11, 13–14; Славова 1989: 16, 19, 22) и сходное с ним Керзоново евангелие (КрзЕв), тексты которых зависят от текста Мар-типа, прошедшего через кириллическую транслитерацию в конце X в., что подтверждается отсутствием форм простого аориста (Цонев 1906: 89, 233, 263–264). В основном тексте ДбршЕв и сербских четвероевангелий содержатся пространные лекционные указания и киноварная лекционная разметка, которые восходят к лекционному аппарату, содержавшемуся в архетипе этого служебного четвероевангелия. Следовательно, лекционные аппараты указанного архетипа и служебного четвероевангелия предшествующей редакции различались не только по набору и распределению чтений, но и по своему устройению. Литургические термины *оутрѣсь* и *въздвигъ*, содержащиеся в лекционных указаниях ДбршЕв (Цонев 1906: 110, 149, 184, 226) и КрзЕв (VAKARELIŬSKA 2008: I. 106, 176, 536), принадлежавшие лекционному аппарату их архетипа, подтверждают юго-западное (охридское) происхождение архетипа служебного четвероевангелия, содержавшего «преславскую» лексику и к-распределение седмичных перикоп от Пятидесятницы до Великого Поста.

Об охридском происхождении этого четвероевангелия свидетельствует и память прп. Фантина Калабрийского, содержащаяся под 30 августа в лекционных указателях ТрнЕв (прп(д)кнаго ѿца Фантина, л. 244 об.) и сербского четвероевангелия РНБ-100 (прп(д)кнаго ѿца Фаньтина, л. 354 об.), в текстах которых использована «преславская» лексика. Эта же память находится под 30 августа и в славянском переводе византийского Синаксаря, греческий оригинал которого происходил из западновизантийской литургической области и был связан с греческим богослужением на западных территориях «Архиепископии Болгарии» (Пентковский 2011: 653, 656, 661), подобно греческому оригиналу служебного четвероевангелия указанного типа.

23. Появление обновленного глаголического корпуса славянских богослужебных книг в середине X в. и его кириллической версии в конце X в., а также формирование нового комплекса славянских богослужебных книг в 20-е — 30-е гг. XI вв. не приводило к прекращению использования и переписывания богослужебных книг предшествующих редакций. Новые богослужебные тексты и книги использовались одновременно со старыми и оказывали различного рода влияния — грамматическое, лексическое, литургическое — на тексты предшествующих редакций, как глаголические, так и кириллические. О грамматическом влиянии новых текстов свидетельствует частичная замена простых аористов новыми формами в ЗогрЕв по отношению к архаичным формам, находящимся в МарЕв (Кульбакин 1925: 61). Лексическим влиянием была обусловлена замена некоторых древних чтений в ЗогрЕв новыми, по отношению к первоначальным чтениям, сохранившимся в МарЕв (Славова 1989: 81, 84–85, 99, 106, 114–115):

	ЗогрЕв	МарЕв
Лк. 14:5, Ио. 4:6.11	кладаѣзь	стоуденець
Мт. 25:33, Мк. 10:37.40, Лк. 23:33	лѣкъ	шюи
Лк. 7:46, 10:34	масло	олѣи
Мт. 9:36, Мр. 6:34	пастоухъ	пастырь

Под влиянием обновленной литургической практики появился полный апракос, содержащий «древний текст» и новое, общевизантийское к-распределение евангельских перикоп для седмичных дней в период от Пятидесятницы до Великого поста, к которому восходит, в частности, Карпинское евангелие (КарпЕв) (Алексеев и др. 1998: 23–25). Его основу составлял краткий апракос с текстом Зогр-типа, а седмичные чтения в период от Пятидесятницы до Великого поста были заимствованы из четвероевангелия с текстом Мар-типа. Значимое присутствие форм простого аориста в КрпЕв (Десподова и др. 1995: 66) позволяет сделать вывод об использовании при создании протографа КарпЕв, как и в случае протографа МирЕв, таких текстов, которые не были подвергнуты

кириллической транслитерации в конце X в., сопровождавшейся изменениями грамматических форм (п. 16). Однако месяцеслов КрпЕв содержит под 29 декабря память освящения церкви в константинопольском Евергетидском монастыре, построенной в третьей четверти XI в. (л. 150 об., ср. Дмитриевский 1895: 364), что свидетельствует о создании протографа КрпЕв не ранее последней четверти XI столетия.

24. С текстом древнерусских полных апракосов, содержавших «преславскую» лексику, во многом сходен текст «второй» (т.н. «русской») редакции Псалтири (Погорелов 1901: XXXIII–XXXIV; Lunt 1976: 260). Активное использование служебных Псалтирей, содержащих текст данной редакции, в литургической практике Киевской митрополии в XII–XIII вв. (MacRobert 2013: 37, 45) вместе с полными апракосами, содержащими «преславскую» лексику и к-распределение евангельских перикоп для седмичных дней в период от Пятидесятницы до Великого поста, указывает на принадлежность этих Псалтирей к тому же корпусу богослужебных книг, с которым были связаны эти полные апракосы, то есть к корпусу богослужебных богослужебных книг, созданному в 20-е — 30-е гг. XI в. в Охриде.

В свою очередь, с чтениями «второй» редакции Псалтири совпадают особые чтения псалмов, содержащихся в древнерусском Часослове РНБ-57 (в т.ч. ѡстанѣкы (16:14, л. 67, греч. κατάλοιπα), смѣтєннѣ (54:23, л. 80, греч. σάλον), ѡггѡдньо (68:32, л. 104, греч. ἀρέσει), потрѣбно (31:6, л. 152, греч. εὐθέτω), льсть (40:10, л. 159 об., греч. πτερνισμόν), чюдеса (70:19, л. 164, греч. μεγαλεία), зданнѣ (101:8, л. 169, греч. δώματος), съберѡутсѣ (101:23, л. 170, греч. συναχθῆναι), ѡскоудѣють (101:28, л. 170 об. греч. ἐκλείψουσιν). Ср. Погорелов 1901: LIV, LXI, XLVII, LIII, LXI, LVI, XLIX, LII, L). Следовательно, в основе Часослова, входившего в корпус богослужебных книг, использовавшихся в кон. XI — XIII вв. в Киевской митрополии, лежит Псалтирь «второй» редакции.

При редактировании текста Псалтири, в результате которого был создан текст «второй» редакции, привлекался новый греческий оригинал, как и при редактировании славянского перевода Евангелия, что приводило к различным изменениям на лексическом и

грамматическом уровнях (Погорелов 1901: XLVI–LXIV; Карачорова 1989: 183, 201, 242; MacRobert 1990: 15; MacRobert 2005: 40). Одной из отличительных грамматических особенностей «второй» редакции Псалтири является отсутствие форм простого аориста (Карачорова 1989: 188–192), характерных для древней редакции славянского перевода Псалтири (Ягич 1884: 56–57). Тем не менее, замена старых форм аориста, в том числе и простого, новыми формами в Новгородской псалтири (НовгПс) перв. четв. XI в. и ее кириллическом протографе (Соболев 2003: 133) позволяет связать эти изменения в псалтирном тексте с транслитерацией в кон. X в., как и в случае евангельского текста (см. п. 16). Существующие же представления о преславском происхождении «второй» редакции Псалтири и ее датировке симеоновским периодом достаточных оснований не имеют (Погорелов 1901: XXI; MacRobert 2005: 46), как и в случае полных апракосов с «преславской» лексикой (п. 22).

В служебной Псалтири «второй» редакции содержится слово *подолѣкъ* (Пс. 132:2, греч. *ψα*), встречающееся только в тексте этой редакции (Погорелов 1901: LXIV), которое связывает текст Псалтири «второй» редакции с текстами полных апракосов и четвероевангелий (*подолѣкъ*: Мт. 9:20, 14:36, 23:5; Мк. 6:56; Лк. 8:44), содержащих «преславскую» лексику (Ягич 1884: 49; Сперанский 1899: 78; Славова 1989: 40), однако в евангельском тексте *подолѣкъ* соответствует греч. *κράσπεδον*. Еще одной «лексической связью» между текстами служебной Псалтири «второй» редакции и евангельскими текстами с «преславской» лексикой является слово *ягодичникъ* (Пс. 77:47, греч. *συκάμινος*, Ягич 1884: 54), которое, подобно слову *подолѣкъ*, не встречается в тексте предшествующей редакции Псалтири (Погорелов 1901: LXII; MacRobert 2005: 45), однако в текстах полных апракосов и южнославянских четвероевангелий с «преславской» лексикой слово *ягодичника* было использовано не только при переводе греч. *συκάμινος* (Лк. 17:6), но и греч. *συκομορέα* (Лк. 19:4, Славова 1989: 108). Для перевода греч. *ἄκρις* в Псалтири «второй» редакции и в евангельских текстах с «преславской» лексикой (Пс. 108:23; Мт. 3:4, Мр. 1:6) использовалось слово *абрѣдъ/ябрѣдникъ* (Погорелов 1901: XXXIV, XLVI), которое также содержится в самогласной стихире проку Иоанну Предтече, находящейся под 29 августа в Стихираре

минейном (БАН-3476, л. 195 об.: Пророка и мучѣника и хрѣстителя съпасѣва <...> мѣдѣ дивни и абрѣдѣни питаѣса). Протограф Стихираря минейного входил в состав того же корпуса богослужебных книг, в который входили служебные Минеи, в текстах которых при редактировании были удалены грецизмы, в том числе и богословские (Пентковский 2018: 269–270, 280–281), а также служебные четвероевангелия и полные апракосы, содержавшие «преславскую» лексику, в тексте которых были заменены грецизмы (см. ниже), Псалтири «второй» редакции и Часословы, содержавшие псалмы этой редакции.

В Киевской митрополии Псалтири «второй» редакции заменили использовавшиеся ранее Псалтири предшествовавшей (древней) редакции, однако в византийской «Архиепископии Болгарии», где отсутствовала контролируемая литургическая традиция, в богослужении продолжалось использование Псалтирей, содержавших текст предшествовавшей редакции, на что указывают случаи обратного влияния текста этой редакции на тексты «второй» редакции (MacRobert 2005: 41, 42; MacRobert 2016: 278), а также сохранившиеся южнославянские списки XIII в., содержащие текст Псалтири древней редакции.

25. Анализ словарного состава рассматриваемых редакций славянского служебного четвероевангелия кон. IX — XI вв. позволяет выявить динамику изменений в использовании грецизмов, наличие которых характеризовало первоначальный славянский перевод. Многие из этих грецизмов соответствовали грецизмам Вульгаты и латинским заимствованиям в греческом тексте, что было обусловлено литургической практикой «двойных чтений» вархиепископии свт. Мефодия и богослужебным предназначением первоначального перевода (см. п. 5). Более того, наличие многочисленных заимствований в латинском тексте Евангелия позволяло использовать в славянском переводе и отсутствовавшие в латинском тексте грецизмы, значения и славянские эквиваленты которых несомненно были известны переводчикам, в т.ч. адѣ (греч. ᾗδης, лат. infernus), акрндѣ (греч. ἀκρίς, лат. locusta), архієрєи (греч. ἀρχιερεὺς, лат. princeps sacerdotum), гнафєи (греч. γναφεύς, лат. fullo), єпєндитѣ (греч. ἐπενδύτης, лат. tunica),

ехидноѡѡ (греч. τῶν ἐχιδνῶν, лат. viperarum), нгемонѡ (греч. ἡγεμών, лат. praeses), иерен (греч. ἱερεὺς, лат. sacerdos), катапетазма (греч. καταπέτασμα, лат. velum), матизмѡ (греч. ἱματισμός, лат. vestis), спира (греч. σπεῖρα, лат. cohors), свкамина (греч. συκάμινος, лат. arbor morus), тектонѡ (греч. τέκτων, лат. faber), трапеза (греч. τράπεζα, лат. mensa), хитонѡ (греч. χιτὼν, лат. tunica).

При редактировании текста славянского служебного четвероевангелия в сер. X в. к первоначальным грецизмам были добавлены «новые» грецизмы, в т.ч. енкениа (греч. ἐγκαίνια), ефидѡриа (греч. ἐφημερία), литра (греч. λίτρα), кринѡ (греч. κρίνον), скинни (греч. σκηνή), а также была проведена грецизация славянизированных форм первоначального перевода (см. п. 15). Сохраненные первоначальные и добавленные «новые» грецизмы, сходные с «новыми» грецизмами, находившимися в служебных Минеях этого же периода (Пентковский 2016: 74), должны были свидетельствовать о соответствии славянского перевода богослужебных книг греческому оригиналу, потому что в церковной организации I Болгарского царства греческое богослужение получило в сер. X в. статус образцового и престижного в связи с существенными изменениями церковнополитической ситуации (Пентковский 2016: 91–92; Пентковский 2018: 247). Использование же славянских эквивалентов, а не грецизмов в ветхозаветных толковых текстах и в других переводных текстах преславского происхождения, созданных в перв. пол. X в., а также при переводе евангельских цитат, содержащихся в этих текстах (Славова 1989: 25–32, 44–46, 57–64, 67–68, 73, 76, 83–84, 87, 98, 108–109), было обусловлено нелитургическим предназначением указанных текстов и не препятствовало активному использованию грецизмов в славянских богослужебных текстах в сер. X в., в том числе и в тексте служебного четвероевангелия.

При создании новой редакции евангельского текста, содержащейся в полных апракосах с к-распределением евангельских перикоп и в южнославянских четвероевангелиях с «преславской» лексикой, грецизмы были заменены общепринятыми эквивалентами, ранее использовавшимися в небогослужебных текстах преславского происхождения (Славова 1989: 25–32, 44–45, 57–58, 59–64, 73, 83–84, 98, 108–109), в т.ч.:

грецизм	греческий оригинал	эквивалент
алабастръ	ἀλάβαστρος	стъклѣница
аминь	ἀμήν	право
ароматъ	ᾠρωμα	вонна
архирен	ἀρχιερεύς	старѣшина жрьцьскъ
архисинагогъ	ἀρχισυνάγωγος	старѣшина съборьскъ
геона	γέεννα	езеро огньное/гора ште
драгъма	δράγμα	мѣдѣница
нерѣн	ἱερεύς	жрьць
нюдѣн	Ἰουδαῖος	жидовинъ
катапетазма	καταπέτασμα	завѣса/запона
кодрантъ	κοδράντης	цата
матизмъ	ἰματισμός	котыга
параклнтъ	παράκλητος	оутѣшитель
параскевѣн	παρασκευή	патъкъ
стадин	στάδιον	попъриште
сѣкадина	σεκάμινος	ягодичина
сѣкоморна	σεκομореά	ягодичина
тектонъ	τέκτων	дрѣводѣла
хитонъ	χιτών	котыга

«Преславская» лексика появилась в евангельском тексте, предназначенномся для богослужебного использования, при таком редактировании, в процессе которого происходила замена грецизмов славянскими коррелятами (ср. Добрев 1978: 90–91; Славова 1989: 15–18, 117). Однако, как было отмечено выше, систематическое внесение изменений в богослужебные книги происходило при редактировании корпуса богослужебных книг в процессе реформирования богослужения. Замена же грецизмов производилась в 20-е — 30-е гг. XI в. при редактировании текстов служебных Миней

(Пентковский 2018: 269–270) и, судя по всему, других богослужебных книг, вместе с которыми в кон. XI – XIII вв. в Киевской митрополии использовались полные апракосы с «преславской» лексикой и к-распределением евангельских перикоп, что не позволяет датировать редакцию служебного Евангелия, в которой грецизмы заменены славянскими коррелятами, более ранним периодом.

Тексты апракосов с «преславской» лексикой также показывают, что при редактировании заменялись и такие грецизмы, славянские эквиваленты которых не зафиксированы в известных текстах преславского происхождения, созданных в перв. пол. X в., в т.ч.:

грецизм	греческий оригинал	славянский эквивалент (МстЕв)
олокаѣгоца (Мр. 12:33)	όλοκαύτωμα	ѡ[сѣ]сѣженни (л. 108в)
паропсида (Мт. 23:25.26)	παροψις	блюдо (л. 51в, 125а–б)
хлѡмѡда (Мт. 27:28.31)	χλαμύς	багѣрѡница (л. 153в, 157 г.)

Тогда же происходила и замена германизмов, содержавшихся в славянском переводе (см. п. 6), в т.ч.: олѣтарь → трѣбѣникъ, олѣн → цасло, постити сѧ → алѣкати, постъ → алѣкание / алѣтъба, пѣнагъ → цѧта, скълагъ → златица (Славова 1989: 80–82, 88–89, 91–92). Таким образом, при рассматриваемом редактировании евангельского текста, предназначавшегося для богослужебного использования, происходила замена различных заимствований, находившихся в исходном тексте (грецизмов, германизмов, латинизмов), славянскими коррелятами, многие из которых ранее использовались в небогослужебных текстах преславского происхождения.

Активное привлечение славянской лексики, известной по текстам восточноболгарского (преславского) происхождения перв. пол. X в., было обусловлено общими принципами редактирования богослужебных текстов, произведенного в 20-е — 30-е гг. XI в. в Охриде и продолжало практику лексических замен, которая началась при правке кириллических кратких апракосов в кон. X в. (см. выше). В результате этого редактирования был создан новый, лингвистически унифицированный корпус славянских богослужебных книг, соответствовавших актуальной византийской богослужебной практике, который предназначался для использования

в церковных структурах византийской «Архиепископии Болгарии», организованной в 1018 г. на диалектно неоднородных территориях и обладавшей правом использования церковнославянского языка как литургического. В состав нового комплекса входило и служебное четвероевангелие с «преславской» лексикой и к-распределением евангельских перикоп в лекционной системе, использовавшееся при составлении полных апракосов.

Выводы

26. Из рассмотренного материала следует, что перевод греческого евангельского текста на церковнославянский язык, а также история последующих его редактирований неразрывно связаны с историей славянского богослужения и славянских церковных организаций.

Перевод четвероевангелия был выполнен в архиепископии свт. Мефодия (869/870 – 885 гг.) с греческого текста «византийского» типа и предназначался для использования в славянском богослужении латинского обряда. Первоначальное славянское служебное четвероевангелие, записанное глаголицей и содержавшее текст Зогра-типа, входило в корпус славянских богослужебных книг латинского обряда, созданный и использовавшийся в архиепископии свт. Мефодия. Существенное влияние на первоначальный славянский перевод оказало использование латинского текста в славянском богослужении в архиепископии свт. Мефодия, обусловленное практикой «двойных» (латинского и славянского) евангельских чтений на мессе, а также предшествующая традиция переводов и изложений содержания евангельского текста франкскими священнослужителями. Поэтому наличие чтений, соответствующих «невизантийским» чтениям, в первоначальном славянском переводе и их первичность определялось не только особенностями греческого текста, использовавшегося в качестве оригинала, или же привлечением греческого текста «невизантийского» типа, но и влиянием латинского текста.

В славянском церковном училище, организованном вскоре после 886 г. сподвижниками архиепископа Мефодия в г. Девол, который находился вблизи современного албанского г. Корча, была

произведена лингвистическая адаптация текста, использовавшегося ранее в Моравии и Паннонии, к фонологической системе местных говоров. Затем, в процессе формирования первоначального корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда, в славянской епископии свт. Климента Охридского, созданной в крайней юго-западной части I Болгарского царства в 893 г., была произведена литургическая адаптация текста славянского четвероевангелия к использованию в славянском богослужении византийского обряда, при которой из греческого служебного четвероевангелия в славянский текст был внесен лекционный аппарат с региональным византийским распределением α -типа для седмичных чтений (перикоп) от Пятидесятницы до Великого Поста, состоявший из лекционной разметки в тексте, лекционных указаний на полях и лекционного указателя в конце (или начале) текста.

В середине X в., в связи с переходом к использованию церковнославянского языка в качестве литургического в епархиях, находившихся в западной части I Болгарского царства, был обновлен и дополнен корпус славянских богослужебных книг, ранее использовавшийся в славянских епископиях. В результате редактирования текста славянского четвероевангелия с привлечением нового греческого оригинала, содержавшего текст византийского типа, был создан текст Мар-типа, одной из особенностей которого была частичная грецизация лексики. Сохранение α -распределения чтений (перикоп) свидетельствовало о литургической преемственности служебного четвероевангелия из нового корпуса по отношению к служебному четвероевангелию, использовавшемуся в славянской епископии свт. Климента Охридского.

После разгрома восточной части I Болгарского царства византийцами в 971 г. епархии, находившиеся в его западной части, стали основой церковной организации Западно-Болгарского царства, центр которой находился в столице, основанной царем Самуилом на берегу Преспанского озера. Активное использование преславской кириллицы в Западно-Болгарском царстве и в его столице привело в конце X в. к транслитерации существовавшего глаголического корпуса богослужебных книг и последующему распространению кириллической версии этого корпуса, в которую входило кириллическое служебное четвероевангелие, содержавшее текст

Мар-типа и лекционарный указатель с распределением α -типа для седмичных чтений (перикоп) в период от Пятидесятницы до начала Великого поста.

В 20-е — 30-е гг. XI в. в Охриде был создан новый кириллический корпус богослужебных книг, предназначавшийся для использования в византийской «Архиепископии Болгарии», в состав которого входило служебное четвероевангелие, содержавшее «преславскую» лексику и общевизантийское к-распределение евангельских перикоп для седмичных дней в период от Пятидесятницы до Великого поста.

Кроме четвероевангелий в славянском богослужении византийского обряда использовались апракосы (полные, краткие и сверхкраткие), которые различались между собой и по набору евангельских перикоп, и по тексту. Краткие апракосы содержали «древний» текст или же его переработки, а полные апракосы, созданные на основе кратких, содержали в комплекторных частях седмичные перикопы, заимствованные из нового или же, в отдельных случаях, из «древнего» текста.

История текста славянского служебного четвероевангелия совпадает с историей текста славянской Псалтири, а также с историей текста других богослужебных книг в посл. трети IX — XI столетий.

Источники

УНИЦИАЛЬНЫЕ ГРЕЧЕСКИЕ ЧЕТВЕРОЕВАНГЕЛИЯ

- B: (03), Vatican Library, Gr. 1209, p. 1235–1382, IV sec. <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1209>
- D: (05), Cambridge, University Library, MS Nn. 2. 41, V sec. <<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-NN-00002-00041/1>>
- E: (07), Basel, Universitätsbibliothek, AN III 12 (fol. 97v, 248r: 2087), VIII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_07>
- F: (09), Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1 (Hs 1 A 7) X–XI sec. <<http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=002286552&type=2>>
- G: (011), London, British Library, Harley 5684, IX (X?) sec. <http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_5684>
- H: (013), Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, In Scrin. 091; Cambridge, Trinity College, B. XVII. 20, IX sec.
- K: (017), Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 63, IX (X?) sec. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85710773>>

- L: (019), Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 62, VIII (IX?) sec. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53045883v>>
- M: (021), Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 48, IX sec. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10507213z.r>>
- S: (028), Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. gr. 354, 949 г. <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.354>
- U: (030), Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Gr. I, 8 (1397), IX sec.
- V: (031), Москва, Государственный исторический музей, Син. греч. 399 (Вл. 9), IX (X?) sec.
- W: (032), Washington, D. C., Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art F1906.274, V (VIII?) sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_032>
- Y: (034), Cambridge, University Library, Add. Ms 6594, IX sec. <<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-06594/1>>
- Г: (036), Oxford, Bodleian Library, Auct. T. inf. 2.2; Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека, Греч. 33, X в. <<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/080ec5e8-6b84-4c73-9f80-9fd053aa42f6>>
- Δ: (037), St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 48, IX sec. <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0048>>
- Θ: (038), Tbilisi, Georgian National Center of Manuscripts, Gr. 28, IX sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_038_digital>
- Π: (041), Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека, Греч. 34, IX в.

МИНУСКУЛЬНЫЕ ГРЕЧЕСКИЕ ЧЕТВЕРОВЕАНГЕЛИЯ

- e1: Basel, Universitätsbibliothek, AN IV 2, XII sec. <http://www.csntm.org/Manuscript/View/GA_1>
- e9: Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 83, XII sec. <http://www.csntm.org/Manuscript/View/GA_9>
- e13: Paris, Bibliothèque Nationale, Gr. 50, XIII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_13>
- e44: London, British Library, Add. Ms 4949, XII sec. <http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_4949_f001r>
- e124: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Theol. gr. 188, XI sec. <http://www.csntm.org/Manuscript/View/GA_124>
- e202: London, British Library, Add. Ms 14774, XII sec. <http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_14774>
- e346: Milano, Biblioteca Ambrosiana, S. 23 sup., XII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_346_KC>
- e476: London, British Library, Arundel 524, XII sec. <http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_524>
- e543: Ann Arbor, University of Michigan, MS 15, XII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_543>

- e788: Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, EBE 74, XII sec. <<https://digital-collections.nlg.gr/nlg-repo/dl/el/browse/3653>>
- e826: Grottaferrata, Monastero Esarchico di Santa Maria di Grottaferrata, A.a.3, XII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_826>
- e828: Grottaferrata, Monastero Esarchico di Santa Maria di Grottaferrata, A.a.5, XII sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_828>
- e983: Άγιον Όρος, Μονή Εσφιγμένου, 29, XII sec.
- e1188: Sinai, St. Catherine's Monastery, Gr. 151, XI–XII sec. <<https://www.loc.gov/item/00271078201-ms/>>
- e1209: Sinai, St. Catherine's Monastery, Gr. 172, XI sec. <<https://www.loc.gov/item/00271078419-ms/>>
- e1212: Sinai, St. Catherine's Monastery, Gr. 175, XI sec. <<https://www.loc.gov/item/00271078444-ms/>>
- e1216: Sinai, St. Catherine's Monastery, Gr. 179, XI sec. <<https://www.loc.gov/item/0027107847A-ms/>>
- e1219: Sinai, St. Catherine's Monastery, Gr. 182, XI sec. <<https://www.loc.gov/item/00271078511-ms/>>
- e1444: Athos, Laura A.7, XI sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_1444>
- e1449: Athos, Laura A.14, XI sec. <http://www.csntm.org/manuscript/View/GA_1449>

ЛАТИНСКИЕ РУКОПИСИ

- SG15: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 15, Псалтирь, втор. пол. IX в. <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0015>>
- SG17: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 17, Сборник, кон. IX в. <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0017>>
- SG23: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 23, 872–883 гг. <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0023>>
- SG338: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 338, Богослужебный сборник, ок. 1050–1060 гг. <<https://www.e-codices.unifr.ch/it/list/one/csg/0338>>
- SG339: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 339, Богослужебный сборник, ок. 1000 г. <<https://www.e-codices.unifr.ch/it/list/one/csg/0339>>
- SG340: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 340, Богослужебный сборник, 3-я четв. XI в. <<https://www.e-codices.unifr.ch/it/list/one/csg/0340>>
- SG381: St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 381, Богослужебный сборник, ок. 930 г. <<https://www.e-codices.unifr.ch/it/list/one/csg/0381>>

СЛАВЯНСКИЕ РУКОПИСИ

- АрхЕв: Москва, Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 178 (Муз.), № 1666. Евангелие, краткий апракос («Архангельское евангелие»). 1092 г. Издание текста: Жуковская–Миронова 1997: 43–178.

- AcЕв: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. Slav. 3. Евангелие, краткий апракос («Ассеманиево евангелие»). Кон. X в. Издание текста: KURZ 1955.
- БАН-3476: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Библиотеки Академии наук, 34.7.6. Стихирарь минейный. XII в. Факсимильное издание: SCHIDLÓVSKÝ 2000.
- ВрачЕв: София, Национална библиотека «Св. св. Кирил и Методий», № 19. Евангелие, краткий апракос («Врачанское евангелие»). Кон. XIII в. Издание текста: ЦОНЕВ 1914.
- ВукЕв: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Ф. п. I. 82; Санкт-Петербург, Отдел рукописей Библиотеки Академии наук, 24.4.2. Евангелие апракос, полный («Вуканово евангелие»). Ок. 1200 г. Факсимильное издание: ВРАНА 1967: 111–482.
- ДбршЕв: София, Национална библиотека «Св. св. Кирил и Методий», № 17. Четвероевангелие («Добрейшево евангелие»). XIII в. Издание текста: ЦОНЕВ 1906: 95–231.
- ЗогрЕв: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Глаг. I. Четвероевангелие («Зографское евангелие»). XI в. Издание текста: JAGIĆ 1879: 1–174.
- КарпЕв: Москва, Отдел рукописей Государственного Исторического музея, Хлуд. 28, л. 1–168 об. Евангелие, полный апракос («Карпинское евангелие»). 2-я пол. XIII в. Издание текста: ДЕСПОДОВА и др. 1995: 139–475.
- КрзЕв: London, British Library, Add. Ms 39628. Четвероевангелие («Керзоново евангелие»). 1354 г. Издание текста: VAKARELIYSKA 2008: II.
- МарЕв: Москва, Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 87 (Григ.) 6; Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Slav. 146. Четвероевангелие («Мариинское евангелие»). XI в. Издание текста: ЯГИЧ 1883: 12–404.
- МирЕв: Београд, Народни музеј, Инв. бр. 1536; Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Ф. п. I. 83. Евангелие, полный апракос («Мирославово евангелие»). 1180–1190 г. Издание текста: РОДИТЬ–ЖОВАНОВИЋ 1986: 21–288.
- МстЕв: Москва, Отдел рукописей Государственного Исторического музея, Син. 1203. Евангелие, полный апракос («Мстиславово евангелие»). 1115–1117 г. Издание текста: ЖУКОВСКАЯ и др. 1983: 31–290.
- ОсЕв: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Ф. п. I. 5. Евангелие, краткий апракос («Остромирово евангелие»). 1056–1057 г. Факсимильное издание: ОСТРОМИРОВО 1988.
- РадЕв: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, III. b. 24 (Mihanović 6). Евангелие, полный апракос («Радомирово евангелие»). Вт. пол. XIII в. Издание текста: УГРИНОВА–СКАЛОВСКА–РИБАРОВА 1988.
- РНБ-26: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Q. п. I. 26. Евангелие, краткий апракос. Нач. XIV в.
- РНБ-43: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Q. п. I. 43. Евангелие, краткий апракос. XIII/XIV в.
- РНБ-57: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Q. п. I. 57. Часослов. XIII в.

- РНБ-100: Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Ф. п. I. 100. Четвероевангелие. Сер. XIV в.
- СавКн: Москва, Российский государственный архив древних актов, ф. 381 (Син. тип.), № 14. Евангелие, краткий апракос. XI в. («Саввина книга»). Издание текста: Князевская и др. 1999.
- СинПс: Sinai, St. Catherine's Monastery, Slav. 38, Slav. 2/N. Псалтирь («Синайская псалтирь»). XI в. Издание текста: Северьянов 1922: 1–178; FETKOVÁ ET AL. 1997: 1–132.
- ТипЕв: Москва, Российский государственный архив древних актов, ф. 381 (Син. тип.), № 1. Четвероевангелие («Типографское евангелие»). XII в.
- Тип-131: РГАДА, Москва, Российский государственный архив древних актов, ф. 381 (Син. тип.), № 131. Богослужебный сборник («Ильина книга»). XI/ XII вв. Издание текста: Крысько 2005: 30–657.
- ТрнЕв: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, III. a. 30 (Miha-nović 35). Четвероевангелие («Тырновское евангелие»). 1273 г.
- ЮрЕв: Москва, Отдел рукописей Государственного Исторического музея, Син. 1003. Евангелие, полный апракос («Юрьевское евангелие»). 1119–1128 г.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, Анатолий А. «О греческой основе славянских библейских текстов.» *Palaeobulgarica/Старобългаристика* VIII/1 (1984): 3–22.
- АЛЕКСЕЕВ, Анатолий А. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999.
- АЛЕКСЕЕВ, Анатолий А., Анна А. Пичхадзе, Майя Б. Бабицкая и др. (изд.). *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. *Novum testamentum palaeoslovenice*, I. Санкт-Петербург: Российское Библейское Общество, 1998.
- АЛЕКСЕЕВ, Анатолий А., Ирина В. Азарова, Елена Л. Алексеева, и др. (изд.). *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. *Novum testamentum palaeoslovenice*, II. Санкт-Петербург: Российское Библейское Общество, 2005.
- ВАН-ВЕЙК, Николай. *История старославянского языка*. В. В. Бородич (пер. с нем.). Москва: Издательство иностранной литературы, 1957.
- ВОСКРЕСЕНСКИЙ, Григорий А. *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.* Москва: Университетская типография, 1896.
- ВРАНА, Јосип. *Вуканово јеванђеље*. Поседна издања САНУ, књ. CLXIV, Одељење литературе и језика, књ. 18. Београд: Научно дело, 1967.
- ДЕСПОДОВА, Вангелија. *Григоровичево еванђеље бр. 9*. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура, 1988.
- ДЕСПОДОВА, Вангелија, Кита Бицевска, Димитар Пандев, Љупчо Митревски. *Карийинско еванђеље*. Прилеп: Институт за старословенска култура – Скопје: Матица македонска, 1995.

- Джурова, Аксиния. *Въведение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*. *Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia*, 7. София: CIBAL, 1997.
- Дмитриевский, Алексей А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, т. I. *Тυπικὰ*, ч. I. *Памятники патриарших уставов и ктиторийские монастырские Типиконы*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895.
- Добрев, Иван. «Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските бослужебни книги.» *Български език XXVIII/2* (1978): 89–98.
- Добрев, Иван. «Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги.» *Български език XXIX/1* (1979): 9–21.
- Дограмаджиева, Екатерина. «Месецословните четива в славянските ръкописни евангелия (X–XVII в.).» *Кирило-Методиевски студии* 19 (2010).
- Дурново, Николай Н. «Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов.» Дурново Н. Н. *Избранные работы по истории русского языка*. Москва: Языки русской культуры, 2000, 566–612.
- Желтов, Михаил, свящ. *Чиновник архиепископов Новгородских: древнерусский Требник РНБ, Соф. 1056*. Москва: Сретенский монастырь, 2017.
- Жикова, Жени. «Евангелските цитати в авторските части на беседите в Учителното Евангелие на Константин Преславски.» *Преславска книжовна школа*, т. 17. Шумен: Научен център «Преславска книжовна школа», 2017а, 38–45.
- Жикова, Жени. *Учителното Евангелие на Константин Преславски – текстологични и лексикални проблеми*. Автореферат на дисертация. София: Университет «Св. Климент Охридски», 2017б.
- Жуковская, Лидия П. «Новые данные об оригиналах древнерусской рукописи 1092 г.» *Источниковедение и история русского языка*. Москва: Наука 1964, 84–118.
- Жуковская, Лидия П. «Юрьевское Евангелие в кругу родственных памятников.» *Исследования источников по истории русского языка и письменности*. Москва: Наука, 1966, 44–76.
- Жуковская, Лидия П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука, 1976.
- Жуковская, Лидия П. – Татьяна Л. Миронова. *Архангельское евангелие 1092 г. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*. Москва: Скрипторий, 1997.
- Жуковская, Лидия П., Людмила А. Владимирова, Наталья П. Панкратова. *Апракос Мстислава великого*. Москва: Наука, 1983.
- Иванов, Йордан. *Български старини из Македония*. София: Държавна печатница, 1931.
- Исаченко, Александр В. «К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян.» *Вопросы славянского языкознания*, вып. VII. Москва: Наука, 1963, 43–72.

- Йовчева, Мария. «Святой Вит в древнеславянской книжности.» *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 4 (2006): 10–19.
- Йовчева, Мария. *Старобългарският служебен Миней*. София: Издателски център «Боян Пенев», 2014.
- Јовановић-Стипчевић, Биљана. «Студенички чиновни освеђења и обновљења храма из 1286. године.» *Археографски прилози* 9 (1987): 85–116.
- Карачорова, Ивона. «Към вопроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира.» *Кирило-Методиевски студии* 6 (1989): 130–245.
- Князевская, Ольга А., Лариса А. Коробенко, Екатерина П. Дограмаджиева. *Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века*. Москва: «Индрик», 1999.
- Крашенинникова, Ольга А. *Древнеславянский Октоих свт. Климента, архиепископа Охридского: по древнерусским и южнославянским спискам XIII–XIV вв.* Москва: Языки славянских культур, 2006.
- Крысько, Вадим Б. *Ильина книга: Рукопись РГАДА, Тип. 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели*. Москва: Индрик, 2005.
- Крысько, Вадим Б. «Основные особенности языка Ильиной книги.» В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиковская (подгот.). *Ильина книга (XI в.): Исследования. Указатели*. В. Б. Крысько (ред.). Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2015, 17–37.
- Кульбакин, Степан М. *Палеографска и језичка исијивања о Мирослављевом јеванђељу*. Посебна издања СКА, књ. 52. Философски и филолошки списи, књ. 13. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1925.
- Кульбакин, Степан М. *Славянская палеография*. Г. Јовановић, Р. Ковачевић, В. Савић (прир.). Белград: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Лавров, Петр А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Труды Славянской комиссии, I. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1930.
- Макаријоска, Лилјана – Емилија Црвенковска. *Шафариково приод: лингвистичка анализа*. Скопје: Институт за македонски јазик, 2012.
- Максимович, Кирилл А. «Служебная майская минея как памятник древнеболгарского книжного языка (к новейшему изданию Путятиной минеи XI века).» *Славяноведение* 6 (2003): 62–70.
- Меје, Антоан. «Напомене о имперфекту.» *Глас Српске краљевске академије* CXII. Други разред, 63 (1924): 88–92.
- Минчева, Ангелина. «Архаична употреба на думата *кръстъ* в старобългарския превод на Римския патерик.» *Кирило-Методиевски студии* 14. Език и история на българските средновековни текстове. Сборник в чест на Екатерина Дограмаджиева (2001): 45–53.
- Мольков, Георгий А. «Простой аорист в древнерусской письменности.» *Русский язык в научном освещении* 1/33 (2017): 179–195.

- Мошин, Владимир. «Новгородски листићи и Остромирово јеванђеље.» *Археолошки прилози* 5 (1983): 7–64.
- НРЭ 2003: *Новое в русской этимологии*, I. Москва: Институт русского языка РАН, 2003.
- Остромирово 1988: *Остромирово Евангелие 1056–1057*. Ленинград: Аврора – Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1988.
- Пентковская, Татьяна В. «Грецизмы *оутрость* и *офрость* в славянской книжной традиции.» М. Dimitrova, P. Petkov, I. Hristova (edd.). *Acta palaeoslavica*, vol. 2. *In honorem professoris Angelinae Minčeva*. Sofia: Heron Press, 2005, 157–160.
- Пентковский, Алексей М. «Лекционарии и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях.» А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая и др. (изд.). *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 1998, 3–54 (вторая пагинация).
- Пентковский, Алексей М. «Литургические реформы в истории Русской Церкви и их характерные особенности.» *Журнал Московской Патриархии* 2 (2001a): 72–80.
- Пентковский, Алексей М. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2001b.
- Пентковский, Алексей М. «Греческий оригинал славянского Синаксаря и его локализация.» *Славяно-русский пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь–февраль*, т. II. *Указатели. Исследования*. В. Б. Крысько, Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, И. М. Ладыженский, А. М. Пентковский (изд.). Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2011, 651–664.
- Пентковский, Алексей М. «„Охрид на Руси“: древнерусские богослужебные книги как источник для реконструкции литургической традиции Охридско-Преспанского региона в X–XI столетиях.» *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир „Кирилометодиевската традиција и македонско-рускиите духовни и културни врски“*, Охрид, 3–4 октомври 2013. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј, 2014a, 43–65.
- Пентковский, Алексей М. «Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия.» J. Радић, В. Савић (ур.). *Светии Кирило и Методије и словенско наследство: 863–2013*. Старословенско и српско наследство, 1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014b, 25–102.
- Пентковский, Алексей М. «К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): addenda et corrigenda.» *Богословские труды*, вып. 46. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2015: 117–146.
- Пентковский, Алексей М. «Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков.» *Slověne* 5/2 (2016): 54–120.
- Пентковский, Алексей М. «Материалы для истории славянского богослужения в XI веке: Восточно- и южнославянские служебные Минеи.» *Труды*

Института русского языка им. В. В. Виноградова, вып. 16. *Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка: 2016–2017*. Москва, 2018, 245–295.

- ПЕНТКОВСКИЙ, Алексей М. – Татьяна В. Пентковская. «Синайский апостол (Sin. Slav. 39): история текста и история рукописи.» *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: 2002–2003*. Москва: Древлехранилище, 2003, 131–191.
- ПИЧХАДЗЕ, Анна А. «Две древнейшие редакции славянского Евангелия: Зографское и Ассеманиево евангелия.» *Палеославистика. Лексикология. Лексикография*. Тезисы международной научной конференции, посвященной памяти Р. М. Цейтлин, 27–29 ноября 2002 г. Москва: Институт славяноведения, 2002, 48–50.
- ПОГОРЕЛОВ, Валерий А. «О редакциях славянского перевода Псалтыри.» *Библиотека Московской Синодальной типографии*, ч. I. *Рукописи*, вып. III. *Псалтыри*. Описал В. А. Погорелов. Москва: Синодальная типография, 1901, III–LXIV.
- ПОГОРЕЛОВ, Валерий А. *Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы*, I. Латинское влияние в переводе Евангелия, II. Употребление форм прошедшего сложного в тексте Евангелия. *Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě*, R. III, Č. 32 (6). Bratislava, 1925.
- ПОГОРЕЛОВ, Валерий А. *Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы*, III. Опыт изучения текста Саввиной книги. *Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě*, R. V, Č. 46 (1). Bratislava, 1927.
- ПОП-АТАНАСОВ, Ѓорѓи. *Окѣоихоѣ во македонскаѣа книжевна ѣтрадиција*. Скопје: Институт за македонска литература, 2000.
- ПОП-АТАНАСОВА, Стоја. *Линѣивисѣичка анализа на Биѣолскиоѣ ѣприод*. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков», 1995.
- ПОПОВ, Георѓи. «Триодни произведения на Константин Преславски.» *Кирило-Методиевски студии* 2 (1985).
- ПОПОВ, Георѓи. «Химнографско наследство на св. Климент Охридски.» *Кирило-Методиевски студии* 13. *Климент Охридски – живот и дело* (2000): 42–49.
- РОДИЋ, Никола – Гордана Јовановић [прир.]. *Мирославѣево јеванѣђеље. Криѣиичко издање*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1986.
- САВИЋ, Виктор. «Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског.» *Slověne* 5/2 (2016): 231–339.
- СЕВЕРЬЯНОВ, Сергей Н. *Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в.* Петроград: Отделение русского языка и словесности Российской Академии наук, 1922.
- СЛАВОВА, Татьяна. «Преславска редакција на Кирило-Методиевѣа старобългарски евангелски превод.» *Кирило-Методиевски студии* 6 (1989): 15–129.

- Соболев, Андрей Н. «Новгородская Псалтырь XI века и ее антиграф.» *Вопросы языкознания* 3 (2003): 113–142.
- Соболевский, Алексей И. «Церковнославянские тексты моравского происхождения.» *Русский филологический вестник* 43/1–2 (1900): 150–217.
- Сперанский, Михаил Н. «Рецензия на труды Г. А. Воскресенского.» *Отчет о тридцать девятом присуждении наград графа Уварова*. Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению, т. III, № 5. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1899, 27–151.
- СТРАХОВА, Ольга Б. «Лк. 24:43 в византийской, латинской и славянской традиции.» *Palaeoslavica* XXII/1 (2014): 1–20.
- Темчин, Сергей Ю. *Реконструкция видо-временной системы языка первых славянских переводов с греческого*. Автореферат диссертации. Москва: МГУ, 1989.
- Темчин, Сергей Ю. «Текстологическая значимость церковнославянской лексики: восточноболгарская лексика в древнерусском Мстиславовом евангелии.» *Славяноведение* 1 (1999): 63–72.
- Темчин, Сергей Ю. «Развитие письменной культуры Восточной Болгарии до 971 г.» *Исследования по кирилломефодиевистике и палеославистике*. Krakow: Scriptum, 2010, 53–70.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Радмила – Зденка Рибарова. *Радомирово евангелие*. Стари текстови, IV. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков», 1988.
- Федорова, Марина А. «Орфография Мстиславова евангелия и проблема узкой датировки памятников раннедревнерусского периода.» *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература* XII/2 (2015): 164–176.
- ЦОНЕВ, Беньо. *Добрейшово четвроевангеле*. *Среднобългарски паметник от XIII в.* Български старини, I. София: Държавна печатница, 1906.
- ЦОНЕВ, Беньо. *Врачанско евангеле*. *Среднобългарски паметник от XIII в.* Български старини, IV. София: Държавна печатница, 1914.
- ЩЕПКИН, Вячеслав Н. *Рассуждение о языке Саввиной книги*. Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, LXVII, № 9. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1901.
- Ягич, Игнатий В. *Мариинское четвроевангелие с примечаниями и приложениями*. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1883.
- Ягич, Игнатий В. *Отчет о присуждении Ломоносовской премии за 1883 г. с приложением*. Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, XXXIII, № 2. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1884.
- ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε. *Λεξιλογιον εκκλησιαστικου δικαιου τριγλωσσον*, II. *Λατινικον δικαιον*. Αθηναί, 1949.

- APOSTOLIDIS, Apostolos. *Il typikon di S. Nicola di Casole secondo il codice Taur. Gr. C III 17: Introduzione, testo critico, indici*. Tesi di dottorato. Bari, 1984. <<http://thesis.ekt.gr/4368>>
- ATKINSON, Charles M. «The Doxa, the Pisteuo, and the ellinici fratres: Some Anomalies in the Transmission of the Chants of the 'Missa Graeca'» *The Journal of Musicology* 7/1 (1989): 81–106.
- ATKINSON, Charles M. «Doxa En Ipsistis Theo: Its Textual and Melodic Tradition in the 'Missa Graeca'» D. J. Di Censo, R. Maloy (eds). *Chant, Liturgy, and the Inheritance of Rome: Essays in Honour of Joseph Dyer*. London: Boydell Press, 2017, 3–32.
- BEISSEL, Stephan. *Entstehung der Perikopen des römischen Messbuches : zur Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1907.
- BERGREN, Theodore. «Greek Loan-words in the Vulgate New Testament and the Latin Apostolic Fathers.» *Traditio* 74 (2019): 1–25.
- BLÁHOVÁ, Emilie. «Shody jazyka staroslověnského parimejníku s ostatními staroslověnskými biblickými texty (lexikon a syntax).» I. Pospíšil, M. Zelenka (red.). *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů (Ljubljana 15.–21. 8. 2003)*. Praha: Academia, 2003, 27–35.
- BLOM, Alderik. «*Linguae sacrae* in ancient and medieval sources: an anthropological approach to ritual language.» A. Mullen, P. James (eds). *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2012, 124–140.
- BONFANTE, Giuliano – Bruce Metzger. «The Old Slavic Version of the Gospel according to Luke.» *Journal of Biblical Literature* 73/4 (1954): 217–236.
- BRAITHWATE, William Charles. «The Lection-system of the Codex Macedonianus.» *The Journal of Theological Studies* 5 (1904): 265–274.
- CAPITULA: *Monumenta Germaniae Historica. Capitula episcoporum*, I–IV. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1984–2005.
- CHIRIATTI, Mattia Cosimo. «Lo scriptorium di San Nicola di Casole (Otranto, Lecce) e il suo *Typikon* (Codex Taurinensis Graecus 216): un analisi storico-letteraria.» *Hortus Artium Medievalium* 23/1 (2017): 428–438.
- COLWELL, Ernest Cadman. *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. New Testament Tools and Studies, IX. Leiden: Brill, 1969.
- CONCILIA: *Monumenta Germaniae Historica. Leges*, III. *Concilia*, t. I–VI. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893–2007.
- DIELS Paul. *Altkirchenslavische Grammatik, mit einer Auswahl von texten und einem Wörterbuch*. I. *Grammatik*. Heidelberg: Winter, 1932.
- DOBROWSKY, Joseph. *Cyrril und Method der Slawen Apostel: ein historisch-kritischer Versuch*. Prag: Gottlieb Haase, 1823.
- DYER, Joseph. «Monastic Psalmody of the Middle Ages.» *Revue bénédictine* XCIX/1–2 (1989a): 41–74.
- DYER, Joseph. «The Singing of Psalms in the Early-Medieval Office.» *Speculum* 64/3 (1989b): 535–578.

- ERDMANN, Oskar (Hrsg.). *Otfrids Evangelienbuch*. Halle a. S.: Buchhandlung des Waisenhauses, 1882.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- FETKOVÁ, Petra, Zoe Hauptová, Václav Konzal, Ludmila Pacnerová, Jana Švábová. *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex Slav. 2/N)*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997.
- GARZANITI, Marcello. *Die altslavische Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung*. Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Reihe A: Slavistische Forschungen. Band 33. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2001.
- GÖTZ, Heinrich. *Lateinisch-althochdeutsch-neuhochdeutsches Wörterbuch*. Berlin: Akademie Verlag, 1999.
- GRAFF, Eberhard Gottlieb. *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*, 1. Berlin, 1834.
- GRIVEC, František – France Tomšič. «Constantinus et Methodius Thessalonicensis: Fontes.» *Radovi staroslovenskog instituta*, 4. Zagreb, 1960.
- GRÜNENTHAL, Otto. «Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung.» *Archiv für slavische Philologie* XXXI (1910): 321–366.
- GUSMANI, Roberto. «Il modello del paleoslavo *milosrūdū*.» Gusmani, R. *Saggi sull'interferenza linguistica*. 2^a ed. accresciuta. Firenze: Le Lettere, 1993a, 355–363.
- GUSMANI, Roberto. «L'influsso tedesco nella formazione della terminologia religiosa slava.» R. B. Finazzi, P. Tornaghi (cur.). *Lingue e culture in contatto nel mondo antico e altomedievale: Atti dell' VIII Convegno internazionale di linguisti (Milano, 10–12 settembre 1992)*. Brescia: Paideia, 1993b, 63–76.
- HEINIMANN, Siegfried. *Oratio Dominica Romanice: Das Vaterunser in den romanischen Sprachen von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert mit den griechischen und lateinischen Vorlagen*. Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 219. Tübingen: Niemeyer, 1988.
- HEINZER, Felix. «Die Inszenierung des Evangelienbuchs in der Liturgie.» Stephan Müller u. a. (Hrsg.). *Codex und Raum*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, 43–58.
- HENCH, George A. *The Monsee Fragments. Newly collated text with notes and grammatical treatise*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1890.
- HORALEK, Karel. *Evangeliaře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*. Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1954.
- HUTTON, Edward Ardron. *An Atlas of Textual Criticism: Being an Attempt to Show the Mutual Relationship of the Authorities for the Text of the New Testament Up to About 1000 A. D.* Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- JAGIĆ, Vatroslav (ed.). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berolini: apud Weidmannos, 1879.
- JAGIĆ, Vatroslav. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe. Berlin: Weidmann, 1913.

- KLAUSER, Theodor. *Das römische Capitulare Evangeliorum. Texte und Untersuchungen zu seiner Ältesten Geschichte*, I. Typen. Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, 28. Münster in Westfalen: Aschendorff, 1935.
- KLUGE, Friedrich. *Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24. durchges. und erw. Aufl. Berlin: De Gruyter, 2002.
- KÖBLER, Gerhard. «Burgreht und diotreht im Lichte der Interferenzyforschung.» *Sprache und Recht: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters*. Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag. Berlin: De Gruyter, 1986, 416–454.
- KURZ, Josef. *Evangeliář Assemanův: kodex Vatikánský slovanský*, D. II. Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení. Praha: Československá akademie věd, 1955.
- KYAS, Vladimír. «Charvátskohlaholské texty Života Konstantinova.» *Slavia XXXV/4* (1966): 530–553.
- LÉPISSE, Jacques. «La traduction vieux-slave du Psautier.» *Revue des études slaves* 43 (1964): 59–72.
- LUNT, Horace. «The Byčkov Psalter.» *Slovo* 25–26 (1976): 255–261.
- LUNT, Horace. «On Dating Old Church Slavonic Gospel Manuscripts.» A. Barentsen, R. Sprenger, M. G. M. Tielemans (eds). *South Slavic and Balkan Linguistics*. Studies in Slavic and General Linguistics, 2. Amsterdam: Rodopi, 1982, 215–231.
- МАЧНАЧЕК, Jiří – Jan Videman. «Monetisation of early medieval Moravia in the light of new archaeological discoveries in the Lower Dyje Region (Czech Republic).» M. Bogucki, M. Rębkowski (eds). *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD*. Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2013, 177–199.
- MACROBERT, Catherine Mary. «The Greek Textological Basis of the Early Redactions of the Church Slavonic Psalter.» *Palaeobulgarica/Старобългаристика XIV/2* (1990): 7–15.
- MACROBERT, Catherine Mary. «On the Problems of Identifying a ‘Preslav redaction’ of the Psalter.» M. Dimitrova, P. Petkov, I. Hristova (edd.). *Acta palaeoslavica*, vol. 2. *In honorem professoris Angelinae Minčeva*. Sofia: Heron Press, 2005, 39–46.
- MACROBERT, Catherine Mary. «The Novgorod Antiphonal Psalters: Their Orthographical Peculiarities and Textological Significance.» *Slověne* 2/2 (2013): 31–51.
- MACROBERT, Catherine Mary. «The enigmatic Athens Psalter (Greek National Library, MS 1797).» «Слова и золота вязь...». Сборник статей памяти Вячеслава Михайловича Загребина (1942–2004). Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2016, 273–281 [Электронный ресурс].
- MAREŠ, Franjo Većeslav. «Himna Slava na višnjih Bogu (velika doksologija) u Sinajskom psaltiru i u hrvatskoglagoljskim misalima.» *Croatica. Slavica. Indoeuropaea*. Wiener slavistisches Jahrbuch. Ergänzungsband, VIII. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990, 131–135.
- MASSER, Achim. «Die althochdeutschen Übersetzungen des Vaterunsers.» *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 85 (1963): 35–45.

- MATEOS, Juan, S. I. *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte Croix n° 40, Xe siècle*, t. I. *Le Cycle des douze mois*. Orientalia christiana analecta, 165. Roma: Pontificum institutum orientalium studiorum, 1962.
- MEILLET, Antoine. «Letto-slavica.» *Mémoires de la Société de linguistique de Paris*, XI (1900): 173–186.
- MEILLET, Antoine. *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave (I)*. Bibliothèque de l'École des hautes études, Sciences historiques et philologiques, 139-e fasc. Paris: Bouillon, 1902.
- METZGER, Bruce Manning. *Chapters in The History of the New Testament Textual Criticism*. New Testament Tools and Studies, IV. Leiden: Brill, 1963.
- MIKLAS, Heinz. «The Glagolica during the time of Clement of Ohrid.» *Свети Климент Охридски в културата на Европа*. Доклади от международна научна конференция (25–27 ноември 2016 г., София). София: Кирило-Методиевски научен център – БАН, 2018, 160–195.
- MIKLOSHICH, Franz. *Die Christliche Terminologie der slavischen Sprachen: eine sprachgeschichtliche Untersuchung*. Wien: Gerold in Comm, 1875.
- MOSZYŃSKI, Leszek. *Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego*. Monografie Slawistyczne, 3. Wrocław–Warsaw–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1961.
- MOSZYŃSKI, Leszek. «Zografskie i Mariańskie tetraewangelia jako księgi liturgiczne. Część I. Etap glagolski.» *Polata knjigopisnaja* 14–15 (1985): 76–99.
- NELSON, Robert. «Dressing and Undressing Greek Lectionaries in Byzantium and Italy.» D. Ganz, B. Schellewald (eds). *Clothing sacred scriptures: book art and book religion in Christian, Islamic, and Jewish cultures*. Berlin: De Gruyter, 2019, 107–121.
- NICOLOTTI, Andrea. «Sul metodo per lo studio dei testi liturgici. In margine alla liturgia eucaristica bizantina.» *Medioevo Greco. Rivista di storia e filologia bizantina* (2000): 143–179.
- PANTELIĆ, Marija. «Zapadne varijante u staroslovenskim Psaltirima.» *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 23–25 мај 1969, Скопје–Штип*, 2. Скопје: МАНУ, 1970, 291–299.
- PARENTI Stefano – Elena Velkovska (edd.). *L'Eucologio Barberini gr. 336 (ff. 1–263)*. Roma: Centro Liturgico Vincenziano – Edizioni Liturgiche, 1995.
- PARVIS, Merrill M. «The Nature and Tasks of New Testament Textual Criticism: An Appraisal.» *The Journal of Religion* 32/3 (1952): 165–174.
- SCHIDLOVSKY, Nicolas (ed.). *Sticherarium palaeoslavicum petropolitanum. Codex palaeoslavicus n° 34.7.6 Bibliothecae Academiae Scientiarum Rossicae phototypice depictus. Pars principalis*. Monumenta musicae Byzantinae, XII. Hauniae: C. A. Reitzel, 2000.
- SCHÜTZEICHEL, Rudolf (Hrsg.). *Althochdeutscher und Altsächsischer Glossenwortschatz*, Bd. I–XII. Tübingen: Niemeyer, 2004.
- SCHÜTZEICHEL, Rudolf. *Althochdeutsches Wörterbuch*, 7. Aufl. Berlin: De Gruyter 2012.
- SIEVERS, Eduard (Hrsg.). *Tatian: Lateinisch und altdeutsch, mit ausführlichem Glossar*. Bibliothek der ältesten deutschen Litteratur-Denkmäler, V. Paderborn: Schöningh, 1872.

- SJS: Josef Kurz, Zoe Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, I–IV. Praha: Academia, Euroslavica, 1966–1997.
- STRATMANN, Martina. *Hinkmar von Reims, Collectio de ecclesiis et capellis*. Monumenta Germaniae Historica: [Leges]: [8], Fontes iuris Germanici antiqui ad usum scholarum separatim editi, 14. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1990.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. «Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije.» *Slovo* 6–8 (1957): 54–133.
- VAJS, Josef. «Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní.» *Slavia* V/1 (1926): 158–162.
- VAJS, Josef. «Byzantská recense a evangelijsní kodexy staroslověnské, I.» *Byzantino-slavica* I (1929): 1–9.
- VAJS, Josef. «Byzantská recense a evangelijsní kodexy staroslověnské, II.» *Byzantino-slavica* IV (1932): 1–12.
- VAJS, Josef. «La recensione bizantina e la versione paleoslava dei Santi Vangeli.» *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini (Roma, 20–26 settembre 1936)*, I. *Storia–Filologia–Diritto*. Studi bizantini e neoellenici, V. Roma: Tip. del Senato del dott. G. Bardi 1939, 560–563.
- VAJS, Josef. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal: s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*. Zagreb: JAZU, 1948.
- VAKARELIYSKA, Cynthia N. *The Curzon Gospel*, Vol. I. *Annotated Edition*, Vol. II. *A Linguistic and Textual Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- VAN WIJK, Nicolaas. «Eine Vulgatalesart im slavischen Evangelium (Mat. XIII, 48)?» *Byzantinoslavica* III (1931): 89–91.
- VON STEINMEYER, Elias. *Die kleineren althochdeutschen Sprachdenkmäler*. Berlin: Weidmann, 1916.
- VONDRÁK, Václav. *Altkirchenslavische Grammatik*, 2. Aufl. Berlin: Weidmann, 1912.
- WANEK, Nina-Maria. «Missa graeca: Eine Standortbestimmung.» Foteini Kolovou (Hrsg.). *Byzanzrezeption in Europa: Spurensuche über das Mittelalter und die Renaissance bis in die Gegenwart*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2012, 41–74.
- WEINGART, Miloš. «La vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec vocabulaire grec.» *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini (Roma, 20–26 settembre 1936)*, I. *Storia–Filologia–Diritto*. Studi bizantini e neoellenici, V. Roma: Tip. del Senato del dott. G. Bardi, 1939, 564–577.
- WOLFRAM, Herwig. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1979.
- WORDSWORTH, John – Henry Julian White (edd.). *Novum Testamentum Domini nostri Iesu Christi latine secundum editionem Sancti Hieronimi*, vol. I. *Quattuor Evangelia*. Oxford: Clarendon Press, 1889–1898.

Aleksey Mstislavovich Pentkovskiy

SLAVONIC TRANSLATION OF THE GOSPEL
AND ITS LITURGICAL USE BETWEEN THE LAST THIRD
OF THE 9TH AND THE 11TH CENTURY

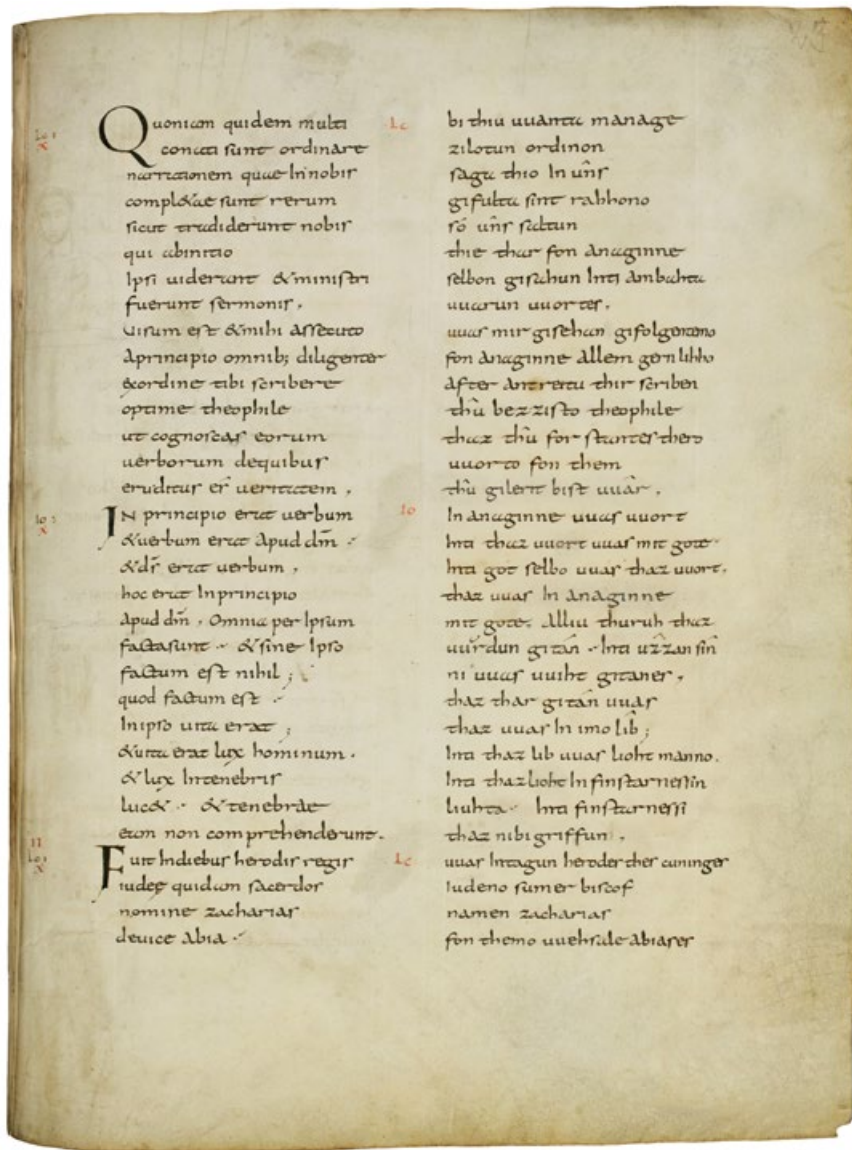
S u m m a r y

The Slavic translation of the Tetraevangelion was made in Saint Methodius's archbishopric (869/870–885) and was intended for use in the Slavonic service of the Latin rite. The use of Latin text in the Slavonic service influenced significantly the original translation, which underlies the text of the Codex Zographensis. The liturgical adaptation of the Slavonic translation of the Tetraevangelion for use in the Slavonic service of the Byzantine rite was done in the Slavonic diocese headed by Saint Clement of Ohrid (893–916). As a result of alterations made based on a Greek original, a new edition appeared in the mid-10th century and it underlies the text of the Codex Marianus. In the 1020s and 1030s, a new corpus of liturgical books was compiled in Ohrid, which included a Liturgical Tetraevangelion, which featured the “Preslav” vocabulary and a Byzantine arrangement of readings. In its initial stages, the history of the text of the Slavonic Liturgical Tetraevangelion coincided with the history of the Slavonic Psalter and other liturgical books.

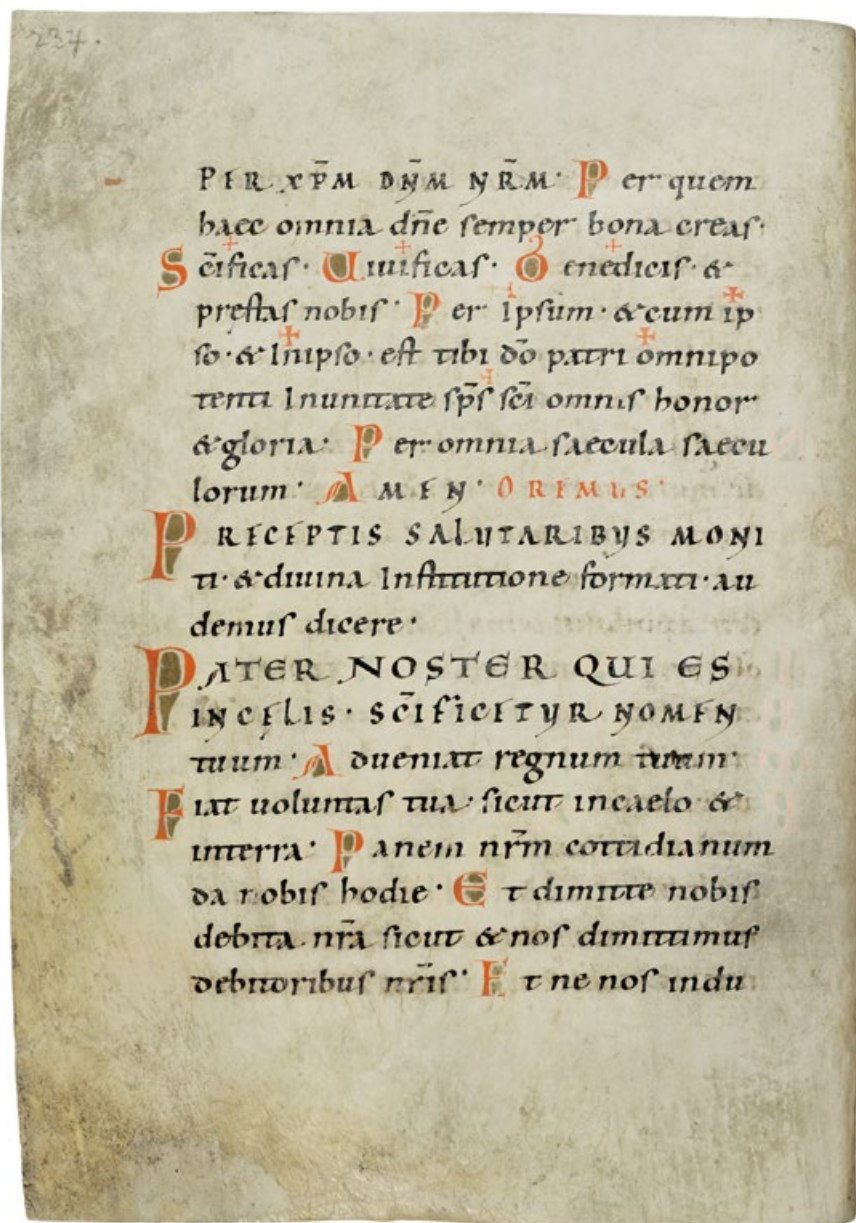
Илл. 1. Санкт-Петербург, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Глаг. 1. л. 77 (Мр. 1:1–5). Четвероевангелие («Зографское евангелие»), XI в.

http://expositions.nl.ru/ex_manus/Zograph_Gospel

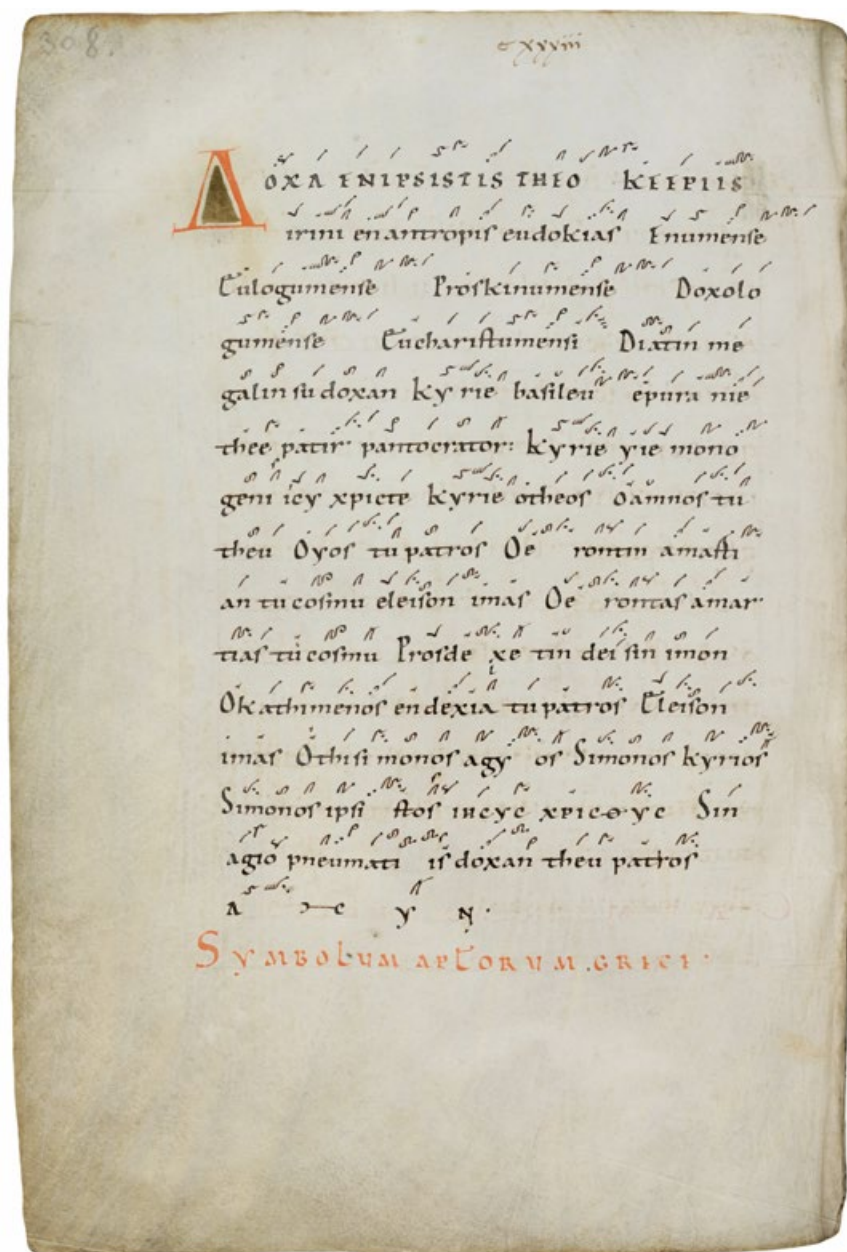

Илл. 2. St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 56, p. 25.
Диатессарон (латинский и древневерхнемецкий тексты), втор. четв. IX в.

<http://www.e-codices.ch>

Илл. 3. St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 340, p. 234.
Богослужебный сборник, трет. четв. IX в.

Илл. 4. St. Gallen, Stiftsbibliothek, cod. Sang. 338, p. 308.
 Богослужебный сборник, сер. XI в.

<http://www.e-codices.ch>

СТАРА ЛЕКСИКА

ВИКТОР А. БАРАНОВ

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОДНО- И ДВУКОМПОНЕНТНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

В работе представлен количественно-статистический анализ текстовых форм, лемм и биграмм глаголического Ассеманиева Евангелия X/XI в. Показаны результаты нескольких экспериментов, целью которых стало выявление лингвостатистических особенностей Ассеманиева Евангелия, в том числе в сопоставлении с двумя русскими списками (Остромировым Евангелием 1056–1057 гг. и Пантелеймоновым Евангелием XII века), а также с подкорпусом славянских разножанровых текстов XI–XV веков исторического корпуса «Манускрипт» (manuscripts.ru).

Статистические меры Log-Likelihood, TF*ICTF и Weirdness позволили выявить статистически значимые леммы Ассеманиева Евангелия: собственные и нарицательные имена существительные, глаголы, прилагательные, местоимения.

С помощью меры T-score были извлечены типовые биграммы – атрибутивные, предложно-падежные, предикативные, глагольные сочетания и сочетания с некоторыми частицами. Сопоставление с аналогичными перечнями Остромирова и Пантелеймонова Евангелий дало возможность предположить близость Ассеманиева и Пантелеймонова Евангелий.

Применение к рядам наиболее частотных биграмм и биграмм, имеющих наибольшее значение T-score, корреляционного анализа (ранговой статистики г-Спирмена и линейной статистики г-Пирсона) позволило показать наличие более высокой степени статистической близости (тесноты) перечней Ассеманиева и полноапракосного Пантелеймонова, чем Ассеманиева и краткоапракосного Остромирова Евангелий.

Эксперименты выполнены с помощью модулей статистики и n-грамм корпуса «Манускрипт», а также программ Microsoft Excel и Statistica (StatSoft Russia).

* Виктор А. Баранов, Ижевский государственный технический университет имени М. Т. Калашникова.

Работа выполнена при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ) в рамках проекта «Лингвостатистический анализ однокомпонентных и многокомпонентных лексических единиц исторического корпуса «Манускрипт»» (проект № 18-012-00463).

Ключевые слова: Ассеманиево Евангелие, статистический анализ, униграммы, биграммы

1. СЛАВЯНСКОЕ ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ И КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Количественные и статистические методы анализа текстовых данных с успехом применяются уже несколько десятилетий для решения аналитических и прикладных задач, при создании информационных систем различной направленности, при разработке алгоритмов поиска информации, компьютерных программ перевода с одного языка на другой, систем аннотирования и реферирования, программ установления авторства и определения тональности и т. д. Все это стало возможным благодаря стремительному росту объемов электронных документов, разработке специализированных методов, алгоритмов и процедур обработки текстовых данных, увеличению мощности и скорости работы компьютеров и, что немаловажно, благодаря постоянному расширению сфер практического применения результатов анализа больших массивов текстовой информации.

Одновременно с этим увеличение количества электронных ресурсов, содержащих письменное наследие прошлых эпох (в первую очередь в форме сканированных изображений страниц рукописей и старопечатных книг), создает условия для создания и машиночитаемых полнотекстовых библиотек средневековых кодексов. Международные форматы кодировки (Unicode) и разметки транскрипций и описаний текстов и книг (например, TEI) позволяют максимально полно и точно с точки зрения графики, орфографии, состава и структуры передать оригиналы в размеченных копиях и использовать их при подготовке локальных и интернет-ресурсов различной направленности – изданий отдельных письменных памятников, электронных коллекций и библиотек, информационно-поисковых систем.

По мере увеличения объемов машиночитаемых копий письменных памятников появляется возможность создания особого рода электронных ресурсов – исторических корпусов, содержащих размеченные тексты и предоставляющих лингвисту-историку широкие возможности для поиска и анализа материала на основе его экстралингвистических и лингвистических характеристик. Помимо средств поиска лингвистических единиц, соответствующих определенным

критериям, и их контекстов, корпусные менеджеры позволяют познакомиться и с другими характеристиками текстов, например, с данными о количестве или дистрибуции словоформ или слов. В свою очередь сведения о количестве и сочетаемости лингвистических единиц позволяют ставить задачи по исследованию средневековой письменности количественными и статистическими методами.

2. КОЛИЧЕСТВЕННО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ЕВАНГЕЛИЙ

Рукописи славянских Евангелий уже неоднократно были объектом статистических исследований. Работами А. А. Алексеева и его учеников в 80–90-х годах прошлого века были продолжены сопоставительные исследования Г. А. Воскресенского (Воскресенский 1896) и Л. П. Жуковской (Жуковская 1976) славянских евангельских списков и начат систематический статистический анализ лингвистических разночтений в большом количестве рукописей (Алексеев–Кузнецова 1987; Алексеев 1999; Горина 1996 и др.; из последних работ ученых этой школы см., например, Азарова и др. 2014; Миронова 2018).

Полуторавековые текстологические и лингвистические исследования позволили установить редакции славянских текстов Евангелий, текстологические семьи и группы, доказать отсутствие прямой зависимости лингвистических особенностей, реализующихся в пределах текстов одной редакции, от типа списка (см., например, Жуковская 1976: 259, 322, 332, 348 и др.) и мн. др. А статистические работы позволили уточнить и исправить группировки, предложенные в XIX и во второй половине XX веков. Так, Г. А. Воскресенский отнес Ассеманиево Евангелие, которому посвящена данная работа, к группе рукописей 1-ой редакции вместе с Остромировым и Архангельским списками (Воскресенский 1896: 12–24), а Пантелеймоново Евангелие XII века, которое также стало объектом нашего исследования, – ко 2-ой редакции (Воскресенский 1896: 31–46). В то же время, например, Н. Л. Горина на основе статистического анализа разночтений показала неоднородность группы списков первой (древней) редакции: «Группа Остромирова евангелия. В нее входят Остромирово, Зографское и Мариинское евангелия <...>»,

которые составляют ядро группы. На первый уровень периферии попадают Радомирово евангелие <...> и Софийское № 1 <...>. На втором уровне периферии к ним примыкают списки Софийский № 2 <...>, Ассеманиева евангелия <...> и Евангелия Кохно <...>» (Горина 1996: 327).

Целью нашей работы является установление статистических закономерностей употребления одно- и двухкомпонентных лингвистических единиц Ассеманиева Евангелия X/XI вв. (Ватиканская библиотека, Slav. 3 Glag.; далее – АЕ), в частности, в сопоставлении с двумя русскими списками – Остромировым Евангелием 1056–1057 гг. (РНБ, Ф. п. I. 5; далее – ОЕ) и Пантелеймоновым Евангелием XII–XIII вв. (РНБ, Соф. 1; далее – ПЕ).

Выбор двух русских рукописей обусловлен необходимостью установления степени количественно-статистической близости списков, отличающихся временем создания, изводом, типом, и в конечном счете – необходимостью решения вопроса о степени влияния различных факторов на лингвистические особенности евангельских рукописей в начальный период их бытования. Такими факторами в самом общем плане были: извод, редакция, тип текста.

3. ИНСТРУМЕНТЫ, МЕТОД, МАТЕРИАЛ

Работа выполнена с помощью инструментов (модулей) исторического корпуса «Манускрипт» (manuscripts.ru), который, помимо транскрипций русских разножанровых рукописей XI–XV веков, содержит несколько старославянских памятников, в частности, машиночитаемую копию Ассеманиева Евангелия.

В статье представлены результаты нескольких экспериментов, направленных на выявление количественно-статистических характеристик АЕ. Материалом анализа стали наиболее частотные и статистически значимые униграммы и биграммы текстовых форм и лемм.

Перечни униграмм и биграмм, извлеченные из АЕ, подвергались статистическому анализу и сравнивались с соответствующими списками двух русских рукописей. В нескольких экспериментах два русских списка, а также большая часть рукописей разного типа и жанра корпуса «Манускрипт» использовались в качестве контрастных подкорпусов.

Извлечение данных и вычисления были выполнены с помощью модуля статистики (Баранов–Дубовцев 2012; Baranov–Gnutikov 2018) и модуля n-грамм (Баранов 2016) корпуса «Манускрипт» (Баранов 2018), а также с помощью программ Microsoft Excel и Statistica (StatSoft Russia).

Объем материала:

АЕ – 43 287 текстовых форм, 29 205 форм лемматизировано¹ (67,5 %);

ОЕ – 53 250 форм, 41 534 формы лемматизировано (78,0 %);

ПЕ – 68 734 формы, 59 152 формы лемматизировано (86,1 %);
контрастный подкорпус разножанровых рукописей – 2 812 710 текстовых форм.²

4. КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ДАННЫЕ КАК ПРЕДМЕТ АНАЛИЗА

4.1. ЭКСПЕРИМЕНТ 1. НАИБОЛЕЕ ЧАСТОТНЫЕ ТЕКСТОВЫЕ СЛОВОФОРМЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

В первых двух экспериментах были построены списки³ наиболее частотных текстовых форм и лемм⁴ АЕ и выявлены их отличия от русских рукописей.

Первые 30 наиболее частотных словоформ АЕ приведены в приложении 1. Это служебные слова и словоформы некоторых знаменательных слов. Первые позиции занимают союз-местоимение **н**,⁵ предлог **ѡѡ**, частица **жѣ**, далее – предлоги **на**, **ѡ**, / **отѡ**, **къ**, **по**, **о**, **сѡ**, частицы **нѣ**, **бо**, союзы **ѡко**, **а**, **нѡ**, союз-частица **да**, частица-местоимение **се**, формы местоимений **са**, **емоу**, **его**, **нмѡ**, **бамѡ**, **иже**, **азѡ**, **съ**, глаголов **рече**, **естѡ**, **бѡ**, существительных **нѡ**, **глаго**. Сопоставление этого списка с перечнями ОЕ и ПЕ (приложение 2) позволяет увидеть их идентичность и аналогичность как по составу форм, так и по их частотности: первые три позиции

¹ Тексты лемматизированы с помощью автоматического морфологического анализатора корпуса «Манускрипт».

² Объем рукописей и отрывков корпуса – более 11 тыс. листов.

³ Для каждого эксперимента были построены перечни из 300 элементов.

⁴ Под частотностью леммы мы понимаем частоту использования в тексте ее форм.

⁵ Омонимия не снята.

занимают **н**, **вѣ**, **жѣ**, далее порядковые номера форм совпадают или отличаются ненамного.⁶ Исключения редки: это **сѧ** (номера 4 – 40 – 127), **гѧѧ** (номера 27 – 28 – за пределами 300), **сѣ** (номера 29 – 63 – 52). Но уже начиная с пятого десятка количество таких примеров увеличивается.

Понятно, что порядковый номер словоформы в перечне зависит не только от ее количественных характеристик, но в том числе и от наличия или отсутствия ее графико-орфографических вариантов в рукописи (ср. **отъ** и **ѹ**, и под. случаи). И чем больше у формы вариантов, тем менее информативными становятся подобные количественные формоуказатели.

Устранение вариативности возможно с помощью приведения форм к унифицированной (нормализованной) форме или к лемме. Последний вариант предпочтителен, так как позволяет анализировать не отдельные формы изменяемых слов и их варианты, а лексические единицы.

4.2. ЭКСПЕРИМЕНТ 2. НАИБОЛЕЕ ЧАСТОТНЫЕ ЛЕММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

В перечне наиболее частотных лемм АЕ (приложение 3) позиции с 1 по 4 занимают те же **н**, **вѣ**, **жѣ**, **сѧ**, среди первых десяти лемм – глаголы **бѣити**, **рѣши**, существительное **нсоуѣ**, местоимения **азѣ**, **нжѣ**, а также предлог **на**; во втором и третьем десятках, помимо служебных слов и местоимений, глагол **глаголати** и существительные **господѣ**, **отъцѣ**, **сѣинѣ**, **оученикѣ**.

Те же леммы входят в список первых 30 и двух перечней, извлеченных из ОЕ и ПЕ. Но в них за пределами 30-ти находятся **сѧ** (65⁷ ОЕ, 53 ПЕ), **нсоуѣ** (237 ОЕ), **глаголати** (64 ОЕ), **господѣ** (63 ОЕ), **отъцѣ** (49 ОЕ, 32 ПЕ), **по** (42 ПЕ), **ли** (45 ОЕ, 31 ПЕ), **а** (47 ОЕ, 43 ПЕ), **тѣи** (33 ПЕ), **сѣинѣ** (34 ПЕ) (см. приложение 4).

Сопоставление перечней из 300 наиболее частотных лемм показывает, что в списках ОЕ и ПЕ с АЕ совпадает по 226 лемм, ранги которых могут быть близки рангу леммы в АЕ, но могут

⁶ Различные написания одной словоформы приведены к написанию в АЕ (**ѣко** – **ѣко**, **нѣ** – **нѣ** – **нѣ** и др.).

⁷ Номер леммы по порядку в перечне АЕ; номера этой леммы в других перечнях не указываются.

и значительно отличаться. Часть лемм отсутствует только в ОЕ, часть – только в ПЕ, часть – в обоих списках из 300 лемм.⁸ Приведем примеры этих отличий:

– лемма АЕ и ПЕ – в перечне ОЕ лемма отсутствует:⁹ 65 **дѣва**, 66 **нѣ**, 110 **доуша**, 148 **фарнѣн**, 149 **кѣа**, 159 **сѣбѣратн**, 172 **нарнцатн**, 197 **црыкы**, 216 **кѣдѣ**, 229 **слѣдѣ**, 232 **сѣмрьтъ**, 253 **вѣздатн**, 285 **кѣцѣ**, 287 **горѣ**;

– лемма АЕ и ОЕ – в перечне ПЕ лемма отсутствует: 115 **нюден**, 145 **прославнтн**, 150 **блаженѣ**, 163 **жена**, 179 **отроуа**, 194 **лѣто**, 219 **отѣпоустнтн**, 231 **сѣвѣдѣтельство**, 234 **оуготоватн**, 235 **фнлнпѣ**, 237 **вѣзгласнтн**, 246 **плѣтъ**, 252 **воннѣ**, 256 **достоннѣ**, 258 **заповѣдатн**, 260 **нонѣфѣ**, 267 **авраамѣ**, 292 **крѣвь**;

– лемма АЕ – в перечне ОЕ и в ПЕ лемма отсутствует: 84 **кѣтерѣ**, 125 **вѣлнн**, 147 **сѣпаѣнтн**, 152 **нѣсплѣннтн**, 160 **сѣнѣ**, 203 **нродѣ**, 205 **мнмо**, 207 **срѣда**, 208 **трнѣ**, 212 **вѣзвратнтн**, 217 **нарѣцн**, 223 **вѣнтн**, 225 **мало**, 226 **мѣннтн**, 228 **рабѣ**, 236 **вѣзвѣстнтн**, 240 **нѣзгѣнатн**, 241 **напнѣсатн**, 244 **овѣ**, 248 **послѣдѣнѣ**, 251 **блнзѣ**, 254 **вѣзложнтн**, 255 **днѣнтн**, 261 **лнцѣ**, 263 **нѣнавѣдѣтн**, 268 **благѣ**, 270 **дрѣво**, 276 **одрѣ**, 282 **страхѣ**, 284 **оутро**, 288 **занѣ**, 289 **нлннѣ**, 290 **нюда**, 291 **канафа**, 293 **мрѣжа**, 294 **отрокѣ**, 295 **плакатн**, 296 **поклоннтн**, 297 **праздѣннѣ**, 298 **роднтѣль**, 300 **оухѣ**.

Превосходящая по количеству лемм третья группа свидетельствует о том, что большее количество несовпадений существует между АЕ и обеими сопоставляемыми рукописями.

4.3. ОБСУЖДЕНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТОВ 1 И 2

Выборка наиболее частотных словоформ и лемм АЕ позволила установить их перечень, абсолютное количество каждой из них и место в списке, сортированном по частотности, а наблюдение за

⁸ Из примеров исключены леммы, ошибочно определенные автоматическим морфологическим анализатором.

⁹ Лемма отсутствует в перечне 300 наиболее частотных лемм соответствующей рукописи.

соответствиями между тремя перечнями – как их существенную близость по трем этим параметрам, так и отличия.

В то же время использование для отбора и анализа метода, учитывающего только количество форм и лемм, дает самое общее представление о частотности единиц и о количестве конкретной единицы в АЕ и в сопоставляемых рукописях, но не учитывает наличие единицы за пределами построенных перечней, не позволяет оценить случайность и закономерность совпадений или различий между ними.

Например, наличие в АЕ лемм третьей группы, отсутствующих в перечне 300 двух других рукописей (**ѡтѣръъ**, **вѣлнн**, **сѣпастн** и др.), свидетельствует лишь о том, что в перечнях ОЕ и ПЕ в числе первых 300-х наиболее частотных их нет, и не позволяет ответить на вопросы: имеются ли эти слова в двух других рукописях, а если есть, то насколько часто они встречаются, и является ли их отсутствие в первых 300-х случайностью или отражает существенное отличие русских списков от старославянского.¹⁰

Понятно, что для ответа на эти вопросы должен быть использован весь объем лингвистических единиц в рукописях, при этом при сопоставлении выборок должны учитываться все параметры, дифференцирующие сопоставляемые перечни: наличие / отсутствие анализируемой единицы, ее количественная характеристика и место в ранжированном массиве. Этим критериям удовлетворяют статистические методы.

5. СТАТИСТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ КАК ПРЕДМЕТ АНАЛИЗА

5.1. СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ

Для выявления в АЕ лингвистических единиц, которые являются характерными для этой рукописи, могут быть использованы статистические методы их сопоставления с контрастными подкорпусами, количественные характеристики слов в которых могут быть приняты за среднестатистические. В следующих двух экспериментах в качестве контрастных подкорпусов использованы два русских списка и подкорпус, в который включена большая часть разножанровых рукописей XI–XV веков корпуса «Манускрипт».

¹⁰ Слово **ѡтѣръъ**, например, используется и в ОЕ (17 раз), и в ПЕ (13 раз).

5.1.1. СТАТИСТИЧЕСКАЯ МЕРА LOG-LIKELIHOOD

Мера Log-Likelihood (коэффициент правдоподобия, показатель сходства) является одной из часто используемых для сравнения частоты употребления анализируемой единицы с частотой ее употребления в контрастном подкорпусе:

$$LL = 2 \left(a \ln \left(\frac{a}{a+b} \right) + b \ln \left(\frac{b}{a+b} \right) \right), \text{ где}$$

a – абсолютное количество анализируемой словоформы/леммы в анализируемом документе,

b – абсолютное количество анализируемой единицы в контрастном подкорпусе,

c – объем анализируемого документа,

d – объем контрастного подкорпуса.¹¹

5.1.2. СТАТИСТИЧЕСКАЯ МЕРА TF*ICTF

Мера TF*ICTF (term frequency – inverse collection term-frequency)¹² является одним из многочисленных вариантов статистической меры TF*IDF (term frequency – inverse document frequency)¹³ и позволяет, в отличие от последней, сравнить количество анализируемой единицы не с ее наличием / отсутствием в документах контрастного подкорпуса, а с количеством соответствующей единицы в последнем:

$$TF*ICTF = \frac{f_d}{F_d} * \log \frac{F_D}{f_D}, \text{ где}$$

f_d – количество анализируемых словоформ/лемм (term) в документе,

F_d – количество всех словоформ/лемм в анализируемом документе,

F_D – общее количество словоформ/лемм контрастном подкорпусе,

f_D – количество анализируемых слов/лемм контрастном подкорпусе.

¹¹ См., например, RAYSON–GARSIDE 2000: 3; Ляшевская–Шапов 2011: 8–9.

¹² См., например, работы KWOK 1995; ROELLEKE–WANG 2006; WU ET AL. 2008: 17.

¹³ См., например, работы SPARCK 1972; SALTON–YANG 1973; ROBERTSON 2004; ROELLEKE 2013.

5.1.3. СТАТИСТИЧЕСКАЯ МЕРА WEIRDNESS

Мера Weirdness («странность») также используется для извлечения из анализируемого документа лингвистических единиц, контрастирующих в количественном отношении с единицами контрастного подкорпуса:

$$Weirdness_w = \frac{W_s/T_s}{W_g/T_g}, \text{ где}$$

W_s – частотность единицы в анализируемом документе,
 T_s – объем анализируемого документа,
 W_g – частотность анализируемой единицы в контрастном подкорпусе,
 T_g – объем контрастного подкорпуса.¹⁴

5.2. ЭКСПЕРИМЕНТ 3. СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫЕ ЛЕММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ НА ФОНЕ РУССКИХ ЕВАНГЕЛЬСКИХ СПИСКОВ

Для извлечения статистически значимых слов из АЕ количество каждого из них с помощью модуля статистики было сопоставлено с частотами соответствующих лемм двух русских списков и построены перечни, сортированные по значению статистических мер Log-Likelihood, TF*ICTF и Weirdness (первые 30 позиций см. в приложении 5).¹⁵

Перечни хорошо демонстрируют различную оценку мерами значимости лемм Ассеманиева Евангелия. Так, например, мера TF*ICTF присвоила наибольшие значения очень частотным леммам (**н**, **сь**, **сьн**, **въ**, **нжѣ**, **вьсь** и др.), мера Weirdness – редким, таким, количество которых больше, чем в двух русских списках (например, **БЛАГОДѢТЬ**: АЕ – 22, ОЕ+ПЕ – 2, **РАЗДѢРАТН**: АЕ – 8, ОЕ+ПЕ – 1 и т. д.), а мера Log-Likelihood – выделила как частотные, так и единичные, в обоих случаях – на фоне сначала более частотных, затем – и менее частотных (например, **сь**: АЕ – 7949, ОЕ+ПЕ – 4960, **ѣкъ**: АЕ – 1, ОЕ+ПЕ – 3281 и др.).

¹⁴ См., например, Анмад et al. 1999; Клышинский–Кочеткова 2014: 368.

¹⁵ Из перечней удалены явные ошибки автоматической лемматизации, например, **внтн** в соответствии с местоимением **вн** / **вѣ** текста. Очень большое абсолютное количество некоторых лемм (например, **н** 33198) связано с суммированием результатов автоматической лемматизации и союза **н**, и форм местоимения **н**, которые приводятся и к лемме союза **н**, и к лемме местоимения **н**.

5.3. ЭКСПЕРИМЕНТ 4. СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫЕ ЛЕММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ НА ФОНЕ РАЗНОЖАНРОВЫХ РУКОПИСЕЙ

Аналогичный перечень для АЕ был получен с использованием в качестве контрастного подкорпуса большей части корпуса «Манускрипт». Результат показан в приложении 6. Так же, как в предыдущем эксперименте, мерой TF*ICTF были извлечены максимально частотные служебные (**н, съ, сън, въ** и др.) и знаменательные (**рѣцн, бѣитн, датн, мнрѣ, нсочѣ** и др.) слова, мерой LL – и частотные (**н, съ, нжѣ, въ, рѣцн, нжѣ, въ** и др.), и редкие (**накъ, зѣмла, бѣлнкѣ, бѣра, славитн, молнтн, кѣназѣ, въпнтн** и др.), мерой Weirdness – редкие и единичные (**мѣтатн, нтерѣн, одѣяннк, благодѣитн, назарѣтѣ, съпрнатн, сѣребролюбѣцѣ, трнфонѣ** и др.).

5.4. ОБСУЖДЕНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТОВ 3 И 4. СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫЕ ЛЕММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

В связи с различными алгоритмами вычисления значений, используемыми в примененных статистических мерах, результаты существенно различаются: а) не совпадает количество лемм, например, в пределах 30, 100 или 300, имеющих максимальное значение в соответствии с мерами, и б) не совпадает их следование в перечнях.

Так, при сопоставлении с двумя русскими списками из первых 30-ти лемм АЕ, ранжированных по значению меры Log-Likelihood, 20 лемм совпадает с леммами, попавшими в список из 300 в соответствии с мерой TF*ICTF, и 10 – с леммами из 300 в соответствии с мерой Weirdness (см. приложение 7); для первых 100 лемм соответствия – 55 и 25, для первых 200 – 87 и 61, для первых 300 – 109 и 92.

При сопоставлении с полным корпусом из первых 30-ти лемм АЕ 22 леммы совпадают с леммами, попавшими в список из 300 в соответствии с мерой TF*ICTF, и 9 – с леммами из 300 в соответствии с мерой Weirdness (см. приложение 8), для для первых 100 лемм соответствия – 66 и 20, для первых 200 – 110 и 35, для первых 300 – 138 и 40.

Одним из способов ранжирования лемм для учета рангов нескольких статистических мер является нахождение среднего суммы рангов нескольких перечней, полученных с помощью различных

статистических мер¹⁶ (результаты вычислений для эксперимента 3 представлены в Приложении 9). Сортировка лемм по средним значениям позволяет увидеть, что первые 18 позиций при сравнении АЕ с русскими списками во всех трех случаях идентичны. В связи с тем, что перечень, полученный на основе меры Weiridness, отличается по составу лемм, конец списка на его основе отличается и в данном случае.

Таким образом, результаты статистического эксперимента 3 показывают, что леммами, отличающимися АЕ от русских списков, являются: **сь, тън, сѧ, срѣда, ктеръ, нсоусъ, вѣлнн, бон, плакатн, вълнтн, шоун, днвнтн, трнк, мнмо, ѿ, ѣстн, рѣшатн, мартъ** и некоторые другие.

Иная ситуация сложилась в эксперименте 4. Главное отличие результатов – минимальное совпадение перечня, полученного на основе меры Weiridness, от двух других. Причина – присвоение ею наибольшего значения редким, единичным леммам. В связи с этим нахождение среднего суммы рангов целесообразно в отношении и двух перечней (LL и TF*ICTF), и трех. Результат можно увидеть в приложении 10.

Первые 30 лемм перечней, полученных с помощью мер LL и TF*ICTF полностью совпали (столбцы Перечни LL и TF*ICTF и Ранг 1). В начале списка – наиболее частотные служебные слова и местоимения (**н, сь, сьн, нжѣ, въ, сѧ, мон, тън, азъ, вашъ, прѣдъ, онъ, тъ** и др.), а также несколько знаменательных слов – **рѣцн, нсоусъ, дьнь, бѣитн, пѣра, оуученнкъ, дѣва, срѣда, отроуъ, полъ, датн, ноуднн, глаголатн**.

Если использовать для вычисления среднего ранга три перечня, то результат существенно меняется (столбцы Перечень LL, Ранг 2 и далее). Большой ранг получают достаточно частотные знаменательные слова (**нсоусъ, ноуднн, срѣда, голѣнь, рѣшатн, шоун, рѣцн** и др.) и некоторые местоимения, присутствующие во всех трех списках (**тън, ктеръ, сь, сьн, нжѣ** и др.), а также редкие леммы, выделенные мерой Weiridness на фоне контрастного корпуса (**назарѣтъ, монѧ, славнн, кърнлъ, прнгласнтн,**

¹⁶ При суммировании рангов леммам, имеющим позицию ниже 300-й, присвоено значение 301.

мѣтатн, одѣяннѣ, капернаоумъ и нек. др.). И те, и другие, будучи статистически значимыми в соответствии с разными мерами, следует считать словами, характеризующими собственно рукопись АЕ.

Леммы, которые встречаются в первых 30-ти всех или в большей части перечней: **дѣнь, отроуъ, ноуднн, пѣра, оуѣннѣ, дѣва, пнлатъ, прѣдъ.**

Особо следует перечислить те леммы знаменательных слов, которые вошли в первые три десятка слов всех 8-ми или большинства только что проанализированных перечней.¹⁷ Это **нсоусъ, срѣда, ктеръ, рѣшатн, шоун, назарѣтъ, мнмо, ѡстн.** Эти леммы, безусловно, можно считать максимально статистически значимыми для АЕ.

6. ДВУКОМПОНЕНТНЫЕ СОЧЕТАНИЯ

Одним из часто применяемых способов обнаружения особенностей документа является исследование его сочетаний. Данными для количественно-статистического анализа сочетаний являются в первую очередь *n*-граммы – последовательности из *n*-компонентов (двух, трех, реже – более), упорядоченные или по частоте встречаемости, или по значению какой-либо статистической меры. Меры позволяют извлечь из документа или коллекции такие *n*-граммы, которые по своим количественным характеристикам отклоняются от средних, ожидаемых значений.

Для выявления особенностей биграмм АЕ, в том числе на фоне двух русских списков, было проведено несколько экспериментов.

6.1. ЭКСПЕРИМЕНТ 5. НАИБОЛЕЕ ЧАСТОТНЫЕ БИГРАММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

С помощью модуля *n*-грамм из трех рукописей были извлечены по 300 наиболее частотных биграмм, построенных на основе лемм (в приложении 11 приведены начала перечней).¹⁸

¹⁷ Три перечня содержат средние данные, полученные на основе сопоставления АЕ с двумя русскими списками, три – на основе разножанровых рукописей корпуса, два – совпавшие средние данные на основе двух мер.

¹⁸ Биграммы, компоненты которых разделены небуквенными символами, в перечни не включены.

Просмотр перечней позволяет говорить о их аналогичности: наиболее часто в текстах встречаются сочетания служебных слов (**же н** и др.), служебного слова и местоимения (**н н, онъ же** и др.) или служебного и знаменательного слова (**н рѣцн** и др.).

В то же время количество совпадений между перечнями (АЕ и ПЕ – 198, АЕ и ОЕ – 166) и место биграмм в перечнях различаются (как незначительно, например, в начале перечней, так и существенно – в середине и конце списков из 100, 200 или 300 биграмм) (см. приложение 12, в котором приведены ранги биграмм рукописей в отношении рангов биграмм АЕ).

В приложении 13 можно видеть 30 наиболее частотных биграмм на основе лемм только знаменательных слов. В перечни входят сочетания с глаголом **бѣити**, глаголами говорения **рѣцн**, **глаголати**, **отъвѣщати**, существительными **господь**, **сынъ** и некоторыми другими часто используемыми в Евангелиях словами. Различия между перечнями также заключаются в различном количестве совпадающих биграмм и в ранге конкретной биграмм в каждом из списков (см. приложение 14).

6.2. ЭКСПЕРИМЕНТ 6. СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫЕ БИГРАММЫ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

Более эффективным для выявления особенных для документа n-грамм является использование статистических методов, в которых учитывается не только количество конкретных сочетаний, но и частота употребления каждого из их компонентов и общее количество n-грамм в документе. Статистические методы позволяют извлечь, например, редкие (уникальные), симметричные, частотные и некоторые другие типы сочетаний.

Для сопоставления АЕ с русскими списками были подготовлены выборки из 300 биграмм на основе статистической меры T-score. Как известно, наибольшие значения мера присваивает типичным для документа сочетаниям – частотным устойчивым оборотам, формулам, клише, многокомпонентным служебным словам и считается наиболее эффективной для выделения статистически значимых n-грамм, претендующих на статус устойчивых (EVERT; Кочеткова 2013; Ягунова–Пивоварова 2013):

$$T - score = \frac{F(w_1, w_2) - \frac{F(w_1) \times F(w_2)}{N}}{\sqrt{F(w_1, w_2)}}, \text{ где}$$

$F(w_1)$ – частота первого компонента,

$F(w_2)$ – частота второго компонента,

$F(w_1, w_2)$ – частота сочетания $w_1 w_2$,

N – общее число биграмм в корпусе.

Первые 30 биграмм на основе лемм, имеющие наибольшие значения в соответствии с мерой T-score, приведены в приложении 15. Существенными отличиями приведенного в приложении перечня от перечня наиболее частотных биграмм являются:

1) отсутствие сочетаний с союзом-местоимением **н**,

2) наличие:

а) атрибутивных сочетаний: **ОТЬЦЬ МОН, ВЬСЬ МНРЪ, ГОСПОДЬ СВОН, НМА МОН, ПРНТЪА СЪН, СВОН ОУЧЕННКЪ, ОУЧЕННКЪ СВОН,**

б) предложно-падежных сочетаний: **ВЪ ДОМЪ, НА НЕБО, ВЪ НМА, ПО СРЪДА, КЪ ТОМОУ, ВЪ СЛЪДЪ,**

в) сочетаний с частицей *же*: **ОНЪ ЖЕ, НСОУСЪ ЖЕ, РЕЦН ЖЕ, КГДА ЖЕ,** а также – **ЖЕ РЕЦН, ЖЕ РОДНТН, ЖЕ НСОУСЪ,**

г) предикативных сочетаний: **РЕЦН ГОСПОДЬ, АЗЪ БЫТН, НЖЕ БЫТН, КЪТО БЫТН, ТЪН БЫТН,**

д) глагольных конструкций разных моделей: **ГЛАГОЛАТН Н, ПРННТН КЪ, ПОСЪЛАТН АЗЪ,**

е) сочетаний с частицей *бо*: **БО БЫТН,**

ж) конструкция с *ся* + *послелог*: **СА РАДН.**

Сопоставления с аналогичными списками ОЕ и ПЕ позволяет говорить и о значительной схожести перечней как по типу сочетаний, так и совпадению конкретных биграмм, и о различиях между ними, ср., например, в ОЕ:

а) атрибутивные сочетания: **ВРЪМА ОНО, ОУЧЕННКЪ СВОН, ОТЬЦЬ МОН, ЖНВОТЪ ВЪУЫНЪ, НМА МОН, ВЬСЬ МНРЪ,**

б) предложно-падежные сочетания: **ВЪ ВРЪМА, ОТЪ НОАНЪ, ОТЪ ЛОУКА, ВЪ ДОМЪ, ОТЪ МАТФЕЯ, НА НЕБО, НА ЗЕМЛА, ОТЪ МАРКЪ, ВЪ НМА,**

- в) сочетания с частицей *же*: **онъ же, рѣши же, отъвѣщати же**, а также – **же рѣши**,
г) предикативные сочетания: **азъ быти, тъ быти**,
д) глагольные конструкции разных моделей: **посълати азъ, прннѣти къ, вѣровати въ**,
е) сочетания с частицей *бо*: [отсутствуют]
ж) конструкция с *ся* + *послелог*: **сѣ радн**;
но и:
з) конструкции с *не*: **не мощи, не вѣдѣти, ни кѣто же не**,
и) именная конструкция с предлогом: **не дннъ отъ**,
к) конструкция с союзом *аще*: **аще кѣто** и нек. др.

6.3. ОБСУЖДЕНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТОВ 5 И 6. СТАТУС СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫХ ЛЕММ АССЕМАНЬЕВА ЕВАНГЕЛИЯ

Если первые 10, 20, 30 и далее биграмм АЕ, имеющих наибольшее значение T-score, можно считать претендентами на статус устойчивых, то сам выделенный перечень биграмм (его состав и порядок следования сочетаний в нем) может рассматриваться в качестве характерной, индивидуальной особенности конкретной рукописи только после сопоставительного анализа с другими аналогичными перечнями. Понятно также, что подобное сравнение и установление степени аналогичности (похожести, близости, тесноты) больших перечней друг другу с помощью визуального их сопоставления невозможно, а небольших, скорее всего, будет недостоверно в силу большой вероятности случайностей в составе и распределении биграмм.¹⁹

7. КОРРЕЛЯЦИОННЫЙ АНАЛИЗ

Для установления степени близости (тесноты) перечней, имеющих количественные характеристики элементов, могут быть использованы статистические методы, в частности, корреляционный анализ, который на основании анализа соответствия изменений количественных значений соответствующих друг другу элементов в массивах данных

¹⁹ Так, например, сложно судить о случайности или неслучайности явно большей похожести 10-ти первых биграмм перечней АЕ и ПЕ, чем АЕ и ОЕ (см., например, приложение 15).

позволяет выявить степень тесноты (близости, аналогичности) этих массивов. Для решения подобных задач часто применяются ранговая статистика г-Спирмена и линейная статистика г-Пирсона.

Коэффициент ранговой корреляции г-Спирмена:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (v_i - w_i)^2}{N(N^2 - 1)}, \text{ где}$$

v_i – ранги элементов первого массива,

w_i – ранги элементов второго массива,

N – количество элементов в массиве [ФЕРСТЕР–РЕНЦ 1983: 160–163].

Эта непараметрическая статистика используется для анализа рядов, включающих порядковые переменные, например ранги.

Коэффициент линейной корреляции г-Пирсона:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}) * (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 * \sum (y_i - \bar{y})^2}}$$

$$= \frac{n * \sum (x_i * y_i) - (\sum x_i * \sum y_i)}{\sqrt{[n * \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2] * [n * \sum y_i^2 - (\sum y_i)^2]}}, \text{ где}$$

x_i – значения, принимаемые переменной X ,

y_i – значения, принимаемые переменной Y ,

$\bar{x}$ – средняя по X ,

$\bar{y}$ – средняя по Y (ФЕРСТЕР–РЕНЦ 1983: 160–163).

Эта параметрическая статистика используется для анализа интервальных переменных, например числовых значений сопоставляемых массивов данных.

7.1. ЭКСПЕРИМЕНТ 7. РАНГОВАЯ КОРРЕЛЯЦИЯ НАИБОЛЕЕ ЧАСТОТНЫХ БИГРАММ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ И ДВУХ РУССКИХ СПИСКОВ

Для сопоставления данных, полученных в экспериментах 5 и 6, с помощью статистики г-Спирмена и статистики г-Пирсона в программе Statistica были найдены коэффициенты корреляции перечней из 300 биграмм на основе лемм для пар рукописей АЕ – ОЕ и АЕ – ПЕ, а также пары ОЕ – ПЕ.

Покажем результаты.

Коэффициенты ранговой корреляции перечней, построенных на основе частотности биграмм:

Рукописи	N ²⁰	r-Спирмена	p-value
АЕ – ОЕ	166	0,705072	0,000000
АЕ – ПЕ	198	0,807727	0,000000
ОЕ – ПЕ	188	0,767404	0,000000

Коэффициенты ранговой корреляции перечней, построенных на основе частотности биграмм (без незначительных слов):

Рукописи	N	r-Спирмена	p-value
АЕ – ОЕ	120	0,625717	0,000000
АЕ – ПЕ	128	0,686258	0,000000
ОЕ – ПЕ	135	0,571183	0,000000

Значения коэффициентов пар АЕ – ОЕ и АЕ – ПЕ находятся в условных диапазонах, которые свидетельствуют о *заметной* (0,5–0,7) и *высокой* (0,7–0,9) тесноте корреляционной связи по шкале Чеддока. Коэффициент p-value значительно меньше значения 0,05, что свидетельствует о максимально высокой значимости полученных коэффициентов.

7.2. ЭКСПЕРИМЕНТ 8. ЛИНЕЙНАЯ КОРРЕЛЯЦИЯ СТАТИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫХ БИГРАММ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ И ДВУХ РУССКИХ СПИСКОВ

Коэффициенты линейной корреляции перечней, построенных на основе значений биграмм в соответствии с мерой T-score:

Рукописи	N	r-Пирсона	p-value
АЕ – ОЕ	119	0,637235	0,000000
АЕ – ПЕ	137	0,764936	0,000000
ОЕ – ПЕ	134	0,778027	0,000000

Наибольший коэффициент имеет соотношение перечней из двух русских списков (3-я строка таблицы). Из двух пар АЕ – ОЕ и АЕ – ПЕ наибольший коэффициент имеет пара АЕ – ПЕ (2-я строка).

²⁰ Количество совпадающих биграмм в перечнях из 300 единиц.

Коэффициенты линейной корреляции перечней, построенных на основе значений биграмм в соответствии с мерой T-score (без незначительных слов):

Рукописи	N	r-Пирсона	p-value
АЕ – ОЕ	101	0,445777	0,000139
АЕ – ПЕ	105	0,872804	0,000000
ОЕ – ПЕ	111	0,546788	0,000000

Коэффициент корреляции АЕ – ПЕ в два раза выше, чем коэффициент АЕ – ОЕ (строки 1 и 2). Значение коэффициента между ОЕ и ПЕ ближе коэффициенту между АЕ и ОЕ, чем к АЕ и ПЕ.

7.3. ОБСУЖДЕНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТОВ 7 И 8. СТАТИСТИЧЕСКАЯ БЛИЗОСТЬ БИГРАММ АССЕМАНИЕВА ЕВАНГЕЛИЯ БИГРАММАМ ДВУХ РУССКИХ СПИСКОВ

Сопоставление биграмм АЕ с биграммами русских евангельских списков (записи 1 и 2 каждой из таблиц) показывает большую близость АЕ рукописи ПЕ: корреляционные коэффициенты перечней, полученные и на основе рангов биграмм, и на основе статистических значений, выше, чем корреляционные коэффициенты АЕ и ОЕ. В трех случаях корреляция АЕ и ПЕ считается высокой (коэффициенты $> 0,7$), в одном – заметной ($< 0,7$). Во всех случаях корреляция между АЕ и ОЕ ниже и считается высокой в одном случае ($> 0,7$), заметной – в двух ($< 0,7$) и в одном – умеренной ($< 0,5$). Несмотря на то, что перечни рукописей существенно различаются по составу, количество совпадающих биграмм, на основе которых был осуществлен анализ, достаточно для значимости коэффициентов, о чем свидетельствует значение p-value.

В третьей строке таблиц для сравнения приведены коэффициенты тесноты для ОЕ и ПЕ. Этот коэффициент может быть ниже двух других, выше и иметь промежуточное значение. Важно отметить, что при этом коэффициент корреляции для пары АЕ – ПЕ в трех случаях выше, чем для пары ОЕ – ПЕ, в одном – несколько ниже последней, что свидетельствует о большей статистической близости АЕ и ПЕ, чем двух русских списков друг другу.

При рассмотрении таблиц легко заметить, что в ряде случаев более высокие коэффициенты получены для перечней с бóльшим количеством совпадений (значение N в таблицах 1, 2, 3). Если это так, то наши наблюдения о большей близости АЕ и ПЕ должны быть отвергнуты.

В эксперименте 8 для проверки существования прямой связи между величиной N и коэффициентом корреляции были подготовлены выборки биграмм 300 биграмм на основе лемм без учета незначительных слов с наибольшими значениями в соответствии с мерой T-score (см. приложение 16). Затем значения идентичных биграмм перечней были сопоставлены с помощью статистики r-Пирсона.

Этот эксперимент позволил сделать вывод, что соответствие между количеством сопоставленных биграмм в перечнях и коэффициентом корреляции отсутствует.

Результаты корреляционного анализа позволяют говорить о высокой степени тесноты между перечнями биграмм АЕ, извлеченных различными методами, и перечнями ПЕ и о меньшей или существенно меньшей – между АЕ и ОЕ. Одновременно данные показывают заметную или высокую тесноту перечней биграмм двух русских списков, но в трех экспериментах из четырех – несколько более слабую, чем между АЕ и ПЕ.

8. ВЫВОДЫ

Сопоставление наиболее частотных текстовых форм и лемм АЕ с двумя русскими списками позволяет сделать вывод как о близости перечней – наиболее частотными являются одни и те же формы и леммы, так и о существенном различии – в АЕ около трети лемм из списка 300 наиболее частотных не совпадает с ОЕ и ПЕ (разделы 4.1–4.3).

Использование трех статистических мер (Log-Likelihood, TF*-ICTF и Weirdness) позволило извлечь из АЕ леммы, отличающие эту рукопись от как от русских списков, так и от разножанрового подкорпуса славянских рукописей XI–XIV веков. Сопоставление перечней статистически значимых лемм АЕ, полученных с помощью разных мер, дало возможность найти однокомпонентные единицы, претендующие на статус ключевых: имена собственные **нсоуѣъ**, **ноуднн**, **назарѣтъ**, **моснѣ**, **кѹрнѣ**, **капернаоѹмъ**, **пнлатъ**,

нарицательные **ГОЛѢНЬ, ДѢНЬ, СРѢДА, ОДѢЯННѢ, ПѢРА, ОУЧЕНИКЪ**, глаголы **МѢТАТН, РЕЩН, РѢШАТН, ПРИГЛАСИТН, ЪСТН**, прилагательные **ОТРОУЪ, ШОУН**, местоимения **ТЪН, КТЕРЪ, СЪ, СЪН, НЖЕ** и нек. др. (разделы 5.1–5.4).

Рассмотрение перечней наиболее частотных двукомпонентных сочетаний показало, что их компонентами являются наиболее частотные служебные (**н, же** и др.) и знаменательные (**рещн, глаголатн** и др.) слова. А извлечение из АЕ с помощью статистической меры T-score значимых биграмм позволило установить их типы (атрибутивные, предложно-падежные, предикативные, глагольные сочетания и сочетания с частицами), увидеть близость АЕ русским спискам и предположить, что старославянская рукопись отличается от русских наличием среди статистически значимых биграмм сочетаний с частицей **бо** и отсутствием сочетаний с частицей **не**, союзом **аще** и некоторых других, а также предположить, что перечень статистически значимых биграмм на основе лемм АЕ более близок перечню ПЕ, чем ОЕ (разделы 6.1–6.3).

Анализ степени корреляции с помощью ранговой статистики г-Спирмена и линейной статистики г-Пирсона между рядами наиболее частотных биграмм и биграмм, имеющих наибольшее значение T-score, АЕ и двух русских списках позволили доказать наличие более высокой степени близости (тесноты) перечней биграмм АЕ и ПЕ, чем АЕ и ОЕ (разделы 7.1–7.2).

Отвечая на поставленный в начале работы вопрос: какой из факторов – время создания, редакция, извод, тип – в первую очередь определяют лингвистические особенности евангельских рукописей в начальный период их бытования, на основании бóльшей близости статистических характеристик одно- и двукомпонентных лингвистических единиц АЕ и полноапракасного ПЕ и меньшей – как АЕ и краткоапракасного ОЕ, так и двух русских списков ОЕ и ПЕ можно с большой долей вероятности утверждать, что это в первую очередь редакция текста, во вторую – извод рукописей и/или время их создания и в последнюю – текстологический тип.

Эксперименты по извлечению из Ассеманиева Евангелия и контрастных подкорпусов уни- и биграмм и анализ результатов их количественных и статистических измерений позволяет говорить об эффективности применения количественно-статистических

методов к средневековым славянским кодексам. При этом важным является соблюдение нескольких необходимых для этого условий: применение автоматических средств различной унификации (нормализации) текстовых форм и минимизация неунифицированных (ненормализованных) вариантов, использование контрастных однокорпусов / разнотекстовых, одновременных / разнотекстовых подкорпусов не только для анализа отдельных кодексов, но и для исследования их частей, а также использование различных методов статистического анализа и поиск наиболее эффективных для решения лингвостатистических задач.

ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА И ПРОГРАММЫ

Автоматический морфологический анализатор: «Манускрипт». <<http://manuscripts.ru/apex/f?p=104:LOGIN:3304864093045:::>> (10. 10. 2018)

Модуль статистики: «Манускрипт». <<http://manuscripts.ru/mns/!cred2.stat>> (10. 10. 2018)

Модуль n-грамм: «Манускрипт». <http://manuscripts.ru/mns/cred_ngr.stat> (10. 10. 2018)

Microsoft Excel 2016: Microsoft Office. <<https://products.office.com/ru-ru/excel>> (10. 10. 2018)

Statistica 13: StatSoft Russia. <<http://statsoft.ru/>> (10. 10. 2018)

Источники

Евангелие апракос («Ассеманиево Евангелие» или «Ватиканское Евангелие»). Ватиканская (Апостолическая) библиотека, Slav. 3 Glag., X/XI в., 158 л. [Электронное издание]. Портал «Манускрипт». <http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=56673793> (10. 10. 2018). – Codex Assemanius. Vat. Slav. 3 [Электронное издание]. DIGIVATLIB. Biblioteca Apostolica Vaticana. <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.3> (10. 10. 2018)

Евангелие апракос краткий («Остромирово Евангелие»). РНБ, Ф. п. I. 5., 1056–1057 гг., 294 л. [Электронное издание]. Портал «Манускрипт». <http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=40921436> (10. 10. 2018). – Остромирово Евангелие [Электронное издание]. Российская национальная библиотека. <http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Ostromir_Gospel/> (10. 10. 2018)

Евангелие апракос полный («Пантелеймоново Евангелие»). РНБ, Соф. 1, XII–XIII в., 224 л. [Электронное издание]. Портал «Манускрипт». <http://manuscripts.ru/mns/portal.main?p1=21&p_lid=1> (10. 10. 2018)

ЛИТЕРАТУРА

- Азарова, И. В., Е. Л. Алексеева, Д. М. Миронова. «Кластеризация рукописей на базе совпадения разночтений как основа публикации славянской традиции.» М. В. Хохлова (отв. ред.). *Материалы XLIII междунар. филол. конф.: секция прикладной и математической лингвистики*, 11–15 марта 2014 г. Санкт-Петербург: Филол. фак. СПбГУ, 2014, 10–22.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999, 256 с.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. – Е. Л. Кузнецова. «ЭВМ и проблемы текстологии древнеславянских текстов.» *Лингвистические задачи и обработка данных на ЭВМ*. Москва: ИРЯ АН СССР, 1987, 111–121.
- БАРАНОВ, В. А. «Модуль n-грамм исторического корпуса „Манускрипт“: структурные и лингвистические параметры.» К. Р. Галиуллин, Е. А. Горобец, Г. А. Николаев (общ. ред.). *Научное наследие В. А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы: тр. и матер. междунар. конф.* (Казань, 31 окт. – 3 нояб. 2016 г.), т. 1. Казань: Издательство Казанского университета, 2016, 50–61.
- БАРАНОВ, В. А. «Создание и использование исторических корпусов славянских письменных памятников [Электронный ресурс].» ОБЩЕЖИТИЕ: *The World Wide Web portal for the study of Cyrillic and Glagolitic manuscripts and early printed books*. The Special Commission on the Computer-Supported Processing of Mediaeval Slavonic Manuscripts and Early Printed Books to the International Committee of Slavists; Ralph Cleminson. <<http://www.obshtezhitie.net/mks/Baranov.pdf>> (30. 10. 2018)
- БАРАНОВ, В. А. – С. В. Дубовцев. «Модуль статистики информационно-аналитической системы «Манускрипт»: функции и демонстрация данных.» В. А. Баранов, А. Г. Варфоломеев (отв. ред.). *Информационные технологии и письменное наследие [Текст]*. Материалы IV междунар. науч. конф. (Петрозаводск, 3–8 сентября 2012 г.). Петрозаводск–Ижевск, 2012, 23–26.
- ВОСКРЕСЕНСКИЙ, Г. А. *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.* Москва: Университетская типография, 1896, 304 с.
- ГОРИНА, Н. Л. «Опыт оценки текстологической значимости разночтений.» *Труды Отдела древнерусской литературы* 49 (1996): 223–338.
- ЖУКОВСКАЯ, Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука, 1976, 368 с.
- КЛЫШИНСКИЙ, Э. С. – Н. А. Кочеткова. «Метод извлечения технических терминов с использованием меры странности.» Новые информационные технологии в автоматизированных системах, № 17 (2014): 365–370. <https://elibrary.ru/download/elibrary_21527004_14693581.pdf> (12. 10. 2018)
- КОЧЕТКОВА, Н. А. «Статистические языковые методы. Коллокации и коллигации.» *Новые информационные технологии в автоматизированных системах*, № 16 (2013): 301–305. <<http://cyberleninka.ru/article/n/statisticheskie-yazykovye-metodykollokatsii-i-kolligatsii>> (10. 10. 2018)

- Ляшевская, О. Н. – Шаров С. А. *Новый частотный словарь русской лексики* [Электронный ресурс]. Москва, 2008–2011. <<http://dict.ruslang.ru/freq.php?>> (12. 10. 2018). – Электронная версия издания: О. Н. Ляшевская – С. А. Шаров. *Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка)*. Москва: Азбуковник, 2009.
- Миронова, Д. М. *Автоматизированная классификация древних рукописей. На материале 525 списков славянского Евангелия от Матфея XI–XVI вв.* Диссертация канд. филол. наук: спец. 10. 02. 21. – Прикладная и математическая лингвистика. Санкт-Петербург, 2018, 315 с.
- ФЕРСТЕР, Э. – Б. Рёнц. *Методы корреляционного и регрессионного анализа. Руководство для экономистов*. В. М. Иванова (перев. и предисл.). Москва: Финансы и статистика, 1983, 304 с.
- Ягунова, Е. В. – Л. М. Пивоварова. «От коллокаций к конструкциям.» С. С. Сай (отв. ред.). *Русский язык: конструкционные и лексико-семантические подходы. Труды Института лингвистических исследований РАН*. 2013. <URL: <https://bit.ly/2OWkAmC>> (06. 10. 2018)
- AHMAD, K., L. Gillam, L. Tostevin. 1999. «University of surrey participation in TREC8: weirdness indexing for logical document extrapolation and retrieval (WILDER).» *Proc. 8th Text Retrieval Conference TREC*. Gaithersburg, USA, 717–724.
- BARANOV, Victor A. – Roman M. Gnutikov. «The statistic module of the historical corpus „Manuscript“.» Victor Baranov, Patricia Engel, Jorgen Fuchsbauer, Heinz Miklas (eds). *El'Manuscript 2018. 7th International Conference on Textual Heritage and Information Technologies: Abstracts, Participants, Programme* (Vienna and Krems, Austria. 14–18 September 2018). Vienna: Verlag Holzhausen – Scientific Publishing, 2018, 11.
- EVERT, S. *Association Measures. Computational Approaches to Collocations. Section 4.3.* <<http://collocations.de/AM/index.html>> (accessed 15. 10. 2018)
- KWOK, K. L. «A network approach to probabilistic information retrieval.» *ACM Transactions on Information Systems*, Vol. 13. No. 3 (1995): 324–353.
- RAYSON, Paul – Roger Garside. «Comparing corpora using frequency profiling.» *Proceedings of the Comparing Corpora Workshop at ACL 2000*. Hong Kong, 2000, 1–6. <http://ucrel.lancs.ac.uk/people/paul/publications/rg_acl2000.pdf> (12. 10. 2018)
- ROBERTSON, S. «Understanding inverse document frequency: on theoretical arguments for idf.» *Journal of Documentation*, No. 60 (2004): 503–520. <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.438.2284&rep=rep1&type=pdf>> (12. 10. 2018)
- ROELLEKE, T. *Information Retrieval Models: Foundations and Relationships, In Synthesis Lectures on Information Concepts, Retrieval, and Services*, Vol. 5, No. 3 (July 2013): 1–163. <<https://www.morganclaypool.com/doi/abs/10.2200/S00494ED-1V01Y201304ICR027>> (12. 10. 2018)
- ROELLEKE, T. – J. Wang. «A parallel derivation of probabilistic information retrieval models.» S. Dumais et al. (eds). *Proceedings of the 29th Annual ACM SIGIR*

- Conference on Research and Development in Information Retrieval*. Seattle, WA, August, 2006. New York: ACM, 2006, 107–114.
- SALTON, G. – C. S. Yang. «On the specification of term values in automatic indexing.» *Journal of Documentation*, Vol. 29 (1973): 351–372.
- SPARCK, Jones, K. «A statistical interpretation of term specificity and its application in retrieval.» *Journal of Documentation*, Vol. 28 (1972): 11–21.
- WU, H. C., R. W. P. Luk, K. F. Wong, K. L. Kwok. «Interpreting TF-IDF Term Weights as Making Relevance Decisions.» *ACM Transactions on Information Systems*, Vol. 26, No. 3, Article 13 (2008). <https://www.scss.tcd.ie/khurshid.ahmad/Research/Sentiments/tfidf_relevance.pdf> (12. 10. 2018)

Viktor A. Baranov

STATISTICAL ANALYSIS OF ONE- AND TWO-COMPONENT
LINGUISTIC UNITS IN THE CODEX ASSEMANIUS

S u m m a r y

The paper presents a quantitative statistical analysis of textual forms, lemmas, and bigrams of the Glagolitic Codex Assemanius dated to the 10th/11th century. It presents the results of a series of experiments aimed at determining the linguostatistical features of the Codex Assemanius – among other things, by comparing it with two Russian books (the Ostromir Gospel, 1056–1057, and the Panteleimon Gospel, 12th century) and the sub-corpora of Slavonic texts included in the historical corpus “Manuscript” (manuscripts.ru), belonging to different genres and dating from the 11th to the 15th centuries.

The statistical tools Log-Likelihood, TF*ICTF, and Weirdness made it possible to extract statistically significant lemmas from the Codex Assemanius: proper and common nouns, verbs, adjectives, pronouns.

By means of T-score measures, typical bigrams were extracted: attributive, sentence, case, predicative, verb syntagms and compounds with specific particles. Based on a comparison of the extracted material with the analogous materials from the Ostromir and Panteleimon Gospels, it was possible to identify similarities between the Codex Assemanius and the Panteleimon Gospel.

The correlation analysis (Spirman's r-correlation and Pearson's linear r-correlation) of the series of the most frequent bigrams, as well as those with the highest T-score, led to the conclusion that the statistical similarity between the Codex Assemanius and the Panteleimon Gospel, a full aprakos, was considerably greater than that between the Codex Assemanius and the Ostromir Gospel, an abbreviated aprakos.

The experiments were conducted in the statistics module and the n-gram corpus “Manuscript” using Microsoft Excel and the Statistica (StatSoft Russia) software.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Первые 30 наиболее частотных словоформ АЕ, ОЕ, ПЕ

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Словоформа	F ²¹	f	Словоформа	F	f	Словоформа	F	f
1	н	3274	0,07563	н	3985	0,07484	н	5512	0,08019
2	вѣ	1010	0,02333	вѣ	1638	0,03076	вѣ	2186	0,03180
3	же	969	0,02239	же	1193	0,02240	же	1813	0,02638
4	са	819	0,01892	не	946	0,01777	не	1370	0,01993
5	не	747	0,01726	отъ	826	0,01551	нако	912	0,01327
6	ѣко	535	0,01236	нако	695	0,01305	ѡ	787	0,01145
7	на	463	0,01070	реѣ	563	0,01057	на	785	0,01142
8	реѣ	414	0,00956	на	552	0,01037	реѣ	734	0,01068
9	емоу	388	0,00896	емоу	507	0,00952	нѣтъ	555	0,00807
10	да	325	0,00751	нго	417	0,00783	да	530	0,00771
11	его	315	0,00728	нѣтъ	403	0,00757	емоу	525	0,00764
12	нѣтъ	284	0,00656	да	395	0,00742	кѣ	523	0,00761
13	ѡ	269	0,00621	кѣ	373	0,00700	нѣ	484	0,00704
14	нѣ	246	0,00568	нѣ	327	0,00614	нго	439	0,00639
15	кѣ	227	0,00524	бамѣ	314	0,00590	нмѣ	428	0,00623
16	бо	211	0,00487	аѣ	287	0,00539	бамѣ	423	0,00615
17	нмѣ	203	0,00469	аѣ	283	0,00531	аѣ	414	0,00602
18	по	202	0,00467	нмѣ	263	0,00494	бо	395	0,00575
19	се	198	0,00457	сѣ	261	0,00490	отъ	377	0,00548
20	бѣ	190	0,00439	бо	253	0,00475	сѣ	361	0,00525
21	о	187	0,00432	се	250	0,00469	нжѣ	322	0,00468
22	бамѣ	177	0,00409	о	240	0,00451	се	317	0,00461
23	а	167	0,00386	нѣ	225	0,00423	аѣ	292	0,00425
24	нжѣ	161	0,00372	нжѣ	221	0,00415	нѣ	287	0,00418
24	отъ	161	0,00372	по	221	0,00415	нѣ	275	0,00400
26	аѣ	152	0,00351	вѣ	217	0,00408	нѣ	274	0,00399
26	глад	152	0,00351	бѣ	213	0,00400	вѣ	269	0,00391
28	сѣ	142	0,00328	глад	203	0,00381	лн	264	0,00384
29	са	141	0,00326	нѣ	199	0,00374	о	262	0,00381
30	нѣ	135	0,00312	глад	192	0,00361	бѣ	255	0,00371

²¹ В приложениях: F – абсолютная частота, f – относительная частота лингвистических единиц.

Приложение 2. Первые 30 наиболее частотных форм
Ассеманиева Евангелия и их ранги в ОЕ и ПЕ

№	Словоформа	Ранг АЕ	Ранг ОЕ	Ранг ПЕ
1	Н	1	1	1
2	БЪ	2	2	2
3	Же	3	3	3
4	СА	4	40	127
5	Не	5	4	4
6	ЫКО	6	6	5
7	НА	7	8	7
8	реуе	8	7	8
9	εΛΟΥ	9	9	11
10	ΔΑ	10	12	10
11	εΓΟ	11	10	14
12	εCΤЪ	12	11	9
13	Θ̄	13	5	6
14	НCЪ	14	14	13
15	КЪ	15	13	12
16	БО	16	20	18
17	НМЪ	17	18	15
18	ΠΟ	18	25	32
19	се	19	21	22
20	БЪ	20	27	30
21	Ο	21	22	29
22	ΒΑΜЪ	22	15	16
23	Α	23	39	33
24	ΙЖе	24	24	21
24	ΟΤЪ	25	5	19
26	ΑΖЪ	26	17	23
26	ΓΛΑ [Ⓡ]	27	28	> 300
28	CЪ	28	19	20
29	СА	29	63	52
30	НЪ	30	29	26

Приложение 3. Первые 30 наиболее частотных лемм АЕ, ОЕ, ПЕ

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Лемма	F	f	Лемма	F	f	Лемма	F	f
1	н	5670	0,13099	н	5683	0,10672	н	9782	0,14232
2	бъ	1169	0,02701	бъ	1629	0,03059	бъити	2202	0,03204
3	же	969	0,02239	бъити	1341	0,02518	бъ	2187	0,03182
4	сѧ	872	0,02014	же	1191	0,02237	же	1815	0,02641
5	бъити	834	0,01927	отъ	957	0,01797	азъ	1116	0,01624
6	азъ	600	0,01386	не	934	0,01754	реци	946	0,01376
7	бѣ	479	0,01107	азъ	875	0,01643	ѧко	940	0,01368
8	реци	478	0,01104	реци	746	0,01401	бѣ	829	0,01206
9	нсоусъ	431	0,00996	ѧко	694	0,01303	глаголати	760	0,01106
10	нже	343	0,00792	на	541	0,01016	нже	703	0,01023
11	да	325	0,00751	бъи	413	0,00776	нсоусъ	593	0,00863
12	глаголати	321	0,00742	сбон	397	0,00746	отъ	585	0,00851
13	къ	302	0,00698	да	393	0,00738	бьсь	579	0,00842
14	сбон	298	0,00688	къ	372	0,00699	бъи	552	0,00803
15	съ	290	0,00670	бьсь	357	0,00670	сбон	549	0,00799
16	бъи	280	0,00647	мон	326	0,00612	къ	537	0,00781
17	бьсь	280	0,00647	сѧ	317	0,00595	да	530	0,00771
18	отъ	253	0,00584	нже	309	0,00580	съ	496	0,00722
19	мон	252	0,00582	аще	286	0,00537	аще	414	0,00602
20	господь	221	0,00511	тъ	286	0,00537	бо	396	0,00576
21	бо	211	0,00487	съ	260	0,00488	тъ	372	0,00541
22	отъць	211	0,00487	бо	253	0,00475	мон	370	0,00538
23	по	202	0,00467	се	249	0,00468	господь	339	0,00493
24	се	198	0,00457	о	237	0,00445	нѧи	321	0,00467
25	о	193	0,00446	ба	222	0,00417	се	317	0,00461
26	аи	178	0,00411	по	221	0,00415	оууеникъ	317	0,00461
27	а	167	0,00386	оууеникъ	219	0,00411	о	314	0,00457
28	тъи	164	0,00379	нѧи	213	0,00400	ба	286	0,00416
29	съинъ	162	0,00374	тъи	213	0,00400	принѧи	285	0,00415
30	оууеникъ	162	0,00374	съинъ	207	0,00389	онъ	279	0,00406

Приложение 4. Первые 30 наиболее частотных
лемм АЕ и их ранги в ОЕ и ПЕ

№	Лемма	Ранг АЕ	Ранг ОЕ	Ранг ПЕ
1	н	1	1	1
2	бъ	2	2	3
3	же	3	4	4
4	сѧ	4	65	53
5	бѣити	5	3	2
6	аѣ	6	7	5
7	на	7	10	8
8	рѣци	8	8	6
9	несоусѣ	9	237	11
10	нже	10	18	10
11	да	11	13	17
12	глаголати	12	64	9
13	къ	13	14	16
14	свон	14	12	15
15	сѣ	15	21	18
16	бѣи	16	11	14
17	вѣсь	17	15	13
18	отѣ	18	5	12
19	мон	19	16	22
20	господѣ	20	63	23
21	бо	21	22	20
22	отѣцѣ	22	49	32
23	по	23	26	42
24	се	24	23	25
25	о	25	24	27
26	ли	26	45	31
27	а	27	47	43
28	тѣи	28	29	33
29	сѣинѣ	29	30	34
30	оученикъ	30	27	26

Приложение 5. Первые 30 лемм Ассеманиева Евангелия,
имеющие наибольшие значения в соответствии со
статистическими мерами Log-Likelihood, TF*ICTF, Weirdness
(контрастный корпус – два русских списка)

№	Лемма	F	LL	Лемма	F	TF*ICTF	Лемма	F	Weirdness
1	съ	7949	8180,9	н	33198	0,206	благодѣтъ	22	34,717
2	н	33198	3856,5	съ	7949	0,125	раздѣратн	8	25,248
3	ѡкъ	1	1790,8	сън	2724	0,039	бон	64	25,248
4	нан	74	603,8	въ	2338	0,033	коло	24	25,248
5	са	1059	476,5	нже	1888	0,030	назарѣтъ	30	15,780
6	бѣгтн	1175	345,9	въсь	1744	0,026	възвѣсѣнтн	10	15,780
7	тън	191	336,2	сбон	1632	0,025	въсѣлатн	10	15,780
8	земла	56	328,1	мон	1418	0,023	въторнцѣю	5	15,780
9	бѣг	396	276,4	са	1059	0,022	поунтн	9	14,202
10	оно	3	268,6	кдннъ	1096	0,019	хоужднн	9	14,202
11	бѣлнкъ	22	243,3	бѣгтн	1175	0,017	шопн	63	14,202
12	мѣннн	421	188,0	рѣшн	1003	0,017	срѣдѣ	17	13,413
13	мѣртвъ	23	182,4	датн	951	0,017	мартъ	42	13,255
14	срѣда	170	177,8	же	969	0,017	плакатн	71	13,181
15	кѣтеръ	109	165,6	на	926	0,017	тън	191	13,104
16	вѣра	7	151,4	тбон	864	0,015	обрѣтѣннн	12	9,468
17	бон	64	136,5	азъ	814	0,014	ѣдѣ	6	9,468
18	плакатн	71	125,3	нѣ	747	0,014	мѣножнцѣю	3	9,468
19	наъ	14	123,8	мнрѣ	718	0,013	кѣтеръ	109	9,298
20	исовъсѣ	431	122,3	тъ	716	0,013	мнмо	51	8,942
21	шопн	63	114,2	да	650	0,013	ннън	14	8,837
22	ннѣтъо	1	113,9	по	606	0,012	нзволнтн	5	7,890
23	грастн	16	113,7	онъ	693	0,012	днвнтн	71	7,228
24	рнза	66	113,4	сѣ	580	0,012	отъврѣстн	11	6,943
25	амннъ	54	111,4	о	579	0,011	овъспѣннн	13	6,838
26	отъ	253	109,7	пѣра	518	0,010	овтъшатн	13	6,838
27	бѣлнн	228	101,0	исовъсѣ	431	0,010	павѣлъ	36	6,683
28	ѣтн	544	98,3	ѣтн	544	0,010	назнамѣноватн	2	6,312
29	мѣногъ	308	97,8	дѣнь	431	0,010	поклоннтн	16	6,312
30	маркъ	7	95,8	дровъгъ	505	0,010	рахнаъ	2	6,312

Приложение 6. Первые 30 лемм Ассеманиева Евангелия, имеющие наибольшие значения в соответствии со статистическими мерами Log-Likelihood, TF*ICTF, Weirdness (контрастный корпус – тексты корпуса)

№	Лемма	F	LL	Лемма	F	TF*ICTF	Лемма	F	Weirdness
1	н	33198	7388,086	н	33198	0,21639	мѣтати	9	263,624
2	съ	7949	2598,905	съ	7949	0,09635	кѣрѣн	9	263,624
3	какъ	1	1459,009	сън	2724	0,04104	одѣяниѣ	10	97,638
4	исоусъ	431	982,621	въ	2338	0,03638	благотворити	8	78,111
5	ти	132	823,807	нже	1888	0,03166	анини	12	78,111
6	рѣши	1003	700,988	свон	1632	0,02621	назаретъ	30	70,300
7	зѣмла	56	543,448	вѣсъ	1744	0,02616	съпримати	2	58,583
8	нан	74	475,150	мон	1418	0,02456	сѣролюбѣць	5	58,583
9	бѣлнкъ	22	457,731	рѣши	1003	0,02091	трифонъ	5	58,583
10	дѣнь	431	399,594	кѣднѣ	1096	0,02041	слабни	20	46,866
11	тѣн	191	399,084	са	1059	0,01976	аполонъ	5	41,845
12	нашь	139	394,127	бѣити	1175	0,01804	наутиса	2	39,055
13	нже	1888	378,295	дати	951	0,01788	крѣпѣн	12	39,055
14	сън	2724	347,655	же	969	0,01784	оповѣстити	9	37,661
15	ноудни	132	329,859	на	926	0,01675	кѣрнѣ	20	33,476
16	сѣда	170	314,433	азъ	814	0,01601	солоунъ	4	33,476
17	кѣрѣ	109	294,922	тѣон	864	0,01504	пѣстоунъ	5	29,292
18	вѣ	2338	275,767	нѣ	747	0,01447	вѣмѣшати	1	29,292
19	дѣба	242	243,061	мнрѣ	718	0,01423	бѣвати	11	28,018
20	оуѣннкъ	328	234,435	онъ	693	0,01406	вѣфѣмъ	7	24,122
21	бѣра	7	234,073	да	650	0,01297	вѣпрошати	2	23,433
22	пѣра	518	229,563	по	606	0,01237	кѣфимѣ	10	22,532
23	слабѣти	7	225,638	тѣ	716	0,01223	кѣвѣстрати	8	22,317
24	молати	17	225,447	исоусъ	431	0,01201	кѣфимни	16	22,317
25	отроуѣ	204	213,468	сѣ	580	0,01197	архитрѣканиѣ	12	21,969
26	кѣназъ	5	201,974	пѣра	518	0,01165	прѣгласити	21	21,211
27	вѣпити	26	198,555	о	579	0,01161	лоукни	24	20,676
28	полъ	204	197,299	ѣати	544	0,01088	оуѣнѣ	12	18,500
29	кѣднѣ	1096	194,062	дѣнь	431	0,01058	асѣрѣ	8	17,358
30	бѣити	1175	186,978	ароуѣ	505	0,01036	моѣ	40	15,941

Приложение 7. Первые 30 лемм Ассеманиева Евангелия, имеющие наибольшее значение в соответствии со статической мерой Log-Likelihood, и их ранги в соответствии с двумя другими мерами (контрастный подкорпус – ОЕ, ПЕ)

№	Лемма	Ранг LL	Ранг TF*ICTF	Ранг Weirdness
1	сь	1	2	31
2	н	2	1	> 300
3	ѣкѣ	3	> 300	> 300
4	нлн	5	262	> 300
5	сѧ	8	10	68
6	бѣгѣн	10	13	> 300
7	тѣн	11	51	12
8	земля	12	> 300	> 300
9	бѣгѣ	13	45	> 300
10	онѧ	14	> 300	> 300
11	бѣлѣнѣ	15	> 300	> 300
12	мѣнѣнѣ	17	40	> 300
13	мѣртѣ	18	> 300	> 300
14	срѣда	19	64	29
15	кѣтѣрѣ	20	99	15
16	бѣра	21	> 300	> 300
17	бон	22	139	4
18	плакатѣ	23	134	11
19	нлѣ	24	> 300	> 300
20	нѣоуѣ	25	30	98
21	шоуѣн	26	154	8
22	ннѣѣѣѣ	27	> 300	> 300
23	гѣрѣстѣ	28	> 300	> 300
24	рѣнѣѣ	29	248	> 300
25	амѣнѣнѣ	30	290	> 300
26	отѣ	31	65	> 300
27	бѣлѣнѣ	32	54	70
28	ѣтѣн	33	31	> 300
29	мѣнѣногѣ	34	52	> 300
30	марѣѣ	35	> 300	> 300

Приложение 8. Первые 30 лемм Ассеманиева Евангелия, имеющие наибольшее значение в соответствии со статической мерой Log-Likelihood, и их ранги в соответствии с двумя другими мерами (контрастный подкорпус – тексты корпуса)

№	Лемма	Ранг LL	Ранг TF*ICTF	Ранг Weirdness
1	н	1	1	> 300
2	сь	2	2	> 300
3	ѣкъ	4	> 300	> 300
4	исоуѣ	5	27	90
5	тн	6	156	> 300
6	рѣцн	8	10	> 300
7	земла	9	> 300	> 300
8	нлн	10	264	> 300
9	вѣлнкъ	11	> 300	> 300
10	дѣнь	12	32	296
11	тѣн	13	60	101
12	нашь	14	134	> 300
13	нже	15	6	> 300
14	сьн	16	3	> 300
15	ноуѣднн	17	87	72
16	рѣда	18	70	122
17	нтеръ	19	107	60
18	вѣ	20	5	> 300
19	дѣва	21	52	277
20	оуѣннкъ	23	42	> 300
21	вѣра	24	> 300	> 300
22	пѣра	25	29	> 300
23	слабнтн	26	> 300	> 300
24	молнтн	27	> 300	> 300
25	отроуѣ	29	63	262
26	кънаѣ	30	> 300	> 300
27	вѣпнтн	31	> 300	> 300
28	полъ	32	64	285
29	ѣдннъ	33	11	> 300
30	бѣгтн	34	13	> 300

Приложение 9. Усредненные ранги первых 30-ти лемм
перечней АЕ, полученных в соответствие со статистическими
мерами (контрастный подкорпус – ОЕ, ПЕ)

№	Перечень LL	Ранг 1	Перечень TF*ICTF	Ранг 2	Перечень Weirdness	Ранг 3
1	сь	11,3	сь	11,3	сь	11,3
2	тън	24,7	тън	24,7	тън	24,7
3	са	28,7	са	28,7	са	28,7
4	среда	37,3	среда	37,3	среда	37,3
5	ктеръ	44,7	ктеръ	44,7	ктеръ	44,7
6	нсоусъ	51,0	нсоусъ	51,0	нсоусъ	51,0
7	вєлнн	52,0	вєлнн	52,0	вєлнн	52,0
8	бон	55,0	бон	55,0	бон	55,0
9	плакатн	56,0	плакатн	56,0	плакатн	56,0
10	вълнтн	59,7	вълнтн	59,7	вълнтн	59,7
11	шоун	62,7	шоун	62,7	шоун	62,7
12	днєнтн	68,0	днєнтн	68,0	днєнтн	68,0
13	трнк	71,3	трнк	71,3	трнк	71,3
14	мнмо	85,3	мнмо	85,3	мнмо	85,3
15	н̄	87,3	н̄	87,3	н̄	87,3
16	ѣстн	90,0	ѣстн	90,0	ѣстн	90,0
17	рѣшатн	94,3	рѣшатн	94,3	рѣшатн	94,3
18	мартъ	95,7	мартъ	95,7	мартъ	95,7
19	н	101,3	н	101,3	вєстн	101,7
20	вєстн	101,7	вєстн	101,7	пастн	104,3
21	пастн	104,3	пастн	104,3	мьннтн	106,0
22	мьннтн	106,0	мьннтн	106,0	зауатн	118,0
23	бѣтн	108,0	бѣтн	108,0	назарєтъ	124,3
24	сьн	114,7	сьн	114,7	благодєть	125,3
25	зауатн	118,0	зауатн	118,0	коло	125,3
26	мьннн	119,3	мьннн	119,3	днєбнъ	126,0
27	бѣ	119,7	бѣ	119,7	павьлъ	128,3
28	ѣтн	121,7	ѣтн	121,7	а̄	129,7
29	азъ	122,3	азъ	122,3	пърєтн	135,7
30	назарєтъ	124,3	назарєтъ	124,3	среда	141,7

Приложение 10. Усредненные ранги первых 30-ти лемм
перечней АЕ, полученных в соответствие со статистическими
мерами (контрастный подкорпус – тексты корпуса)

№	Перечни LL и TF*ICTF	Ранг 1	Перечень LL	Ранг 2	Перечень TF*ICTF	Ранг 3	Перечень Weirdness	Ранг 4
1	н	1,0	нсоусъ	40,7	нсоусъ	40,7	нсоусъ	40,7
2	съ	2,0	тън	58,0	тън	58,0	тън	58,0
3	реѡн	9,0	ноуднн	58,7	ноуднн	58,7	ноуднн	58,7
4	сън	9,5	кетеръ	62,0	кетеръ	62,0	кетеръ	62,0
5	нже	10,5	среда	70,0	среда	70,0	среда	70,0
6	въ	12,5	голень	92,0	голень	92,0	голень	92,0
7	нсоусъ	16,0	решати	99,7	решати	99,7	решати	99,7
8	дънь	22,0	н	101,0	н	101,0	моснн	101,0
9	ѣдннъ	22,0	съ	101,7	моснн	101,0	мнмо	104,0
10	бъити	23,5	шоун	104,3	съ	101,7	шоун	104,3
11	са	25,5	реѡн	106,3	мнмо	104,0	назаретъ	113,3
12	мон	26,5	сън	106,7	шоун	104,3	дънь	113,3
13	пъра	27,0	нже	107,3	реѡн	106,3	пнлатъ	113,7
14	оуѣнникъ	32,5	въ	108,7	сън	106,7	моснѣа	114,3
15	тън	36,5	дънь	113,3	нже	107,3	дъба	116,7
16	дъба	36,5	пнлатъ	113,7	въ	108,7	отроуъ	118,0
17	азъ	37,5	ѣдннъ	115,0	дънь	113,3	воннь	119,7
18	вашь	41,5	бъити	116,0	назаретъ	113,3	ѣстн	126,3
19	предъ	43,5	дъба	116,7	пнлатъ	113,7	полъ	127,0
20	среда	44,0	са	117,3	моснѣа	114,3	славнн	135,3
21	онъ	45,5	мон	118,0	ѣдннъ	115,0	кърнлъ	140,7
22	отроуъ	46,0	отроуъ	118,0	бъити	116,0	лоукинн	144,7
23	тъ	46,5	пъра	118,3	дъба	116,7	прнгласити	148,7
24	полъ	48,0	воннь	119,7	са	117,3	анннн	149,0
25	дати	49,0	оуѣнникъ	122,0	мон	118,0	мѣтати	150,3
26	уѣто	49,5	азъ	125,3	отроуъ	118,0	кетерън	151,0
27	ноуднн	52,0	ѣстн	126,3	пъра	118,3	одѣянник	153,3
28	глаголати	52,0	полъ	127,0	воннь	119,7	марнѣа	154,7
29	лн	55,2	вашь	128,0	оуѣнникъ	122,0	снмонъ	156,0
30	петръ	58,5	предъ	129,3	предъ	129,3	капернаоумъ	158,0

Приложение 11. Первые 30 наиболее частотных
биграмм АЕ, ОЕ, ПЕ на основе лемм

№	АЕ		ОЕ		ПЕ	
	Биграмма	F	Биграмма	F	Биграмма	F
1	н н	434	реѡн н	286	н н	735
2	реѡн н	159	н н	186	реѡн н	316
3	же н	148	н реѡн	165	же н	276
4	глаголатн н	126	онъ же	147	н бѣѣтн	269
5	онъ же	122	н не	140	онъ же	239
6	н реѡн	120	же н	137	н реѡн	224
7	н бѣ	118	бѣ времяа	131	глаголатн н	223
8	н нсоуѣ	106	времяа оно	126	къ н	221
9	къ н	96	къ н	126	н глаголатн	203
10	ѣа н	93	н бѣ	123	н бѣ	188
11	н глаголатн	91	отъ ноанъ	113	глаголатн бѣѣ	174
12	реѡн господѣ	88	н бѣѣтн	111	реѡн господѣ	161
13	ѣ н	80	аѣ бѣѣтн	94	бѣѣтн н	151
14	н бѣѣтн	75	же реѡн	88	же реѡн	149
15	н аѣ	67	н аѣ	83	н нсоуѣ	133
16	ѣа н	66	ѣ н	81	н бѣѣ	129
17	оуѣнникъ н	66	бѣѣтн н	81	ѣ н	126
18	н ѣ	65	оуѣнникъ н	78	ѣа н	125
19	аѣ бѣѣтн	65	н ѣ	76	нже бѣѣтн	120
20	же реѡн	59	отъ н	76	бѣѣтн бѣ	115
21	нсоуѣ же	59	н нтн	76	оуѣнникъ н	112
22	нже бѣѣтн	58	реѡн же	69	аѣ н	108
23	н бѣѣ	54	н на	64	н аѣ	106
24	реѡн же	52	н тѣ	63	н нтн	105
25	нже н	51	н бѣѣ	63	нникъто же	103
26	н бѣѣ	51	н ба	61	аѣ бѣѣтн	99
27	бѣ домѣ	49	отъ лоуѣа	59	н ѣ	97
28	отѣѣ мон	47	н ѣко	57	ѣко н	93
29	же нсоуѣ	47	бѣ домѣ	53	н прннтн	92
30	бѣ н	46	н бндѣтн	53	нже н	91

Приложение 12. Первые 30 наиболее частотных
биграмм АЕ и их ранги в перечнях ОЕ и ПЕ

№	Биграмма	Ранг АЕ	Ранг ОЕ	Ранг ПЕ
1	н н	1	2	1
2	реѣн н	2	1	2
3	же н	3	6	3
4	глаголатн н	4	> 300	7
5	онъ же	5	4	5
6	н реѣн	6	3	6
7	н бѣ	7	10	10
8	н нсоуѣ	8	> 300	15
9	кѣ н	9	9	8
10	са н	10	173	191
11	н глаголатн	11	67	9
12	реѣн господѣ	12	> 300	12
13	ѣ н	13	16	17
14	н бѣитн	14	12	4
15	н азѣ	15	15	23
16	да н	16	59	18
17	оуѣнникѣ н	17	18	21
18	н ѣ	18	19	27
19	азѣ бѣитн	19	13	26
19	же реѣн	20	14	14
21	нсоуѣ же	21	> 300	40
22	нже бѣитн	22	36	19
23	н бѣ	23	> 300	46
24	реѣн же	24	22	31
25	нже н	25	233	30
26	н бѣѣ	26	25	16
27	бѣ домѣ	27	29	41
27	отѣѣ мон	28	45	53
29	же нсоуѣ	29	> 300	56
30	бѣ н	30	47	34

Приложение 13. Первые 30 наиболее частотных биграмм АЕ,
ОЕ, ПЕ на основе лемм знаменательных частей речи

№	АЕ		ОЕ		ПЕ	
	Биграмма	F	Биграмма	F	Биграмма	F
1	реѡнъ гдѡдѡ	87	отѡвѡщати реѡнъ	36	реѡнъ гдѡдѡ	169
2	бѡити сѡнѡ	18	реѡнъ бѡити	36	бѡити бѡити	72
3	дати бѡити	18	дати бѡити	31	отѡвѡщати реѡнъ	64
4	гдѡдѡ оуѡенникѡ	17	жнѡтѡ вѡуѡнѡ	29	реѡнъ бѡити	53
5	реѡнъ бѡити	17	сѡнѡ ѡловѡуѡскѡ	23	глаголати бѡити	51
6	дрѡугѡ дрѡугѡ	16	ндѡже бѡити	22	дати бѡити	45
7	снмонѡ петрѡ	15	бѡити бѡити	21	гдѡдѡ оуѡенникѡ	41
8	глаголати бѡити	14	новѡ лѡто	21	бѡити глаголати	37
9	гдѡдѡ бѡити	13	снмонѡ петрѡ	21	бѡити сѡнѡ	35
10	отѡвѡщати реѡнъ	13	бѡити сѡнѡ	20	лоуѡа реѡнъ	34
11	бѡити глаголати	12	дрѡугѡ дрѡугѡ	19	бѡити реѡнъ	32
12	бѡити нѡбо	12	бѡити мнрѡ	18	право глаголати	32
13	глаголати гдѡдѡ	12	ноанѡ реѡнъ	17	реѡнъ глаголати	31
14	гдѡдѡ прнтѡуа	12	бѡити реѡнъ	16	ѡдннѡ бѡити	29
15	отѡѡ бѡити	12	реѡнъ гдѡдѡ	16	жнѡтѡ вѡуѡнѡ	26
16	сѡнѡ божнн	12	бѡити дѡстѡннѡ	15	бѡити хрѡстѡсѡ	24
17	бѡити реѡнъ	11	бѡити нѡбо	14	отѡѡ бѡити	24
18	бѡити дѡстѡннѡ	10	врѡмѡ бѡити	14	бѡити мнрѡ	23
19	гдѡдѡ прннтн	10	врѡмѡ прннтн	14	бѡити нѡбо	23
20	бѡити пнѡати	9	мнрѡ бѡити	13	глаголати гдѡдѡ	23
21	бѡити слѡво	9	пѡдѡбнтн бѡити	13	гдѡдѡ прннтн	23
22	мнмѡ нтн	9	реѡнъ нтн	13	сѡнѡ божнн	23
23	прѡбнтн голѡнѡ	9	оуѡенникѡ бѡити	13	гдѡдѡ прнтѡуа	21
24	реѡнъ глаголати	9	бѡити отѡвѡщати	12	дрѡугѡ дрѡугѡ	21
25	оуѡенникѡ бѡити	9	ѡдннѡ бѡити	12	сѡнѡ ѡловѡуѡскѡ	21
26	ѡдннѡ бѡити	9	бѡити пнѡати	11	бѡити дѡнѡ	20
27	глаголати пнѡатѡ	8	бѡити прннтн	11	бѡити прннтн	20
28	глаголати оуѡенникѡ	8	бѡити сѡѡтѡ	11	пѡдѡбнтн бѡити	19
29	пнѡати бѡити	8	бѡити слѡво	11	реѡнъ нтн	19
30	пѡдѡбнтн бѡити	8	пнѡати бѡити	11	оуѡенникѡ реѡнъ	19

Приложение 14. Первые 30 наиболее частотных биграмм АЕ
и их ранги в каждом из перечней (без служебных слов)

№	Биграмма	Ранг АЕ	Ранг ОЕ	Ранг ПЕ
1	реци господарь	1	15	1
2	быти сынъ	3	10	9
3	дати быти	4	3	6
4	господь оученикъ	5	> 300	7
5	реци быти	6	2	4
6	дрогъ дрогъ	7	11	24
7	симонъ петръ	8	9	33
8	глаголати быти	9	122	5
9	господь быти	10	77	32
10	отъвѣщати реци	11	1	3
11	быти глаголати	12	> 300	8
12	быти небо	13	17	19
13	глаголати господь	14	56	20
14	господь притѣя	15	> 300	23
15	отъць быти	16	86	17
16	сынъ божии	17	208	22
17	быти реци	18	14	11
18	быти достоннъ	19	16	51
19	господь прити	20	> 300	21
20	быти писати	21	26	39
21	быти слово	22	29	53
22	мнѣ нти	23	> 300	#Н/Д
23	прѣбѣти голѣнь	24	140	#Н/Д
24	реци глаголати	25	> 300	13
25	оученикъ быти	26	23	47
26	къдѣ быти	27	25	14
27	глаголати псалтъ	28	> 300	99
28	глаголати оученикъ	29	> 300	155
29	писати быти	30	30	46
30	подобѣти быти	31	21	28

Приложение 15. Первые 30 наиболее частотных биграмм АЕ,
ОЕ, ПЕ на основе лемм в соответствии с мерой T-score

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score
1	онъ же	105	9,646	врѣма оно	123	10,947	онъ же	223	13,959
2	реци господь	76	8,438	онъ же	138	10,715	глаголати бы	151	11,549
3	отъць мон	41	6,211	бъ врѣма	126	10,340	реци господь	138	11,349
4	бъ домъ	41	5,880	отъ ноанъ	109	10,124	никъто же	91	9,282
5	исоусъ же	50	5,707	же реци	80	7,079	же реци	123	8,838
6	бъсь мнръ	34	5,674	отъ лоука	49	6,733	оученикъ скон	72	8,187
7	же реци	51	5,643	азъ быти	82	6,548	ниутьто же	68	8,028
8	азъ быти	51	5,466	оученикъ скон	45	6,465	бъ домъ	69	7,303
9	на небо	30	5,394	отъць мон	40	6,182	отъць мон	56	7,286
10	же родити	31	5,302	не моци	41	6,172	амниъ глаголати	48	6,783
11	реци же	44	5,020	не въдѣти	43	6,141	исоусъ же	70	6,495
12	бъ нма	25	4,969	бъ домъ	45	6,077	бъсь мнръ	46	6,492
13	же исоусъ	32	4,931	ниднъ отъ	42	5,946	на небо	42	6,371
14	нже быти	40	4,799	отъ матфеа	34	5,720	на земля	43	6,362
15	господь скон	46	4,783	на небо	34	5,632	аще къто	42	6,172
16	глаголати н	25	4,696	посълати азъ	33	5,430	же родити	40	6,057
17	нма мон	117	4,636	реци же	58	5,425	посълати азъ	41	6,023
18	егда же	19	4,257	жнеотъ бѣуънъ	29	5,380	бъ нма	49	6,009
19	принти къ	21	4,172	на земля	29	5,163	нже быти	106	5,924
20	посълати азъ	18	4,068	нма мон	27	5,080	принти къ	39	5,888
21	са радн	18	4,020	са радн	27	5,008	бо быти	58	5,887
22	по среда	19	3,915	отъ маркъ	26	5,000	реци же	76	5,852
23	къто быти	16	3,881	отъвѣщати же	32	4,961	отъвѣщати исоусъ	37	5,844
24	тън быти	18	3,834	аще къто	27	4,956	егда же	41	5,628
25	притъа сън	18	3,806	принти къ	27	4,953	азъ быти	90	5,576

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score
26	сбон оууенникъ	15	3,756	вьъ мнръ	27	4,914	въ слѣдъ	35	5,540
27	оууенникъ сбон	16	3,721	вьровати въ	34	4,895	вьровати въ	42	5,528
28	къ томоу	16	3,721	въ нма	35	4,890	реци къ	44	5,519
29	бо бѣити	14	3,699	тъ бѣити	43	4,883	сбон оууенникъ	35	5,488
30	въ слѣдъ	21	3,665	никътоже не	26	4,881	право глаголати	32	5,452

Приложение 16. Первые 30 наиболее частотных биграмм АЕ, ОЕ, ПЕ на основе лемм в соответствии с мерой T-score (без учета незначительных слов)

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score
1	реци господь	87	9,646	отъвѣщати реци	36	5,589	реци господь	169	12,640
2	дроугъ дроугъ	16	3,949	жнѣтъ бѣуны	29	5,380	отъвѣщати реци	64	7,711
3	господь оууенникъ	17	3,923	сынъ улюбѣуыкъ	23	4,776	господь оууенникъ	41	6,158
4	снмонъ петръ	15	3,862	новъ лѣто	21	4,569	право глаголати	32	5,452
5	бѣити сынъ	18	3,481	снмонъ петръ	21	4,565	лоука реци	34	5,345
6	отъвѣщати реци	13	3,462	надеже бѣити	22	4,425	жнѣтъ бѣуны	26	5,093
7	господь прнтъуа	12	3,427	дроугъ дроугъ	19	4,203	сынъ божни	23	4,681
8	сынъ божни	12	3,406	бѣити достоннъ	15	3,726	сынъ улюбѣуыкъ	21	4,550
9	бѣити небо	12	3,228	реци господь	16	3,615	господь прнтъуа	21	4,510
10	бѣити достоннъ	10	3,080	время принти	14	3,594	господь принти	23	4,502
11	прѣбати голѣнь	9	2,999	ноанъ реци	17	3,498	бѣити сынъ	35	4,489
12	господь принти	10	2,991	подобати бѣити	13	3,454	бѣити хрьстосъ	24	4,485

№	АЕ			ОЕ			ПЕ		
	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score	Биграмма	F	T-score
13	ГЛАГОЛАТН ГОСПОДЪ	12	2,991	БЪІТН МНРЪ	18	3,356	ДРОУГЪ ДРОУГЪ	21	4,426
14	МНМО НТН	9	2,951	БЪІТН НѢО	14	3,346	БЪІТН НѢО	23	4,387
15	БЪІТН ПНСАТН	9	2,814	БЪІТН СЪІНЪ	20	3,271	СНМОНЪ ПЕТРЪ	18	4,226
16	ПОДОБЕНТН БЪІТН	8	2,744	ГЛАСЪ БЕЛНКЪ	10	3,146	КЪННЖЪННКЪ ФАРНСЪН	17	4,104
17	ГЛАГОЛАТН ПНЛАТЪ	8	2,731	НѢДѢЛА НОБЪ	10	3,119	ПОДОБЕНТН БЪІТН	19	4,069
18	ПНСАТН БЪІТН	8	2,631	БЪІТН ПНСАТН	11	3,019	ОТЬЦЪ МАТН	17	4,066
19	НАРОДЪ МЪНОГЪ	7	2,613	ПНСАТН БЪІТН	11	3,019	ГЛАГОЛАТН ГОСПОДЪ	23	4,012
20	ОТЬЦЪ МАТН	7	2,578	ѢСТН ПНТН	9	2,989	НАРОДЪ МЪНОГЪ	17	4,007
21	РОДНТН СЪІНЪ	7	2,552	СВѢТЪ СЪТВОРНТН	9	2,935	БѢРА БАТН	18	4,002
22	БЪІТН СЛОБО	9	2,528	НАРОДЪ МЪНОГЪ	9	2,913	МАРНѦ МАГДАЛЪІНН	15	3,870
23	ПРННОСНТН ЕОГЪ	6	2,443	ПЛАТНТН СКРЪЖЪТЪ	8	2,828	НЪГОННТН БѢСЪ	15	3,866
24	ѢСТН ПНТН	6	2,436	КОУРЪ БЪЗГЛАСНТН	8	2,824	ФАРНСЪН АНЦЕМЪРЪ	15	3,865
25	НМѢТН ОУХО	6	2,429	ОТЪПОУЩАТН ГРЕХЪ	8	2,824	БЪІТН МНРЪ	23	3,735
26	ГЛАГОЛАТН ОУЧЕННКЪ	8	2,404	БЪІТН СВѢТЪ	11	2,824	РЕЦН ГЛАГОЛАТН	31	3,689
27	НСТННЪНО БЪІТН	6	2,401	БЪЗАТН ОДРЪ	8	2,823	ПРННТН НЮДЪН	14	3,688
28	НМАТН ЖНЕОТЪ	6	2,395	Г ПАСХА	8	2,822	БЪІТН ПНСАТН	16	3,609
29	ГОСПОДЪ БЪІТН	13	2,384	БРѢМА БЪННТН	9	2,819	ГЛАГОЛАТН БЪІТН	51	3,604
30	БЪІТН СЪБ- ѢДЕТЕЛЪСТВО	6	2,327	ТРНК ДЪНЪ	8	2,819	ГОРА КЕЛѢОНЪСКЪ	13	3,600

PETRA STANKOVSKA

ZÁPIS STAROSLOVĚNSKÉ SPOJKY A ČÁSTICE
ašte/aće/ešte – ěšte/ěće – eče v NEJSTARŠÍCH
STAROSLOVĚNSKÝCH PAMÁTKÁCH

Studie se zabývá otázkou skripce spojky a částice *ašte* v nejstarších dochovaných staroslověnských památkách a na základě srovnání s grafickým záznamem v nejstarších rukopisech se pokusí o interpretaci variability zápisu náslovné samohlásky (a – ě). Při tom budeme vycházet z rukopisů, umístění dokladů v kontextu, zejména grafickém i z dříve provedených výzkumů o slovanských abecedách, především o hlaholici a o fonologickém systému staroslověnštiny. Pro srovnání využijeme krátký přehled stavu zápisu a hláskových změn náslovného a- ve staroslověnštině a situace v dalších slovanských jazycích u slov domácího a cizího původu podle etymologických a historických slovníků jednotlivých slovanských jazyků.

Klíčová slova: staroslověnština, samohlásky, hlaholice, cyrilice, grafém, fonetická platnost

Staroslověnské spojce a částici *ашѣ* bylo v odborné literatuře věnováno nemálo pozornosti. Většinou stál v popředí rozbor jejího významu a syntaktické platnosti zřejmě nejúplněji a nejsystematičtěji podaný v článku J. a M. Bauerových (1957), stručněji pak v SJS¹ a na mnoha místech zachycený v posledních dvou dílech monografie o staroslověnské syntaxi (VEČERKA 1996, 2002). Všechna tato pojednání vycházela převážně z materiálu excerpce nejstarších staroslověnských památek pořízené pro Slovník jazyka staroslověnského (SJS), stejně jako i novější studie (BLÁHOVÁ 2012), která se zabývá výskyty *ашѣ* jakožto ekvivalentu za řecké *αἰ* ve staroslověnských památkách. Z hlediska etymologického a srovnávacího byl tento výraz zpracován v různých slovnících (např. KOPEČNÝ 1980, ESSJa, ESJS aj.) a jeho etymologie se většinou vysvětluje jako spojení spojky *a* s dalším komponentem, který bývá ovšem vykládán různě a podle ESJS

* Petra Stankovska, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

¹ V SJS ji najdeme pod záhlavím *ашѣ* a normalizovanou podle Frizinských památek pod heslem *eče*.

neuspokojivě. Vedle toho se uvádějí další vývojové paralely v stsrb. *ahe*, rcsł. *auę*, jako možné jsou uvedeny spojky strus. *awe*, sln. *ače*² a stpol. *jacy* (ESJS), nicméně užívání *ašte* v úloze podmínkové spojky nebo tázací částice je zřejmě časově či stylově vymezeným jevem v rámci slovanských jazyků,³ i když jde nejspíše o prostředek vývojově starý, dobře doložený ve staroslověnských textech, ovšem jako „prostředek již ustálený, téměř bez výjimky odpovídající řecké předloze“ (BAUEROVI 1957: 158).

Ve většině z výše uvedených prací je zmíněna i ojedinělá variantnost zápisu, s níž se setkáváme v nejstarších staroslověnských památkách, kde vedle naprosto převažujícího *аше* (zapsané buď se *ш* nebo s dvěma grafémy *ш* a *т*) nalézáme na několika místech v hlaholských památkách zápis *ѡштѣ* (19× v PsSin⁴ a 6× PsSinN⁵, Mar 218:4⁶

² K tomu je třeba připojit i současnou podobu podmínkové spojky *če*.

³ Běžně je doložena tato spojka v podmínkovém významu v SDRJ v podobě *auę*, ale i jako *awe* a *ayu*, přičemž podoba *ače* je citována ze starších dokladů z 12. stol. a *ači* z mladších z 13.-14. stol. (podobně i SRJ *ače* jako podmínkovou spojku dokládá z r. 1199 a 1282, *ači* ze 14. stol.). Takto se dokladově potvrzuje Vasmerovo vztahování *auę* k církevní slovanštině a staroslověnštině a podoby *awe* a *ayu* ke staroruským památkám, přičemž vede paralelu se staročeským a staropolským *acze/aczi* (ФАСМЕР 1964). O *acz(e)* ve staropolštině Brückner poznamenává, že je pouze v nejstarších žaltářích do 15. stol. užito jako podmínková spojka (BRÜCKNER 1957, hesla *acze*, *acz*). Podobně omezený je výskyt spojky *ač(e)/ač(i)* ve staré češtině, přičemž se již ve staročeských textech vyskytuje převážně ve formě *ač* a „velmi zřídka *ače*“ (GEBAUER 1970: 4). Není sice omezena pouze na biblické texty, převážně žaltářní (podle Gebauera 1970: 4 je doložena např. v Alexandreidě z muzejního zlomku ze 14. stol.), v úloze podmínkové spojky se však přestává vyskytovat v češtině do konce 15. stol. (BAUER 1960: 23) a ve formě *ač* se dále používá v češtině jako spojka přípustková, i když tuto českou spojku někteří autoři vykládají z *jako* (МАЧЕК 1968: 34). Z jihoslovanských jazyků přímou vývojovou linii této spojky máme doloženu (nebereme-li v úvahu církevní slovanštinu) opět ze starších stadií písemnictví, které mohlo být ovlivněno staroslověnskou normou, např. v srbských památkách Daničić (ДАНИЧИЋ 1862) cituje výskyt podmínkové spojky *ašte/ače* z Miklošičových Monumenta serbica (МИКЛОСИЧ 1858) a z Šafaříkem (1851) vydaného Života Symeonova od sv. Sávy, ostatní příklady svědčí o užití lexému jako částice s významem neurčitosti, anebo ve spojení se *što* jako relativní spojku, a pak ve slovinštině, kde se po odpadnutí náslovné samohlásky dochovala ve formě *če* s významem podmínkové spojky (BEZLAJ 1976: 75).

⁴ Slovník jazyka staroslověnského uvádí celkově pouze 24 výskytů zápisu s *ш* (se *шт* i s *ш* – ve skutečnosti jich je 25, ale SJS možná nepočítá výskyt na místě PsSin 25a17, kde jde zřejmě o koruptelu z „jako“) a správně 31 výskytů zápisu s „a“ v Sinajském žaltáři.

⁵ Pro staroslověnské rukopisy používáme stejné zkratky jako Slovník jazyka staroslověnského (SJS).

⁶ Za tímto výskytem „*ѡштѣ*“ (L6:32), který je na začátku řádky, je dle editora razura. Spojka se na stejné stránce vyskytuje ještě dvakrát, a to zapsána jako *аштѣ*.

Na základě výše uvedených variant zápisu *ašte* ve staroslověnských památkách můžeme tuto variabilitu rozdělit na dva elementy. Prvním je grafém-grafémy pro záznam souhlásky, kterou můžeme interpretovat podle grafického ztvárnění zřejmě ve všech případech jako „šumivou“, ať už úžinovou (š) v kombinaci se zubným *t*, nebo polozávěrovou (č, ć) – takto by se dal nejspíše vysvětlit i dvojí způsob zápisu ve Fris (obzvláště pokud bereme v úvahu vývoj spojky do dnešního slovinského *če*)¹¹ a možná i v některých památkách zápis pomocí *ш*, a to zejména v těch, kde bychom mohli důvodně předpokládat výslovnost jedné hlásky (dnešní oblast Srbska, Makedonie, k mladším rukopisům můžeme vztáhnout i oblast Chorvatska¹²). Ponecháme-li stranou latinkou psané

⁷ „н еште ндж“ v Mar je na stejném místě (J14:3) jako jediný výskyt jiné skripce „н еште ндж“ v Zogr, v Sav jsou tato tři slova vypuštěna, což je dle Jagičovy poznámky běžné i v řeckých textech („такой же пропуск в иных греч. текстах“ – JAGIČ 1883: 375). I tato koincidence je zvláštní a mohla by svědčit o tradované opisovačské nejistotě daného místa.

⁹ Vyskytuje se jednou v *Slově na v'znesenie Christovo* Jana Zlatoústého, avšak grafika na dané stránce je velice nedůsledná – v naprosté většině se užívá neprejetované α (αϣτε, αϣη α aj.), varianty jsou i ε – ιε, přičemž častější je prejetované ιε. V Supr se objevují i ojedinělé formy tohoto výrazu αϣτη (433:1, 442:7, 442:17, 443:24, 444:11) a αϣτηαα (441:1), které bývají vykládány jako spojení αϣτε ειη a αϣτε ειηαα (takto BAUEROVI 1957: 158, ESJS).

¹⁰ Zajímavý je i zápis *ѣ* místo *а* v předponě slova *раздрѣшеніа* v předchozím verši:
 27 прѣвѣзаша сѧ женѣ не нишѣ рѣдрѣшеніѣ хотѣша сѧ ли сѧ хотѣ женѣ не нишѣ женѣ
 28 ѣше ли ожениши сѧ не съгрѣшаша еси аще ли ..., var. Christ Mosk^a 146: раздрѣшеніа
 ... аще ... и аще; Šiš39:46: ...раздрѣшеніа ... аще ... и аще.

¹¹ F. BezlaJ vykládá etymologii slovinské podmínkové spojky *če* přímo ze staroslověnského *ašte*, uvádí však i současnou nářeční podobu *či* zejména v rezijánském nářečí (BEZLAJ 1976: 75, heslo *če*).

¹² Podle údajů RCJH, heslo *aće* jiný zápis než pomocí jednoho grafému pro souhlásku není v chorvatskohlaholských památkách doložen.

Frizinské památky, u většiny cyrilských rukopisů pozorujeme tendenci zápisu pomocí grafému Ψ , pouze u nejstarší známé cyrilské památky Supr se vyskytuje zápis dvěma grafémy, což se odráží i v zápisu *ašte*. V další zde citované cyrilské památce, ve Slepčenském apoštoláři vidíme naopak tendenci k zápisu jedním grafémem (Ψ), která se projevuje i ve zde citovaném výskytu $\Psi\Psi\epsilon$ Slepč (1C7:28). U tří hlaholských rukopisů zápis souhláskové části *ašte* taktéž koresponduje s grafickou tendencí v celých rukopisech. U Zogr se většinou setkáváme se dvěma grafémy a stejně je to i u zde citovaného *ešte*, v Mar bývá zápis pomocí jednoho i dvou grafémů (na jednom místě $-\Psi-$, na dvou $-\Psi\Psi-$) a podobně je tomu i v Sinajském žaltáři (PsSin a PsSinN)¹³ s tím, že se v tomto rukopise zdá být distribuce $-\Psi\Psi-$ a $-\Psi-$ závislá i na osobě a zvyklostech písaře, neboť písaři označovaní A, A', B', B''¹⁴ píší většinou Ψ , zatímco písaři B, B', C, C', D mají tendenci psát $\Psi\Psi$ (ТЕМЧИН 1998: 109), což se přirozeně odráží i v zápisu slova *ašte*. Za ideálního předpokladu, že byla předloha PsSin graficky jednotná,¹⁵ je možné připsat jednotlivým písařům této památky jisté grafické návyky, které se týkají nejen psaní $\Psi\Psi$ a Ψ , ale i některých jiných liter, např. hlaholského σ a ω (ТЕМЧИН 2004: 510–511).

Druhým elementem variability zápisu staroslověnského *ašte* je grafické zachycení náslovné samohlásky. V zápisech se setkáváme s několika variantami: grafém α v cyrilici a jemu odpovídající grafém v hlaholici (nejčastější a naprosto většinový zápis), grafém β ojediněle v cyrilici (Slepč 1C7:28) a Δ v hlaholici (31× v obou částech Sinajského žaltáře a 3× v Mariánském čtveroevangelii), jednou cyrilské α (Supr 475:22),¹⁶

¹³ Podle údajů v kartotéce ke Staroslověnskému slovníku se obojí způsob zápisu u spojky *ašte* mísí pouze v hlaholských památkách: Zogr Mar Ass a v žaltáři Sinajském. V dalších památkách je jednotný: v hlaholském Clozově sborníku a v cyrilském Supraslském kodexu je zápis pouze dvěma grafémy ($\alpha\Psi\epsilon$), zatímco v hlaholském Euchologiu Sinajském pouze jedním grafémem ($\alpha\Psi\epsilon$) stejně jako v dalších cyrilských rukopisech např. Savvině knize, Ostromírově evangelii, parimejnicích, apoštolech aj.

¹⁴ Označení písařů a jimi psaných úseků podle P. Ilčeva (Илчев 1980).

¹⁵ Opodstatněně polemizuje s tímto předpokladem C. M. MacRobert, která upozorňuje na celou řadu dalších faktorů, které ovlivňovaly ortografii Sinajského žaltáře, zejména pak situaci v přímé předloze a normu daného skriptoria (MACROBERT 2018: 152–153).

¹⁶ Tato ojedinělá skripce daného výrazu v Supr (podle kartotéky k SJS je v Supr 375 výskytů zapsaných jako *ašte*) možná souvisí s některými zvláštnostmi, které vykládá Marguliés jako „tvrdnutí“ souhlásek před „jat“, např. $\beta\epsilon\alpha\delta\alpha\mu\beta$ 363:3 m. $\beta\epsilon\epsilon\beta\alpha\mu\beta$, $\rho\alpha\delta\alpha\beta\alpha\mu\beta$ 375:24 m. $\rho\alpha\delta\beta\beta\alpha\mu\beta$ aj (MARGULIÉS 1927: 26, 28–29), což dle Zaimova

jednou cyrilské *ε* (Zogr) a třikrát latinské *e* (Fris).¹⁷ Je nasnadě, že jde o poněkud jinou problematiku než u otázky střídání grafémů *шт* a *ш* nebo *о* a *ω*, na druhou stranu u žádné z těchto variant nelze uvažovat o prosté záměně grafém za grafém, ale vždy jsou přítomny další okolnosti – např. fonologický systém jazyka a jeho proměny, fonetické ztvárnění fonémů v různých dialektch, ale i znalosti a písarské návyky jednotlivých opisovačů. Pokud by se varianta zápisu náslovné samohlásky ve slově *ašte* objevila izolovaně v jediném kodexu, anebo ojediněle, mohli bychom uvažovat o písarské chybě bez dalších zjevných příčin. Protože se však rozmanitost zápisu objevila na několika místech, pokusíme se ji interpretovat a najít možné příčiny.

Vzhledem k tomu, že zápis tohoto slova s počátečním *a*- ve staroslověnských textech mnohonásobně převyšuje zápis s grafémem pro *ѣ*, resp. *ѧ*- a že v mladších textech, např. chorvatskohlaholských církevněslovanských zápis s grafémem *Δ* není doložen vůbec a ve staroruských, resp. ruskocírkevněslovanských také ne,¹⁸ je otázka variability zápisu náslovné samohlásky v daném slově zajímavá zejména z hlediska interpretace možné starší fonetické platnosti hlásky zapsané hlaholským *Δ*, případně cyrilským *ѣ*. Pro srovnání střídání náslovného *a* s *-ja* nebo *-je* v rámci slovanských jazyků a jejich případného hláskového vývoje nám v první řadě poslouží ESJS, z něhož zjišťujeme, že všechna ze staroslověnštiny známá slova „domácího původu“ (tím máme na mysli ta, která nebyla přejata z cizích jazyků až v období slovanského písemnictví)¹⁹ kromě spojky *a* a spojek z ní utvořených (*acě, ako, aky* ... atd., včetně staroslověnského *ašte*) jsou bez výjimky doložena z dalších slovanských jazyků s protetickým *j*-, přičemž většinou zůstává první slabika zabarvená do nízké samohlásky *ja*-, řidčeji do středové přední *je*- (v západoslovanských

„odráží u písaře Retka západní nářečí východobulharských zemí“ a uvádí paralelní příklady z nápisu v Plisce: *masica z ѡѣсѧца* či v rodopských nářečích výslovnost *ebalka* místo *jabalka* (Займов–Капалдо 1982: 5–7).

¹⁷ ESJS, heslo *ešte*: „Weingart-Kurz 1949: 155 a 160, Vaillant taktéž – ztotožňují podobu *ašte* a *eče* ... rozdílem v počátečním *e*- proti *a*- se nezabývají“ (ESJS).

¹⁸ Alespoň podle zveřejněného materiálu ve slovnících SDRJ a SRJ v heslech písmene *A*.

¹⁹ Ojediněle jsou doloženy i výjimky, např. výskyt grecismu *jankura* v Supr (509:17) místo *ankura* (ESJS), i když na tomto místě může být zápis s *ja*- na začátku slova ovlivněn analogií s předcházejícím *jako i*. Podobně ojedinělý zápis příslovce *abie* nacházíme v hlaholském Mariánském čtveroevangelii *ѣбнѣ* (Mar 211a23, verš L5:13).

jazycích, nejčastěji v češtině), což můžeme přehledně ukázat v tabulce, která vychází z údajů ESJS doplněných místy o informace z jiných zdrojů, zejména staroslověnských rukopisů:

ESJS			
		ja-	je-
agne	stsl., bul.; SJS: агньць SDRJ, SRJ: агньць	mk., sch., sln., slk., dluž., pol., stpol., ukr., br., r. SJS: ꙗгньць (1× Cloz) RCJH: var. jagnica (k agnica), var. jagnьсь (k agnьсь)	č. (jehně), hluž., stpol.
agoda	SJS: агода (Sav Mt12:33-3х jednou chybně <i>agona</i> , Grig 61v4/ Is65:8)	všechny jazyky	
aje	SJS: аѣ (Grig Zach Is10:14) аиѣ (Sav Mar EuchN L11:12)	stsl., slk., stč. (vajce) SJS: ѡиѣ (Ass Ostr L11:12)	stč., č. (vejce)
ašterъ	SJS: аштерь Supr 399:24; SRJ XI–XVII: ащера z 12.-13.st. (jizva)	sch. st., slk., dl., pol. dial., ukr., rcsł., br., r. dial. // gušter-mk.	č. (ještěr), hl.
ašutъ	SJS: ашотъ, ошотъ (Bes), ошютъ (Christ)		stč. jěšut, č. ješitný (stpol. jeszutność z češ.) RCJH: ešutъ
avě	SJS: авѣ (hlah. a Supr)	SJS: ꙗвѣ (hlah.), ѡвѣ (Supr) bul. mk, sch. sln., slk., dl., pol., pom., ukr., r., br.	č. (jevit), hl.
avorovъ		všechny j., RCJH: javorъ	
azъ	bul.	všechny j.	

Z tabulky je patrné, že střídání náslovného *a-ja-je* není ve slovanských jazycích (či dialektech) u uvedených výrazů jednotné, ale dají se vysledovat některé tendence. Jednotky *agoda*, *avor(ovъ)*, *azъ* mají vesměs v staroslověnských a církevněslovanských textech doloženu podobu s náslovným *a-*, v dalších slovanských jazycích jsou doloženy s náslovným *ja-* (kromě bulharského *az*) s tím, že *agoda* a *avorovъ* jsou ve stsl. textech doloženy sporadicky. Ostatní výrazy *agne*, *aje*, *ašterъ*, *ašutъ* a *avě* (*aviti*) jsou ze staroslověnských památek známy se zápisem náslovného *a-*, případně *ja-* (ojediněle v hlaholské památce *agne* zapsáno s náslovným Δ ²⁰ a v cyrilských je to *aje*, naopak *avě*²¹ je v cyrilských památkách pravidelně zaznamenáno s *ja-* a v hlaholských se střídáním *a-* a Δ), ve většině slovanských jazyků a dialektů pak s počátečním *ja-* a v češtině (včetně staročeštiny) a horní lužické srbštině s *je-*.

Vzhledem k tomu, že předmětem našeho zájmu je zejména zkoumání grafického záznamu a eventuálně interpretace fonetické platnosti elementů zaznamenaných hlaholskými a cyrilskými grafémy v nejstarších staroslověnských památkách, je třeba zkontrolovat i reálné dochované zápisy slov s náslovným *ja-* již ve staroslověněštině (podle dokladů v SJS), a to hlavně proto, abychom zjistili, jakým způsobem bylo toto *ja-* zachycováno (podle tradiční interpretace v hlaholici předpokládáme zápis pomocí Δ , v cyrilici je možný zápis pomocí ѣ nebo ѧ) a zda se i na tomto místě objevují variantní zápisy s cyrilským *a-*, což by znamenalo, že bylo v určité fázi, i když zřídka a možná z nepozornosti, možné nahradit hlaholské Δ , případně jeho cyrilský ekvivalent ѣ nikoli prejetovaným ѧ , ale neprejetovaným *a* (u ojedinělých dokladů by bylo možné uvažovat i o možnosti sekundárního vzniku grafického zápisu vynecháním prejetace z ѧ). Takovýchto zápisů je v dokladech SJS²² několik: АБЛАНЬ

²⁰ Takto je zapsáno pouze dvakrát v Clozově sborníku (Cloz 7r4, 7r5), na dalším místě, které má paralelu v textu Supraslského sborníku, ve stejném rukopise čteme *agneць* (Cloz 13v14).

²¹ U *avě* upozorňují autoři ESJS, že u jednotlivých slovanských jazyků není zcela jasná slovotvorná souvislost slovesa *aviti/javiti* a příslovce *avě/javě*. Nicméně pokud sledujeme zápis i *aviti/javiti*, podle SJS se v Euch vyskytuje pouze *aviti*, v hlah. Zogr, Mar As PsSin *aviti* i *javiti*, v cyrilském Supr také *aviti/javiti*, v ostatních cyrilských rukopisech pouze *javiti*.

²² Protože jde pouze o doplňkový orientační průzkum, nebyly zápisy ověřovány podle kartotéky k SJS, ale pouze příklady citované v SJS, takže zde rozhodně nepodáváme vyčerpávající informaci o způsobu zápisu uvedených slov v památkách.

(m. **ѡБЛАНЪ/ѢБЛАНЪ**) v Tun (Jl1:12); **надра** (m. **нѢдра/нидра**) v Grig Zach Služ, въ **надрѣхъ** Bon (Ps88:51), **нѢдра** Zach; **адрина** (m. **ѡдринна/Ѣдринна**) v Mak (A27:40) a **Ѣдринна** Mak (A27:17); **ако** (m. **ѡко/Ѣко**) v Zogr As 3x, Supr 14x; **аковъже** (m. **ѡковъже/Ѣковъже**) Christ (1C5:1); **акоже** (m. **ѡкоже/Ѣкоже**) v Supr 1x a FragHilf 1x; **акъже** (m. **ѡкъже/Ѣкъже**) v Bes a Rumj 1x; **аможѣ** (m. **ѡможѣ/Ѣможѣ**) v Rumj Lobk Const Bes 2x; **арина** (m. **ѡрина/Ѣрина**) v Rumj 1x Zach 2x; **аремникъ** (m. **ѡрьмьникъ/Ѣрьмьникъ**) Grig 1x. U některých slov je málo dokladů (např. **идро**), takže variabilitu zápisu ani není možno očekávat, u jiných zase nepředpokládáme vynechání prejotace kvůli možné homofonii-homonymii (**адъ** – jed, **адъ** – jídlo, **адъ** – peklo (z řec.), nebo kvůli srozumitelnosti (např. **ѡзва**, **ѡздити**, **ѡсно**, **ѡръ**). Vedle nepřilíš častého zápisu *a-* na místě náslovného *ja-*, resp. zápisu pomocí hlaholského **Δ**, je zajímavé i užití litery **ѣ** v cyrilských rukopisech, která by mohla být náhradou za hlaholské **Δ** v předloze ať už přímé nebo vzdálenější. Takové doklady máme např. z cyrilských rukopisů: **ѡдра**: **нѢдра** (žaltáře, parimejníky), **нѢдрѣхъ** (Supr Pog Bon); **ѡденникъ**: **ѣденне** Slepč, **ѣденне/ѡденне** Christ; **ѡдѣ**: **ѣдѣ** Grig Slepč Christ, **ѡдѣ** Const Supr Pog Bon Lobk Zach Supr Christ Šiš Slepč Bes; **ѡдѣ**: **ѣдѣ** Sav Nik Christ Grig Uvar, **ѡдѣ** Ostr Pog Bon Supr Bes Zach Lobk Christ; **ѡзва**: **ѣзва** Mak Nik Grig, **ѡзва/ѣзва** Ostr Ochr Bon VencNik; **ѡзвити**: **ѣзвити** Grig **ѡзвити** Supr; **ѡзвѣнъ**: **ѣзвѣнъ** Grig 2x, **ѡзвѣнъ** Supr Bes parimejníky, žaltáře; **ѡздити**: **ѣздити** Hilf Slepč Mak **ѡздити** Šiš; **ѡко/ѡкъ** (a další složeniny): **Ѣко/ѡко** Slepč Šiš Mak Grig Lobk aj.; **ѡростънъ**: **ѣростенъ** Grig; **ѡснъ**: **ѣснъ** Grig, **ѡснъ** Lobk Zach Supr; **ѡсти**: **ѣсти** Hilf Ochr Slepč Šiš Mak, **ѡсти** Supr Pog; **ѡхати**: **ѣхати** Hilf Christ Ochr Slepč Šiš, **ѡхати** Šiš aj. Podle citované variability zápisu se tedy zdá, že se písaři cyrilice, kteří opisovali z hlaholské předlohy, mohli při přepisu hlaholské litery **Δ** řídit buď (asi nejčastěji) aktuální výslovností vokálu na daném místě, který byl zřejmě prejotovaný (v jihoslovanských dialektch nejspíše poměrně pozdě – viz MAREŠ 1956: 487) a přepisovat buď jako **ѡ** nebo **ѣ** (výslovnost **ѣ**), v případě, že aktuální výslovnost byla nejistá, anebo sám písař se nechtěl rozhodovat pro jednu z interpretací, mohl použít cyrilskou literu **ѣ**, která mohla původně sloužit jako obdoba hlaholské litery **Δ** a možná mohla mít v některých nářečích i stejnou fonetickou platnost předního *a* (viz níže). Je však také možné, že původně toto přední *a* (hlaholské **Δ**) bylo v cyrilici zaznamenáváno grafémem „a s vodorovně přeškrtnutým dřikem nad očkem“ tak, jak ho nacházíme ve Vatikánském evangeliu (cyrilský palimpsest z 10. stol., КРЪСТАНОВ–ТОТОМАНОВА 1996) na mnoha místech,

nejčastěji jako záznam náslovného vokálu ve slově „*акѡ*“ a v jiných slovech po samohláskách, např. „*накоѡа* (91a)“ (КРЪСТАНОВ 1988: 53), ojediněle i po souhlásce, např. „*хѡждаше*“ (КРЪСТАНОВ–ТОТОМАНОВА 1996: 29, ř. 10). Vzhledem k předpokládané platnosti pro označení předního *a* pak mohlo být v určitých případech do cyrilice přepisováno Δ jako *a*, respektive jako „*a* s příčným škrtnutím“ (známé z Vat. palimpsestu) a snad i obráceně, možná hyperkorektně *+* jako *ѣ* (viz např. tabulka srovnání hesel z ESJS, kde doklady s náslovným „*a*“ jsou kromě „*aice*“ výhradně z cyrilských rukopisů, anebo skripce předpony *raz-* jako *ѣъз-* v Christinopolském apoštolu – viz pozn. 8).

Vraťme se však k problematice zápisu *аште/аше – ѣште/ѣше* v nejstarších staroslověnských památkách, respektive v žaltáři Sinajském, v němž je tato variabilita doložena nejbohatěji, což pravděpodobně souvisí i s nezvykle velkým množstvím písařů (nejméně 9, z nichž čtyři opsali větší části textu), kteří participovali na vzniku rukopisu. Pro zkoumání zápisu slova *ašte* jsou relevantní pouze čtyři hlavní písaři, neboť v úsecích psaných pomocnými písaři se tento výraz nevyskytuje. S. Ju. Temčin ve své studii předpokládal, že byl antigraf Sinajského žaltáře ohledně psaní skupiny *-št-* jednotný a používal pouze dva grafémy. Za tohoto předpokladu rozdělil písaře rukopisu (dále se budeme věnovat pouze čtyřem hlavním) na ty, kteří kopírovali originál a psali *-шт-* (písař B, C a D) a ty, kteří inovovali a psali ligaturu *ш-* (písař A). Pokud sledujeme distribuci náslovného grafému *a-* a Δ u slova *ašte*, zjistíme, že písař B téměř důsledně užívá znaku Δ (7× z osmi případů), zatímco ostatní kombinují *a-* a Δ (A píše 6× Δ a 12× *a*, C 6× Δ a 7× *a*, D²³ 12× Δ a 10× *a*), přičemž se pro jejich distribuci nepodařilo nalézt žádný klíč – ani ve významu *ašte*, ani v místě jeho výskytu třeba na začátku verše nebo uvnitř verše, eventuálně jako součást víceslovného spojovacího výrazu.²⁴ Pokud srovnáme psaní skupiny *-št-* obecně a náslovného *a-*, resp. Δ ve slově *ašte* u písařů Sinajského žaltáře, vidíme, že pouze písař B zachovává většinově

²³ U písaře D a A beru v úvahu vymezení jimi psaných pasáží nově nalezené části Sinajského žaltáře podle FETKOVÁ 2000.

²⁴ Pro názornější představu o distribuci jednotlivých zápisů *ašte* uvádím místa v rukopise podle úseků jednotlivých písařů: A: *ѣше*: 6a10 6b18 6a4 71a3 76a9 81b2 *аше*: 6a11 57b19 (inic)+20 63b10 65b8 66b16 68a16+18 71b13 73a2 75b5 79b15 139a13 *аште* 6a12; B: *ѣште* 13b13 22b11 23b6 25a17 (var. jako) 27b2 31a20 31b1, *аше* 13a18; C: *ѣште* 91a8+20 109b3+17+19 125a21 *аште* 118b5+8+20 120a17 124a11+14 125a9; D: *ѣште* 161a7 177a1+4+5 177b7+18 SinN1a17+18+19 1b23 2a3 2a15 *аште* 169b7+9 170b20+23 172a19 172b13 173a1+4 173b4 SinN 16b6.

digraf -št- a výraz *ašte* zapisuje s náslovným znakem Δ . Pokud by byl správný Temčinův předpoklad, že -št- je starším zápisem, mohli bychom z této distribuce vyvodit, že písař B nejdůsledněji dodržuje původní stav zápisu hlaholicí (a snad tedy i původní hlaholský systém), a pak by zápis s náslovným Δ u *ašte* byl také původní, starší.

Pokud by tedy byl zápis s náslovným Δ u *ašte* původní (starší), mohl by dosvědčovat systém zápisu samohláskového systému tak, jak ho předpokládal F. V. Mareš (1956) a po něm i např. R. Marti (2000), a to že Δ značilo v původní hlaholici nikoli prejotovanou nízku (eventuálně středovou) samohlásku, která bývá takto foneticky interpretovaná podle analogie vytvořené na základě mladších hláskoslovných stadií slovanských jazyků a skripce cyrilských památek (k tomu se přidává i uměle vytvořený systém pro transliteraci hlaholice do cyrilice tak, jak byl zaveden pro edice hlaholských textů v 19. stol. V. Jagicem, tedy $\Delta = \text{ѣ}$ s výslovností *ja/je*), ale původní přední variantu nízké samohlásky (MAREŠ 1956: 449, 489; MARTI 2000: 65), tedy ve skutečnosti hlásku s výslovností mezi „a“ a „e“, což by mohlo být i vysvětlení příčiny zápisu náslovného *e-* (*ecce*) ve Friz a (*ešte*) v Zogr. Hlaholské ⱥ zase zaznamenávalo zadní „a“ (blížící se k o). Takovýto stav fonologického systému Mareš předpokládá pro makedonská nářečí, předpokládá však, že nemakedonská, konkrétně velkomoravská výslovnost hlásky zapisované tímto grafémem byla prejotovaná (MAREŠ 1956: 489), tedy „ě mělo podle nemakedonské výslovnosti nějaký čas dvojí platnost (*ě* a *ja*)“ (MAREŠ 1971: 134).²⁵ Na druhou stranu při popisu dalšího vývoje systému samohlásek v jihoslovanských jazycích počítá s vývojem původního předního *a*, které se nejdéle udrželo v bulharských nářečích, na *a* nebo *e* podle pozice přízvuku, v iekavských a ikavských nářečích a ve slovinštině se *e* měnilo dále na *ie* či *i* (MAREŠ 1956: 487). Tato jazyková situace se pak zřejmě odrážela i v prepisech starších hlaholských textů ať už do hlaholice, kdy se mohl písař podle reálné výslovnosti snažit nahrazovat grafém Δ (ale mohlo to platit i pro cyrilské ѣ) s dvojí možnou fonetickou interpretací jednoznačným ⱥ , resp. *a* (např. *ěšte* na *ašte*). Pak se také logicky mohlo v mladších opisech

²⁵ Tento stav Mareš ostatně předpokládá i pro „moravský“ dialekt v době cyrilometodějské misie vycházejí: „Z toho, že Konstantin pokládal za potřebné zavést pro moravskou (českou) variantu *i* nový znak, lze soudit, že na Moravě tehdy ještě nebylo rozdílu mezi $\Delta = \text{,ě'}$ a $\Delta = \text{,ja'}$; dá se předpokládat, že i tuto různost by se byl snažil vyjádřit v písmě“ (MAREŠ 1971: 176).

nahrazovat *+* z původního textu podle reálné výslovnosti prejetovaným *ia* (např. *aviti* na *javiti*).

Pro ověření stavu zápisu náslovného *a-/Δ-* jsme kontrolně sledovali i zápis náslovné samohlásky u slovesa *javiti se/javljati se*, které je většinově ve staroslověnských a církevněslovanských památkách doloženo v zápise s prejotací náslovného vokálu *ia*-. Písař A z PsSin většinově píše náslovné *Δ* (8× *Δ*, 1× *a-*); B všude *a-* (5×); C většinou *a-* (4× *a-*, 2× *Δ*) a D pouze *a-* (2× *a-* v SinN).²⁶ Pokud bychom předpokládali důslednou „starobylost“ zápisu u písaře B a D (a převažující tendenci u C, přičemž „inovativní“ A má většinou *Δ*), znamenalo by to, že v původním dialektu a zápisu hlaholicí bylo většinově v dodnes dochovaných památkách zapsané náslovné *ja-* vlastně zadní *a-* (zapsané hlaholským grafémem *+*).

Závěr:

Ať už přijmeme jakékoliv vysvětlení či hypotézu o fonetické platnosti hlásky zapisované v hlaholici pomocí *Δ*, zůstaneme nejspíše stále v rovině úvah, protože o výslovnosti nebo fonetické realizaci hlásky označované hlaholským grafémem *Δ* v původním systému hlaholice nevíme nic, resp. nic jistého (MARTI 2000: 60). Přece však na základě výše uvedeného rozboru můžeme konstatovat:

1. Spojka *ašte* měla vždy náslovné *a*, které mohlo být variabilní ve výslovnosti určitých slovanských nářečí (na území dnešního Bulharska a Makedonie), neboť zde bylo vyslovováno zřejmě tzv. „přední *a*“, které bylo snad v původní hlaholici zachycováno pomocí *Δ*.

2. Takže zápisy s náslovným *Δ* (*Δшѡѡ*) v PsSin a Mar neoznačovaly prejetovanou samohlásku a přepis do cyrilice *ѡшѡѡ* (i zápis v Slepč) interpretovaný běžně jako „jašte“ podle standardizované a novodobě stanovené výslovnosti hlásky označené grafémem *ѡ* je zavádějící. Ojedinelý výskyt prejetovaného *ia* v Supr je zřejmě výsledkem chybné analogie při přepisu z hlaholice, anebo nářečních vlivů, které se v daném rukopise vyskytují na několika místech (místo *ia* psáno *a* a naopak). Naopak zachycení pomocí grafému *e* (Friz 3×, Zogr 1×) může podpořit hypotézu o „*a* přední řady“, které se mohlo výslovností blížit samohlásce *e*.

3. Ze srovnání dalších lexémů a jejich zápisu se zdá, že hlaholský grafém *Δ* byl opisovači do cyrilice interpretován nedůsledně, byli si

²⁶ A: *ѡБ-* 3b18 55a5 57b19 64a21 65a1 72b6 75b19 130b19, *аБ-* 73b5; B: *аБ-* 17a18+20 18b17 25b12 29b12; C: *ѡБ-* 100a17 107a21, *аБ-* 87b18 113a6 114a14 121b2; D: PsN: *аБ-* 18a9 25b2, ? *Б-* 27a6.

vědomi jeho možné dvojí platnosti (přední a zadní a, není však jisté, zda ji dokázali reprodukovat ve výslovnosti), kterou zachycovali do cyrilice dvojitým základním způsobem – buď jako *ѣ* nebo *а*, ve starších cyrilských rukopisech jako později již dále netradované „a s vodorovným přeškrtnutím“ (podle dokladů ve Vatikánském evangeliu z 10. stol.), případně *ѣ*, přičemž docházelo i k záměnám (= chybám), které se nejspíš postupně odstraňovaly z textů s dalšími přepisy.

4. Podle distribuce náslovného grafému u písařů PsSin bychom mohli utvořit hypotézu, že „tradičnější“ písaři zachovávali původnější systém hlaholského zápisu, který byl v hlaholici *ⱭⱿⱰⱮⱹ* a *ⱭⱿⱱⱮⱹ*, což by znamenalo, že v prvním slově bylo původní přední *a*, ve druhém původní *a* zadní řady.

CITOVANÁ LITERATURA

- Даничиѣ, Буро. *Рѣчник из книжевних сѣарина срѣских*, књ. I, А–К. У Биограду: у Државној штампарији, 1863.
- Заимов, Јордан – Марио Капалдо. *Супрасѣлски или Ретков сборник*. Софија: БАН, 1982.
- Илчев, Петар. „Синајският псалтир и неговите писачи.“ Велчева, Борјана и др. (ред.). *Славјанска палеографија и дипломатика*. Софија: СИБАЛ, 1980, 89–95.
- Кръстанов, Трендафил. „Български Ватикански палимпсест.“ *Palaeobulgarica/Сѣаробѣларисѣика* XII/1 (1988): 38–66.
- Кръстанов, Трендафил – Ана-Мария Тотоманова. *Ватиканско Евангелие: старобългарски Кирилски апракос от Х в. в Палимпсестен Кодекс Vat. Gr. 2502*. Софија: СИБАЛ, 1996.
- Темчин, Сергей Ю. „Писцы Синайской псалтыри по данным орфографии: диграфное и лигатурное написание шт.“ Владимир П. Гудков (ур.). *Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова*. Москва: МГУ, 1998, 104–115.
- Темчин, Сергей Ю. „Писцы Синайской псалтыри по данным орфографии: написание буквы отъ (омеги).“ А.-М. Dürriegl, М. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb–Krk: 2004, 499–513.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, I. О. Н. Трубачев (перев. и дополн.). Москва, 1964.
- BAUEROVI, Jaroslav a Marta. „Staroslověnské ašte.“ *Slavia* 26 (1957): 157–179.
- BAUER, Jaroslav. *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.
- BEZLAJ, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I. A–J. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976.

- BLÁHOVÁ, Emilie. „Staroslověnské ekvivalenty řeckého řv.“ *Slavia* 81 (2012): 179–189.
- BRÜCKNER, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1927. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU 2010–2018.
- ESSJa: O. N. Trubačev, A. F. Žuravlev (red.). *Etimologičeskij slovar slavyanskijh jazykov*, 1–. Moskva, 1974–2014.
- FETKOVÁ, Petra. „Die Schreiber des neugefundenen Teils des Psalterium Sinaiticum.“ Heinz Miklas, Sylvia Richter, Velizar Sadovski (Hrsg.). *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, [109]–116.
- GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*. Díl I. A–J. V Praze, 1903. Druhé vydání. Praha: Academia, 1970.
- JAGIĆ, Vatroslav. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum*. Berolini: apud Weidmannos, 1883.
- KOPEČNÝ, František a kol. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, sv. 2. *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia, 1980.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Academia, 1968.
- MACROBERT, Catherine M. „Re-evaluating the Psalterium Sinaiticum: the Limitations of Internal Reconstruction as a Text-Critical Method.“ *Poznańskie studia slawistyczne* 14 (2018): 149–167.
- MAREŠ, František V. „Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty.“ *Slavia* 25 (1956): 443–495.
- MAREŠ, František V. „Hlaholice na Moravě a v Čechách.“ *Slovo* 21 (1971): 133–201.
- MARGULIES, Alfons. *Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis*. Heidelberg, 1927.
- MARTI, Roland. „Die Bezeichnung der Vokale in der Glagolica.“ Heinz Miklas, Sylvia Richter, Velizar Sadovski (eds). *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, 54–76.
- MIKLOSICH, Franz (ed.). *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae: apud Guilelmum Braumüller, 1858.
- RCJH: Biserka Grabar, František V. Mareš, Zoe Hauptová (hl. red.). *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. Zagreb, 2012.
- SDRJ: R. I. Avanesov (hl. red.). *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI.–XIV. vv.)*, I–. Moskva, 1988–.
- SJS: Josef Kurz, Zoe Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 1–4. Praha: Academia, Euroslavica, 1966–1997.
- SRJ: R. I. Avanesov (hl. red.). *Slovar' russkogo jazyka (XI.–XVII. vv.)*, I–. Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1975–.
- ŠAFAŘÍK, Pavel J. *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*. Praha, 1851.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, III. *Die Satztypen: Der einfache Satz*. Freiburg i Br.: U. W. Weiher Verlag, 1996.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, IV. *Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*. Freiburg i Br.: U. W. Weiher Verlag, 2002.

Petra Stankovska

WRITTEN FORMS OF THE OLD CHURCH SLAVONIC
CONJUNCTION AND PARTICLE *ašte/aće/ešte* – *ěšte/ěće* – *eće*
IN THE EARLIEST OLD CHURCH SLAVONIC MONUMENTS

S u m m a r y

The paper analyzes the variability of the written forms and the phonetic value of the initial vowel in the lexeme *ašte* in the earliest Old Church Slavonic written monuments. It also seeks to explain the origin of various written forms. Based on an analysis of *ašte* in the Glagolitic Sinai Psalter, Codex Marianus and the Codex Zographensis, the Cyrillic Codex Suprasliensis and the Sleptsche Apostle, and the Brizhin passages written in the Latin alphabet against the confirmed variability of the written forms of the initial vowel *a-/ja-* in the Old Church Slavonic Language (according to the “Dictionary of the Old Church Slavonic Language”) and its real phonetic value in other Slavonic languages (according to the “Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language”), it has been found that the actual phonetic value of the initial vowel in Old Slavonic monuments was always *a-* (in South Slavonic dialects), regardless of the grapheme used. Only the Brizhin passages provide evidence of the next stage of the phonetic development of words or of a specific dialectical interpretation of the initial *a-*.

ILONA JANYŠKOVÁ

STAROSLOVĚNSKÉ NÁZVY PRO BOJ A VÁLKU Z POHLEDU ETYMOLOGICKÉHO

Článek se zabývá staroslověnskými a církevněslovanskými výrazy s významem 'boj, válka' (v původním i přeneseném slova smyslu), které obsahuje pětisvazkový *Slovník jazyka staroslověnského*; jsou to tato slova: брань, бореніе, вонна, оуѣніеніе, подвигъ, подвижаніе, рать, сѣть, тажа, тажь, троудъ. U všech těchto výrazů je uveden etymologický výklad a je nastíněna jejich původní sémantická motivace.

Klíčová slova: jazykověda, etymologie, sémantika, staroslověnština, církevní slovanština, *Slovník jazyka staroslověnského*, boj, válka

Středověk byl dobou brutality a násilí (KALHOUS 2013: 260). Je tedy pochopitelné, že se výrazy spojené s vojenskou tematikou objevují také v nejstarším slovanském spisovném jazyce, ve staroslověnštině. Cílem této studie je ukázat, jaké lexikální prostředky používala staroslověnština, respektive církevní slovanština, pro boj a válku a jaká je původní sémantická motivace těchto názvů. Materiálově práce vychází z monumentálního pětisvazkového *Slovníku jazyka staroslověnského*, který obsahuje materiál „z nejstaršího období staroslověnského písemnictví, tj. z památek buď zachovaných nebo vzniklých v této epoše. Prakticky jde o památky náležící do tzv. kánonu klasických textů, dále o biblické, liturgické, hagiografické, homiletické, právní apod. texty, které vznikly v prvním období překladatelské činnosti slovanských apoštolů a jejich žáků (i když nejsou zachovány v podobě kanonické), a o tzv. texty českocírkevněslovanské (tyto z důvodů jazykových a kulturněhistorických)“ (SJS 1: IV).

Stsl. брань f. 'boj, bitva, válka, zápas' se v textech objevuje rovněž jako součást spojení брань (сѣ)творити 'válčit, utkat se v boji' a сѣнити сѣ

* Ilona Janyšková, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, etymologické oddělení, Brno.

Příspěvek vznikl za podpory projektu *Staroslověnské dědictví v staré češtině*, financovaného Grantovou agenturou České republiky (č. 18-02702S).

на бранъ 'táhnout do boje'. Staroslověnské slovo je pokračováním psl. **bornъ*, doloženého ve většině slovanských jazyků (k jejich přehledu srov. ECKERT 1983: 108), někdy s posunem významu, jako je tomu např. u staročeského *bran*, *braň* 'zbraň' (GEBAUER 1903–1916, 1: 92). Z derivátů staroslověnského slova zde uvádíme pouze ty, které se týkají našeho tématu války a boje, adjektiva браньнъ 'válečný', což je hapax legomenon v Lobkovickém žaltáři, charvátskohlaholském textu z roku 1359 (SJS 5: 162), a браньскъ 'válečný' z kodexu Supraslského a parimejníků (v kodexu Supraslském je doloženo jednou i s prefixem побраньскъ tv.) a verbální substantivum браннѣ 'zápas', pl. 'napadání, útoky' (SJS 5: 161).

Psl. **bornъ* představuje nomen actionis se sufixem *-nъ* od praslovanského slovesa **borti* 'bojovat, válčit' (SP 1: 117, ЭССЯ 2: 208–209, МАТАСОВИЧ 2014: 42), jehož pokračování je doloženo i ve staroslověnině, a to ve slovese брати (сѧ) 'zápasit, bojovat, bít se'. Stejně tvořeno je i litevské *baŋnis*, dial. *barnis* 'hádky, spor' (ECKERT 1983: 107–108, АНИКИН 1998: 60, СМОЦЫНСКИ 2007: 48). Stsl. брати (сѧ) je východiskem pro řadu derivátů, srov. братиѣ 'napadání, útoky' (SJS 5: 163), побрати 'svést boj', съпобрати 'společně bojovat, pomoci v boji', прѣбрати 'přemoci', вѣзбрати 'vybojovat, dobýt'. Od kořene slovesa **borti* bylo sufixem *-bъ* vytvořeno nomen agentis борьць 'bojovník, zápasník, protivník'; stsl. богобориѣ 'boj proti bohu' představuje kalk řeckého θεομαχία (SCHUMANN 1958: 28). Kontinuanty psl. **borti* jsou dobře doloženy zejména ve východoslovanských jazycích (srov. ruské бороться 'bojovat, zápasit, bít se', ukrajinské боротися, běloruské бароўца tv.), méně v jazycích jihoslovanských (např. bulharské боря се 'zápasit, bojovat, bít se') a západoslovanských (polské dial. *bruć się* 'bít se, zápasit, bojovat'). Psl. **borti*, jež má příbuzná slova v řadě indoevropských jazyků (jejich výčet uvádějí SP 1: 331, ЭССЯ 2: 213–214, АНИКИН 2007, 4: 91–93), se odvozuje z ie. kořene **bherH-* 'opracovávat ostrým předmětem, řezat, bít' (ПОКОРНЫ 1959–1969, 1: 133–135, LIV 2001: 80).

Problematické zůstává zařazení stsl. hapax legomenon v kodexu Supraslském бореннѣ 'boj, zápas': autoři SJS 1: 137 řadí slovo k брати (psl. **borti*), naproti tomu L. Sadniková a R. Aitzetmüller rekonstruují infinitiv na *-iti*, **борити* 'bojovat, zápasit' (psl. **boriti*) (SADNIK–AITZETMÜLLER 1955: č. 59 a 1975: 403), od něhož by bylo odvozeno sloveso поборити (комолу) 'pomoci / pomáhat v boji, společně bojovat' a substantivum съборитель 'válečník' (SJS 3: 65 a 4: 217). Nejčastěji se předpokládá,

Kontinuanty psl. **vojь* mají ve slovanských jazycích, zejména ve starších fázích jejich vývoje, případně v nářečích, význam ‘vojsko, bitva, boj, válka, bojovník, voják aj.’ (k jejich podrobnému přehledu viz ESJS 18: 1074). Praslovanské **vojь* se nejčastěji vysvětluje jako nomen actionis s *o*-stupněm kořene od slovesa **viti* ‘hnát (se)’, jež se odvozuje z ie. kořene **ueiH1-* ‘pronásledovat, usilovat aj.’; ze stejného ie. kořene, z jeho *n*-ového přezentu, je stsl. поѡиѡти(сѡ) ‘podrobit se, podřídit se’ (ke kořeni srov. LIV 2001: 668, viz i ESJS 11: 692 s literaturou, DERKSEN 2008: 524, АНИКИН 2007, 8: 106–107 aj.). Pro psl. **vojь* se tak předpokládá původní význam **‘pronásledování (nepřítele)’* → ‘kdo pronásleduje’ → ‘bojovník, voják, vojenský oddíl apod.’ Na základě této etymologie Machek soudí, že staří Slované neměli stálé vojsko, ale pouze „branný lid, vytáhnuvší podle okamžité potřeby, aby zahnal nepřítele“ (МАЧЕК 1968: 696).

Substantivum **vojъ* je součástí propria **ВОНТѢХЪ**, csl. reprodukce jména druhého pražského biskupa sv. Vojtěcha; jeho druhá část obsahuje derivát od slovesa **тѣшити** (< psl. **těšiti* 'těšit, utěšovat'). Původní význam kompozita **ВОНТѢХЪ** se však vysvětluje různě: **ten, kdo těší vojsko, nebo *ten, z koho se těší vojsko* (v. ESJS 18: 1074–1075).

Vlastní jméno **БОРИВОН**, což je csl. reprodukce jména českého knížete Bořivoje, v sobě zahrnuje oba výše zmiňované názvy: první část kom-

pozita tvoří sloveso **borti* ‘bojovat, přemáhat, válčit’, druhou část **vojь* (ЭССЯ 2: 204, КОРЕЧНÝ 1991: 62, АНИКИН 2007, 4: 93), s předpokládaným původním významem **‘přemoz, pobij vojsko’* (ESJS 2: 73–74).

Pouze v Besědách Řehoře Velikého, textu českokírkevněslovanského původu dochovaného v ruskocírkevněslovanských opisech, je zaznamenáno verbální substantivum *оубиѣннѣ* ve významu ‘bitva, boj’ (SJS 4: 576). Stsl. *оубити* ‘zabít, ubít, usmrtit’ představuje prefigované sloveso *ѣити*, kontinuant psl. **biti* ‘bít’, které se vysvětluje z ie. kořene **bheiH-* ‘bít’ (LIV 2001: 72).

Pro doplnění uvádíme, že ve staroslověněštině, respektive v památkách, z nichž SJS čerpal lexikální materiál, není doloženo pokračování psl. **bojь*, jehož kontinuanty s významem ‘bitva, boj’ jsou zaznamenány ve všech živých slovanských jazycích.¹ Substantivum **bojь*, deverbativum s *o*-stupněm ablautu od slovesa **biti* ‘bít’, nacházíme v SJS pouze v csl. *подъбон* ‘rám dveří, veřej’ (< psl. **podъbojь* < psl. **podъ-biti* ‘podbít’, srov. ESJS 11: 672) a dále v derivátech, například *разбон*, *оубон* ‘zločin, loupežná vražda’,² *оубонца* ‘vrah’ aj.

Ve staroslověnských památkách se pro ‘boj, zápas’ používají výrazy *подвигъ* a *подвизаниѣ*, ovšem v přeneseném významu, srov. například tento doklad: *подвизан сѧ добрымъ подвигомъ въѣры* (SJS 3: 93). Prefigované substantivum *подвигъ* je odvozeno od slovesa **dvigti*, jehož stsl. kontinuant není v památkách zpracovaných v SJS doložen. Inchoativní sloveso *подвигнѣти* ‘pohnout, zvednout’ (< psl. **dvignęti*) má ve staroslověněštině v podobě reflexivního slovesa *подвигнѣти сѧ* význam ‘dát se do boje’. Stsl. *подвизаниѣ* je slovesné jméno odvozené od slovesa *подвизати сѧ* ‘bojovat, zápasit (v přeneseném slova smyslu)’; výchozí **dvidzati* je palatalizovanou variantou slovesa **dvigati*, ve staroslověněštině nedoloženého.

Obě staroslověnská slova pro ‘boj, zápas’ jsou tak spojena – alespoň v rovině praslovanské – s představou nějakého pohybu. Projekce psl. **dvigati*, **dvignęti* do indoevropského prajazyka není jasná, existuje několik

¹ Církevněslovanské *бон* ‘bitva, boj’ uvádí MIKLOSICH 1862–1865: 39.

² Srov. staročeské *přeboj* ‘loupeživé přepadení, útok spojený s oloupením; drancování, plnění’ (StrČS 4: 298).

výkladů, žádný z nich však není zcela přesvědčivý (k jejich přehledu srov. ESJS 3: 155–156).

Dalším staroslověnským výrazem pro ‘válku, bitvu, boj’ je femininum *ѡаѡь* (SJS 3: 626–627), jež má v plurálu v kodexu Supraslském i význam ‘vojsko’, respektive ‘nepřátelské vojsko’ (СтслС: 579). Ze stsl. *ѡаѡь* jsou odvozena adjektiva a substantiva (např. *ѡаѡьнѡъ*, *ѡаѡьниѡьскѡъ* ‘nepřátelský’, *ѡаѡьниѡь* ‘nepřítel, protivník, voják’ – SJS 3: 627–628), slovo je i součástí csl. kompozit (např. *ѡаѡьѡѡьство* ‘válka, boj’, *ѡаѡьѡѡьць* ‘bojovník’ – MIKLOSICH 1862–1865: 796).

Stsl. *ѡаѡь* je slovo praslovanského stáří; kontinuanty psl. **ortb* jsou dobře doloženy v jihoslovanských a východoslovanských jazycích, všude zejména s významem ‘válka, boj’ (ve slovinštině jen ‘vojsko’). Autoři ЭССЯ (32: 214) uvádějí mezi kontinuanty psl. slova i jeden doklad z češtiny – *rat* ‘boj’ (Котт 1878–1893, 3: 29). Tento doklad však zřejmě nelze považovat, podobně jako *všerať* ‘vespolná válka’ (Котт 1878–1893, 4: 864), za přesvědčivý důkaz, že psl. **ortb* ‘boj, válka’ je doloženo i v západoslovanských jazycích, neboť oba výrazy Kott čerpal z děl autorů historických spisů, Jana Vlčka (1805–1879) a J. E. Kosiny (1827–1899), jejichž jazyk se vyznačoval četnými archaismy, takže spíše by se jednalo o rusismy či církevní slavismy. Slovo však v češtině doloženo je, ovšem pouze jako součást složených vlastních jmen, srov. staročeská osobní jména *Ratibor*, *Ratimír*, *Ratislav* (ESSTČ), v druhé části slova pak například staročeské *Načěrat* < **načeti* + **ortb* (GEBAUER 1903–1916, 2: 441, SVOBODA 1964: 83). Od osobních jmen jsou pak tvořena toponyma, např. české *Ratiboř*, polské *Racibórz* (HOSÁK–ŠRÁMEK 1970–1980, 2: 366, BRÜCKNER 1927: 451), v nichž je název pro boj, válku zdvojen (**ortb* + **borti* ‘bojovat’).

Psl. **ortb* ‘boj, válka’ se zpravidla odvozuje od ie. verbálního kořene **or-* ‘dát se do pohybu’, z něhož se vysvětlují i slova z jiných indoevropských jazyků s podobným významem, např. staroindické *ṛtí-* ‘útok, výpad, spor, boj, zápas’, avestské *-ər̥ti-* ‘energie’, řecké *ἐρις* ‘spor, zápas, boj’ aj. (POKORNY 1959–1969, 1: 326–330). Předpokládaný sémantický posun **‘dát se do pohybu’* → *‘vést spor’* → *‘bojovat, válčit’* je dobře představitelný tím spíše, že za ablautovou variantu stsl. *ѡаѡь* se pokládá – byť s jistými výhradami – stsl. *ѡѣѡь* ‘horlivost, rozepře, svár’ (ESJS 13: 754).

V církevněslovanských památkách, jejichž slovní zásoba je zaznamenána v SJS, je doloženo *jo*-kmenové maskulinum (nebo *i*-kmenové femininum?) *ѣтъ* ‘bitva, boj, řež’, též ve spojení *изити на ѣтъ* ‘vyrazit do boje’. Slovo má paralely i v dalších slovanských jazycích, srov. například staročeské *sěč* (MStČS: 440), české a slovenské knižní *seč* ‘boj, bitva (sečnými zbraněmi)’. Stsl. *ѣтъ* je deverbativum odvozené od slovesa *ѣти*, *ѣкъ* ‘sekát, stínat’, jež je pokračováním psl. **sěkti*, dobře doloženého ve všech slovanských jazycích (k jejich přehledu srov. ESJS 13: 809). Psl. **sěkti* představuje zdložený stupeň ie. kořene **sekH-* ‘oddělit (sekáním)’ (LIV 2001: 524). Etymologie stsl. *ѣтъ* implikuje představu boje sečnými zbraněmi, typickými pro středověk.

Substantivum *ѣжа*, -а f., případně *ѣжь*, -и f., jež je v církevněslovanských památkách (v Grigorovičově a Zacharijově parimejniku, v Christinopolském apoštolu a v apoštoláři Slepčenském a Šišatovackém) za řecké *μάχη*, má význam ‘boj, potyčka’ (SJS 4: 558–559). Spolu s derivátem *ѣжьбѣжникъ* ‘bojovník, válečník’, ‘rváč, svárlivec’ patří ke slovesu *ѣжати* ‘táhnout, vléct’, jež v českocírkevněslovanských Besedách Řehořových znamená ‘pracovat’³ (SJS 4: 559–560).

Staroslověnské *ѣжати* patří spolu s iterativem *ѣсати* (*ѣа*) ‘přít se, hádat se, rvát se’, kauzativem *ѣжати ѣа* ‘táhnout, směřovat’ a imperfektivem *ѣгнати* ‘táhnout, vléct, natahovat’⁴ k praslovanskému slovesnému kořenu **teg-* ‘táhnout, vléct’ (< ie. **thengh-* ‘táhnout, natahovat’, LIV 2001: 657), jenž je dobře doložen i v dalších indoevropských jazycích (podrobněji srov. ESJS 16: 962). Pro objasnění sémantického posunu **‘táhnout, vléct’* → ‘svářit se, rvát se, bojovat’ je možno uvést české *tahat se* (oč s kým) ‘být s někým ve vleklém sporu’, např. *psi se tahali o kost* (= rvali se), *děti se tahaly o hračku* apod. Sémanticky nepřiliš vzdálené je staroruské sloveso *постѣгати* ‘начать тяжбу’ se slovesným kořenem **teg-* zaznamenané v novgorodském textu na březové kůře (Зализняк 2004: 223).

³ K sémantickému posunu **‘táhnout, natahovat’* → ‘pracovat’ je možno uvést slovenské expresivní *natahovať sa s niečím* ‘namáhat se, těžce pracovat’ (KRÁLÍK 2015: 606 s. v. *ťažiť*).

⁴ Sloveso *ѣгнати* není v okruhu památek zaznamenaných v SJS doloženo, uvádí je MIKLOSICH 1862–1865: 1025.

Pouze v kodexu Supraslském se objevuje substantivum *тpоудѣ* ve významu ‘boj, zápas (ve smyslu duchovním)’; v jiných památkách má slovo význam ‘trápení, soužení, obtíž, svízeľ’ a ‘námaha, úsilí, práce’ (SJS 4: 493–494). Jeho deriváty, adjektivum *тpоудѣнникъ* ‘(Kristův) bojovník’, slovesa *тpоудити сѧ* ‘bojovat, zápasit (o asketickém životě), hrdinně si vést (při mučení)’ a *тpоуждати* ‘bojovat, zápasit, zápolit (při asketickém způsobu života)’, jsou zaznamenány rovněž pouze v kodexu Supraslském.

Staroslověnské *тpоудѣ* je pokračováním praslovanského **trudъ*, jehož kontinuanty jsou doloženy ve většině slovanských jazyků s významy ‘námaha, úsilí, práce’, ‘muka, utrpení, bolest’, ‘smutek, zármutek’ aj. Praslovanské **trudъ* obsahuje indoevropský verbální kořen **treud-* ‘tlačit, mačkat, tisknout, drtit’ (LIV 2001: 651–652), což je zřejmě *d*-ové rozšíření kořene **terH1-* ‘třít’ (Pokorný 1959–1969, 1: 1095–1096); k sémantickému posunu ‘tisknout, drtit’ → ‘trápení, soužení’ se jako sémantická paralela nabízí praslovanské **moka* ‘muka, trýzeň, strádání, utrpení’, v jehož základu je ie. kořen **men(H)k-* ‘drtit, hníst ap.’ (ESJS 8: 498 a 16: 989). Sémantický posun ‘utrpení ap.’ → ‘práce’ je z věcných důvodů snadno vysvětlitelný (práce byla spojena s námahou, bolestí, s utrpením), podobně význam ‘zápas, boj’ ve smyslu duchovním může být důsledkem jistého úsilí, trápení, soužení.

Závěr: Etymologická analýza uvedených staroslověnských a církevněslovanských výrazů s významem ‘boj, válka’ nám umožňuje rekonstruovat jejich původní sémantickou motivaci. Při retrospektivě do indoevropského prajazyka jsou stsl. výrazy *брань*, *борение* a csl. *оубиение* spojeny s bitím, csl. *тажа*, *тажъ* obsahují ie. kořen s významem **táhnout*, natahovat, vléct, *ратъ* zřejmě ie. kořen s předpokládaným významem **dát se do pohybu*, pohyb se promítá (v rovině praslovanské) i do stsl. *подвигъ* a *подвизание*; csl. *воина* implikuje představu pronásledování (nepřítele). Motivačně zajímavý případ představuje stsl. *тpоудѣ* vycházející z ie. kořene s významem **drtit, tisknout*, který má oporu v přesvědčivé sémantické paralele. Církevněslovanské *ѣтъ* jako jediné ze všech výše uvedených prozrazuje, že se ve středověku bojovalo také sečnými zbraněmi.

LITERATURA

- BRÜCKNER, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1927.
- DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- ECKERT, Rainer. *Die Nominalstämme auf -i im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des Slawischen*. Berlin: Akademie des Wissenschaften der DDR, 1983.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- ESSTČ: *Elektronický slovník staré češtiny*. <<http://vokabular.ujc.cas.cz>> (20. 9. 2018)
- GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*, 1–2. Praha: Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903–1916.
- HOSÁK, Ladislav, Rudolf Šrámek. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, 1–2. Praha: Academia, 1970–1980.
- KALHOUS, David. *České země za prvních Přemyslovců v 10.–12. stol*, 2. díl. Praha: Libri, 2013.
- KOPEČNÝ, František. *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia, 1991.
- KOTT, František Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*, 1–7. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře, 1878–1893.
- KRALÍK, Lubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2015.
- LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstamm-bildungen*, 2., erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Helmut Rix, Martin Kümmel et al. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Academia, 1968.
- MATASOVIĆ, Ranko. *Slavic Nominal Word-Formation. Proto-Indo-European Origins and Historical Development*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2014.
- MIKLOSICH, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- MSTČS: Jaromír Bělič, Adolf Kamiš, Karel Kučera. *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.
- POKORNY, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1–2. Bern–München: Francke Verlag, 1959–1969.
- SADNIK, Linda, Rudolf Aitzetmüller. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1955.
- SADNIK, Linda, Rudolf Aitzetmüller. *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975.
- SCHUMANN, Kurt. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958.

- SJS: Josef Kurz, Zoe Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 1–4. Praha: Academia, Euroslavica, 1966–1997; Zoe Hauptová, Václav Konzal, Štefan Pilát (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 5. *Addenda et corrigenda*. Praha: Academia, Euroslavica, 2010–2016.
- SMOCZYŃSKI, Wojciech. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007.
- SP: Franciszek Sławski (red.). *Słownik prasłowiański*, 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: PAN, 1974–.
- STČS: Igor Němec (red.). *Staročeský slovník*, 1–4 (N–PŘI). Praha: Academia, 1968–2008.
- SVOBODA, Jan. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.
- VAILLANT, André. *Grammaire comparée des langues slaves*, 4. *La formation des noms*. Paris: Éditions Klincksieck, 1974.
- Аникин, Александр Е. *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Материалы для балто-славянского словаря*, 1. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998.
- Аникин, Александр Е. *Русский этимологический словарь*, 1–. Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Институт филологии сибирского отделения РАН, 2007–.
- Зализняк, Андрей А. *Древненовгородский диалект*. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- СтслС: Раля М. Цейтлин, Радослав Вечерка, Эмилия Благова (ред.). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1994.
- ЭССЯ: Олег Н. Трубачев, Анатолий Ф. Журавлев, Жанна Ж. Варбот (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт русского языка, 1974–.

Ilona Janyšková

OLD CHURCH SLAVONIC NAMES FOR BATTLE AND WAR
FROM AN ETYMOLOGICAL POINT OF VIEW

S u m m a r y

The article deals with the Old Church Slavonic and Church Slavonic words meaning 'battle, war' (in the original and transferred meaning) included in the five-volume *Dictionary of the Old Church Slavonic Language*, namely with the words брань, бореніе, вонна, оубиеніе, подвигъ, подвижаніе, рать, сѣчь, тажа, тажь, троудъ. An etymological explanation is provided for all of them, and their original semantic motivation is suggested.

The etymological analysis of the Old Church Slavonic and Church Slavonic words meaning 'battle, war' allows us to reconstruct their original semantic motivation. Going back to the Indo-European language, the Old Church Slavonic words брань, бореніе and Church Slavonic оубиеніе are associated with beating; the Church Slavonic words тажа, тажь include an IE root meaning *'drag, pull'; рать apparently contains a root with the assumed meaning *'put into motion'; movement is also reflected (at the plane of Proto-Slavonic) in Church Slavonic подвигъ and подвижаніе; Church Slavonic вонна implies the idea of persecution (of the enemy). A case interesting for its motivation is provided by Old Church Slavonic троудъ based on a root meaning *'crush, print', which finds its support in convincing semantic parallels. Church Slavonic сѣчь is the only among the mentioned words which shows that in the Middle Ages people also fought with bladed weapons.

HELENA KARLÍKOVÁ

NĚKTERÁ VÝZNAMOVÁ SPECIFIKA
STAROSLOVĚNSKÉHO LEXIKA A JEJICH ODRAZ
VE STARŠÍCH FÁZÍCH SLOVANSKÝCH JAZYKŮ
(Z HLEDISKA ETYMOLOGIE A HISTORICKÉ SÉMANTIKY)

Cílem příspěvku je ukázat na několika příkladech významová specifika staroslověnštiny, která jsou dána primární funkcí staroslověnštiny jakožto jazyka překladového, ale současně jsou ovlivněna i původem staroslověnštiny jakožto jazyka slovanského. Metaforická a metonymická vyjádření ve staroslověnských textech jsou převážnou měrou doslovnými překlady příslušného místa v textu předlohy. Nemusí tomu tak však být vždy. Tam, kde staroslověnština tlumočí významově neutrální lexém nebo celé slovní spojení za použití obrazného vyjádření, může jít o motivaci domácím, tedy slovan-ským sociokulturním prostředím.

Klíčová slova: staroslověnština, slovanské jazyky, metafora, metonymie, etymologie

Ačkoli je staroslověnské lexikum spjato svou sémantikou i určením s křesťanstvím, tvoří ho vedle slov pojmenovávajících biblické reálie i lexémy s neutrálním, obecným významem a slova z nejrůznějších profánních oblastí života tehdejší společnosti. Rozsah lexika a tematické oblasti v něm zastoupené jsou dány texty předloh, z nichž se do staroslověnštiny překládalo. Jádrem je tvořeno slovy obecněslovanskými, převážně tedy praslovanského původu, významnou součástí jsou však i kalky a výpůjčky, především z řečtiny, ale i z latiny, z jazyků východo- a západogermánských, protobulharštiny, případně z některých dalších jazyků neindoevropských.

Pokud jde o významy staroslověnských slov, nejsou v mnoha případech totožné s jejich původním, etymologickým významem, ale jsou

* Helena Karlíková, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, etymologické oddělení, Brno.

Příspěvek vznikl za podpory projektu *Staroslověnské dědictví v staré češtině*, financovaného Grantovou agenturou České republiky (č. 18-02702S).

výsledkem různých sémantických změn, jako je metafora, metonymie, sémantická generalizace, sémantická specializace apod. To je ovšem jev společný mnoha (nejen) slovanským jazykům, často jde o vývoj předhistorický, v případě slovanských jazyků už praslovanský a je součástí lexikálněsémantického vývoje celých slovních rodin i jednotlivých slov (KARLÍKOVÁ 2008, KARLÍKOVÁ 2012, s další literaturou).

Specifika sémantiky staroslověštiny jsou dána, jak známo, především tím, že staroslověština je primárně jazyk překladový, který tlumočí biblické texty, a tedy křesťanský obraz světa formulovaný v řečtině, případně v latině. Symbolika biblických textů, obrazné vyjadřování typické pro texty předlohy a potřeba tlumočení jejich obsahu ve staroslověštině se odráží v sémantice staroslověnských slov i celých kolokací.

Je obtížné vybrat typické příklady dokládající tento fakt, když vzhledem k charakteru biblického textu evidujeme mnoho lexémů staroslověnské slovní zásoby, které jsou vedle svého neutrálního významu i nositelem významu přeneseného, motivovaného potřebou přeložit příslušný lexém nebo celé slovní spojení v textu předlohy. Srov. např. глава 'hlava' za ř. κεφαλή a metaforicky 'kapitola knihy' za ř. κεφάλαιον; носъ 'nos' překládající lat. *nāsus* (SudUst') a metaforicky 'příd' lodi' za ř. πῶρα (A 27,41 Christ Mak Šiš), жизнь běžně 'život', metonymicky 'vlast' za lat. *patria* (Bes) a mnoho dalších. Impulsem ke vzniku metaforického nebo metonymického vyjádření může být v těchto případech skutečnost, že pro překlad příslušného slova v předloze chyběl ve staroslověštině odpovídající, terminologicky jednoznačný ekvivalent. Nebo takový ekvivalent mohl být k dispozici, ale z nejrůznějších důvodů zvítězila jistá tvůrčí invence překladatele, resp. opisovače. Zvláště pak tam, kde staroslověština tlumočí významově neutrální lexém nebo celé slovní spojení za použití obrazného vyjádření, může jít o motivaci domácím, tedy slovanským sociokulturním prostředím.

Lexémem, který význam příslušné předlohy vyjadřuje metonymicky, ačkoli v předloze o obrazné vyjádření na první pohled nejde, je např. hapax legomenon жалъ. Vyskytuje se pouze v Mar¹ (Mt 8,28), a to ve významu 'náhrobek, hrob, hrobka' jako ekvivalent ř. μνημεῖον téhož významu: сѣрѣтєтє і дѣва бѣсѣна отъ жални ісхрѣдаща лютѣ сѣло ѡпѣνтрєсан

¹ Zkratky stsl. a csl. památek a biblických knih v celém textu jsou podle úzu používaného v SJS.

αὐτῶ δὺο δαιμονιζόμενοι ἐκ τῶν μνημείων ἐξερχόμενοι, χαλεποὶ λίαν. Jiné stsl. památky mají na tomto místě běžnější гробѣ, гробницѣ, грѣбницѣ. Význam ‘mohyla, hrob’ má též církevněslovanský derivát жалъникъ (Miklosich 191) a formální a významové ekvivalenty staroslověnského slova jsou doloženy i v některých dalších slovanských jazycích: p. arch. a dial. *žale* a *žalniki* ‘předkřesťanské pohřebiště; hřbitov’, ‘urna s popelem zemřelého’ (KARŁOWICZ et al. 8: 687, 688), sln. kníž. *žále* ‘pohřebiště’ (SSKJ 5: 972), r. dial. *жалъ* (SRNG 9: 68) ‘mohyla, hrobka’ nebo č. dial. (Opavsko, Těšínsko) *žalník* ‘hřbitov’ (ALJ). Stsl. жалъ a výše uvedené responze se většinově pokládají za pokračování psl. **žalb*, který obsahuje ie. kořen **g^uelH-* (resp. jeho zdložený stupeň **g^uēlH-*) ‘bodat, píchat; (bodavá) bolest, muka, smrt’. Význam ‘psychická bolest, trápení, smutek apod.’, který má většina slovanských responzí tohoto psl. substantiva, lze vyvodit z etymologického významu ie. kořene, jak naznačuje schéma **‘bodání, bodavá bolest’* → ‘psychická bolest’ (srov. ESJS 19: 1145). A psychickou bolest implikují i stsl. deriváty substantiva жалъ, a to жалость ‘žalost, smutek’, жалостънъ ‘žalostný’, жалостъно ‘žalostně, hořce’ a denominativum жалити ‘truchlit, žet, naříkat, hořekovat’. V návaznosti na výše uvedený etymologický výklad se dá usuzovat, že význam ‘náhrobek, hrob’ vznikl metonymicky jako místo, které vyvolává smutek, místo, u něhož se truchlí.² Méně pravděpodobný je výklad, podle něhož je ve slovech s významem ‘náhrobek, hrob, hrobka apod.’ skryt starý pohanský zvyk zpopelňování mrtvých, a souvisejí tedy se skupinou slovanských, převážně dialektických slov s obecným významem ‘hořet bez plamene, doutnat’, např. p. dial. *žalić się*, kaš. *žalęc*, br. dial. *жа́лець*, ukr. dial. *жа́лѣти*, r. dial. *жа́леть*, dl. arch. *žalny* ‘rozpálený, horký’ aj. Jako psl. východisko se rekonstruuje forma **žaliti*, *l*-ová varianta psl. **žariti* (< ie. **g^uher-* ‘být horký’). Srov. BRÜCKNER 1957: 661, SCHUSTER-ŠEWIC 1978–1996: 1780, ESB 3: 206, POPOWSKA-TABORSKA-BORYŚ 1996: 195–196, Furlan in BEZLAJ 1976–2007, 4: 435 aj.³ Jisté pochybnosti

² Nabízí se srovnání s řeckým ekvivalentem μνημείων vztahujícím se ke slovesu μμνήσκειν, resp. refl. μμνήσκεσθαι ‘vzpomínat (si), pamatovat (si)’ (< **mneH2-* ‘vzpomínat’ – BEEKES 2010: 953). Svým původním významem je tedy ř. μνημείων **‘místo, kde se vzpomíná’*.

³ Už MIKLOSICH 1886: 406 rozlišuje ve svém slovníku *žalb* ‘bolest, smutek’ a *žalb* ‘náhrobek’ a věnuje jim samostatná hesla. V hesle *žalb* ‘náhrobek’ uvádí pouze: „In Litauen am ufer des Chronus kommen gräber mit verbrannten leichen vor, die von der bevölkerung ebenso wie auch die heutigen gräber ‘žale’ genannt werden.“

v souvislosti s tímto výkladem vzbuzuje jednak předpoklad možného variování likvid v kořenové kódě, jednak poměrně marginální doložení sloves, s nimiž je *žalb spojováno.

Substantivum *паства* se objevuje jako ekvivalent řeckého ποίμνη ‘stádo’ na jednom místě v Tun a na třech místech v Supr ve významu ‘dobytek, stádo’. Např. *паствы ѡбѣла погыбоша* τὰ ποίμνια τῶν προβάτων ἠφανίσθησαν (Jl 1,18 Tun; v Gl je na stejném místě neutrální стада). Je odvozeno sufixem *-tv(-a)* od slovesného kořene obsaženého ve slovesu *пастн пасѣ* ‘pást’ (< ie. **peH2-s-* ‘pást, chránit, živit’ – ESJS 10: 629). Tímto sufixem se primárně tvoří název děje. Srov. např. stsl. *клатка* ‘prokletí, kletba’ ke *клати* ‘proklínat’, *сѣтка* ‘setí, setba’ k *сѣти* ‘sít, zasít’; srovnat lze i se substantivy *ловитва* ‘lov, hon’ k *ловити* ‘lovit, chytat’, *молитва* ‘prosba’ k *молити* ‘prosit’ aj. Dá se tedy předpokládat, že původní význam substantiva **pastva* byl *‘místo, kde se pase dobytek’, a tento význam dokládají i ostatní slovanské jazyky. Církevněslovanského původu je zřejmě význam shodný se stsl. *паства* ve staré ruštině (str. *насмва* ‘stádo, především ovcí’ – StrS 14: 160) a staré srbštině (srb. arch. *ūācūwa* ‘stádo’ – RJA 9: 690). Metaforický význam ‘věřící, stádo Kristovo’⁴ pak dokládají vedle očekávaného významu ‘pastvina; pasení; pokrm pro zvířata’ též r., ukr., br. *насмва*, mk. *ūācūwa*; pouze tento přenesený význam pak má b. *насмво*. Metonymický význam ‘dobytek, stádo’, doslova *‘to, co se pase’, mohl být motivován tabuizačními tendencemi, snahou ochránit majetek, tedy vlastní stádo dobytka, před zlými silami. Podobná motivace se nabízí i u stsl. substantiva *вѣспитаніе*, verbálního substantiva tvořeného sufixem *-nije* od slovesného kmene obsaženého ve slovesu *вѣспитати* ‘vyživit, vychovat’, které se jako ekvivalent řeckého θρέμμα vyskytuje na jednom místě v Supr 247,19 ve významu ‘chovný dobytek’, doslova *‘to, co se chová, vykrmuje’: *вѣкъъ моѣ вѣспитаніе снѣдаѣтъ* τὸ ἐμὸν θρέμμα. Spolu s dvěma dalšími výrazy z tohoto sémantického okruhu, s frekventovanými stsl. substantivy *стадо* ‘stádo’ a *скотъ* ‘zvíře; dobytče’, v plurálu ‘stáda dobytka, stáda skotu’, předznamenává staroslověnština výrazovou rozmanitost názvů stáda dobytka v jednotlivých slovanských jazycích, namnoze vysvětlitelnou právě tabuizačními tendencemi (srov. *НАВОВŠTIAK* 1991).

⁴ Srov. též stsl. *пастоухъ* a *пастырѣ* ‘pastýř’ a přeneseně ‘duchovní pastýř’.

Obrazné vyjadřování je dobře vidět v syntaktických konstrukcích, v nichž jsou výrazy s obvyklým konkrétním významem nahrazeny lexémy s významem abstraktním, nebo lexémy s významem sice konkrétním, ale mimo daný kontext s příslušným slovesem sémanticky nespojitelnými. Jde jak o konstrukce, použité pro daný přenesený význam pouze jedenkrát, tak o syntaktická spojení s přeneseným významem, v nichž se dané sloveso vyskytuje opakovaně na různých místech textu, případně v různých textech ve spojení s různými výrazy. Právě kolokace tohoto druhého typu stojí za pozornost. Srov. např. konstrukce se slovesem *положити* 'položit, umístit, dát apod.' typu *положити на (въ) срѣдци, на (въ) оумѣ, въ помышлѣннѣ ѣн тѣ кардіа тиθέναι, ἐπὶ διανοίᾳ тиθέναι* v přeneseném významu 'vzít si k srdci, vštípit si, uvědomit si', doložené v řadě staroslověnských památek; nebo vazby se slovesem *снѣсти* 'snést' typu *іже снѣдаѣхѣтѣ домы въдовиць ої катеσθίουσι τὰς οἰκίας τῶν χρῶν* (L 20,47), *жалость домоу твоего снѣстѣ ма* ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέν με (Ps 68,10) v metaforickém významu 'zmocnit se něčeho, uchvátit'. Lze zmínit i konstrukce slovesa *прикрыти* 'přikrýt, zakrýt, zahalit' typu *они же не разоумѣша глагола сего*) *ѣѣ бо прикрѣвенъ отъ нихъ* οἱ δὲ ἡγνόουν τὸ ῥῆμα τοῦτο, καὶ ἦν παρακεκαλυμμένον ἀπ' αὐτῶν (L 9,45) s přeneseným významem 'být nesrozumitelný', nebo syntaktická spojení se slovesem *ставѣти* 'stavět; činit, tvořit apod.' ve vazbách typu *ставѣхѣж ѣго писати истинны писмена* ἐκώλυον αὐτὸν γράφειν (Supr 404,6), *пошто мрътвыиѣмъ) ожити ставѣяѣте завистниѣ женои* κωλύετε (Supr 388,16–17) aj. s významem 'bránit, zabraňovat'. Němec (1992) popsal v této souvislosti některá obrazná vyjádření se slovesy oblékání. Tyto metaforické konstrukce vyjadřují abstraktní významy, jako 'stát se nositelem něčeho', např. *іерѣѣ ѣго облѣкѣ во сѣпасеннѣ* (PsSin 131,16), překládající příslušnou pasáž v řecké předloze *τοὺς ἱερεῖς αὐτῆς ἐνδύσω σωτηρίαν*, stará čeština pak překládá *neb musí ... smrtedlnost tato obléci se v nesmrtedlnost* (BiblOl 1C 15,53); *въ крѣпостѣ и лѣпотѣ облѣѣ сѣ* ἰσχύι καὶ εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο (Pr 31,26); nebo 'vzít na sebe něčí život, připodobnit se, např. *въ х(ристо)сѣ облѣкоште сѣ* Χριστὸν ἐνεδύσασθε (G 3,27), stč. v *Jezukrista ste se oblekli* (BiblOl) a mnoho dalších.⁵

⁵ Němec (NĚMEC 1994: 267) našel např. jen v žaltáři Sinajském osm různých abstraktních objektů v metaforických konstrukcích se slovesem *облѣши*.

Všechny výše uvedené kolokace s metaforickými významy jsou doslovnými překlady konstrukcí řeckých, a frekvence jejich výskytu v staroslověnských textech tedy odpovídá frekvenci výskytu v řeckých náboženských textech. Spojení slovesa, které je nositelem určitého konkrétního významu, s výrazem majícím abstraktní nebo neuzuální konkrétní význam motivačně vychází vždy z konkrétního významu slovesa, jež je jádrem konstrukce. Takováto spojení se v totožných nebo podobných kontextech opakují, a proto lze v této souvislosti mluvit o lexikalizovaných metaforách. Skutečnost, že metafory předlohy jsou ve staroslověštině tlumočeny strukturně shodnými nebo velmi podobnými konstrukcemi, svědčí o tom, že staroslověština disponuje podobnou jazykovou strukturou jako jazyk předlohy. A to jí umožňuje vytvářet i další lexikalizované metafory, jež nejsou podloženy metaforikou předlohy. Totéž platí i pro rané fáze vývoje češtiny i dalších slovanských jazyků, které tyto biblické metafory přejímaly (NĚMEC 1992: 464).

Dokladem strukturních předpokladů staroslověštiny k vytváření podobných obrátů, jako má řečtina nebo latina, jsou případy, kdy je staroslověnským ekvivalentem řeckého nebo latinského slova v textu předlohy konstrukce, která je metaforickým vyjádřením většinou neutrálního významu slova z předlohy. Jako příklad lze zmínit lexikalizovaná metaforická spojení slovesa *ковати* s abstraktními lexémy, jako figura etymologica *ковати ковъ*, nebo spojení *ковати зъла на кого* 'strojit úklady, kout pikle', překládající ř. *κινεῖν* (στάσεις) 'podnítit (rozbroje)', případně *τεκταίνεσθαι* (κακά) 'vytvářet zlo': *οὐβρίτῃσε βο μογῆα σεγο γοῦντελα i κογῡσα ковъ всѣмъ нюдеоμъ* *εὐρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμόν, καὶ κινούντα στάσεις πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις* (A 24,5 NT); *не ко҃и на свон дровѣ зла мѣ тектѣнѣ* *ἐπὶ σὸν φίλον κακά* (Pr 3,29 VT). Základním významem slovesa *ковати*, vyskytujícího se ve výše uvedených syntaktických spojeních, je 'kovat'. Totožný význam mají i responze stsl. slova v ostatních slovanských jazycích. Jde o kontinuanty praslovanského **kovati*, obsahujícího ie. kořen **keH-μ-* 'bít, tlouci'. Sémantický vývoj lze vyjádřit schématem 'bít' → 'bít (kladivem) do kovu' → 'kovat'. Deverbální substantivum *ковъ* není ve svém původním významu, tedy **'to, co se kuje, opracovává kováním'*, doloženo, ve staroslověnských textech se vyskytuje pouze v přeneseném významu 'zlé rozhodnutí, spiknutí, úklady'. A přenesený význam zachovávají i jeho jmenné deriváty, *ковьникъ*

‘spiklenec’, *коварьнь* ‘lstivý, chytrý’, *коварьство, коварьствие* ‘chytrost, lstivost’. Ze současných slovanských jazyků eviduje význam ‘spiknutí, úklady’ pouze bulharština (b. arch. *kov* – BER 2: 506). Jinde mají ekvivalenty stsl. *ковъ* konkrétní významy vycházející z původního etymologického významu. Z církevní slovanštiny je pravděpodobně převzat význam ‘spiknutí, úklady apod.’ v srbštině (stsrb. *кодъ* – RJA 5: 404) a ruštině (str. *ковъ* – StrS 7: 210–211, r. arch. *ковы* a dial. *ков* a *ковы* – Даль 2: 320–321). Význam ‘strojit úklady, kout pikle’ u výše uvedené konstrukce byl zřejmě „abstrahován z konkrétního významu *‘kovat nějaký předmět (*ковъ*) pro člověka škodlivý, nějak ho omezující, snad pouta nebo zbraně“ (ESJS 6: 350). Je v něm implikováno dávné chápání kováře jakožto člověka, který ovládá magické zacházení s ohněm a dovede dělat nebezpečné věci (zbraně, pouta, nástrahy pro zvěř apod.). Podle Ivanova–Toporova (ИВАНОВ–ТОПОРОВ 1973: 155–157) jde už o praslovanskou reálii. Tuto myšlenku podporuje fakt, že spojení typu stsl. *ковати ковъ* mají i starší fáze některých dalších slovanských jazyků. Ve staré češtině najdeme slovní spojení *kovati bludy, kovati lsti, kovati faleš, kovati zradu, kovati zlost* (srov. NĚMES 1980: 34). Stará ruština má obraty *ковъ ковати на кого-л.* ‘замышляя зло, строить козни против кого-л.’, *свѣтъ ковати съ кем-л.* ‘тайно сговариваться (замышляя недоброе)’ (StrS 7: 213). Odpovídající metaforické konstrukce jsou známy i z jihoslovanských jazyků: sln. arch. *laži kovati* ‘Lügen schmieden’ (PLETERŠNIK, 1: 449), stcharv., stsrb. *kovati* ‘insidias alicui struere’ ve spojení *laži kuje; srce koje kuje zle misli* apod. (RJA 5: 410). Paralelní tvoření k stsl. *ковати ковъ* lze vidět v českém *kout pikle* (stč. *pikel* označuje ‘bodec’).

Z výše řečeného vyplývá, že staroslověnština, byť primárně jazyk překladový, tlumočící biblické texty s bohatou metaforikou, je svěbytný jazyk, který si zachovává jakožto jazyk slovanský některé osobité rysy jak formální, tak významové. Důsledkem jsou jednak lexémy, které přeneseným způsobem tlumočí významově neutrální ekvivalenty v předloze, jednak celé syntaktické konstrukce, jejichž vznik je opět motivován potřebou metaforicky vyjádřit především abstraktní obsah příslušné pasáže v předloze; tyto lexikalizované metaforické jsou přitom vytvářeny strukturně podobným způsobem jako v jazyce předlohy. Vliv těchto rysů staroslověnštiny se projevuje i ve slovanských jazycích, především v jejich starších fázích.

CITOVANÁ LITERATURA

- ALJ: Archiv lidového jazyka českého uložený v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně.
- BEEKES, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- BER: *Български етимологичен речник*, 1–. София: Издателство на Българската академия на науките, 1962–.
- BEZLAJ, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2007.
- BRÜCKNER, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1927. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
- ESBr: *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1–. Мінск: Навука і тэхніка – Беларуская навука, 1978–.
- ESJS: E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–14. Praha: Academia, 1989–2008; 15–19. Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- HABOVŠTIK, Anton. „Slovenské názvy dobytku v slovanském kontexte.“ *Slavica Slovaca* 26/1 (1991): 62–67.
- KARLÍKOVÁ, Helena. „Úloha principu sémantických paralel v etymologickém výzkumu.“ *Slavia* 77/1–3 (2008): 85–92.
- KARLÍKOVÁ, Helena. „Etymologie a sémantika.“ Světa Čmejrková, Jana Hoffmannová, Jana Klimová (edd.). *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2012, 91–94.
- KARŁOWICZ, Jan et al. *Słownik języka polskiego*, 1–8. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1900–1927.
- MIKLOSICH, Franc. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- MIKLOSICH, Franc. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1886.
- NĚMEC, Igor. „Česká slova někdejší magické terminologie.“ *Listy filologické* 103 (1980): 31–39.
- NĚMEC, Igor. „Obléci nesmrtelnost – slovesa oblékání s abstraktním doplněním.“ *Slavia* 61 (1992): 461–465.
- NĚMEC, Igor. „Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce.“ *Slovo a slovesnost* 55 (1994): 263–269.
- PLETERŠNIK, Maks. *Slovensko-nemški slovar*, 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894–1895.
- POPOWSKA-TABORSKA, Hanna – Wiesław Boryś. *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1996.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- SCHUSTER-ŠEWC, Heinz. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, 1–5. Bautzen: Domowina-Verlag, 1978–1996.

SJS. *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 1–4. Praha: Academia/Euroslavica, 1966–1997, sv. 5. Addenda et corrigenda. Praha: Euroslavica, 2016.

SSKJ. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1–5. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980–1991.

StrS. *Словарь русского языка 11–17 вв.*, 1–. Москва: Наука, 1975–.

Даль, Владимир. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*, 1–4. С.-Петербург–Москва: Товарищество М. О. Вольфъ, 1903–1909.

Иванов, Вячеслав Всеволодович – Владимир Николаевич Топоров. „Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов.“ *Славянское языкознание*. Москва: Наука, 1973, 153–169.

Helena Karlíková

SOME SEMANTIC PECULIARITIES OF THE OLD CHURCH
SLAVONIC LEXICON AND THEIR REFLECTION IN THE EARLY
PHASES OF SLAVONIC LANGUAGES (FROM THE PERSPECTIVE
OF ETYMOLOGY AND HISTORICAL SEMANTICS)

S u m m a r y

The symbolism of Biblical texts, figurative expressions typical of the source texts, and the need to render their meaning in the Old Church Slavonic are reflected in the semantics of Old Church Slavonic words and their collocations. Along with a neutral meaning, some words in the Old Church Slavonic lexicon also have a figurative meaning, motivated by the need to translate a given lexeme or a whole phrase from the source text – e.g. глава ‘head’ for Greek κεφαλή and metaphorically ‘book chapter’ for Greek κεφάλαιον; носъ ‘nose’ translating Latin *nāsus* and metaphorically ‘head of a ship’ for Greek πῤῥα; жизнь normally ‘life’, metonymically ‘homeland’ for Latin *patria*, and many others. However, some words in Old Church Slavonic have only a figurative meaning developed from a semantic shift. When a word of this type renders a semantically neutral lexeme or a whole phrase from the source, the motivation might be local, i.e. stemming from the Slavonic sociocultural environment. The paper demonstrates this in detail through an etymological analysis of two Old Church Slavonic words, namely жаль ‘gravestone, grave, tomb’ (for Greek μνημεῖον of the same meaning) and паства ‘livestock, herd’ (for Greek ποιμνὴ ‘herd’), as well as of the lexicalized metaphorical collocations of the verb ковати with abstract lexemes such as ковати ковъ, ковати зъла на кого ‘to plot intrigues, to lay schemes’, etc.

СНЕЖАНА М. ПЕТРОВИЋ

ТРАГОВИ РАНИХ СЛОВЕНСКО-ТУРСКИХ ЈЕЗИЧКИХ КОНТАКАТА (НА МАТЕРИЈАЛУ СТАРΟΣЛОВЕНСКИХ СПОМЕНИКА)

Циљ овог рада је да сажето прикаже савремено стање проучавања раних словенско-турских језичких контаката, који се огледају у лексичким позајмљеницама турског порекла у споменицима старословенске писмености. Најпре су представљени турски језици бугарске групе и изложене поједине термилошке неусаглашености у литератури. Дат је потом краћи увид у хронолошке и ареалне слојеве турско-словенских контаката. Централни део рада чини преглед етимолошког статуса одабраних речи које су у досадашњим радовима и приручницима идентификоване као лексичке позајмљенице турског порекла у старословенским споменицима.

Кључне речи: старословенски, турско-словенски контакти, историја језика, палеославистика, туркологија

Увод

Проблем раних језичких контаката словенских и турских народа сложен је, вишеслојан и у великој мери условљен недостатком писаних извора, те због тога доминантно ослоњен на метод компаративно-историјских истраживања и реконструкција. Многи аспекти овог проблема предмет су истраживања научника од почетка XX века и свака деценија доносила је нова сазнања публикована у чланцима, монографским студијама и историјским и етимолошким речницима. Циљ овог рада јесте да сажето прикаже савремено стање проучавања раних словенско-турских контаката, с фокусом на лексичке позајмљенице турског порекла у споменицима старословенске писмености. За истраживање овог ужег проблема

* Снежана М. Петровић, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Рад је настао у оквиру пројекта „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 178007).

од посебног су значаја два рада, Львов 1973 и GRANBERG 2009,¹ у којима је дата синтеза дотадашњих научних сазнања. Међутим, како су од њиховог публикувања објављене значајне студије из области туркологије (СИГТЯ 2006, Дыбо 2007, Дыбо 2010, Дыбо 2011, Дуво 2010, WOT²), као и свеске и томови етимолошких речника словенских језика, а посебно капитални Етимолошки речник старословенског језика (ESJS), чија је прва свеска објављена 1989, а последња 2018. године, сматрали смо да би било корисно указати на нове, савремене научне резултате који употпуњују увид у различите аспекте проблема раног лексичког позајмљивања из турских у словенске језике. Такође, уочено је да је приликом проучавања раних лексичких позајмљеница из турског језика присутан недовољан увид слависта у турколошку литературу, али и обратно, турколога у славистичку, и зато је једна од намера овог рада да славистима пружи путоказ за коришћење савремених, релевантних референци из области туркологије.³

Придев *џурски* у овом раду користимо у његовом ширем значењу, као етничку и лингвистичку ознаку за групацију турских народа и језика. Ово значење треба разликовати од ужег, и много фреквентнијег у савременом српском језику, које означава етничку и лингвистичку одредницу становника Републике Турске, као наследнице Османског царства, и језик којим они говоре.⁴

¹ За проучавање раних контаката турских и словенских народа значајни су и следећи радови: CURTA 2006, Добродомов 1969, Голаџ 1992: 392–414, Дыбо 2004, GRANBERG 2009. За истраживање турцизама у преводима Библије на старословенски в. и Славова 2011; о протобугарским позајмљеницама у староруском в. Райнхарт 2006. Уп. и Делева 1996, Делева 2000. Историјат и преглед утицаја хунског, аварског и бугарског језика на прасловенски даје Вошек 2014: 313–324.

² Ова публикација од готово 1500 страна представља дело у којем је сакупљено радно искуство његових аутора уз импозантан лексички материјал, не само из мађарског и турских језика, већ и свих словенских и других суседних језика. О вредностима, али и о материјалним и методолошким недостацима двотомног приручника в., на пример, Стасновски 2014, JANKOWSKI 2013, ERDAL 2018.

³ Списак референци због обима рада далеко је од исцрпног, а намера је да се упућивањем на литературу новијег датума обухвате и старије, у њој цитиране референце.

⁴ У неким језицима постоје различити придеви којима се означавају шири и ужи појам, на пример енгл. *Turkic* према *Turkish*, рус. *тюркский* према *тюрецкий*, и сл. Међутим, у домаћој научној литератури није заживела употреба варијаната *џурански* и *џуркијски* за шири појам.

У раду ће најпре бити представљени турски језици бугарске групе и изложене поједине термилошке неусаглашености у литератури. Биће дат краћи увид у хронолошке и ареалне слојеве турско-словенских контаката. Централни део рада чини преглед статуса одабраних речи, у досадашњим радовима идентификованих као лексичке позајмљенице турског порекла у старословенским споменицима, у светлу новијих турколошких и, шире, етимолошких истраживања.

ЈЕЗИЦИ БУГАРСKE ГРУПЕ

Бугарска група турских језика представља једну од скупина турске језичке породице и у њу спада неколико сродних језика који су се говорили на средњем Поволжју, северном Кавказу и Балкану, како данас називамо ове регије. Ова се група назива и Огурском групом турских језика,⁵ посебно у неславистичкој, западној лингвистици.⁶ Постоји извесна несагласност око тога који језици у њу спадају, тј. да ли се поред протобугарског овде сврстава и хазарски,⁷ док су мишљења неподељена око тога да је једини живи потомак ове гране чувашки језик, који се данас говори око средњег тока Волге.⁸

⁵ Тај назив добила је по речи која је посведочена у бројним раним називима турских племена и јавља се у две варијанте – *oguz* и *ogur*. Варирање гласова -z и -r забележено је код више речи и сматра се регуларном фонетском дистинкцијом која одражава дијалекатску варијантност турских језика прве половине првог миленијума наше ере, при чему је облик са -z карактеристичан за источну подгрупу западних турских језика, у коју спада и савремени турски језик, а облик са -r за западну.

⁶ Термилошка неусаглашеност заправо одражава чињеницу да је у туркологији и, шире, алтајистици, још отворена дискусија о периодизацији и класификацији у оквиру турске језичке породице. О томе да термин *ојурски* није синоним термина *бујарски*, већ да се користи у ширем значењу и да се сматра њему надређеним појмом в. Jankowski 2013: 157–158.

⁷ В. Erdal 2007: 77–78.

⁸ Према неким класификацијама овој групи припадају још и хунски и аварски. Што се саме класификације турских језика тиче, важно је нагласити да још не постоји једна која је општеприхваћена, првенствено због одсуства писаних сведочанстава, али и због бројних и дуготрајних контаката између ових језика, који показују висок степен структурних сличности. Две класификације на које се овде ослањамо понудили су руски лингвисти А. Н. Самојлович и Н. А. Баскаков, у првој, односно другој половини XX века. Постоји и низ новијих покушаја, заснованих на лексичко-статистичким и типолошким истраживањима.

Бугарски језици деле се на две велике ареалне групе – подунавско-бугарску и поволшко-бугарску. Сматра се да се њихов предак, протобугарски језик, говорио на простору око Азовског мора између V и VII века. Бугарски супстрат и адстрат посведочени су и у области северног Кавказа.

Подунавско-бугарски језик био је распрострањен на балканском простору између VII и X века и ишчезао је славизацијом изворних говорника. Његови лексички остаци посведочени су непосредно, у малобројним сачуваним фрагментима текстова, и посредно, у позајмљеницама у старословенском, као и у мађарском језику.⁹

Поволшко-бугарски језик назива се још и средњобугарским. Говорио се у области средњег тока реке Волге, у поволшкој Бугарској, која је формирана у периоду од VIII века. Потомак ове гране бугарских језика јесте чувашки, на основу чијих се података најчешће и врше реконструкције подунавско-бугарских и старобугарских лексичких и фонетских облика. Писана сведочанства на овом језику датирају из XIII и XIV века.¹⁰

КОНТАКТИ БУГАРА И СЛОВЕНА НА БАЛКАНУ

Сматра се да су турска племена првобитно живела на територији данашње западне Монголије и јужног Сибира. Створила су државу средином VI века и потом се брзо проширила на запад и југ. Почетком VII века Хазари су настањивали пределе северно од Каспијског језера и Кавказа, Бугари северно од Црног мора и око реке Волге, а Авари северне делове Балканског полуострва. На основу сазнања из византијских и турских историјских извора, велика група бугарских племена, под Аспаруховим вођством, дошла је на

О проблемима класификације и хронологизације детаљније у СИГТЈ 2006: 766–772. Такође, датирање и хронолошка класификација текстова и фрагмената на старотурском веома су значајни за увид у дијалекатско раслојавање овог језика и формирање нових грана у турској језичкој породици, али су та питања и данас отворена за дискусију и подложна различитим тумачењима. Подаци из новооткривених текстова, као и нови методолошки приступи њиховом истраживању свакако ће довести до прецизнијег и свеобухватнијег сагледавања историје турских језика, а следствено томе и њихове класификације.

⁹ О сведочанствима подунавско-бугарског језика в. и у PRITSACK 1955, BEŠEVLIJEV 1963, JOHANSON 1998, ERDAL 1993, GOLDEN 1992: 250, WOT 2: 1165–1167.

¹⁰ Детаљније у BENZIG 1959, GOLDEN 1992, WOT 1: 19–24.

Балкан у другој половини седмог века (негде се прецизно наводи и 679. година) и у доњем току Дунава основала државу, што је условило раздвајање бугарских племена, као и језика на подунавску и поволшку грану.¹¹ Тај део источног Балкана био је већ насељен другим народима, међу којима су вероватно најбројнији били Словени, претежно пристигли у те пределе почетком VII века. Сматра се да су, иако бројчано инфериорни у односу на Словене, Бугари били војно и организационо надмоћнији и да су због тога наметнули своју власт затеченом становништву. Током више од два наредна века Бугари су у највећој мери славизирани. Како се тај процес одвијао с етничког, верског и политичког аспекта није сасвим јасно, историјски извори о томе не говоре много. Основано је претпоставити да је коначној превази словенског над турским језиком морао претходити и период од неколико векова билингвизма. Ове околности активног међујезичког контакта несумњиво су довеле до лексичког позајмљивања и, посредно, појављивања речи подунавско-бугарског порекла у старословенским писаним споменицима.¹²

Међутим, које су речи из којег тачно турског језика бугарске групе позајмљене у овим споменицима није увек лако разлучити због тога што су и пре масовније сеобе Бугара на Балкан у другој половини VII века на шири простор источне и југоисточне Европе долазила западнотурска племена (у већем броју свакако с најездом Хуна у IV и V веку и Авара у другој половини VI века), као и због тога што су се миграције мањег обима наставиле и после тога доба.¹³

¹¹ Приказ миграција бугарских племена може се видети на мапи у WOT 2: 1487.

¹² Детаљније о историјату доласка Бугара на Балкан и односима с Византијом в. GOLDEN 1992: 246–253.

¹³ Приликом проучавања позајмљеница код којих није једноставно идентификовати изворни језик или језик преносилац, мора се узети у обзир време и место језичког контакта, при чему место може бити и особа, а њено познавање матерњег и страних језика игра значајну улогу у контактної ситуацији, посебно у случају писаних споменика и превода. У том смислу ваља поменути и да је Ђирило познавао хебрејски и арапски језик, као и то да је 860. године, са старијим братом Методијем, отишао као мисионар међу Хазаре, где је, изгледа, научио хазарски језик, и то само неколико година пре почетка њиховог рада на преводу Библије. Ови подаци додатно усложњавају могућа тумачења појаве позајмљеница из језика турске групе, али и оних крајњег арапског или персијског порекла. Ипак, мало је вероватно да би преводилац искористио неку страну реч коју Словени нису користили и коју не би разумели.

ЛЕКСИЧКЕ ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ ТУРСКОГ ПОРЕКЛА У СТАРОСЛОВЕНСКИМ СПОМЕНИЦИМА

Досадашња истраживања нису изнедрила коначан списак позајмљеница поуздано турског порекла у старословенским споменицима,¹⁴ а њихово тумачење углавном је остало у сфери мање или више утемељених претпоставки. Главни разлог за овакво стање јесте недостатак историјских података на самим турским језицима који би омогућили идентификацију посведоченог етимона или његову валидну реконструкцију.

Најбољу полазну тачку за проучавање порекла претпостављених турцизама у старословенским споменицима и данас пружа рад А. С. Љвова (Љвов 1973), упркос томе што је објављен пре четрдесет седам година. Полазећи од речи које су обрађене у овом чланку, настојаћемо да допунимо етимолошка објашњења, ослањајући се на новије студије из области туркологије. Списак речи које је понудио Љвов, употпунићемо затим још неким лексемама, идентификованим као турцизмима у старословенском у другој литератури. Скуп анализираних речи није коначан и представља увид у стање етимолошких сазнања о одабраним лексичким јединицама за које се може претпоставити да су позајмљене из бугарске групе турских језика. Истраживање које би обухватило све речи потенцијалног турског порекла далеко би надмашило обим једног рада, а овај је замишљен као један корак у правцу осветљавања етимологије овог лексичког слоја.¹⁵

¹⁴ На пример, С. Младенов наводи једанаест позајмљеница из бугарског језика у старословенској писмености: бѣгаринѣ, бисѣръ, боѣаринѣ, бѣлѣгъ, бѣлѣоугъ, боѣбрѣгъ, капишѣ, коѣдирѣ, пашеногъ, санѣ, чрътогъ, тоѣга и чѣпагъ. Ипак, Љвов примећује да половина наведених примера није посведочена у споменицима старословенске писмености (Љвов 1973: 211–212).

¹⁵ На пример, у овај рад нису уврштене речи чије је турско порекло у великој мери засновано на непознаницама, као што је, на пример *клобоукъ*. Ова реч је у новије време протумачена као рана позајмљеница из српс. *kulāfak* 'мала капа', посредством неког турског или татарског језика (А. Лома у ПЕРСЈ, s. v. *клодук*). Такође је објашњена и као рана позајмљеница од облика **kalbuk* из неидентификованог турског или татарског језика (ESJS: 320). Овај претпостављени облик требало би да је сродан с османско-турским *kalpak* > срп. *капѣак*. Међутим, турско *kalpak* нејасног је порекла и сматра се да је позајмљено из неидентификованог језика (ЭСТЯ 5: 234–236).

бисѣръ, такође и бисѣрниѣ, бисѣрообразънѣ (SJS I: 90); посведочено у већем броју класичних старословенских споменика као превод за грч. μαρμαρίτης (Львов 1973: 212–214). Преглед обимне литературе о пореклу ове речи може се наћи у Львов 1973: I. с., ESJS: 63, EPCJ 3: 306–308. Већина аутора је сагласна да се ради о речи арапског порекла, али начини и путеви позајмљивања у словенске језике и даље нису до краја разјашњени. Львов, на основу података из чувашког језика, сматра да би подунавско-бугарски могао бити извор позајмљивања у старословенски,¹⁶ али то објашњење и даље остаје само једно од могућих решења, па је ова позајмљеница у новијим етимолошким приручницима најчешће окарактерисана као реч недовољно јасног порекла. Изнета је и претпоставка о словенском пореклу ове речи (EPCJ: I. с.).

боѡларинѣ, такође и боѡларскѣ, боѡларинѣ¹⁷ (SJS I: 136–137); посведочено је у Супрасаљском зборнику и низу црквенословенских споменика као превод за грч. μεγιστάν. Тумачи се као позајмљеница из бугарског (Львов 1973: 214–215; ESJS: 73), иако је њен изворни турски облик нејасан (ЭСТЯ 2: 28–30). У чувашком су посведочени само облици *йуйан* и *йайан*, који не дозвољавају реконструкцију одговарајућег подунавско-бугарског праоблика; једно од могућих тумачења етимона јесте укрштање тур. **rajan* ‘богат’ и сттур. *bojla*, *bujla* ‘владарска титула’, в. *была*. (Львов 1973: I. с.; GRANBERG 2009: 23).¹⁸

была ‘господин’ (SJS I: 152); превод је за грч. πατρίκιος (< лат. *patricius*); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику. Сматра се да води порекло од подунавско-бугарске војно-племићке титуле *bojla* (Львов 1973: 214; ESJS: 88; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153).

ваѡаниѣ, такође изѡаѡати (SJS I: 170, 724–725); посведочено је у Супрасаљском зборнику и превод је грч. ὑλπτόν, односно ὑλύφειν. Тумачи се као позајмљеница од западно-сттур. основе **vaу-* ‘копати, дубити’, источно-сттур. **öу-* (Львов 1973: 215–216; WOT 2: 989–992). У Етимолошком речнику старословенског језика (ESJS:

¹⁶ Хипотезу о протобугарском језику као посреднику за позајмљивање арапске речи први је изнео К. Х. Менгес (MENGES 1969–1970). За дискусију о изворном значењу арапске речи в. Рачева 1979.

¹⁷ Облик с -л- сматра се јужнословенским, а без њега руским „изговором“ (Львов 1973: 214–215).

¹⁸ Уп. и Skok I: 186 s. v. *bôljarin*.

1036–1037) сматра се да се ради о речи недовољно јасног порекла, с потврдама из јужнословенских језика;¹⁹ према једном тумачењу које овај приручник наводи, ове речи се доводе у везу с псл. **viti*,²⁰ а према другом, објашњавају се као позајмљенице из протобугарског (JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

капъ ‘слика, лик, идол, статуа’, такође и капище, капищница, капищнъ ‘храм, место где се налазе идоли, статуе’ (SJS II: 14–15); основни облик, капъ, посведочен је у Супрасаљском зборнику и превод је за грч. εἰκών, εἶδολον, ἄγαλμα. Ради се о позајмљеници из неког турског језика, вероватно подунавско-бугарског. У прилог овом тумачењу иде и то што је у чувашком посведочена реч *кай* ‘спољашњост, фигура’ која и формално и семантички одговара старословенским лексемама (Љвов 1973: 216–217; GRANBERG 2009: 23; ESJS: 303; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

ковъѣгъ, такође и ковьѣжъць (SJS II: 35); реч је посведочена у бројним споменицима (Љвов 1973: 217) и представља превод грч. κίβωτός, θήκη, λάρναξ, γλωσσόκομον. Сматра се позајмљеницом из неког од турских језика, при чему је подунавско-бугарски само један од потенцијалних непосредних извора. Љвов ову реч доводи у везу с тур. *kav(uk)*- ‘кожа, мех; бешика’ и реконструише изворни облик као **käviqiy*, **kägüküg*, који није касније посведочен ни у једном турском језику. Потенцијални турски етимон доводи се у везу и с основом *kar*- ‘затворити’ (ЭСТЯ 5: 263–267). Потоња истраживања понудила су још неколико претпоставки о пореклу ове речи: од сртур. **kovur-čag*, затим од посведоченог *kovurčag*²¹ > *kovrčag* > *kovčég*, уз објашњење да је губљење *-и-* у турском регуларно, а да је упрошћавање *-vrč-* > *-vč-* настало на словенском терену. Изводи се и и од протобугарског **kovčak* (VÁSÁRY 2007: 445). Свако од понуђених решења има извесне било формалне, било семантичке недостатке, па питање облика исходишне речи, и поред највероватнијег турског порекла, остаје отворено (Љвов 1973: l. c.; ЭСТЯ 5: 174; 266–267; 6: 7–8; WOT 1: 562–566; GRANBERG 2009: 23; ESJS: 350; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

¹⁹ Реч је посведочена и у руском језику, али се сматра застарелом и књижевном позајмљеницом из црквенословенског (ESJS: 1036; Аникин 6: 143–144).

²⁰ Главна препрека овом тумачењу јесте семантичка неутемељеност везе прасловенског глагола са старословенским речима (ESJS: l. c.).

²¹ Овај облик посведочен је у XIV веку у преводу дела „Хусрев и Ширин“ на турски језик у значењу ‘лутка’ (WOT 1: 565).

није довољно убедљива. Повезује се са сттур. *ојта* (*оута*) ‘храбар’ < **oj* (*оу*), **uj* (*иу*) ‘сила, моћ’ (Львов 1973: 220–221) и с топонимом *Oium*²⁴ (ESJS: 578), а у истим приручницима се паралелно износе и мање вероватне хипотезе о словенском пореклу ових речи.

печатъ, такође (за)печатѣти, печатѣнь (SJS III: 35); посведочено у скоро свим споменицима старословенске писмености и превод је грч. σφραγίς. Неизвесно је да ли је реч турског порекла, па чак и то да ли је преузета посредством неког од турских језика. Повезује се с чув. *йичейле*, *йичейлей* ‘штампати и сл.’, које може бити и новија позајмљеница у чувашком, с обзиром на то да нема довољно раних потврда у турским језицима. Потенцијални етимон свакако није изворно турска реч већ позајмљеница из непознатог језика, који се у појединим изворима идентификује као грузијски, у другим као неки од татарских језика, али ниједно од понуђених објашњења није довољно убедљиво (Львов 1973: 221–222; Львов 1962); реч печатъ повезује се и с прасловенским глаголом **pekti*, иако је та веза мало вероватна (ESJS: 633–634).

самѣни ‘начелник, префект’ (SJS IV: 18); посведочено само једном у Супрасаљском зборнику као превод за грч. μεϊζότερος. Тумачи се као позајмљеница од протобугарске или подунавско-бугарске речи, која би била дериват суфиксом -ѣу од етимона стсл. санѣ (в. ниже) (WOT 2: 762–766²⁵; Львов 1973: 222; ESJS: 793; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153; GRANBERG 2009: 24).²⁶

санѣ ‘ранг, титула, такође сановитъ’ (SJS IV: 18–19); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. ἄξια, ἄξιωμα, τάξις. Тумачи се као позајмљеница од сттур. **sam*/ **san* ‘број’ (WOT 2: 762–766; ЭСТЯ 7: 187–188; Львов 1973: 223; ESJS: 793; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153; GRANBERG 2009: 24).

сокачни ‘кувар’ (SJS IV: 136); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. μαγειρος. Најчешће се тумачи као стара

²⁴ Овај топоним помиње латински писац Јордан (писао средином V века) као назив области негде у данашњој Украјини, где су се настанили Готи напутивши своју скандинавску постојбину. Обично се тумачи из германског, као „област богата водом“.

²⁵ В. тамо детаљан преглед литературе о овој раној турској позајмљеници у мађарском језику.

²⁶ О пореклу стсрп. сѣмѣни и етимолошкој вези са овом речју в. Лома 2015: 237–238.

позајмљеница од тур. основе **soq-* ‘клати’ (Љвов 1973: 223–224; ЭСТЯ 7: 286–292; ESJS: 855; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154; GRANBERG 2009: 24). У појединим приручницима се тумачи и као домаћа словенска реч (ESJS: l. c.).²⁷

соуѣ, такође соуѣта, соуѣтънѣ итд. (SJS IV: 203–204); посведочено је у споменицима старословенске писмености као превод грч. μάτην. Љвов (Љвов 1973: 224–225) пореди ове речи с чув. *суе*, *суя* ‘лаж, лажни’, које изводи од општетурског *say-* (ЭСТЯ 7: 150). Други приручници углавном ове речи изводе из словенских средстава (БЕР 7: 556; ВАРБОТ 1985: 37–39).

хорѣгы, -гѣве ‘владарски штап, жезло’ (SJS IV: 783); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. σκήπτρον и тумачи се углавном као позајмљеница из готског или монголског у прасловенски (ESJS: 223). Иако дискусија о крајњем пореклу ове старе позајмљенице остаје отворена – предлагано је њено крајње готско, монголско, ујгурско (Љвов 1973: 225–226), старогрчко (Лома 2000: 93), тунгуско (Хелимский 2003: 5–6) порекло. На основу ових студија, а посебно оне Е. Хелимског, најприхватљивије се чини тумачење да је језик из кога је ова реч преузета био аварски, а не подунавско-бугарски; уп. и GRANBERG 2009: 22.

чрътогъ ‘соба’,²⁸ такође чрътожьница (SJS IV: 890–891); посведочено је у Синајском псалтиру и Супрасаљском зборнику и превод је грч. θάλαμος. Љвов је изводи од тур. **kärtäg* ‘соба, ложница’, од перс. *čārdagi*²⁹ (Љвов 1973: 221). Крајње персијско порекло ове речи није спорно, али који је турски језик био посредник за преузимање – остаје неразјашњено (ESJS: 116–117).

шарѣ, такође и шарѣни, шарописатељ (SJS IV: 919); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод за грч. χρῶμα, док су шарѣни, шарописатељ преводи за грч. ζωγράφος. Порекло ове речи доводи се у везу са сттур. *sir* ‘боја’, *sirči* ‘уметник који користи боје’ (ЭСТЯ 7: 409; Љвов 1973: 226–227), а широко је прихваћено мишљење да је у словенске језике ушла посредством подунавско-бугарског, и то,

²⁷ В., на пример, BEZLAJ 3: 286 s. v. *sokáč*.

²⁸ Љвов помиње облике *сръшта* и *сѣшта*, сматрајући да је први контаминат од *чрътогъ* и (пра)словенског **o-čbt-ja* (Љвов 1973: 221).

²⁹ Новија, османска, позајмљеница у српски, као и у друге словенске језике, пореклом од исте персијске речи јесте *чардак*.

пре свега, захваљујући подацима из мађарског (WOT 2: 689–691), али и из чувашког језика, као и доказаном прелазу *s* -> *š*- у језицима бугарске групе (Љвов 1973: l. c.; ESJS: 937³⁰; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153).³¹

Поред горенаведених речи из Љвовљевог рада (Љвов 1973) у ESJS је потврђено још неколико лексема за које се претпоставља да могу бити преузете из неког од турских језика бугарске групе:

вратица ‘баршун’ (SJS V: 164–165); реч је посведочена у Јефремовској крмчији и Беседама папе Гргура I, тј. Григорија Великог. У Етимолошком речнику старословенског језика (ESJS: 74–75) реч се карактерише као позајмљеница од старобугарског, а који ју је преузео из турско-татарског *barčîn*; у крајњој линији ради се о речи персијског порекла (WOT 1: 103–104; EPCJ 2: 218).

ѡтѣхоульница ‘конак (за странце)’ (SJS IV: 961); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику и одговара грч. ὑποκομία, односно ξενοδοχία. Први део ове сложенице, ѡтѣ-, доводи се у везу с прото-буг. **jat* ‘туђ, стран’, које би водило порекло од општетурске основе *yat* (ѡа:ѡ) (ЭСТЯ 4: 158–159). Други њен део, -хоуль-, тумачи се или као нејасан суфикс који би означавао вршиоца радње или имаоца неког својства, или, вероватније, као реч турског порекла, сродна с чув. *кил* ‘кућа, дом’, чија етимологија није довољно јасна, и могуће је да се ради о позајмљеници из неког од иранских језика. Детаљно објашњење даје Љвов 1977; в. и ESJS: 275.

крѣкѣга ‘лако возило’ (SJS II: 73); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику као превод грч. βουρίχάριον и сл. Тумачи се као позајмљеница од протобуг. *kör^uk/körk* ‘церада, покривач за возило’; бугарски облик реконструисан је на основу тат. *körük* ‘мехови’ (ESJS: 375). За порекло општетурског *körük* в. ЭСТЯ 5: 118. Тумачи се и као прасловенска реч, изведеница од псл. **kъrkatil*/**kъrčati* (ЭССЯ 13: 216).

сынѣ ‘кула, торањ, сынѣнѣ’ (SJS IV: 371–372); посведочено је у Супрасаљском зборнику као превод грч. πύργος. Порекло ове речи није јасно; сматра се позајмљеницом из протобугарског, али без идентификованог етимона, за који се само наводе евентуалне паралеле, сттур. *sin* ‘гроб’, тат. *syn* ‘постава’ (ESJS: 916).

³⁰ Наглашавају да се реч тумачи и као позајмљеница из турско-татарских језика и одбацују као неуспеле покушаје тумачења порекла из домаћих средстава.

³¹ Дискусију о пореклу турске речи в. и у Дыбо 2006: 776.

тикъ ‘огледало’ (SJS IV: 454); посведочено је у Супрасаљском зборнику као превод грч. ἑσολτρον. Сматра се позајмљеницом из протобугарског, у прилог чему сведоче срчув. *tögör*, *təgər* ‘id.’; киргиско *tögürök*, кримскотатарско *tögäräk*, мађ. *tükör* (ESJS: 964; WOT 2: 877–882; 959–960).

тоѡга ‘штап, мотка’ (SJS IV: 479); посведочено је у Беседама Григорија Великог. Доводи се у везу с протобуг. **toγay*, уп. чув. *шyя/шoя* ‘батина, палица’ (ESJS: 970; Федотов 2: 259–260).

ПОКУШАЈ ХРОНОЛОГИЗАЦИЈЕ И АРЕАЛНЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ РАНИХ ТУРСКИХ ПОЗАЈМЉЕНИЦА

У недостатку адекватних раних писаних споменика који би допринели идентификовању конкретног турског језика из кога потиче претпостављени етимон позајмљенице, научници су покушавали да разврстају дате речи према хронологији позајмљивања и да на основу тога открију с којим је турским језиком словенски био у контакту у одређеном периоду. Међутим, ни на основу расположивих извора ране словенске писмености није могуће прецизније датирати улазак позајмљеница у старословенски језик. Због тога су бројни истраживачи настојали да укрштањем различитих података, на првом месту из области историје и ареалне распрострањености, сачине периодизацију турско-словенских контаката. Сумарни преглед тих истраживања, као и додатне коментаре у вези с њима даје Гранберг 2008.³² Укратко, периодизација почива на томе да су Словени били у контакту с Хунима, Аварима и Протобугарима у периоду пре распада прасловенске заједнице, али да због малог броја историјских сведочанстава није могуће разграничити лексику језика којим су ова три народа говорила, па самим тим ни њихов појединачни утицај на (пра)словенски.³³ Стога се периодизација

³² Под „раним“ позајмљеницама у овом чланку ауторка подразумева речи које су или посведочене у раним словенским писаним споменицима или се у литератури њихово преузимање датира у период пре распада прасловенске заједнице.

³³ Иако се долазак Хуна смешта у IV–V, Авара у VI, а Бугара у VII век, основано се претпоставља да су се припадници ових племена мешали и заједно мигрирали ка западу, те се ни хронолошка димензија не може увек изједначити са утицајем само једне етничке групације.

позајмљивања коју А. Гранберг нуди доминантно заснива на ареалној распрострањености позајмљеница претпостављеног турског (хунског, аварског и протобугарског) порекла.³⁴

Прва група речи, посведочених у свим словенским језицима, броји тринаест лексема, међу којима су три забележене и у споменицима старословенске писмености (блѣгаринѣ,³⁵ кѣнигы, хорѣгы), док осталих десет нису (блѣванѣ 'надгробни споменик',³⁶ клобоукѣ,³⁷ колницогѣ и колницага 'покривена кола', крагоуи, крѣпагѣ,³⁸ саблѣа, слонѣ, чеканѣ 'чекић, бојна секира', чѣванѣ 'суд, sextarius'). Према овој периодизацији то су најстарије позајмљенице, преузете најкасније до почетка VI века.

Другу групу чине позајмљенице из каснијег периода, до друге половине VII века, које нису посведочене у западнословенским језицима. Ова група, према ареалној распрострањености, подељена је на три подгрупе: а) позајмљенице широко распрострањене у источнословенским и јужнословенским језицима, од којих је седам посведочено у старословенским текстовима (бисѣрѣ, болаиринѣ, бѣлаа, капѣ, ковыѣгѣ, коуѣирѣ, санѣ), док четири нису (бѣлаѣугѣ, бѣлѣгѣ, коштоуѣна 'бајка', чѣпагѣ 'торба, џеп на одећи'); б) позајмљенице ограниченог ареала у источнословенским и јужнословенским језицима; у највећем броју случајева ради се о речима из средњовековне књижевности, од којих је осам забележено у старословенским споменицима, и нешто млађим који преносе њихову традицију (баг(ѣ)рѣ 'пурпур',³⁹ браѣина,

³⁴ Све речи наведене у овом поглављу преузете су из Гранберг 2008, где се упућује на даље изворе и литературу. Коментари везани за појединачне речи налазе се у напоменама.

³⁵ Ова реч, као етноним, посведочена је у Житију светог Наума у српскословенском препису из XV века (SJS I: 115), док је одговарајући придев, блѣгарскѣ, познат из истог извора и расправе Црнорисца Храбра (SJS I: l. c.). Међутим, како се ради о ониму недовољно јасног порекла (в. ESJS: 69), ми смо ову реч искључили из списка разматраних позајмљеница.

³⁶ За дискусију о пореклу ове речи в. EPCJ 2: 123–125.

³⁷ В. напомену бр. 12.

³⁸ Ова реч посведочена је у Супрасаљском зборнику и Зографском јеванђељу, али није понуђено довољно убедљиво објашњење њеног порекла као позајмљенице из турских језика (ESJS: 373). Недовољно аргументоване претпоставке о турском пореклу одлика су етимолошких објашњења већине речи из ове скупине.

³⁹ Ова реч посведочена је у старословенским споменицима; њен прасловенски облик је реконструисан у етимолошким приручницима, с тим што је питање дубљег порекла и даље нејасно (EPCJ 2: 47–48).

ондинъ, самънин, сапогъ ‘кожна обућа’,⁴⁰ сынъ, сокачнин, чрътогъ), док остале нису (блѣхънин ‘ковач’, Бахонитъ ‘Мохамед’,⁴¹дохъторъ ‘узглавље’, крѣнин ‘ковач, златар’, коерѣлѣкъ и коурилъ ‘прототип, калуп, еталон’, кѣлѣнгъ ‘паразит’, тинготъ ‘војник’); в) позајмљенице посведочене само у текстовима насталим на територији Бугарске; од њих девет, две су посведочене у Супрасаљском зборнику (крѣкыга и ѣтъхоульница), док је осталих седам забележено у познијим текстовима (комѣрогъ, голоръ и голъ ‘суд за воду, кеса за новац’, корымъ ‘стомак’, крѣагънин ‘грнчар’, кѣлоуѣрин ‘пророк’, тетегъ ‘носиљка’, хрѣданъ ‘бич’, ѣан).

Овакву поделу претпостављених раних позајмљеница турског порекла⁴² треба сагледати и из перспективе њених ограничења. Најпре, не треба занемарити чињеницу да фрагментарност сачуваних писаних извора може довести до одсуства потврда у појединим словенским језицима. Истовремено, треба имати у виду да речи посведочене у свим словенским језицима могу бити и последица међусловенског позајмљивања, које се могло одиграти и након распада прасловенске заједнице. Свакако, већу пажњу треба поклонити фонетским, семантичким и типолошким карактеристикама позајмљеница, као и резултатима историјских и археолошких истраживања, која у недостатку лексичких података могу играти важну улогу у смештању позајмљеница у одређени период.

ЗАКЉУЧАК

Од двадесет три лексеме разматране у овом раду, њих пет посведочено је у свим или скоро свим класичним споменицима старословенске писмености (бисѣрѣ, ковыѣгъ, кѣѣнгы, печать и соуѣ). То су уједно речи чија се употреба у већини словенских језика очувала и до данашњих дана.⁴³ У Супрасаљском зборнику посведочена је чак

⁴⁰ Порекло ове речи је нејасно. Досадашњи покушаји тумачења остају на нивоу претпоставки, како о крајњем пореклу речи, тако и о томе из којег језика је она непосредно позајмљена у старословенски. Детаљније податке о литератури в. ESJS: 794–795.

⁴¹ Ова реч је посведочена само у руским текстовима.

⁴² А. Гранберг под придевом „турски“ подразумева и аварски и хунски језик. Из рада је изостала дискусија порекла речи које се у Гранберг 2008 сврставају у „хунско-бугарске“ позајмљенице, већ је коментар ограничен само на оне посведочене у раним писаним словенским споменицима.

⁴³ Речи које су до данас остале у употреби су још и вѣанѣ, тоѣга и шарѣ.

двадесет и једна реч⁴⁴ (бисѣрѣ, болиаринѣ, бѣлиа, ваианиѣ, капѣ, ковѣтегѣ, коуѣиѣ, крѣкѣга, кѣнигѣ, онѣи, пѣтатѣ, самѣини, санѣ, сокатини, соуѣ, сынѣ, тикѣ, хорѣгѣ, чрѣтогѣ, шарѣ, ѣтѣхоуѣльница), у Беседама Григорија Великог две (братина и тоѣга), а у Синајском псалтиру једна (чрѣтогѣ).

Све речи спадају у групу културно-историјских позајмљеница. Највећи број означава нове појмове, предмете и занимања који нису постојали у словенској средини (бисѣрѣ, братина, ковѣтегѣ, кѣнигѣ, пѣтатѣ, сокатини, сынѣ, тикѣ, чрѣтогѣ, шарѣ), одређени број припада области друштвеног уређења и војних титула (болиаринѣ, бѣлиа, онѣи, самѣини, санѣ), док је неколико речи из домена религије (ваианиѣ, капѣ, коуѣиѣ). Овакав семантички инвентар сведочи и о томе колико је свет у далекој прошлости био повезан и колико су се објекти и појмови материјалне и духовне културе, премошћавајући за то доба грандиозне раздаљине, преносили од Кине и Персије све до Европе.

Неке од позајмљеница показују значајан степен морфолошке адаптације пошто имају посведочене суфиксалне и префиксалне изведенице од исте турске основе. Од двадесет три речи, петнаест има деривате саграђене уз помоћ словенских творбених елемената (бисѣрѣ, болиаринѣ, ваианиѣ, капѣ, ковѣтегѣ, коуѣиѣ, кѣнигѣ, онѣи, пѣтатѣ, санѣ, соуѣ, сынѣ, чрѣтогѣ, шарѣ, ѣтѣхоуѣльница), док њих осам нема (братина, бѣлиа, крѣкѣга, самѣини, сокатини,⁴⁵ тикѣ, тоѣга, хорѣгѣ).

На основу увида у садашње стање сазнања о пореклу наведених речи, није лако проценити које се од њих с извесношћу могу окарактерисати као позајмљенице из турских језика, а још је теже на основу лингвистичких доказа именовати језик из кога су оне позајмљене. За одређени број речи може се рећи, на основу

⁴⁴ Овај податак није неочекиван пошто је Супрасаљски зборник најобимнији споменик старословенске писмености који се састоји од житија светаца и проповеди (хомилије) за месец март, а сматра се да је настао у источној Бугарској у X или XI веку, затим да су делови, пре свега проповеди, преведени с грчког, а житија преузета из различитих календара. Место настанка рукописа може говорити у прилог томе да су разматране позајмљенице заиста подунавско-бугарског порекла (КМЕ 3: 776–782). Међутим, како се ради о рукопису чији су делови настајали у различитим временима и показују особине различитих школа, неопходно би било одредити које су речи из којих сегмената рукописа и утврдити да ли је то од значаја за распрострањеност у другим писаним изворима и може ли то сазнање бацити неко ново светло на прецизирање порекла ових речи.

⁴⁵ Суфикс -ѣин се вероватно веома рано осамосталио и почео да користи као формант за грађење речи и од домаћих основа, уп. нпр. крѣмѣини, зѣмѣини и сл.

лингвистички мање или више утемељених аргумената, да су вероватно преузете преко подунавско-бугарског језика, или неког од турских језика, а то су: *капъ*, *кръкъга*, *ѡтѣхоульница*, *самѣтин*, *санъ*, *сокачин*, *тикъ*, *ѣртогъ*, *шаръ*. Већина лексема ипак спада у групу речи које могу бити турског порекла, али нека од карика у етимолошком тумачењу остаје и даље тамна и нејасна. Међу њима има оних које су, извесно је, крајњег нетурског порекла (*бисъръ*, *братина*, *коуцнръ*, *кѣингы*, *печатъ*, *хорѣгы* и *ѣртогъ*). За поједине речи предложена је словенска етимологија (*ваинниѣ*, *кръкъга*, *онци*, *печатъ*, *сокачин*, *соуѣ*), али та тумачења углавном имају значајне недостатке. Што се тиче идентификовања турског језика из којег су ове речи непосредно позајмљене, аргументи у прилог подунавско-бугарског, који се у литератури најчешће помиње, темеље се више на историјским, него на лингвистичким подацима. Пример етимолошког тумачења речи *хорѣгы* (Хелимский 2003: 7–8) показује да се и аварски језик може и треба равноправно разматрати као извор позајмљивња у словенске језике у другој половини првог миленијума нове ере, а свакако не треба одбацити могућност ни да се ради о неком другом језику из турске породице.

Иако је проучавање историје и етимологије турских језика у последњих пола века дало значајне резултате, примена тих сазнања на утврђивање прецизнијег порекла раних позајмљеница у споменицима старословенске писмености ограниченог је домета. Основни разлог за то лежи у и даље оскудним подацима о језику подунавских Бугара, као претпостављеном главном извору позајмљивања. Посредне реконструкције елемената тог језика темеље се на писаним историјским изворима језика поволшких Бугара и на материјалу из чувашког језика као његовог наследника, што је из перспективе компаративно-историјског метода недовољно поуздано. Веродостојности лексичких реконструкција, фонетских и морфолошких особина подунавско-бугарског језика може допринети поређење с подацима из других нетурских језика у које су исти рани турцизми позајмљени. Ту се, на првом месту, као драгоцен издваја мађарски материјал, зато што је солидно документован и веома добро обрађен. У случају тумачења које таквог ослонца немају или код којих турска реконструкција облика не може формално и/ли семантички убедљиво да се изведе, стиче се утисак да је одређивање речи као

позајмљенице из неког од турских језика само последње уточиште у недостатку бољег решења, односно покушај да се избегне њено одређење као етимолошки нејасне. И поред тога, проучавање раних турских позајмљеница, како у словенским тако и у другим језицима евро-азијског подручја, значајно је за етимологију тих језика, али и за историју турских језика, пре свега оних бугарске групе, која се у великој мери ослања на секундарне лингвистичке податке. Истовремено, ова истраживања пружају могућност за бољи увид у историјат словенско-турских односа и дају допринос проучавању самог процеса позајмљивања у ситуацијама када је оно отежано услед постојања веома малог броја писаних сведочанстава.

ЛИТЕРАТУРА

- Абаев, В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, 1–4. Москва–Ленинград: Академия наук СССР, 1958–1989.
- Аникин, А. Е. *Русский этимологический словарь*, 1–. Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Институт филологии сибирского отделения РАН, 2007–.
- БЕР: В. И. Георгиев и др. (отг. ред.). *Български етимологичен речник*. София: Българска академия на науките, Институт за български език, 1971–.
- Варбот, Ж. Ж. „К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. XII* (**(s)kǫrbati* и **kǫrbānʹ*, **kǫrbačь*; **rǫlkati*; **plęsti* и **priplętbь*; **sujbь*; **tružiti*).“ *Этимология* 1983 (1985): 31–43.
- Гранберг (Делева), А. „Класификация на хуно-българските думи заети в славянски.“ Четирнадесети международен конгрес на славистите (Охрид, 10–16 септември 2008 г.). София, 2008, 1–10.
- Делева, А. К. „Прабългарските заемки в старобългарския език като материал за предписмената история на българскија език.“ *Медиевистични изследвания в памет на Пејо Димитров*. Шумен, 1996, 119–129.
- Делева, А. К. „Кънигы – производ и значение на думата.“ *Преславска книжовна школа*, 2. Шумен, 1997, 31–40.
- Делева, А. К. „Прабългари и прабългарски заемки (върху материал от старобългарските писмени паметници).“ *Acta palaeoslavica*, vol. 1. София, 2000, 109–115.
- Добродомов, И. Г. „Из булгарского вклада в славянских языках I.“ *Этимология* 1967 (1969): 93–103.
- Дыбо, А. В. *Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков*. Москва: Академия, 2004.
- Дыбо, А. В. *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания, 2007.

- Дыбо, А. В. „Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском.“ *Gedenkschrift von E. A. Helimsky. Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 32/33. Hamburg, 2010, 83–132.
- Дыбо, А. В. „Отражение болгарских палатализаций в болгаризмах венгерского языка.“ *Материалы Международной тюркологической конференции „Чувашский язык и современные проблемы алтаистики“ (Чебоксары, 15–18 сентября 2010 г.)*. Чебоксары, 2011, 10–21.
- ЕРСЈ: И. Грицкат-Радловић, А. Лома (ур.). *Етимолошки речник српског језика*, 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Йорданов, С. „Славяни, тюрки и индо-иранци в ранното средновековие: езикови проблеми на българския етногенезис.“ *Българистични проучвания*, 8. *Актуални проблеми на българистиката и славистиката*. Седма международна научна сесия (Велико Търново, 22–23 август 2001 г.). Велико Търново, 2002, 275–295.
- КМЕ: П. Динеков, Л. Грашева (гл. ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия*, I–IV. София: Българска академия на науките, 1985–2003.
- Лома, А. „Праслав. **xaloga* < др.-греч. *φάλαγγ*- и скифский переход *f* > *h*.“ *Этимология 1997–1999* (2000): 87–96.
- Львов, А. С. „Старославянское печатъ – печатъляти.“ *Этимологические исследования*, 2 (1962): 93–103.
- Львов, А. С. „Иноязычные влияния в лексике памятников старославянской письменности (тюркизмы).“ *VII международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 1973, 211–228.
- Львов, А. С. „Из лексикологических наблюдений, ст.-слав. *ѣтъхѡульница*.“ *Этимология 1975* (1977): 77–80.
- ПЕРСЈ: А. Лома (ур.). *Приручни етимолошки речник српског језика*, I. Институт за српски језик САНУ [рукопис].
- Райнхарт, Й. „Древнерусское коуригъ ‘шафер, дружка’: заимствование из протобългарского языка.“ *Ad fontes verborum. Исследования по этимологии и исторической семантике*. Москва: Индрик, 2006, 307–317.
- Рачева, М. „К этимологической проблематике ранних заимствований семитского происхождения в славянских языках.“ *Zeitschrift für Slawistik* 24/1 (1979): 103–114.
- СИГТЯ 2006: Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо (ред.). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания, 2006.
- Славова, Т. „Прабългаризми в старобългарския превод на Библията.“ *Следите на словото*. Юбилеен сборник в чест на 60-год. на проф. дфн Д. Иванова. Пловдив, 2011, 64–74.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*, 1–4, Москва: Прогресс, 1964–1973.

- Федотов, М. Р. *Этимологический словарь чувашского языка*, 1–2. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.
- Хелимский, Е. „Тунгусско-маньчжурский языковой компонент в аварском каганате и славянская этимология.“ *Материалы к докладу на XIII съезде славистов (Любляна, 15–21 августа 2003)*. Hamburg, 2003, 1–13.
- ЭССЯ: О. Н. Трубачев, А. Ф. Журавлев, Ж. Ж. Варбот (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт русского языка, 1974–.
- ЭСТЯ: Э. В. Севортян др. *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт языкознания, 1974–.
- BENZING, J. „Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabulgarische.“ J. Deny et al. (edd.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Wiesbaden: Aquis Maticis, 1959, 685–695.
- BEŠEVĽIEV, V. *Die Protobulgarischen Inschriften*. Berliner byzantinische Arbeiten, 23. Berlin: Akademie Verlag, 1963.
- BEZLAJ, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2007.
- BOČEK, V. *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- CURTA, F. *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- DYBO, A. „Bulgars and Slavs: Phonetic features in early loanwords.“ E. Mańczak-Wohlfeld, B. Podolak (eds). *Studies on the Turkic World. Festschrift in honour of Stanisław Stachowski*. Krakow: Jagiellonian University Press, 2010, 21–40.
- ERDAL, M. *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993.
- ERDAL, M. „The Khazar language.“ P. Golden, H. Ben-Shammai, A. Roná-Tas (eds). *The World of Khazar, Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies*, 17. Leiden: Brill, 2007, 75–108.
- ERDAL, M. „Review of Róna-Tas, A. / Berta, Á. *West Old Turkic*. Turkic Loanwords in Hungarian. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011. = *Turcologica* 84.“ *Orientalistische literaturzeitung* 113/6 (2018): 510–513.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- GOLDEN, P. B. *An Introduction to the History of the Turkish Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- GRANBERG, A. „Classification of the Hunno-Bulgarian Loan-Words in Slavonic.“ P. Ambrosiani (ed.). *Swedish Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*. Umeå: Umeå Universitet, 2009, 19–31.

- JANKOWSKI, H. Beta Árpád, András Róna-Tas, with assistance of László Károly. *West Old Turcic. Turcic loanwords in Hungarian*, part I. *Introduction, Lexicon „A–K“*, part II. *Lexicon „L–Z“, Conclusions, Apparatus*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011, XX + 1494 pp. *Rocznik Orientalistyczny* LXVI/1 (2013): 152–169.
- JANYŠKOVÁ, I. – H. Karlíková. „Specifika etymologické analýzy staroslověnské slovní zásoby (na materiálu *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*).“ *Slavia* 87/1–3 (2018): 149–157.
- JOHANSON, L. „The history of Turkic.“ L. Johanson, É. A. Csató (eds). *The Turkic languages*. London: Routledge, 1998, 81–125.
- LOMA, A. „Zu einigen mittelalterlichen Amtsbezeichnungen in der Toponymie Serbiens.“ *Linguistica* 55/1 (2015): 241–249.
- MENGES, K. H. „Zum neuen Български етимологичен речник und den türkischen Elementen im Bulgarischen.“ *Zeitschrift für Balkanologie* 7/1–2 (1969–1970): 55–83.
- PRITSAK, O. *Die bulgarische fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955.
- SJS: J. Kurz, Z. Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka Staroslověnského*, I–IV, V. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky, Slovanský ústav, 1958–1997, 2010–.
- SKOK, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- STACHOWSKI, M. „Remarks on the investigation of the oldest layer of Turcic loanwords in Hungarian.“ *Studia Etymologica Cracoviensia* 19 (2014): 215–222.
- VASARY, I. „Turcological remarks on Old Church Slavonic ꙗꙋѣѥѧъ ‘box, coffin.’“ *Studia Slavica* 52/1–2 (2007): 441–446.
- WOT: A. Rona-Tas, A. Berta. *West Old Turkic*, I–II. *Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.

Snežana M. Petrović

THE TRACES OF EARLY CONTACTS BETWEEN
THE SLAVIC AND TURKIC LANGUAGES
(BASED ON THE LEXICAL MATERIAL FROM
OLD CHURCH SLAVONIC DOCUMENTS)

S u m m a r y

The paper aims at presenting the state-of-the-art in the study of early Slavic-Turkic contacts, with the focus on Turkic lexical borrowings found in Old Church Slavonic documents. The paper first presents the Bulgarian group of the Turkic language family and gives a brief insight into the chronological and areal layers of Slavic-Turkic contacts. Furthermore, a historical overview of the study of early Turkic lexical borrowing is given, with particular emphasis on recent contributions to this topic. The central part of the paper is an overview of the etymological status of selected words identified in previous works as lexical borrowings of Turkic origin in Old Church Slavonic documents (внсьрь, боляринъ, брашна, была, ваиание, капъ, ковыѣгъ, коуцнрь, крѣкыга, кѣнны, онди, печать, салъини, санъ, сокатини, соуѣ, сынъ, тикъ, тоага, хоржгы, чрьтогъ, шаръ, ятъхоуальница). Two papers are of key importance for the study of Turkic lexical borrowings in the Old Church Slavonic – Львов 1973 and GRANBERG 2009. However, major studies have appeared after their publication (WOT, Дыбо 2007, Дыбо 2010, Дыбо 2011, ДУБО 2010, ESJS). Accordingly, the findings presented in this paper complement the insight into various aspects of the problem and shed light on the possible criteria for specifying early borrowing routes from Turkic into Slavic languages. The paper also suggests a roadmap to Slavic language scholars towards using up-to-date references relevant for the study of Slavic-Turkic language contacts.

† ЗДЕНКА РИБАРОВА

О РЕЧНИКУ МАКЕДОНСКЕ РЕДАКЦИЈЕ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

У прилогу се наводе основни принципи лексикографске обраде у Речнику македонске редакције црквенословенског језика који омогућава обogaћивање наших спознаја о историји македонскога језика и научно документовање његова историјског развоја. Истиче се велики допринос Речника за упознавање лексичког система црквенословенског језика македонске редакције и његових творбених потенцијала. Уједно, доприноси се бољем дефинисању македонског удела у развоју средњовековне словенске писмености.

Кључне речи: историјска лексикографија, црквенословенски језик, македонска редакција

Као што је познато, карактер свакога речника одређује корпус ексцерпираних текстова, њихов језик и његове функције као литургијског језика и језика писмености. Уједно долази до изражаја специфичан карактер његова лексичког и граматичког система који се развијао у конфронтацији с грчким језиком предлога, с једне стране као и у конфронтацији с домаћом дијалекатском подлогом, с друге стране. Сви су ови фактори утицали на развој овога језика за који је карактеристична хетерогена структура лексичког састава и високи ступањ варијабилности на свим нивоима. Ове особености, свакако, долазе на различите начине до изражаја у корпусу ексцерпираних текстова.

Речник македонске редакције црквенословенскога језика има за циљ да у потпуности представи лексику ексцерпираних извора, иако је јасно да се нужно ради само о једном делу лексичког фонда македонске писмености, на шта утичу број сачуваних текстова, нужна селективност при њихову избору за ексцерпцију и жанровска ограничења. Своје специфичности има и документовање семантичког

* Zdenka Ribarova (1945–2019), [Slovanský ústav AV ČR, Praha].

развоја лексема, јер се ради о језику с литургијском функцијом, што долази до изражаја и у конзервативности његове норме. Томе треба додати још утицај грчког модела оригинала на семантичку структуру речи и одраз промена у дијалекатском језику. Конкретан начин лексикографске презентације материјала зависи, дакле, од дефинисања речи као лексикографске јединице у сагласности са стањем граматичког и лексичког система, у раздобљу у којему су настајали текстови чија се лексика обрађује.

Речник македонске редакције црквенословенскога језика по својој концепцији свесно се надовезује на Речник старословенског језика. Лексикографска концепција овога речника и методолошки поступци који су се усавршавали током његове израде суштински су допринели формирању палеословенистичке лексикографије као посебне дисциплине у оквиру историјске лексикографије.

У сагласности с наведеним критеријумима у Речнику македонске редакције црквенословенског језика обрађују се све лексичке јединице које се налазе у ексцерпираним изворима, укључујући и оне које у текстовима нису на задовољавајући начин потврђене – било у односу на њихову форму, било у односу на њихово значење (тзв. коруптеле), које су, наравно, пропраћене одговарајућим коментарима. На тај се начин заправо добива компромисно решење између речника језика и речника текстова.

Речник обрађује приближно два милиона форми ексцерпираних из текстова преписаних у македонским скрипторским центрима у раздобљу од XII до XVI века. Њихов је избор направљен с обзиром на особине језика појединих извора и њихову хронолошку, жанровску и територијалну припадност.

Што се тиче хронолошке структуре корпуса, акценат је стављен на XII и XIII век, јер се ради о периоду у којем јасно долазе до изражаја нове особине језика. За ово најстарије раздобље карактеристична је сразмерно велика отвореност према променама у дијалекатском језику и, истовремено, јасно је изражено надовезивање на домаће климентовске традиције. Поређење са старијим старословенским рукописима, који су по своме пореклу повезани с охридском школом, потврђује да поједине промене које касније постају карактеристичне за писмени језик имају старе корене. У XIII веку, особито у његовој другој половини, наступа раздобље повезано с присуством

развојних процеса који долазе до изражаја и у језику писмености. Сачувани текстови јасно говоре о постојању бројних културних центара, а уједно о одсуству ауторитетног званичног центра, иако је утицај охридских традиција дуго присутан. Унутрашња варијабилност и неунификованост језичких норми писменог језика спада међу карактеристичне особине црквенословенског језика македонске писмености (РИБАРОВА 1991, ЦРВЕНКОВСКА 1993).

Осим тога, већ од краја XIII века, и посебно у XIV веку, у македонским скрипторијумима можемо да пратимо интензиван утицај српског нејусовског правописа, што је повезано са српском црквеном доминацијом у Македонији. Млађи текстови дозвољавају да се проследи развојне промене у језичком систему старе македонске писмености.

Као што је познато, црквенословенски језик у македонској се писмености користио све до XVIII века, али превод дамаскина у XVI веку представља почетак нове фазе у развоју језика. Утицај народног језика на језик писмености све је јачи и почиње угрожавати релативну стабилност црквенословенске норме. Долази до поступног формирања нових језичких норми за које је карактеристична паралелна употреба црквенословенских и дијалекатских средстава. Ова новија фаза захтева специфичан приступ при лексикографској обради материјала и због тога није у нашем речнику заступљена.

Жанровска структура корпуса долази до изражаја пре свега у могућности документовања семантичке структуре појединих лексема. Због тога су међу изворима речника заступљени репрезентативни текстови разних жанрова: библијски текстови, химнографска дела, коментар псалтира, молитве које се налазе у псалтирима, пролошка житија светаца, поучна слова Јефрема Сирина, слова Јована Дамаскина.

Територијална структура корпуса повезана је с питањем заступљености репрезентативних културних центара и одраза њихових правописних и језичких норми. У споменутом раздобљу, ради се пре свега о нормама двеју најзначајнијих литерарних школа: Охридске и Кратовске. Иако у језику текстова који су настали у различитим центрима свакако постоје заједничке развојне тенденције, ипак нормализација материјала у речнику није могла да копира ниједан од њих. Због тога је проучавање језика извора морало да се усмери на дефинисање заједничких конститутивних елемената редакцијских норми. На првome се месту ради о присуству старих

депалатализацијских процеса и ограничавању прејотације, што је, свакако, дошло до изражаја у нормализацији лексики.

На развој лексичког и, свакако и синтаксичког, система имао је велики утицај контакт с грчким језиком, при чему се на првом месту ради о утицају модела као целине, што је нашло одраз у активирању унутрашњих потенцијала словенског језичког система (ВЕЋЕРКА 1999а: 28–46; 1999b: 77–81). Као последица јављају се промене у положају и фреквенцији појединих језичких средстава писменог језика у поређењу с дијалекатским. Непосредан контакт с грчким језиком и његово добро познавање у македонским културним центрима потврђује и присутност грцизама новијег порекла у текстовима. Можемо споменути, на пример, *врахионъ* – *βραχίων* (Job 38,15) у паримејним читањима Орбељског и Хлудовљева триода уместо уобичајенога *мъшыца*, затим *краса* – *ἁκрасία* (1C 7,5) у Карпинскоме апостолу, док се у Слеччанском апостолу налази *питѣниѣ*, или реч *спѣга* – *σπόγγος* (Mc 15,36) у Македонском односно Загребачком јеванђељу, уместо *гѣба* у свим другим текстовима.

С грчким утицајем повезује се појава бројних сложеница које су заступљене у свим текстовима (ВЕЋЕРКА 1999а: 33–34). Најпознатија је вероватно употреба слоја књишких сложеница, особито добро заступљених у химнографским текстовима у којима се често употребљавају као *epitheta ornantia* (нпр. *благоговѣниѣство* – *εὐλόβεια*, *боготѣлесѣнъ* – *θεόσωμος*, *мъногоплачѣвѣнъ* – *πολυθρήνητος*).

Поређење с лексиком канонских споменика потврђује континуитет ћирилометодијевске традиције у македонској писмености. Осим у библијским текстовима, архаичан лексички фонд врло добро долази до изражаја у македонским триодима (Црвенковска 2006: 76–78, Црвенковска–Макаријоска 2010: 55–56, Макаријоска–Црвенковска 2012: 81), присутне су и лексеме о којима се претпоставља да су ушле у старословенски језик већ у великоморавском раздобљу и ограничено су сачуване у појединим споменицима македонске редакције. На пример, *отѣсъ*, *прѣкъно*, *санъ* у паримејнику.¹

С друге стране, у лексици су потврђене и иновације различитог порекла, укључујући и оне повезане с преславским традицијама,

¹ Детаљније о питању моравизама у македонским споменицима, в. РИБАРОВА 2005а: 17–39.

документујући постојање старих контаката међу охридским и преславским литерарним центром.²

У млађим македонским текстовима добро су заступљене карактеристичне промене у творби речи. При томе могу да се прате разлике у фреквенцији и дистрибуцији појединих живих творбених средстава међу које спада, на пример, добра заступљеност млађег слоја префигираних глагола, чешћа појава глагола с два префикса (нпр. припосѣтити, пронарѣковати, провѣзвѣстити, прѣоумножити, съпривазати у коментару псалтира), појава нових итеративних глагола са суфиксом -ова- (нпр. оутѣсновати, съблюдовати, прохладовати, помазовати, приидовати и др.), који се јавља и у новој форми -оува- (поидлоуваати, благовѣствоуваати и др.).

Лексикографска обрада речничког блага македонских текстова открива и присуство предлога различитог порекла, особито руског. С тиме је повезана појава русизама у појединим македонским текстовима, на пример глазатъ бх, патъница 184v26, ѡшибати сѧ 244v25 у Станислављеву прологу из 1330. године, или седниа Мт 24,45 у Карпинском јеванђељу из XIV века.³

Осим тога, у појединим се текстовима откривају специфичне иновације преузете из дијалекатског језика. Међу њих спада, на пример, реч лапка 'јабука' (уместо лепта L 21,2) у Добромирову јеванђељу (Конески 1976), затим срѣдъце 'желудац' (уместо жтроба) у Хлудовљеву триоду (Gn 43,30) и у коментару Погодинова псалтира (сm Нав 3,16). У старијим текстовима ове се речи јављају само спорадично; тек у преводу дамаскина овај слој постаје саставни део писменог језика, на пример брнга 'брига', брнгити сѧ 'бријати се'.⁴

Речник македонске редакције црквенословенског језика⁵ омогућава обogaћење наших спознаја о историји македонског језика и научно издржано документовање његова историјског развоја.

² Тзв. преславизми постоје у разним споменицима македонске редакције. О ситуацији у коментару псалтира детаљније в. Рибарова 2005б: 54–56.

³ Проблематику русизама у македонској писмености актуализује Б. Конески (1983, 1986, 1988). О лексици Станислављева пролога, в. и Трајкова 2002.

⁴ Детаљније в. у предговору издању Кринског дамаскина (Илиевски 1972: 181–194).

⁵ У садашње време лексикографска обрада материјала полако напредује. Управо је изишла 13. свеска Речника којим се завршава слово В.

Доприноси бољем дефинисању македонског удела у развоју средњевековне словенске писмености и поставља основе за укључивање ових сазнања у шири контекст компаративне славистике и палеославистике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Видоески, Божидар. „Дијалектна диференцијација на македонскиот јазик.“ *Зборник во чест на Блаже Конески*. Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, 1984, 53–76.
- Илиевски, Петар Христо. *Крнински дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик, 1972, 181–194.
- Конески, Блаже. „Белешки за Добромировото евангелие.“ *Прилози МАНУ*. Одделение за лингвистика и литературна наука, I (1–2). Скопје (1976): 1–9.
- Конески, Блаже. „Руското јазично влијание врз македонските текстови од XII–XIV век.“ *Реферати на македонскиите слависти за IX меѓународен славистички конгрес во Киев*. Скопје: 1983, 25–28.
- Конески, Блаже. „О Маријинском јеванђељу.“ *Јужнословенски филолоџ* XLII (1986): 67–70.
- Конески, Блаже. „Јазични контакти меѓу старата македонска и руска писменост.“ *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје: МАНУ, 1988, 51–56.
- Макаријоска, Лилјана – Емилија Црвенковска. *Шафариков период. Лингвистичка анализа*. Скопје: Институт за македонски јазик, 2012.
- РЦЈМ: Зденка Рибарова (гл. ур.). *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, I. Вовед. а–в. Скопје: Институт за македонски јазик 2006, II. Ѓ – вџс, св. 8–13. Скопје: Институт за македонски јазик, 2008–2018.
- РИБАРОВА, Зденка. „Makedonská redakce církevní slovanštiny.“ *Slavia (Palaeoslovenica)* 60 (1991): 248–263.
- РИБАРОВА, Зденка. „Кон проучување на моравизмите во македонските црковнословенски текстови.“ *Јазикот на македонскиите црковнословенски текстови*. Скопје: МАНУ, 2005а, 17–39.
- РИБАРОВА, Зденка. „Словенскиот превод на коментарот кон псалтирот.“ *Јазикот на македонскиите црковнословенски текстови*, Скопје: МАНУ, 2005б, 41–56.
- ТРАЈКОВА, Катица. *Лексиката на Стамиславовиот период*. Посебни изданија 34, Скопје: Институт за македонски јазик, 2002.
- ЦРВЕНКОВСКА, Емилија. „За варијативноста на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик.“ *Прв научен собир на млади македонисти*. Скопје, 1993, 163–168.
- ЦРВЕНКОВСКА, Емилија. *Јазикот и стилот на периодот*. Скопје: Менора, 2006.
- ЦРВЕНКОВСКА, Емилија – Лилјана Макаријоска. *Орбелски период*. Стари текстови, X. Скопје: Институт за македонски јазик, 2010.

- SJS: Josef Kurz, Zoe Hauptova (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského*, I–IV. Praha: Slovanský ústav AVČR, Euroslavica, 1966–1997.
- SJSV: Zoe Hauptová, Václav Konzal, Štefan Pilát (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského*, V. Dodatky a opravy k I. dílu. Praha: Academia, Euroslavica, 2016.
- VEČERKA, Radoslav. „Vliv řečtiny na staroslověňštinu.“ *Počátky slovanského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. Praha: Univerzita Karlova. Filozofická fakulta, 1999a, 28–46.
- VEČERKA, Radoslav. „Řecký podíl na fungování staroslověňštiny jako spisovného jazyka prvního bulharského carství.“ *Počátky slovanského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. Praha: 1999b, 77–81.

† Zdenka Ribarova

ON THE DICTIONARY OF THE MACEDONIAN
RECENSION OF CHURCH SLAVONIC

S u m m a r y

The *Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic* displays the vocabulary of Macedonian scripts from the 12th to the 16th century. The study presents the basic principles of the lexicographic concept of the Dictionary and elaborates on certain solutions illustrated by examples from the Dictionary's lexical archive. Moreover, the outstanding contribution of the Dictionary in terms of presenting the lexical system of the Church Slavonic language of the Macedonian Recension and its word formation potential, is emphasized. The Dictionary enriches and broadens our knowledge about the history of the Macedonian language and documents its historical evolution. Furthermore, it enables a better defining of the Macedonian influence on the evolution of the Slavic Medieval literacy and sets a basis for incorporating these findings into a wider context of comparative Slavic and Palaeoslavonic studies.

ЛИЛЈАНА А. МАКАРИЈОСКА

ЛЕКСИЧКИТЕ СЛОЕВИ ВО МАКЕДОНСКИТЕ И СРПСКИТЕ АПОСТОЛИ ОД XII ДО XIV ВЕК

Предмет на нашиот интерес е споредбена анализа на лексичките особености на апостолскиот текст (на материјалот од апостолите од XII до XIV век: Охридскиот, Слепченскиот, Струмичкиот, Вранешничкиот, Карпинскиот, Верковичевиот, Матичиниот, Шишатовачкиот) во прилог на установувањето на лексичките слоеви во словенскиот превод на апостолот. Лексичкиот систем на овие текстови ја потврдува присутноста на заедничкиот архаичен лексички слој како дел од кирило-методиевското наследство, а преку подновената лексика укажува и на специфичните особености на лексичкиот систем. Одделните текстолошки, лексички и зборообразувачки разновидности пред сè го претставуваат меѓусебниот однос на апостолите од првата редакција што се меѓусебно потесно поврзани. Иако секој од апостолите се одликува со некои лексички, индивидуални особености во споредба со останатите (чува повеќе грцизми, архаизми или содржи подновувања) некои од апостолите покажуваат поизразено совпаѓање, што има големо значење за проучувањето на историјата на словенскиот апостолски текст.

Клучни зборови: апостолски текст, лексички слоеви, архаизми, грцизми, подновувања, лексички варијанти

Апостолот како една од најпотребните книги за изведување на црковните служби ги содржи Делата/Дејанијата на св. апостоли (А) и апостолските Посланија, кои се поделени во две групи: соборни посланија едно од апостол Јаков (Ја), две од апостол Петар (1Р, 2Р), три од апостол Јован Богослов (1Ј, 2Ј, 3Ј) и едно од апостол Јуда и посланија на апостол Павле: едно до Римјаните (Р), две до Коринџаните (1С, 2С), по едно до Галатјаните (Г), Ефесјаните (Е), Филипјаните (Ph) и Колосјаните (С), по две до Солунјаните (Th) и до Тимотеј (1Т, 2Т), по едно до Тит (Тt), Филимон (Phm) и Евреите (Hb).

* Лилјана А. Макаријоска, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.

Најнапред бил направен т. н. краток пракс-апостол, потоа полниот текст на апостолот и на крајот полниот пракс-апостол. Краткиот пракс-апостол му одговара на краткото изборно евангелие (апракос) и ги содржи Апостолските дела, односно целиот текст со мали исклучоци, поделен на делови кои се читаат на секојдневните служби од Велигден до Педесетница; посланијата на апостол Павле, почнувајќи од Посланието до Римјаните и соборните посланија на апостолите Јаков, Петар, Јован и Јуда, поделени на четива за саботните и неделните денови за периодот од Педесетница до почетокот на Великиот пост: па доаѓаат избрани четива од разни посланија за саботите и неделите на Великиот пост и за сите денови на стразната седмица. Полниот пракс-апостол го има истиот распоред на четивата, со таа разлика што тој содржи четива за секој ден и за периодот од Педесетница до Великиот пост. Најчесто биле препишувани краткиот и полниот пракс-апостол, а поретко полниот текст на Апостолот (Поп-атанасов 1989: 21–23).

Предмет на нашиот интерес е споредбената анализа на лексичките особености на апостолите од XII до XIV век Охридскиот (Охр),¹ Слепченскиот (Слеп),² Струмичкиот (Стр),³ Вранешничкиот (Вран),⁴ Карпинскиот (Карп),⁵ Верковичевиот (Верк),⁶ како и Матичиниот (Мат),⁷ најстариот апостол од српска редакција и Шишатовачкиот (Шиш)⁸ што овозможува да се установи историјата на лексемите од апостолскиот текст, присуството на архаизмите, на грцизмите, на лексичките варијанти и видоизменувањето на текстот во сооднос со грчките оригинали. Одделните лексички и зборообразувачки разновидности пред сè го претставуваат меѓусебниот однос на апостолите од првата редакција.

¹ Краток изборен апостол со календар (месецослов) од последната четвртина на XII век.

² Полн изборен апостол од втората половина на XII век.

³ Краток изборен апостол со календар (месецослов) од втората половина на XIII век (во науката се споменува и како Шафариков, а попознат е како Струмички или Македонски апостол).

⁴ Одломка од полниот текст на апостолот (завршува со A17,15) од XIII век.

⁵ Полн изборен апостол од почетокот на XIV век.

⁶ Краток изборен апостол од XIV век.

⁷ Полн изборен апостол од третата четвртина на XIII век.

⁸ Полн изборен апостол од XIV век (1324 год.).

Интересот за словенскиот превод на апостолот датира многу одамна, па како резултат на тоа има критички изданија на Охр (Кулбакинџ 1907), Слп (Иљинскии 1912), Вран (Конески 1956), Стр (Блахова–Хауптова 1990), Мат (Богдановиќ 1981),⁹ Шиш (Стефановиќ 1989), но и бројни трудови посветени на редакциите на апостолскиот текст, на преведувачката постапка, на меѓусебните односи на одделни апостоли од XII до XIV век (Воскресенскии 1879, Амфилохий 1885–1886, Јагиќ 1919–1920, Угринова–Скаловска 1970: 405–417, Науртова 1971a: 29–50, 1971b: 105–121, 1978: 23–29, Недељковиќ 1972: 27–40, Ковачевиќ–Стефановиќ 1978: 149–167, Рибарова 1978: 105–109, Вускоќил 1980: 7–15, 1990: 53–71, Бицевска 1984a: 373–380, 1984б: 167–173, Ковачевиќ 1985: 100–108, Пенев 1982: 67–79, 1985a: 215–231, 1985б: 98–116, 1989: 246–317, Стефановиќ 1985: 109–126, Христова–Шомова 2004, Макаријоска 2012: 81–103 и др.), а потврда за значењето на апостолската лексика е и тоа што овие апостоли се извори за повеќе речници на старо/црковнословенскиот јазик. Охр, Слп, Стр, Вран се извори за Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција,¹⁰ Охр, Стр за речникот на Миклошич,¹¹ Охр, Слп, Стр (со скратеница Мак) во Прашкиот речник,¹² Шиш е застапен во речникот на Миклошич, на Даничиќ како и во Прашкиот речник, Мат како и Шиш е извор за Речникот на црковнословенскиот јазик од српска редакција.¹³

⁹ Полн изборен апостол од XIII век. Покрај со изданието (Ковачевиќ–Стефановиќ 1979, Увод и опис рукописа Д. Богдановиќ) достапен е и како дел од Дигиталната библиотека на Матица српска.

¹⁰ Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција (гл. уред. З. Рибарова, ред. Л. Макаријоска, З. Рибарова, Р. Угринова–Скаловска), т. I. Вовед, а–в. Скопје 2006; св. 8–12, Скопје 2009–2016. При анализата е користен карто-течниот фонд за Речникот, а според овој речник се употребуваат и кратенките на ракописите и кратенките на библиските места во апостолите.

¹¹ Fr. Miklosich. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 1862–1865. Vindobonae, repr. 1963.

¹² *Slovník jazyka staroslovenského*, I–IV (red. J. Kurz, Z. Hauptová), I–IV, Praha: Československá akademie věd, Slovanský ústav, 1962–1997.

¹³ Српскословенски речник јеванђеља. Саст. В. Савић, ур. М. Ивић, ур. св. Г. Јовановић. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007: XVIII.

<http://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1346/Savic_Srpskoslovenski.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

И. Христова-Шомова (2004: 733–734) осврнувајќи се на апостолскиот превод и на неговите редакции, меѓу другите ги разгледува и: Охр, Слеп, Стр, Карп, Мат, Шиш. Таа ги посочува општите карактеристики на преводот на апостолскиот текст и неговите редакции, а истакнува дека, на пр., од лексички аспект во архаичната група има голем број варијанти, односно голема разновидност; апостолот, во споредба со другите основни богослужбени книги содржи најмногу моравизми, а тие се среќаваат во сите преписи од архаичната група (пр. неприазнь, неприазнинъ); во апостолскиот текст има широка употреба на преславизми (пр. послоухъ, послоушъствовати, запо-слоушъствовати, послоушъство, послоушание). Во врска со преславската редакција на апостолскиот текст се истакнува дека редакциските промени најмногу се однесуваат на лексиката и тоа 1. Впечатлива е тенденцијата непреведените грцизми да се заменуваат со словенска лексика, а најчесто станува збор за калки: евангелие – благовѣствованіе, перитоміа – обрѣзаніе, акровоустиа – необрѣзаніе, нерен – сватителъ, олѣтаръ – жрътвѣникъ, катапетазма – заѣса, но има и обратно: неприазнь – сотона; 2. Се izdelуваат примери за замена на словенски лексеми со други словенски од дијалектни причини: островъ – отокъ, съборъ – сънмъ, надѣяти сѧ – оупѣкати, поустити – посѣлати итн.; 3. Се следи замена на словенски лексеми со други словенски, за што не придонесува живата употреба, туку настојувањето поточно да се пренесе морфемната структура на грчката лексема, на пр. причастити сѧ – насѣдовати, длѣготрѣпѣніе – трѣпѣніе, отѣкрыти – ѧвити, неѣстіе – досѣдение; 4. Се izdelуваат интересни замени кои можат да се сметаат за контекстуални, што се однесуваат обично на места тешки за превод, каде што грчкиот збор е употребен со невообичаено значење, како и на именувања на помалку познати поими, или на места на кои е одразена некоја грчка структурна особеност, на двосмислени места и сл. Во такви случаи препишувачот има свое толкување, предводен еквивалент што го смета за поточен и појасен, на пр. наместо првичното въздложихъ нѣмъ ѡ(ан)г(е)ліе во G2,2 има исповѣдахъ нѣмъ бл(а)говѣствованіе (Христова-Шомова 2004: 764–765).

Исто така И. Христова-Шомова (2004: 765–769) посочува лексеми карактеристични за преславската редакција и укажува дека има места во кои веројатно има повеќе од една преславска варијанта, на пр. вѣтръ, въздоухъ м. аеръ; обрѣзаніе, окроеніе м. перитоміа; необрѣзаніе,

некраеобрѣзаниѣ, некроение м. акровоустиа; отължѣнѣ, проклатѣ м. анафема; краѣжгълънѣ, жгълънѣ м. акроголни; книги, поущенѣ кѣнигы, кѣниго-поущение, боукѣви, боукѣви на листѣ написаны м. епистолиа; старѣшина, старѣшина неренскѣ, старѣшина молитвѣникѣ, старѣшина свѣтителѣ м. архирен; зѣлодѣнѣ, вражи м. неприязнинѣ; наставникѣ, оучителѣ, казателѣ м. пѣстоуѣ; сило, коло м. обрѣжыница; старѣшинство, начало м. власть; несмыслѣнѣ, безоумѣнѣ м. немждѣ; непотрѣбѣнѣ, нетрѣбѣ м. неключидѣ; одолѣти, съвладѣти м. оустояти; похотѣникѣ, желателѣ м. помыслѣникѣ; страдати, трѣпѣти мжкы м. приати мжкж; нѣкын, дроугѣ, ннѣ м. етерѣ, а за преславската редакција на апостолскиот текст е карактеристично што, веројатно, е најраспространета во јужно-словенските ракописи.

Иако за македонските црковнословенски текстови е карактеристичен „поизразит конзерватизам“ тие не останале незасегнати од влијанието на ревизијата на апостолскиот текст и тоа според Бл. Конески (1956: 56, 65) од две причини: 1. поради потребата да се поправат некои „расипани“ места во текстот или да се заменат некои зборови коишто станале необични и 2. при комплетирањето на изборните четива во целосен текст при отсуство на соодветен комплетен македонски текст се јавила потреба дополнувањата да се вршат спрема текст од преславската редакција. Несомнено при комплетирањето на апракосот настанале и подновувањата, како на пр. замената на името ѱεωφιλε – боголюбиве во почетниот стих во Вран. Подновувањата се внесувани на места што составувачот на целосниот текст сакал да си ги дообјасни, како и на места на непосредниот допир меѓу изборниот и комплеторниот текст, каде што се воочуваат разликите меѓу апракосот и текстот што послужил за дополнување, на пр. во A2,32 извршено е подновување во комплеторниот текст со εσмы послушн, а малку подолу во истата фраза во A3,15 веќе во изборниот текст.

Споредбата на најстарите претставници на словенскиот апостол на лексички план ја дооформува претставата за меѓусебниот однос на апостолиите од првата редакција, се заклучува дека Охр, Стр и Вран се меѓусебно потесно поврзани според својата лексика. Шиш и Хваловиот ракопис (Хвал) се доближуваат наполно до охридскиот текст. Се истакнува дека сличностите на Шиш со Слѣп и Охр ја потврдуваат архаичноста на текстот; врз основа

на текстолошко-лексичката анализа Охр се поставува во потесна врска со Слѣп, Шиш и Христијанополскиот апостол (Христ), за разлика од Карп во којшто систематски се внесени лексички подновувања како одраз на ревизијата на апостолскиот текст. Според Бл. Конески (1956: 51) во Шиш има 41 случај на согласување со Слѣп, 15-ина случаи на отклонување и од Охр и од Слѣп, додека останатите 150 места покажуваат согласување со Охр, што претставува потврда дека некои текстови од архаичната македонска школа служеле како образец за препишување и на српското и на хрватското подрачје.

З. Хауптова (HAURTOVA 1971b: 105–121) укажува на одделни лексички разлики помеѓу Мат и Енин. Врз основа на споредбената анализа и Радмила Ковачевиќ и Димитрије Е. Стефановиќ (Ковачевиќ–Стефановиќ 1978: 159–167) посочуваат дел од лексичките разлики меѓу Мат од една страна и Енин, Охр, Слѣп, Стр, Шиш, Христ од друга страна, па заклучуваат дека Мат во однос на анализираните ракописи има доста индивидуални решенија, односно не покажува изразено совпаѓање со кој било од апостолите, освен делумно со Христ.

Нашата анализа во низа примери ги потврдува, на пр. совпаѓањата на Мат со Охр и Стр, *нравѣѣ А16,21 Охр Стр Мат*] *законѣѣ Слѣп, рѣчѣѣ А18,24 Охр Стр Мат*] *истиненѣ Слѣп, стрѣѣѣ А16,23 Охр Стр Мат*] *блѣѣѣ Слѣп*, особено во изборот на некои варијанти како на пр. *посѣлати, постѣѣ: послати А11,29 Охр Стр Мат, послати Вран*] *поустити Слѣп; послаѣѣѣ А11,30 Охр Мат, послаѣѣ Стр Вран*] *поустѣѣѣѣ Слѣп; послана А13,4 Охр Стр Мат*] *поуѣѣѣ Слѣп, послаѣѣ А13,15 Охр Вран Мат*] *поустѣѣѣ Слѣп; послана А13,4 Охр Стр Мат*] *поуѣѣѣ Слѣп; постѣѣѣ А14,23 Охр Стр Мат*] *алканѣѣѣ Слѣп; во врска со зборообразувачки варијанти: прѣтѣѣѣѣѣ сѣѣ А13,8 Охр Стр Мат*] *сѣпрѣтѣѣѣѣѣ сѣѣ Слѣп, прѣѣѣѣѣѣѣ А13,14 Охр Стр Мат*] *ошѣѣѣѣ Слѣп, ѣѣѣѣѣѣѣѣѣ Вран* итн.

Во врска со лексичките особености на одделни апостоли, несомнено е дека Охр го одразува првобитниот превод на апостолот. Врз основа на некои текстолошки споредби, Ст. М. Куљбакин (Куљбакинѣ 1907) го поставува Охр во потесна врска со Слѣп, Шиш, Христ. Бл. Конески (1956: 45–57) истакнувајќи дека Вран ја чува старината во изразита мера, надоврзувајќи се на традицијата

на архаичната македонска школа, односно дека чува траги од една стара глаголска предлошка, истакнува дека тој во изборниот дел покажува ред интересни допирни точки со Охр, споделувајќи со него и некои грешки и пропусти наследени од некој постар препис, како и честа употреба на старите лексички варијанти карактеристични за текстовите на Охридската книжевна школа. Според И. Христова-Шомова (2004: 746) иако Охр го одразува првобитниот превод има и индивидуални варијанти и преславизми, а како најкарактеристичен пример за промените на текстот таа ги посочува трите преводни варијанти на грч. ὑπόστασις οὐπoσtαcъ, лице cълчнe во Нб1,3 и Нб3,14. На пр. cълчннa Нб3,14 Охр Вepк Енин] бытиѹ Мат, житиѹ Карп, cълчннa Охр Вepк Енин, оупoстaси Стр Шиш, тѣлcтвннa Христ. За Охр e карактеристична на пр. честата замена на cтѣрѣ со cдинѣ и притоа честопати се изделува од сите останати, па употребата на плeмa во A12,21 во Охр (и во Слeп), а во останатите колѣно.

Врз основа на некои текстолошки споредби, Ст. М. Кулбакин (Кулбакинѣ 1907) Охр го поставува во потесна врска со Слeп, Шиш, Христ, а според Г. А. Илински (Ильинский 1912) Слeп, и покрај својата блискост со Охр, во извесна смисла покажува и блискост со Карп. Лексичките подновувања во најстарите словенски апостоли во поголема мера се вршеле во Дејанијата во споредба со Посланијата, на пр. во поголемиот дел од текстот на Дејанијата во Вран. Во текстот на Дејанијата во Слeп има бројни подновувања за разлика од Посланијата што според Бл. Конески (1956: 46, 49) се должи на апстрактниот стил на Посланијата – непогоден за внесување на лексичките подновувања. На пр. додека во Дејанијата постарото поcълaти седум пати се заменува со поустити во Посланијата не ја бележиме ваквата замена, иако се употребува повеќе пати. Од подоследно потврдените лексички разлики меѓу Охр и Слeп во Посланијата се изделуваат редовната употреба на тѣкѣмo во Охр, наспроти тѣнѣ во Слeп, употребата на поархаичната варијанта въcъ мнрѣ во Охр, наспроти мнрѣ во Слeп, въcъ, въcѣ наспроти въcѣкѣ, въcѣтѣкѣ во Слeп, редовната употреба на истина, истинѣнѣ во Охр, наспроти рѣcнoтa (18 пати) и рѣcнoтнв(ѣн)ѣ (9 пати) во Слeп. Слeп има најмногу индивидуални текстолошки варијанти и во таа смисла се наоѓаат сличности со Карп, но обично на различни места

се следи употребата на преславизмите. Најмногу отстапувања од првобитниот превод во Слп има во Дејанијата.

Според Е. Блахова и З. Хауптова (Блахова–Хауптова 1990: XXXI–XXXIII) Слп и Стр наспрема другите апостоли се совпаѓаат во над 20 читања, што изнесува приближно една третина во споредба со бројот на совпаѓањата со Охр. Додека во меѓусебниот однос на Стр и Охр водат текстолошките совпаѓања, во споредба со Слп доминираат лексичките и синтаксичките.

И Стр го одразува кирилометодиевскиот превод, а според К. Бицевска (1984б: 168) без оглед на својата временска оддалеченост од првобитната предлошка најмалку е засегнат од подоцнежни текстурални поправки и најмногу ја зачувал грчката предлошка, односно пишуваачот се придржувал за буквалниот превод, иако има влијание од различни редакции во редот на зборовите. Во врска со односот на Стр спрема останатите апостоли (пр. текстолошки, лексички, синтаксички совпаѓања), Е. Блахова и З. Хауптова (Блахова–Хауптова 1990: XXXI–XXXIII) констатираат најголема блискост со Охр. Според нив Стр му е најблизок на Охр, како во однос на лексиката, така и во однос на синтаксата, а во однос на текстолошките варијанти, спротивставени на другите апостоли, се совпаѓаат во над 60 случаи. Според Е. Блахова и З. Хауптова (1990: XXXIII) Стр приближно во иста мера се совпаѓа со Слп и Мат, односно содржи повеќе лексички подновувања кои го поврзуваат со Мат и со други помлади текстови. Лексичките совпаѓања на Стр и Охр од една страна се архаизми пр. етеръ 1С1,16, спъти R13,4, изобиловати 2С3,15 (наспроти изъбътъство-вати во др. апостоли), на пр. и изъбътътъствовати в васъ 2С9,8 Охр] изобиловати Слп, изобиловакъ Стр, од друга страна подновувања пр. мѣдрость 1С2,6 (наспроти прѣмѣдрость во други апостоли), добротворити A14,17 и добросътворѣти: добросътворѣтиѣ 1Th5,15 Стр (наспрема благотворити во др.). Стр содржи некои лексички особености, коишто не ги познаваат други апостоли: изидждителъ, мнихъ, опоздѣти сѧ, пр. рад(о)уи сѧ смотрениѣ изидждителеви скончание 73r, а содржи и други архаизми: сѧтъ, (о)упостасъ, акровоустниѧ, перитомниѧ, идолослужение, на пр.: акровъствиѣ С3,11 Карп Стр, акровѣстиѣ Слп, акровѣстиниѧ Верк] краѣсѣбрѣзание Охр. Сп. и во др.: ѡбрѣзание твоѣ акровоустниѣ бѣсть R2,25 Слп, акровѣствиѣ Карп, акровоустниѣ ꙗкоже петрови перитоми G2,7 Слп] ѡбрѣзаниѣ Карп, и идолослужение С3,5 Охр] идоллатриѧ Верк Карп.

Преку анализата на Вран се открива присутност на две традиции: архаичната македонска во изборните четива кои имаат повеќе допирни точки со Охр и врска со Преславската школа во комплаторниот дел. Оваа состојба укажува на начинот на составувањето на текстот: за основа послужил некој архаичен апракос кој бил дополнет со помош на ревидираниот текст којшто содржел подновувања карактеристични за преславските текстови. Несомнено при комплетирањето на апракосот настанале и подновувањата потврдени во Вран, како на пр. замената на името *φωφιλε* – *боголюбиве* во почетниот стих. Подновувањата се внесувани на места што составувачот на целиот текст сакал да ги ги доодјасни, како и на места на непосредниот допир меѓу изборниот и комплаторниот текст, каде што се воочуваат разликите меѓу апракосот и текстот што послужил за дополнување, на пр. во A2,32 извршено е подновување во комплаторниот текст со *εσмы послушн*, а малку подолу во истата фраза во A3,15 веќе во изборниот текст (Конески 1956: 65). Во однос на лексичките особености на Вран, Бл. Конески (1956) ги посочува подновувањата, како на пр.: *дѣлѣ*, *обокѣн*, *коуѣиѣ*, *трѣба*, но заклучува дека текстот се надоврзува на традицијата, чувајќи траги од стара глаголска предлошка и има допирни точки со Охр. На некои места подновувањата во Карп и Вран се реализирале во различни насоки, на пр. во A4,5 подновената варијанта *книжѣниѣ* ја бележиме во Вран, а во Карп постарата *книжѣниѣ*, а обратно во A6,12 *книжѣниѣ* во Вран, а *книжѣниѣ* во Карп. Сп. и: *книжѣниѣ* A23,9 Стр] *книжѣниѣ* Мат.

При споредбата на текстот на Дејанијата во апостолите К. Бичевска (1984а: 376) заклучува дека: 1. Карп во најголем број случаи се издвојува од Охр, Вран и Мат, кои меѓу себе покажуваат поголеми сличности 2. Најмал е бројот на лексеми каде што Карп се совпаѓа со Охр, 3. Најмногу сличности Карп покажува со Вран. Во Карп покрај поретките архаизми преовладуваат лексичките подновувања, на пр. *скопѣѣ*, *сѣборѣ*, *сѣборѣѣ*, *замоудѣѣ*, *борѣаѣ* *сѣ*, *верѣѣ*, *прѣѣ* *льѣ*, *трѣба*, место постарите варијанти: *кажѣѣ*, *сѣѣ*, *сѣѣѣ*, *закѣѣѣ*, *прѣаѣ* *сѣ*, *жѣ*, *вѣѣ*, *жѣѣ*, па може да се заклучи дека во Карп е одразена систематската ревизија на првобитниот превод на апостолот. Карп покажува дури и поголема сличност со лексиката на Енин, во споредба со Охр. Р. Угринова-Скаловска (1970: 415–416) по споредбата помеѓу Охр, Енин и одделни места од Карп заклучува дека Карп покажува мошне големи разлики во

однос на Охр (од споредените 135 места се согласуваат само на 5, а со Енин на 37). На пр. во Карп бележиме каженникъ во споредба со скопѣцъ во Охр, Вран (А8,27, А8,34, А8,36, А8,38, А8,39): скопѣцъ А8,38 Карп] каженникъ Охр; на скопца А8,39 Карп] каженника Охр.

Врз основа на споредбата на Верк, Енин, Охр, Стр и на одделни места од Карп, С. Новотни (2008: 65–69) истакнува дека Верк во најголем број случаи се согласува со Енин, а Охр во поголем број случаи се разликува од Верк, а исто така и од Карп, додека Стр во подеднаков број случаи се согласува, односно се разликува од Верк. Што се однесува до Верк и неговиот однос кон грчкиот текст, таа заклучува дека во Дејанијата апостолски има голем број отклонувања во однос на грчкиот текст, додека во Посланијата пишуваачот повеќе се придржува кон грчкиот текст, и во најголем број случаи се согласува со Енин.

Во споредбената анализа помеѓу Енин и другите архаични апостоли извршена од З. Хауптова (Науртова 1971b: 105–121) е впечатливо дека од посочените 55 примери во 18 Мат не се совпаѓа со ниту еден од апостолите, додека само Мат и Енин се совпаѓаат единствено во: *смѣреню мѡдрѡсть* С3,12 Мат Енин] *смѣреномѡдростіе* Охр, *смѣреномѡдрѡствѣе* Христ Шиш] *смѣреномѡдрѡствѣство* Слеп, *смѣренне* и *мѡдрѡсть* Стр (Ковачевиќ–Стефановиќ 1978: 165). Врз основа на проследувањето на лексичките разлики, Р. Ковачевиќ и Д. Е. Стефановиќ (Ковачевиќ–Стефановиќ 1978: 167) заклучуваат дека Мат не покажува особена сличност со кој било од споредуваните апостоли, освен делумно со Христ. И. Христова-Шомова (2004: 748–749) истакнува дека Мат се одликува со текстолошките особености, во голем степен ја следи преславската редакција, а има и многу интересни индивидуални особености. Од преславизмите го изделува *благоѡствѡваніе*, што се употребува редовно, а ги посочува и: *ѡстровѣ* м. *ѡтокѣ*, *сѣборѣ* м. *сѣнмѣ*, *ѡтѣкрыти* м. *ѡвити*, *вѣдѣннѣ* м. *прѣчѣстѣ*, *тѡварѣ* м. *сѣзѣданіе*, *блѡдѣ* м. *прѣлюбѣ*, *вѣтрѣ* м. *ѡсѣрѣ*. Во цели глави Мат се одликува од архаичната група, а во повеќе случаи се совпаѓа со Толст, но има места каде што во Мат има индивидуални решенија во однос на архаичната група, на пр.: *вѣ* *подоѡствѣе* *тѣла* R1,23 Мат] *вѣ* *ѡбразѣ* *тѣла*, *вѣ* *ѡбличіе* *ѡбразѡ* Толст, а во атонската редакција *вѣ* *подоѡбіе* *ѡбразѡ*; *закѡнѣ* *ѡудѡлѡвѣѡтъ* *чл(ѡвѣ)коѡ* R7,1 Мат, а во архаичната група *ѡустѡнтѣ* *члѡвѣкоѡ*, во Толст *сѡвладѣѣтъ* *чл(ѡвѣ)коѡ*, а во атонската редакција *ѡбладаѣтъ* *члѡвѣка*; *срѡдннѣе* *бѣсѣдѣ* С3,8, наспроти

првобитното срамсловие и во атонската редакција скврѣннословие, во Стр: хѣлениѣ; блюдециѣ съ моужьскоѣ полоѣ 1Т1,10, наспроти првобитното стѣдодѣи, мѣжеложьѣ или мѣжеложникѣ во атонската; любители злата 1Т3,3 наспроти сребролюбьци во останатите. Сп. на пр. срамсловие С3,8 Охр] срамота словесе Век, срамниѣ бесѣды Мат; не сребролюбьцоу 1Т3,3 Слеп] не златолюбьцоу Карп, не любители злата Мат.

Во врска со Шиш, И. Христова-Шомова (2004: 754) заклучува дека тој се придржува кон текстот на архаичната група, но како и другите апостоли има преславизми (на пр. послоухѣ А2,32 наспроти съвѣдѣтель, отъпоушение А2,38, А5,31 наспроти отъдание во архаичната и оставление во атонската; хлакъ 1С7,8, наспроти юнота во сите останати) и индивидуални варијанти, на пр. расѣде се полъма наспроти просѣде сѣ по срѣдѣ во останатите; ладни А27,41 наспроти корабѣ во останатите итн. Сп. на пр. оставление А2,38 Стр] отъпоушение Шиш; ѿдаѣние грѣхоѣ А5,31 Стр] отъпоушение грѣховѣ Шиш; корабѣ А27,41 Стр] ладню Шиш.

Во Шиш се среќава грцизам и на места каде што се претпоставува дека имало словенски еквивалент уште во првобитниот превод, на пр. во Г3,24 и Г3,25 има педагогѣ наспроти пѣстоуѣѣ во повеќето од архаичната група и казателѣ во преславската редакција, во Г4,8 има непреведено фиси: слоужисте несоуциѣ фиси богоѣ, наспроти родоѣ во архаичната и вециѣ во преславската редакција, по естъствоѣ во атонската. Сп. на пр. казателеѣ Г3,24 Карп Мат] пѣстоуѣѣ Охр, педагогѣ Шиш; нежциѣ богоѣ вециѣ Г4,8 Карп Мат] родоѣ Слеп, фиси Шиш.

Архаичниот лексички слој ја потврдува присутноста на архаичните предлошки – вклучува и одделни моравизми, како на пр. моудни, неприязнь, шоѣи и др., некои поретки примери (наслѣдне, вьсеѣмогы). Моравскиот или западнословенскиот лексички слој оставил траги во црковнословенските текстови. Од лексемите кои во литературата се третираат како моравизми во апостолите се документирани: баали, велѣи, ближнии, древлѣ, животѣ, ладни, напасть, неприязнь, небесьскѣ, отъпустити, отрокѣ, пастырь (пастырьскѣ) просити, пропасти, рѣснота, спыти, стоуденьѣѣ, съныѣѣ, шоѣи, цѣсарьствѣне, чловѣчьскѣ. Сп. на пр. мирѣ ближнииѣ Е2,17 Охр Слеп Карп Век; ближнаго кождо 1С10,24 Век] дружѣнѣѣ Охр; велѣи патѣ Ph2,12 Карп Мат] зѣло Слеп; корабѣ А27,41 Стр] ладню Шиш; ѿ лютыхѣ избави напастен 283г Карп; неприязниѣ А13,10 Охр Вран] дѣвоѣ Карп; стрѣлы вражѣ

Е6,16 Карп] неприязниньнын Охр Слеп Стр, неприязнынъ Верк, стрѣлы злобниѣ Мат; пастырѣскы сопль 101г Охр; распастѣ А4,10 Стр] пропесте Шиш; съным А23,1 Стр] скорѣ Мат и др.

На пр. Охр се одликува со употребата на бални G4,14 Охр] врачь Стр Слеп Мат Шиш. Потврда дека бални е првична според В. Јагич (Јагич 1919: 324) е тоа што во старословенските ракописи се познати и балство и оубаловати, но не и врачство и оуврачевати. Лексемата животъ се смета за моравизам, а животъ му припаѓа на првобитниот јужнословенски лексички слој. Според А. С. Львов (Львов 1959: 506) нема сигурна основа за определување на една од лексемите животъ – житиѣ – животъ како првична, зашто сите се во употреба во првите словенски преводи. Сп. даж всѣмъ житиѣ А17,25 Карп] животъ Охр; възмезднѣ живота Нб13,7 Охр] житниа Слеп Стр Карп Верк; животъ 1Ј1,2 Охр Слеп] жизнь Карп; лишена бѣдѣта дневнаго житниа Ја2,15 Слеп] пищѣ Карп; поживѣмъ 1Т2,2 Охр] житиѣ живѣжѣ Слеп, житиѣ живѣмъ Стр, житиѣ поживѣмъ Карп. Слеп се одликува со употребата на моравизмот рѣснота и придавските форми рѣснотивѣ, рѣснотивьнѣ: въ рѣснотѣ 1Т2,7 Слеп] истинѣ Охр, въ истинѣ Стр, истиньнѣ Карп, рѣснотѣ б(о)жнѣ R1,25 Слеп, на рѣснотѣ ... по рѣснотѣ 2С13,8 Слеп] истинѣ Карп, рѣснотѣ G3,1 Слеп] истинѣ Карп, рѣсноты 1Ј1,8 Слеп] истины Карп, рѣснотиваа 2Р2,22 Слеп, рѣснотивы 2Т3,7 Слеп, съ рѣснотивѣмъ 1Ј5,20 Слеп] ѿ истиньнѣмъ Карп, рѣснотивьнъ б(о)гъ 1Ј5,20 Слеп] истиньны Карп, рѣснотивенѣ R3,4 Слеп] истиньнѣ Карп.

Од аспект на лексичкиот систем и преведувачката техника го презентира односот кон традицијата и специфичните еволутивни особености на јазикот на текстовите. Грчките влијанија врз развојот на лексички систем кој бил изложен на постојан контакт со византиската култура наоѓаат одраз во активирањето на изразните можности на словенскиот јазичен систем, промените во честотата на одделни средства во писмениот јазик, во семантичката структура на лексемите и во начинот на јазичното оформување на нови специјализирани поими, поврзани со христијанската духовна култура. Зачестената употреба на грцизмите се објаснува со стремежот за верност кон киро-методиевската традиција. Охридската школа ја карактеризира релативно послободниот однос кон грчкиот оригинал, а во Преславската се изградува нов етимолошки пристап кон преведувањето како израз на стремежот за воспоставување на поблизок однос кон грчките

предлошки што резултира на пр. со појавата на голем број калкирани сложени со идентична внатрешна зборообразувачка структура на грчките зборови. Сепак, во македонските текстови нема ниту особено проширување на употребата на новите грчки калки, ниту доследно преведување на старите грцизми, а на слободниот однос кон грчкиот текст укажува и присуството на повеќе различни начини на превод на ист грчки збор што е потврда за изразните и зборообразувачки можности на црковнословенскиот јазик. Многу стилистички варијанти во словенскиот текст се инспирирани од грчкиот оригинал (Нордалек 1954: 44), па така на пр. со глаголати и ρεῖν се истакнува разликата меѓу грчките глаголи εἰπεῖν и λέγειν, а тоа се однесува и на одрѣ и ложе место κράββατος и κλίνη. Стилистичка вредност можел да има и слободниот превод, или пак повторното воведување грцизми, како на пр. во евангелските текстови од крајот на XIV век (Десподова 1997: 92). Варирањето на грчката и словенската лексика во апостолите се презентира преку лексички дублети во кои едниот збор е заемка, а другиот негов словенски еквивалент, при што во одделни случаи се преферира грцизмот, на пр.: аеръ аѣр: въ аеръ 1С14,9 Слп] въ вѣтръ Карп; аерънъ (тоу) аѣрос: аернаго Е2,2 Слп] възъ(оу)шънаго Карп; акровоустиа, акровоуст(в)не акровустиа: ѡбрѣзаниѣ и акровѣстиѣ С3,11 Карп Стр, акровѣстиѣ Слп, акровѣстиниѣ Врк] краѡбрѣзаниѣ Охр; акровоустиѣ Г2,7 Слп] ѡбрѣзаниѣ Карп; акрогоуниѣ акрогоуниаѣс: каменъ акрогоуни 1Р2,6 Слп] жголенъ Карп; анатеѣа ἀνάθεμα: анаѣѣма Г1,9 Охр Врк анатеѣа Стр Слп] проклать Карп; архисѣнагоѣ ἀρχισυνάγωγος архисѣнагоу А13,15 Охр, архисинагога Вран] старѣишинъ събору Слп, старѣишиню сѡра Мат, синагога Карп; гангрѣна γάγγραινα: гангрѣна 2Т2,17 Охр Слп Врк] мниѣ Стр, крьторыѣ Карп; геѡна γέεσσα: ѡт геѡны Ја3,6 Слп] езерѡмъ ѡгньѡмъ Карп; евангѣлиѣ εὐαγγέλιον евангѣлиѣ А15,7 Охр Стр Мат] благоѣѣствованиѣ Слп; ндоѣ еἰδωλεῖον: въ трѣбици 1С8,10 Охр] въ ндоѣ Стр; ндолатриѣ еἰδωлолатреѣа, еἰδωлолатреѣа: ндоѣсѡѣженне С3,5 Охр] ндолатриѣ Врк; епистоѣлиѣ ἐπιστολή: поѣщенне книѣ 2С10,10 Карп] епистоѣлиѣ Слп, поѣсаниѣмъ книѣ 1С7,8 Карп] епистоѣлиѣ Слп; второѣ поѣсаниѣ 2Р3,1 Слп] книѣ Карп; нератеѣѣѣа ἱεράτευμα: нератеѣѣѣма 1Р2,9 Слп, но и: (ѣа)тительство 1Р2,5 Слп; катоѣликиѣ καθολικός: ѡ катѡликиѣ 109ν Карп] катоѣлиѣска Стр Врк, ѡ съѡрнаго Слп; канѡнъ κανὼν: канѣнѣ Г6,16 Стр] правѣнѣ Охр, справѣли Карп; кивѡтъ κιβωτός: кивѡтъ заѣѣѣѣа Нб9,4 Охр Стр] (скриѣѣѣѣѣ) Слп, скѣниѣ Карп

Верк; иконоѡмъ οἰκονόμος: стронтель град(а) R16,23 Карп] иконоѡмъ Слеп; пернтоμνια пернтоμῆ: пернтоμνж E2,11 Слеп Стр] ѡβρѣзаниа Охр; сканъ-далъ, сканъдѣлъ σκάνδαλον: ни съблзна R14,13 Слеп] скандала Карп; стратигъ стратηγός стратнш A16,22 Охр Стр Мат] воєводи Слеп; теологъ θεολόγος: в(ог)слова 127v Слеп] ф-εωлога 107v Охр; γποпанти Ὑπαπαντή: срѣтениѣ г(о)с(под)а нашего ις(ογ)х(рист)а 4v Верк] ипопанти Охр.

Варирањето на лексиката обично се должи на поврзаноста со одредена ракописна традиција, на развојот на соодветниот жанр итн. Голем дел од лексичките варијанти во еден текст не се сведуваат на дијалектни разлики, туку претставуваат лексички подновувања што добиваат карактер на промени од чисто книжевен карактер (Конески 1956: 50), односно се должат на еволуцијата на текстот и на потребата од збогатување на изразните можности на јазикот и сл. Лексичките подновувања можат да се однесуваат на заменување на архаизмот со понова лексема, задржување на архаичниот корен, меѓутоа со понов попродуктивен афикс и на самостојни лексички решенија.

Ќе се осврнеме и на употребата на некои од лексичките варијанти што се застапени во апостолите што се предмет на нашата анализа, на пр. на алканне, алкати во однос на постъ, постити: въ алкани 2C11,27 Карп] въ пощенихъ Охр Верк, алканне A27,9 Карп] пос(тъ) Стр Верк, алканиѡмъ A14,23 Слеп] с постомъ Охр Карп, пос(то)мъ Стр, кто алчѣтъ 1C11,34 Карп Слеп, но: въ алчѣи 2C11,27 Охр Верк] въ гладѣ Карп.

велин се смета за постара варијанта, а во повеќето текстови се среќава паралелно со великъ. Сп. велен A5,11 Стр] великъ Вран Шиш, великж A10,11 Вран Карп Верк] велиж Охр Стр; велиж A11,5 Охр Мат] великж Карп Вран; радость велин A8,8 Вран] велика Карп Слеп Стр; кличъ велен A23,9 Стр] великъ Мат Шиш, многъ Карп.

вынж му припаѓа на архаичниот лексички слој, се среќава во апостолите, покрај присно. Сп. прѣдъ мноѡ вынж A2,25 Вран] присно.

Во Карп се употребува подновената варијанта вѣригы A12,7, 37,20 наспроти жжа (Бицевска 1984a: 377). Сп. жжа A12,7 Охр Вран Мат] вѣригы Карп; жжъникъ A25,14 Стр Верк] вѣрижникъ Карп.

Од двете варијанти въсь миръ – миръ првата се смета за поархаична и е вообичаена за Вран. Иако въсь миръ претставува архаизам, тој се употребува доследно и во некои помлади ракописи како резултат на редигирање на текстовите (Hórálek 1954: 81–82).

Подновената варијанта *зѡмѡдѣти*, *зѡмѡдѣннѣ* ја среќаваме во Карп, наспроти *закъснѣннѣ* во Вран по која следи година наспроти *час* во Карп. Сп. *бѣсть же ѡко трѣмъ тѣсомъ зѡмѡдѣннѣ* A5,7 Карп] *закъснѣннѣ* Вран, *разѡмѡ дѣѣннѣмъ* Стр; *зѡмѡдѣннѣ* много створи A25,17 Стр] *закъснѣннѣ* Карп. Меѓутоа, во A20,16 во Карп бележиме *не закъснѣти ѡмѡ* въ аси, наспроти подновеното *зѡмѡдѣти* во Охр, а исто така во R1,9 ја следиме употребата на поархаичната варијанта *незакъснѣно* во Карп, а подновената *незѡмѡдно* во Охр, *скоро* во Стр. Сп. и *зѡмѡждѡ* 1T3,15 Охр] *закъшнѡ* Стр Карп Верк. Сп. и *вєслы пловѣще* A27,7 Карп] *мѡднѡ* нти Стр, *мѡднѡ* нти Верк; *мѡднѡ* A27,7 Стр Карп] *късно* Шиш Мат; *незѡмѡдѣнъ бѣсть* 1T4,5 Охр, *незѡмѡдно* *прнѣмъ* Стр] *незакъсно* *прѣбывѣ* Карп.

За Охр е карактеристична на пр. честата замена на *ѣтеръ* со *ѣдинъ*. Сп.: *ѣдинъ* A11,5 Охр] *ѣтеръ* Слеп Стр Мат; *ѣдинъ* A14,8 Охр] *ѣтеръ* Слеп Карп Вран Мат, *ѣдино* A18,23 Охр] *ѣтеро* Слеп Стр, иако има и: *ѣтери* A10,23 Охр Стр Мат] *ѣдини* Слеп, *ѣдинъ* Карп; *ѣтери* A10,23 Охр Стр Мат] *ѣдини* Слеп, *ѣдинъ* Карп. Грцизмот *ѣтеръ* во црковнословенските текстови бил заменуван со неговите калки *другъ* и *инъ*, или со вистинските преводи: *ѣдинъ*, *нѣкъин*, *нѣкъто* и сл. (Јовановић 1977: 174, Црвенковска–Макаријоска 2018: 21). Се забележува дека *ѣтеръ* во значење на ‘друг’ во тие контексти е иновација на српските и на македонските преписи, затоа што не наоѓа потврда во најстарата ракописна традиција (Пичхадзе 2011–2012: 219). Според Р. Н. Кривко (2014: 135), оваа замена во значење ‘друг, ин’ и регуларно се среќава во црковнословенските текстови од српска и македонска редакција и се смета за силен семантички регионализам. Потврди каде што оваа замена се заменува со *другъ* наоѓаме најредовно во Слеп, Карп: *ѣтери* *отъ* *нихъ* *вѣровашиѡ* A17,4 Охр Стр Вран] *друѡзин* 5v Слеп; во Карп: *бѣдѡхъ же ѣтери* A11,20 Охр Верк] *друѡзы* Карп. Во некои текстови *ѣтеръ* е засведочено во значење ‘некој’ и нееднократно во значење ‘друг’ во составите од типот *ѣдинъ ... ѣтеръ* ‘еден ... друг’. Така е, на пр., во A17,18 за грч. *τινὲς ... τινὲς*, така е во Охр, Стр, Шиш, Мат.¹⁴

Се следи употребата на *конъць*, *конъинна*, *конъианнѣ* на пр. *конѡѡ* E1,10 Карп] *конѡинѣ* Слеп; на *конѡць* *вѣкъ* Nb9,26] *къ* *конѡинѡ* *вѣкъ* Слеп Верк; *конѡць* R13,10 Стр] *конѡианнѣ* Охр; на *ложѣ* и *одръ*, на пр.

¹⁴ Во Охр *ѣтери* ... *ѣтери* 79v, во Стр *ѣтери* ... *ѣтери* 69v, во Шиш *ѣтеры* ... *ѣтеры* 189r, во Мат *ѣтери* ... *ѣтери* 13r (Пентковский–Пентковская 2003: 141).

одрѣ А9,33 Охр Стр Вран] ложн Слеп; одрѣ скон А9,34 Охр Стр Вран] постелн сѣѣ Слеп.

Во Слеп се употребува скрѣѣ, наспроти печалъ во Охр, Карп, а во Вран е почесто печалъ. Сп. исто така и да не петѣли на петѣлъ Rh2,27 Карп] скрѣѣ Слеп, ꙗко мнозѣли печалъ ли подобаетъ намъ вѣнѣти въ ц(а)рство б(о)жне А11,22 Слеп] скрѣѣли Охр.

Подновената варијанта понѣва се употребува во Карп: плаштаниѣж велиж А10,11 Охр] понѣвж Карп. Во канонските Мариинско и Асепаново евангелија се јавува само постарата форма плаштаница, додека во Зографското оваа лексема не е потврдена, туку само понѣвница.

Со употребата на съборѣ, съборице Карп се согласува со Мат, наспроти архаичните варијанти сѣнѣмъ, сѣнѣмице во Охр и Вран: сѣнѣмъ А23,1 Стр] сѣорѣ Мат; на сѣорѣ къ князѣмъ А16,19 Карп] трѣгѣ Охр; зѣборице ноуденско А17,1 Слеп] сѣнѣмице Охр; въ сѣборице А6,12 Вран] сѣорѣ Карп, сѣнице Стр. Според В. Јагич (Јагич 1919: 401–402) лексемите сѣнѣмъ и сѣнѣмице се сметаат за првични, а во Зографското евангелие, како најстар евангелски текст со лексички подновувања, се среќава и поновото сѣорѣ. На образувањето и значењето на сѣнѣмъ и сѣнѣмице се осврнува А. С. Львов (Львов 1958: 41) истакнувајќи дека првично сѣнѣмъ се употребувало со значење собир, собрание, а сѣнѣмице со значење место за собрание, а подоцна и двете варијанти можеле да се сретнат за грч. συνέδριον, συναγωγή. Двете варијанти го одразуваат старото варирање на старословенската лексика (Славова 1989: 106–107).

Како и во повеќето црковнословенски текстови и во апостолите се следи употребата на оупѣвање, оупѣвати покрај надежда, надѣвање, надѣвати сѣ: все зпованне А27,20 Стр] всако оупованне Мат, вѣсака надежда Шиш; оупванниа Нб10,23 Охр Слеп Стр] надеждж Карп; зпованне 2С3,4 Карп] надеждж Слеп; оупованиемъ Е3,12 Карп] надѣани Слеп; оупованне Rh3,4 Карп] надѣанне Слеп; оупованиемъ Нб4,16 Карп] дрѣзновение Охр; оупованиѣ Нб3,6 Слеп] надеждж Карп; зпованне С1,5 Стр] надежде Мат; оупованне 2С10,15 Слеп] надеждж Карп; оупованноу Rh1,20 Слеп] надежди Карп; оупованне 2Th2,16 Слеп] надеждж Карп; оупованиѣ 1Т1,1 Слеп] надеждеж Карп; оупованне 1Ј3,3 Слеп] надеждж Карп; оупвахомъ 1Т4,10 Охр Слеп Стр Врк] надѣемъ сѣ Карп; а: оуповаемъ R8,25 Карп] надѣемъ сѣ Слеп; зповаѣтъ R15,12 Карп] надѣжѣ сѣ Слеп; зповахъ G5,10 Карп Мат] надѣж сѣ Слеп, оуповаѣце 1С15,19 Карп] надѣжце сѣ Слеп; оуповаж 2С7,16 Карп] дрѣздаж Слеп; оуповаж 2С10,2 Карп] дрѣздаж Слеп.

Во подновените варијанти спаѓаат и сложенките со прв дел *едино-*, покрај варијантите со *нно-*, пр. *ѣдинод(оу)шно* A1,14 Стр] *инод(оу)шно* Вран, *ѣдиномысльно* Шиш.

Лексичкиот систем на апостолиите од XII до XIV век ја потврдува присутноста на заедничкиот архаичен лексички слој како дел од кирилометодиевското наследство, а преку подновената лексика укажува и на специфичните особености на лексичкиот систем. Архаичниот лексички слој ја потврдува присутноста на архаичните предлошки – вклучува и одделни моравизми, како на пр. *моудити*, *неприязнь*, *шоуи* и др., некои поретки примери (*наслѣдїе*, *всьмогы*). И присутноста на слојот на старите грцизми укажува на користењето архаична предлошка. Споредбеното проучување на апостолските текстови и споредбено-историската анализа на лексичките и зборообразувачките варијанти овозможува да се установи историјата на лексемите во текстовите и видоизменувањето на текстот во сооднос со грчките оригинали.

ИЗВОРИ

Верк: Верковичев апостол. С. Петербург, Российская национальная библиотека, Q. п. I. 46.

Вран: Вранешнички апостол. Zagreb, HAZU, IIIa 48.

Карп: Карпински апостол. Москва, Государственный исторический музей, Хлуд. 28-I-101.

Мат: Матичин апостол. Нови Сад, Матица српска, PP 184.

Охр: Охридски апостол. Москва, Российская государственная библиотека, Григ. 13 (M. 1695).

Слеп: Слепченски апостол. С. Петербург, Российская национальная библиотека, F. п. I. 101 Верк, F. п. I. 101a Сар.; Библиотека Академий наук 24.4.6, Срезн. 53; Москва, Российская государственная библиотека, собр. Григ. 14 (M. 1696); Киев, Ц. Библиотека Академий наук ДА/П. 25; Пловдив, Народна библиотека Ив. Вазов, 25/62.

Стр: Струмички апостол. Praha, Národní muzeum, IX E 25.

Шиш: Шишатовачки апостол. Белград, Патријаршијска библиотека, бр. 322, Пећ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Архимандрит Амфилохий. *Древле-славянский Карпинский апостол XIII века (с греческим текстом 1072 года)*, I–III. Москва, 1885–1886.

Бицевска, Кита. „Лексичките подновувања во Карпинскиот апостол.“ *Македонски јазик XXXV* (1984a): 373–380.

- Бичевска, Кита. „Струмички апостол од XIII век.“ *Акѿа Велјуса* (1984б): 167–173.
- Блахова, Емилие – Зое Хауптова. *Струмички (Македонски) аѿостѿол*. Скопје: МАНУ, 1990.
- Богдановиѿ, Димитрије. *Майѿичин аѿостѿол*. Фототипска издања, књ. 2. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1981.
- Воскресенский, Григорий Александрович. *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV века*. Москва: Издательство Университетской Типографии, 1879.
- Десподова, Вангелија. *Студии за македонската средновековна лексика*. Прилеп: Институт за старословенска култура – Скопје: Матица македонска, 1997.
- Ильинский, Григорий Андреевич. *Слепченский апостол XII века*. Москва, 1912.
- Јовановиѿ, Гордана. „Синонимика заменице кѿѿѿ у јеванѿелима српске редакције.“ *Јужнословенски филолоѿ XXXIII* (1977): 173–178.
- Ковачевиѿ, Радмила. „Неки проблеми грецизације у црквенословенским апостолским текстовима у XIV и XV веку (на примеру глаголских префикса).“ *Научни сасѿанак славистиѿа у Вукове дане 14/1* (1984): 123–128.
- Ковачевиѿ, Радмила. „О ревизији словенског Апостолског текста.“ *Полата книгописная* 15 (1985): 100–108.
- Ковачевиѿ, Радмила – Димитрије Стефановиѿ. „Језичке разлике између Матиѿиног и Енинског апостола.“ *Јужнословенски филолоѿ XXXIV* (1978): 149–167.
- Ковачевиѿ, Радмила – Димитрије Стефановиѿ. *Майѿичин аѿостѿол (XIII век)*. Д. Богдановиѿ (увод и опис). Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXIX. Београд: САНУ, 1979.
- Кодов, Христо. *Енински апостол*. Факсимилно издание. София: Наука и изкуство, 1983.
- Конески, Блаже. *Вранешнички аѿостѿол*. Стари текстови, II. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1956.
- Конески, Блаже. „Карактеристики на македонската варијанта на црквенословенскиот јазик.“ *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*. Скопје: Македонска книга, 1975, 19–29.
- Кривко, Роман Николаевич. „Лингвистические заметки к ‘Учительному евангелию’ и ‘Сказанию церковному’.“ *Кирилометѿодиевската традиција и македонско-рускиѿе духовни и кулѿурни врски*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2014, 129–140.
- Кулѿбакинѿ, Степан Михайлович. *Охридская рукопись апостола конца XII вѿка*. Български старини, III. София: Държавна печатница, 1907.
- Лѿвов, Андрей Степанович. „Из набљудений над лексическими вариантами памятников старославянской письменности.“ *Slavia XXVIII/4* (1959): 489–506.
- Лѿвов, Андрей Степанович. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва: Академия наук СССР, 1966.
- Макаријоска, Лилјана. „Лексиката на Вранешничкиот апостол во однос на другите македонски апостоли.“ *Међународен симѿозиум Блаже Конески и*

- македонскиот јазик, лиџераиџура и кулџура. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2012, 81–103.
- Мирчев, Кирил – Христо Кодов. *Енински апостол, старобългарски паметник од XI в.* София: Българска академия на науките 1965.
- Новотни, Соња. „Корелација меѓу некои јужнословенски апостоли.“ *Македонски јазик* LVIII–LIX, 2007–2008 (2008): 65–76.
- ПЕНЕВ, ПЕНЬО. „Състав и текстологическа характеристика на Слѣпченскиот апостол.“ Научни трудове на Пловдивскиот универзитет „Паисий Хилендарски“, т. 20. *Филологија* (1982): 67–79.
- ПЕНЕВ, ПЕНЬО. „Набљуденија върху езика и текста на повторящите се в Слѣпченскиот апостол четения.“ Научни трудове на Пловдивскиот универзитет „Паисий Хилендарски“, т. 23, кн. 1. *Филологија* (1985а): 215–231.
- ПЕНЕВ, Ст. ПЕНЬО. „Основни проблеми околу появата на првиот старобългарски превод на апостола и неговата понатаџшна съдба (Преглед на изследваната).“ *Старобългарска литература* 17 (1985б): 98–116.
- ПЕНЕВ, ПЕНЬО. „Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола.“ *Кирило-методиевски студии* 6 (1989): 246–317.
- ПЕНТКОВСКИИ, Алексей Мстиславович – Татьяна Викторовна Пентковская. „Синаискиот апостол (Sin. Slav. 39): история текста и история рукописи.“ *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2002–2003. Москва 2003, 121–191.
- Пичхадзе, Анна Абрамовна. „Слав. етерџ: к вопросу о группировке древнеславянских памятников.“ *Scrinium*, vol. 7–8. *Ars christiana*, part 2 (2011–2012): 219–236.
- ПОП-АТАНАСОВ, Ѓорѓи. *Речник на старата македонска литература*. Скопје: Македонска книга, 1989.
- РИБАРОВА, Зденка. „Прилог кон карактеристиката на речничкиот фонд на македонските евангелски и апостолски текстови.“ *Македонски јазик* XXIX (1978): 105–110.
- Славова, Татьяна. „Преславската редакција на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод.“ *Кирило-Методиевски студии* 6 (1989): 15–129.
- СТЕФАНОВИЃ, Димитрије. „Неки аспекти испитивања сакралне терминологије у црквенословенским апостолским текстовима.“ *Slovo* 31 (1981): 41–48.
- СТЕФАНОВИЃ, Димитрије. „О упоредном испитивању црквенословенских апостолских текстова.“ *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 14/1 (1985): 109–126.
- СТЕФАНОВИЃ, Димитрије. *Шииџаџовачки аџосџол (1324. џодине)*. Беч: Аустријска академија наука – Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик, 1989.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, Радмила. „Енински апостол во споредба со некои други апостоли.“ *1100-џодиниџина од смрџџа на Кирил Солунски*, кн. 2. Скопје: МАНУ, 1970, 405–417.

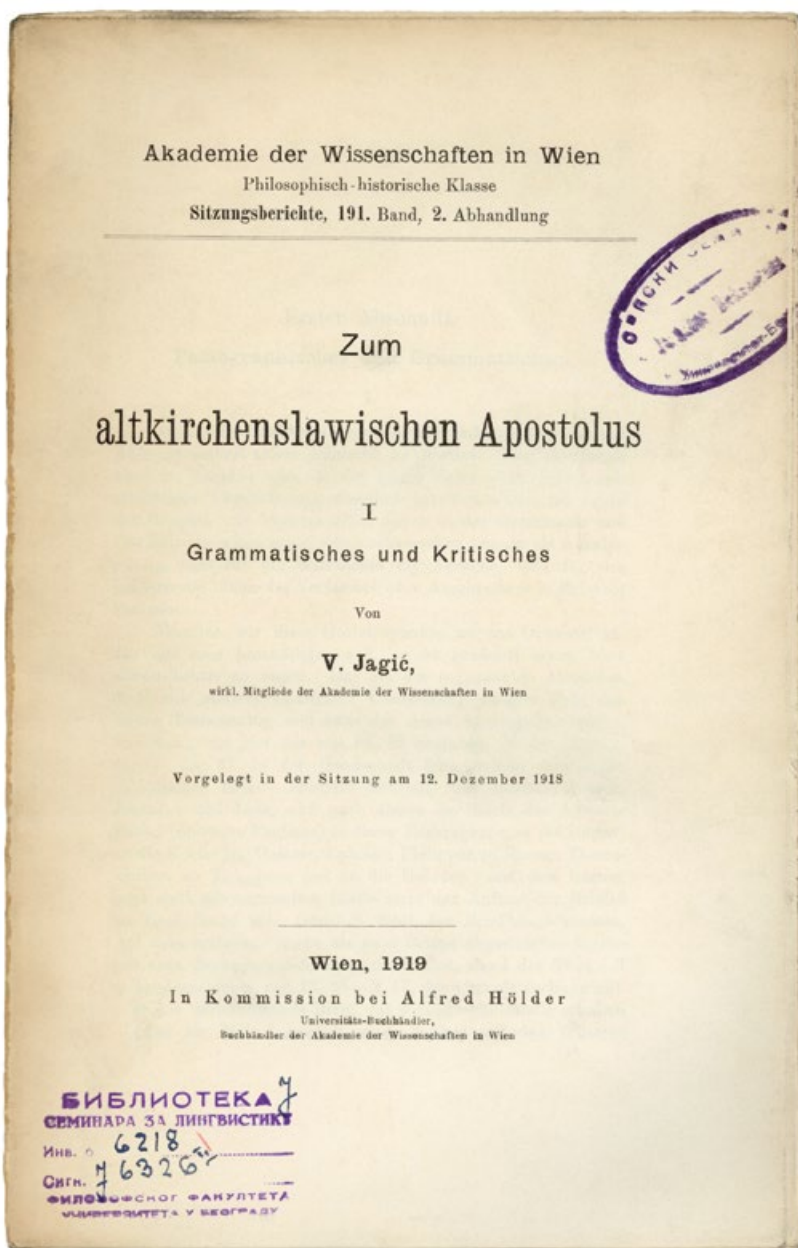
- Христова-Шомова, Искра. *Служебният апостол и неговото място в славянската ръкописна традиция*, т. I. *Изследване на библейския текст*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2004.
- Цейтлин, Раля Михайловна. *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука, 1977.
- Цейтлин, Раля Михайловна. *Сравнительная лексикология славянских языков X–XI – XIV–XV вв.* Москва: Наука, 1996.
- ЦРВЕНКОВСКА, Емилија – Лилјана Макаријоска. „Заменските форми во македонските црковнословенски текстови.“ *Реферати на македонските слависти за XVI меѓународен славистички конгрес*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2018, 5–28.
- HAUPTOVÁ, Zoe. „K otázce vztahu perikopního a doplňkového textu staroslověnského apoštola.“ *Palaeoslovenica*. Praha 1971a, 29–50.
- HAUPTOVÁ, Zoe. „Lexikální rozbor apoštola Eninského, Příspěvek k analýze nejstaršího textu staroslověnského apoštoláře.“ *Studia paleoslovenica*. Praha: Nakladatelství ČAV, 1971b, 105–121.
- HAUPTOVÁ, Zoe. „Vývoj textu staroslověnského apoštola z hlediska lexikální analýzy.“ *Slavia* 47 (1978): 23–29.
- HORÁLEK Karel. *Evangeliaře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*. Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1954.
- JAGIĆ, Vatroslav. *Zum altkirchenslawischen Apostolus*, I–III. Wien, 1919–1920.
- NEDELJKOVIĆ, Olga. „Problem strukturnih redakcija staroslovenskog prijevoda Apostola.“ *Slovo* 22 (1972): 27–40.
- VYSKOČIL, Pavel. „Rusismy v Apoštoláři Ochridském.“ *Slovo* 30 (1980): 7–15.
- VYSKOČIL, Pavel. „Znovu o rusismech v Ochridském apoštoláři.“ *Slovo* 39–40 (1989–1990): 1990, 53–71.

Liljana A. Makarijoska

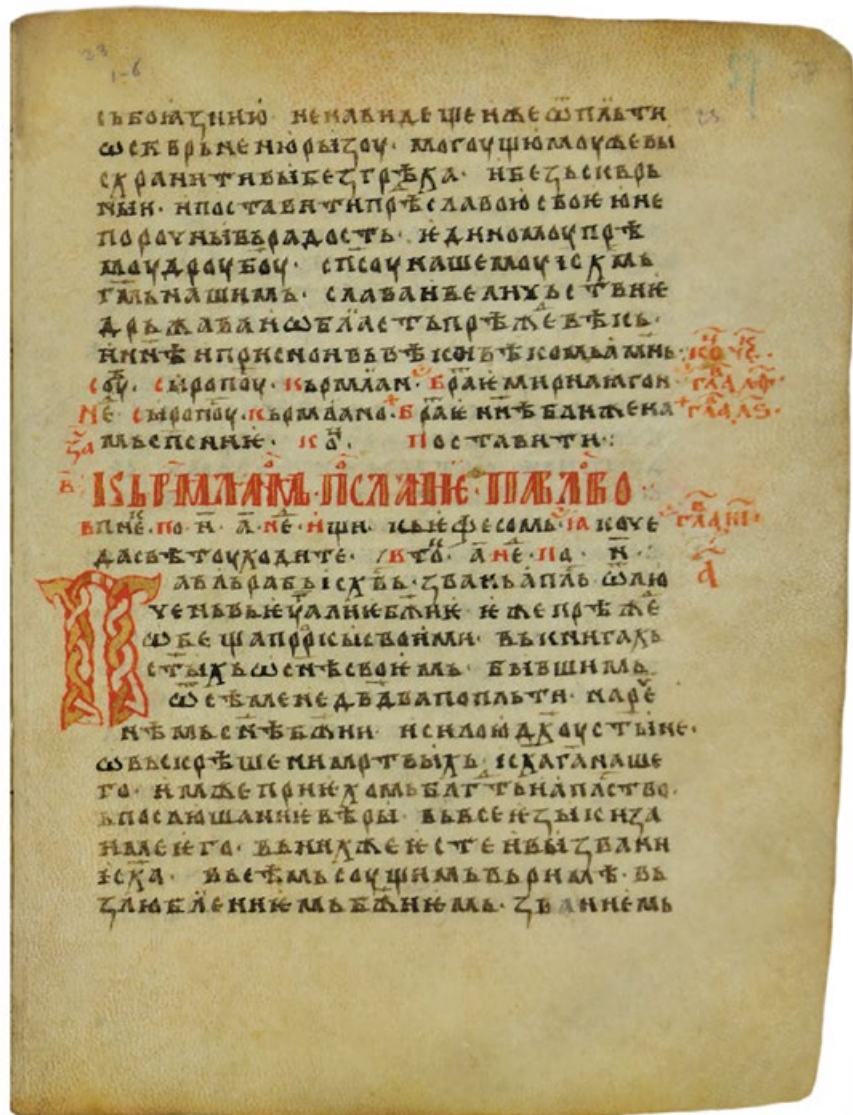
LEXICAL LAYERS IN MACEDONIAN AND SERBIAN
APOSTLES FROM THE 12TH–14TH CENTURIES

S u m m a r y

The paper focuses on a comparison of lexical features in the text of the Apostles (namely the materials from the Apostle manuscripts dating from between the 12th and 14th centuries: the Apostles of Ohrid, Slepče, Strumica, Karpino, Vraneštica, Verković, Matica, Šišatovac, etc.) with the aim of determining lexical layers in the Slavonic translation of the Apostle. Each manuscript differs from other Apostles in terms of lexical features (e.g. some of them keep more Greacisms, others keep archaisms, while some contain innovations) and this is very important for the study of the Slavonic text of the Apostle.

Ватрослав Јагић, *О старокрквенословенском апостоли*, I (1919)
Библиотека Катедре за српски језик са јужнословенским језицима, Ј 6326
Насловна страница Јагићевог личног, некориченог примерка

Матичин апостол, пун апостол српске редакције, трећа четвртина XIII века
 Библиотека Матице српске у Новом Саду, Стара и ретка књига, РР III 4 (РР 184)
 л. 58а, Посланица апостола Павла Римљанима

СРПСКИ СПОМЕНИЦИ И ЊИХОВ ЈЕЗИК

ВАЊА СТАНИШИЋ

МИНХЕНСКИ АЗБУКВАР И ЊЕГОВЕ ИНОВАЦИЈЕ И АРХАИЗМИ

Тема овога рада јесте преглед графичких особености Минхенског азбуквара (абecedара), с намером да се још једном сагледају место и значај, као и редакцијске одлике овога споменика у словенској писмености.

Кључне речи: Минхенски азбуквар (абecedар), старословенска писменост, редакције старословенског језика

Древни спискови знакова словенског писма, познати као *абecedари*, имају прворазредан значај за његову реконструкцију и рани развој. Сам назив *абecedар* уопштио се у палеославиистици као ознака за азбучни списак словенских знакова у претежно несловенским, латинским, изворима. У суштини, такав назив је неадекватан за азбучни списак словенског писма. Не може се одбранити чињеницом да он одражава претежно „ксенографску“ традицију,¹ јер су састављачи тих абecedара, упркос томе што нису били Словени, поштовали словенски азбучни списак. Бољи би био макар назив „алфabetар“, пошто је реч о алфabetским системима писма, а не о латиничком списку слова, који подразумева управо назив *абecedар*. Међутим, алфabetаром се већ називају различите црквенословенске књижевне форме (међу њима и стиховани поредак знакова грчког алфабета Григорија Богослова, који је, по неким мишљењима, послужио као модел словенских азбучних молитви).² По том је моделу

* Вања Станишић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српски језик с јужнословенским језицима.

Рад је настао у оквиру пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције“ (бр. 178030), који подржава Министарство науке и просвете Републике Србије.

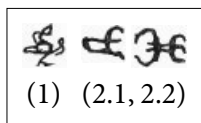
¹ О подели на „ксенографске“ и „аутохтоне“ абecedаре (xenographische vs. autochtonische) упор. MARTI 1999: 144–145; ŽAGAR 2013: 144.

² О старословенској азбучној молитви упор. КМЕ I (А–3), 1985: 49–53; VE- DER 1999. Упор. такође и црквенословенски буквар XVII в. под називом „*алфавитарин* (или *букваръ*)“ (ПОДТЕРГЕРА 2015).

аутор овог рада својевремено предложио (употребио) назив *азбуквар*,³ при којем остаје и надаље. Сама скраћеница у именовању старих словенских абецедара / азбуквара овде је сажета у велико слово А (нпр. у случају Минхенског азбуквара – МинаА).

Минхенски азбуквар је паралелни азбучни списак ћирилице и глагољице, који се налази на последњем листу латинског рукописа познате баварске монахиње и поетесе Хрозвите (Hro[t]switha) с краја X в. Један је од најраније откривених словенских азбуквара – рукопис је био пронађен у XVI в. у манастиру св. Емерама у Регензбургу, а данас се налази у Минхенској државној библиотеци. Словенска азбука дописана је знатно касније од стране лица невичног словенском писму. По свему судећи, слова су преписана с неког словенског оригинала. О времену тог записа може се судити само посредно. Како је тим поводом још 1930. године закључио Николај Дурново, „мы можем ставить вопрос не о том, когда абецедарий писан, а о том, к какому времени могут относиться те типы кирилловских и глаголических букв, какие писец этого абецедария копировал“ (Дурново 1930: 614).

У том смислу, већ је Дурново скренуо пажњу на једну изузетно архаичну одлику тог азбуквара – на тесну подударност списка ње-

гових знакова с оним бројем и поретком који се налази код Чрнорисца Храбра и у азбучним молитвама – у свима по 38.⁴ Такође је скренуо пажњу и на упадљиве разлике између глагољице и ћири-

лице МинаА. Глагољица је очигледно била књижно писмо, којем је аутор тог записа био вичнији. Дурново је у глагољници МинаА видео прелазни тип ране угласте глагољице, с паралелама у Прашким одломцима, уметнутим листовима Зографског јеванђеља и Париском азбуквару (*Abecedarium bulgaricum*). Међу старе, „дохорватские“ особености посебно је издвојио „пауколико х“ (1) и два знака за „јус мали“ (2.1, 2.2) [617].

Као што је познато, два знака за „јус мали“ представљају одлику читавог низа репрезентативних стсл. споменика XI в. с четворочла-

³ Упор. Станишић 1994, Станишић 2004.

⁴ О томе такође НАММ 1974: 12; MARTI 1991: 146–147; MARTI–VEDER 2000: 234; Станишић 2004: 391.

[illegible]

Тројни списак знакова за јусове Мина, упркос својим особеностима, уклапа се у тројусове споменике овога круга. Нацрт знакова (који је овде дат по Мошину и Кемпгену⁹), потврђује постојање једног знака за јус велики – у ћириличком делу четвороног јус (1) у којем су се слили ~~ж~~/~~ж~~.¹⁰ На истом се месту у глагољичком делу налази загонетно слово које подсећа на модификацију знака ~~ж~~ (2), осамостаљенога

	1
	2

不	1
出	2

⁵ Још 1930. овај тип глаголице издвојио је Б. фон Арним под називом „jüngere Überlieferungsschicht“ (упор. ВЕЛЧЕВА 1990: 90).

⁶ О томе такође Станишић 2004: 389.

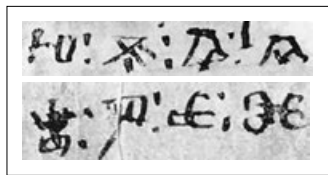
⁷ „Учудваща последователност“, по речима Борјане Велчеве (1990: 119).

⁸ РОДИЋ–ЈОВАНОВИЋ 1986: 11, 279.

⁹ Mošin 1973: 15; Kempgen 2007 [MA].

¹⁰ По Јосипу Врани и Олги Недељковић (упор. Велчева 1990: 126).

првог дела глагољичког ~~4~~€. Придајући томе велику старину, Мошин, а за њим и Марти, на основу тога су претпоставили да би елементи

Ѓ, Є могли да буду првобитне ознаке за **Ж**, **Љ**,¹¹ а не осамостаљени делови лигатурних комбинација **Ѕ**, **Ї**, **Љ**, које су једино и постојале у Кијевским листићима. Међутим, замена места у ћириличком и глагољичком низу **МинА** између

ж и ю (Р) у контексту до сада реченог тешко да може бити случајна. Она би пре говорила у прилог редакцијских одлика овог азбуквара. Глагољички низ овде подупире и потврђује алогографско варирање између ж и ю – као у Мирослављевом јеванђељу или као на Хумачкој плочи (а зѣда жѣ кърсмирѣ). Потпуно у складу с раном заменом ж/ѣ > [u / ju] на српском терену јесте и дуже чување малог јуса и његова позна директна деназализација [ɛ > e], што је, како то потврђује и Мина, могло бити повезано с рефлексом јата: ђ, ђ – ѓ, ѓ.¹²

Док је по своме млађем тројусовом систему Мина редакцијски обележен, дотле чување тројнога /i/ (Ѣ, Ѣ, Ѣ) представља архаичну одлику његове глаголице, која га, осим с Париским азбукваром (ПарА), такође редакцијски обједињује с Гршковихевим одломком (Гршк) и другом руком Зографског јеванђеља (Зо 2), што важи, добрим делом, и за синајски Димитријев псалтир (Пс Д).¹³ Зато не изненађује постојање извесних подударности глаголице Мина с глагољским споменицима XI–XII века који се такође могу везати за јужнојадранско подручје, као што су прва страница Кијевских листића (КЛ 2) и недавно пронађени Натпис Жупе дубровачке (НЖД), а у неким случајевима подударности се могу проширити и на читаво јадранско подручје (Башчанска плоча [БП] и Крчки натпис [КН]).¹⁴ Описаћемо их овде без претензија на исцрпност.

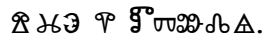
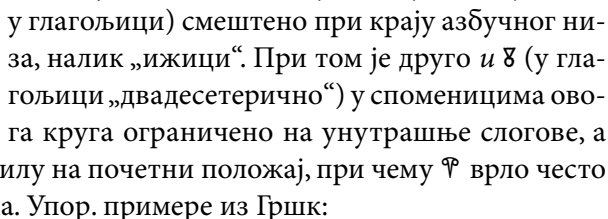
¹¹ MOŠIN 1973: 42–45; MARTI 1984 (упор. ВЕЛЧЕВА 1990: 126).

¹² Упор. нпр. случајеве истоветне замене Δ (ϡ) > ʒ, ʒ (ⲁ) > ʒ у синајском Малом минеју, у којем је Ј. Тарнанидис, исто као и у Димитријевом псалтиру, открио и примере типично штокавске замене ⲁϥ (ϣ) > ϣ (ϣⲉⲙⲓⲛⲓⲣⲉⲥⲱⲩ) [ВЕДЧЕВА 1990: 96–97].

¹³ Упор. ВЕЛЧЕВА 1990: 101–104.

¹⁴ Репрезентативан списак облика појединих знакова млађе глаголице може се наћи у следећим радовима ČUNČIĆ–PERKIĆ 2009: 87–100, као и ŽAGAR 2013: 351.

а) И у Мина и у ПарА поредак знакова за /i/ је исти: **Ѕ**, **Ѣ** стоје на месту ћириличких **и**, **ѣ** (у Мина **Н**, **ѣ**), док је **Ѣ** (које постоји само

МІРОСЛАВЪ
БЖІ.
МІХІОІАА
ЗІАА

而余亦不復與之爭

¹⁵ О томе као наслеђу најстарије глаголице упор. ВЕЛЧЕВА 1990: 104.

ቀጠላዊነቱንና ስሜኑን ያሳያል።

ཡེ་ལྟ་སྤྱི་ཤིང་ཆུ་པོ་

三〇四

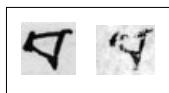
¹⁷ „Недописанное ш“ (Дурново 1931: 73), упор. КЕМПГЕН 2007 [МА]: 12.

обједињавало Македонију са српским земљама све до Босне.¹⁸ Јединствени и архаични списак глагољице и ћирилице МинА одражава управо графичке прилике о којима је говорио још Ватрослав Јагић у вези с Ђршковићевим одломком. Споменике „ове руке“, који по његовим речима, заузимају „средину међу глаголицом маћедонском и глаголицом (старијом) хрватском, могли бисмо <...> назвати глаголицом босанском или још шире управо глаголицом српском“ (ЈАГИЋ 1893: 78).

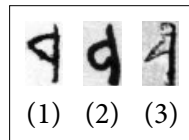
Као што би се и могло претпоставити, ћирилички списак овог споменика садржи нове детаље који временски и просторно употпуњују слику о поменутој средини у којој је, по Јагићевим речима, „у државном животу већ завладала ћирилица, али је црквени живот јоште листао глаголицом“.

Ћирилички СПИСАК МИНА

1) Иако је ћирилички списак овог азбуквара, како је већ речено, преписао странац невичан словенском писму,¹⁹ у њему се препознају одлике провинцијалног типа писма, карактеристичног за периферне делове византијске територије, као и за периферне области употребе ћириличног писма (ЛОМАГИСТРО 2008: 117–118).

Овакав нацрт знака с усправним стубићем и петљицом (троугластом или кружном), која не досеже до линије доњег реда, среће се у „провинцијалном“ типу византијског писма из IX–X в.²⁰ и на јужнословенском терену одликује тзв. „народне типове писма“, какви се нпр. налазе у Листићима Ундољског, Добромировом јеванђељу и Охридском апостолу (Г, А, В), а према Кирило-Методијевској енциклопедији (КМЕ, *абџеџа*: 20) такође карактеришу „босанску ћирилицу“.

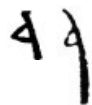
Поменуте провинцијалне одлике препознају се управо у натписима XII века с подручја Хума и Босне, као што су нпр. Хумачка плоча (1), Поваљски (2) и Благајски натпис (3).

¹⁸ LUNT 1958: 11; упор. ВЕЛЧЕВА 1990: 118.

¹⁹ Упор. о томе ДУРНОВО 1930: 614.

²⁰ Насупрот томе, нацрт овога слова са закошеним стубићем и петљицом која се спушта на доњу линију представља одлику углађеног и негованог („престонишког“) стила, како византијске унцијале, тако и калиграфске ћирилице преславског порекла (КМЕ, *а*: 20; ЛОМАГИСТРО 2008: 117–118).

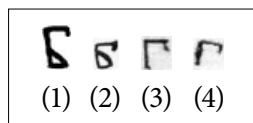
Сличне је структуре и нацрт овога знака у Самуилову натпису, чија прелазна форма подсећа на протокурзивну форму из Немањиног и Мирослављевог потписа, из које ће се касније развити класично минускулно **А** рашког пословног писма (Станишић 2015: 334).

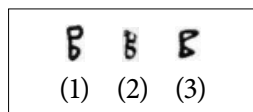
У целини, ова квадратна и незграпна ћирилица наизглед нехајних потеза Мина, са својим „носатим“ **Б** и **Г**, **К** раздвојених петљица, равнокраким **Д** и **Л**, знаком за **Ж** чији су краци преузети од слова **К**, нарочито развученим **М** и особеним нацртом лигатуре **Ѡ**, с „висећим“ **Ѧ**, које је попут дијакритике прилепљено уз **Ѹ** с кратком високом петљицом у врху тога знака, баш као да је скинута с поменутих, пре свега хумско-босанских, камених натписа.

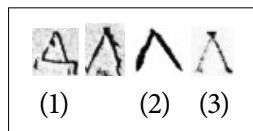
Упор. **Б** у Самуиловом натпису (1), натпису требињског жупана Грда (2), или **Б** и **Г** у бјелополском натпису кнеза Мирослава (3), као и **Г** у натпису Кулина Бана (4):

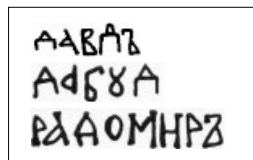
Одговарајући примери за **К** су из Поваљског (1), Кулиновог (2) и натписа судије Градеше (3):

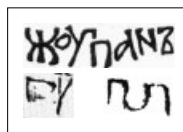
Равнокрако **Д** и **Л** у Благајском натпису (1), на Хумачкој плочи (2) и натпису кнеза Мирослава (3):

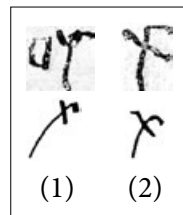
При томе је општа архаична црта свих знакова с постољем (нпр. **Ц**, **Ѹ**, **Ѡ**), укључујући **Д**, била та што сви стоје на доњој линији и не спуштају се својим крацима у доњи међупростор. Упор. положај знака **Д** у Самуиловом и Поваљском натпису (**ДАКДѢ**, **ДА КѢД**[Ѣ]). У овом контексту, знак **Д** из Мина подудара се такође с оним типом тога знака, чије постоље није шире од основице горњег троугла, као у поменутом примеру из Поваљског натписа, или натпису жупана Грда (**РАДЛОМНРѢ**). Такво **Д** уопштено је у њима типолошки сродном натпису кнеза Мирослава у особеној варијанти која на месту постоља има ножице **Д**.

Одговарајуће облике знакова за **ж**, **л**, **ѡ** овде илуструјемо примером **жѡуѡлѡ** у Грдовом натпису, као и појединачним решењима у Благајском натпису (**ѡ**) и Хумачкој плочи (**л**).

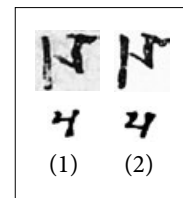

С друге стране, истоветан нацрт знакова за **ижицу** **ѣ** и за **х** у Мина у одјецима се може препознати у неким древним ћириличким споменицима с простора Македоније, што такође не мора бити случајно. Основна усправна црта (с кукицом) на ижици („вжици“) стожерни је елемент и слова **х**, док је сва разлика у њиховом нацрту садржана у левој, високо постављеној, косој цртици, која код **х** пресеца ову основну црту. Такву кратку и високо постављену косу цртицу има и слово **х** у Охридском апостолу (1) и Листићима Ундољског (2).

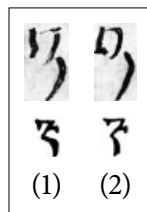

2) Читава група знакова ћириличног списка Мина представља његову особену, уникатну одлику. У већини случајева они се тумаче као доказ да је аутор тог азбуквара слабо познавао ћирилично писмо и да је правио грешке приликом преписивања њему недо-вољно познатих знакова. Таква су по два знака за **з**, **п** и **п**, загонетни знаци који стоје на месту јерова, слово налик на пауколико **х**, које је залутало у ћирилички списак, и већ описано четвороного **ж**.

2а) У случају поменутих двојних знакова, друго **п**, с дужим левим стубићем, које стоји на месту слова **ц** у азбучном низу, није ништа друго до обрнуто и деформисано **ц** архаичног нацрта, какав је иначе имало у старословенским споменицима.²¹ Упор. знаке за **ц** у Енинском апостолу (1) и Листићима Ундољског (2).

2б) У необичном нацрту двају знакова за **з** препознаје се одговарајућа опозиција између слова „сѣло“ и **земља** у најстаријој ћирилици. Како је то својевремено разјаснио Ф. Мареш,²² први знак, с угластим горњим делом и масивном цртом која га завршава, могао би да представља одјек (модификацију) старог знаку за **з**.

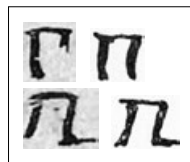

²¹ Упор. КЕМПГЕН 2007 [МА]: 7.

²² MAREŠ 1971: 154; упор. такође КЕМПГЕН 2007 [МА]: 3–4.

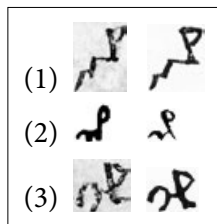
Илустрацију за то може да представља његов нацрт у Македонском ћириличком листу (1) и Добромировом јеванђељу (2).

2в) Дугу расправу о двојном **п** у Мина недавно је новим закључцима сумирао Себастијан Кемпген.²³ По среди је опозиција између слова *ѡкој* (код којег је, иначе, мастило избледело на десном стубићу, али се његов траг ипак разазнаје), и загонетног слова налик на **п** с десном стопом, познатог по имену „пѣ“. Његов се знак, како изгледа, среће само у азбукварима и то у неко-

лико загонетних облика. Као што је истакао Кемпген, једино што се о том слову поуздано зна, јесте његово име,²⁴ а то би се, по свему судећи, могло рећи и за његово место у азбучном низу.²⁵ У Мина налази се у обема азбукама између **ω** и **ц**. Његов нацрт у глаголичком списку подсећа на модификацију „ђерва“ с високим десним

стубићем (1), карактеристичним за архаични облик тога знака какав се налази у Кијевским листићима, Прашким одломцима или Зографском јеванђељу (2) и који је, у суштини, веома удаљен од млађег квадратног облика ђерва у Мина (3). Стога је сличност с ђервом, како изгледа, само формална и држи се само на петљици

као упадљивом графичком елементу који се појављује и у особеном знаку слова „пѣ“ у Синајском азбуквару. Тамо је у глаголички низ унето „пѣ“ истоветног облика из ћириличног списка Мина – **п** с десном стопом и петљицом с леве стране. Иако се у томе споменику само назире округли врх слова које претходи слову „пѣ“, иза њега стоји **ѡ**, на основу чега је логично закључити како нема разлога за сумњу да је поредак и овде био **ѡ** „пѣ“ **ѡ** (= **ω** „пѣ“ **ц**).²⁶

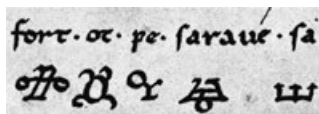
²³ КЕМПГЕН 2007 [МА]; 2008 [Рѣ].

²⁴ КЕМПГЕН 2008 [Рѣ]: 9.

²⁵ С убедљивом паралелом у семитској писмености, на коју је својевремено скренуо пажњу Стјепан Куљбакин: „Въ семитскихъ азбукахъ, также передъ *šade*, которое сходно с глаголическимъ *ц*, находимъ букву съ названіемъ ‘пе’ и съ звуковымъ значеніемъ *ф* или *р*“ (Кульбакинъ 2008: 82).

²⁶ КЕМПГЕН 2008 [Рѣ]: 7.

Глагољички Синајски азбуквар, као саставни део Синајског псалтира Димитрија олтарника, чије је откриће било сензационални догађај у палеославистици друге половине XX в.,²⁷ представља не само драгоцену потврду постојања слова „пѣ“ и његовог места у азбучном низу,²⁸ већ је осветлио и неке детаље у вези с његовим графичким обликом. У његовом загонетном нацрту Кемпген је открио да петљица овде није прилепљена читавом страном уз леви стубић, као у глагољичком слову „шта“ ѱ (упор. у Синајском требнику), него посредством кратке спојне цртице, као што може бити код слова „чрвъ“, или управо с десне стране као код дебелог јера (упор. у Синајском псалтиру, или у Маријинском јеванђељу).²⁹ Како разумети такав облик? Ако га схватимо као контаминацију знака за „пѣ“ из ћириличног низа МИНА и леве петљице из глагољичког облика дебелог јера, онда имамо упадљиву паралелу у загонетном називу овога јера у Париском „абецедару“ као *pellér*. Као што је познато, слово „пѣ“ појављује се у том азбуквару у још једној контаминацији: називи *ot* и *pe* стоје изнад глагољичких слова и . Преписивач овога древног азбуквара, који, очигледно, није био Словен, потврдио је поменути поредак „пѣ“ , иако је „wt“ замењен пауколиким *x*, а „ци“ именовано као *pe*.

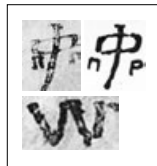
Ако је до замене „wt“ пауколиким *x* могло доћи услед њихове графичке сличности, није ли неки графички детаљ могао да подржи контаминацију глагољичког и загонетног „пѣ“? Међу постојећим елементима знакова за „пѣ“ могу се издвојити ћирилично П, стопа и петљица. Последња два елемента би се могла препознати и у поменутом глагољичком знаку за „пѣ“ у МИНА, који формално подсећа на ћерв, а код којег, у контексту реченог, можда не би требало искључити везу

²⁷ Упор. ВЕЛЧЕВА: 92–95; КЕМПГЕН 2008 [Pe]: 7; ЖАГАР 2013: 147; САВИЋ 2014: 294–295.

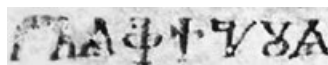
²⁸ Упор. МАРТИ 1999: 192; МИКЛАС 2004: 394.

²⁹ КЕМПГЕН 2008 [Pe]: 7–8. Тиме је, уједно, доведен у питање статус ознаке слова „пѣ“ као у компјутерском стандарду Unicode, који је, иначе, био направљен управо на основу његовог изгледа у Синајском абецедару.

с модификованим латиничним Р³⁰ са стопом (или „репом“³¹) – као могућег указатеља на његову гласовну вредност, што би се, уосталом, могло рећи и за **п** у ћириличком низу. И то не би био једини латинички или латиноидни графички елемент МИНА. Ћириличко и латинично П / Р дописани су уз ћирилички „фрѣтъ“ као могући показатељи његовога тадашњег изговора. У ћириличком списку латиноидног је изгледа и „ѡт“ које више личи на латиничко W него на грчку омегу.

У контексту реченог, пада у очи још један детаљ: поменути петљица представља упадљиви структурни елемент „другога ф“ (грчкога *φ* с петљицом) у Кијевским листићима, које се, поред изворно глагољичкога *Ѣ*, налази нпр. у речи [Г]bΔ_{ф2}†V8Δ ([п]рѣф₂ациѣ, на средини другог листа).

У свим осталим стсл. глагољичким споменицима постоји алтернативна употреба ових знакова (глагољичког *Ѣ* и обичнога грчког *φ*), који се обједињују под заједничким називом „фрѣтъ“, премда је његова артикулација у то доба код Словена морала бити ближа гласу [p]. Доследна смена изворно глагољичкога знака грчко-ћириличким у Асеманијеву јеванђељу и другој руци Зографског јеванђеља, која је потом преовладала у млађој глагољици, можда говори о постепеном увођењу уснено-зубног спиранта [f] у јужнословенски гласовни систем. У том смислу, ово „друго ф (с петљицом)“ у Кијевским листићима могло би да буде схваћено и као ретка синтагматска (текстуална) потврда управо „другога [p]“ у словенској писмености. Ретка, али не и једина. Као што је познато, такво исто *ф* с петљицом појављује се и у ћириличкој заставици у Синајском требнику, у којој је Марија Пантелић својевремено разоткрила низ значајних доказа културних и палеографских веза ових стсл. споменика са словенском писменошћу на јужнојадранском подручју.³² У палеографском смислу, ту заставицу одликује „зетско-хумска“ ортографија с дебелим јером, поменуто *ф₂* у имену *соф₂иѣ*,³³ као и

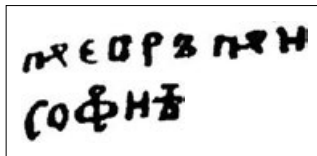
³⁰ Упор. КЕМРГЕН 2007 [МА]: 10.

³¹ Како је овај графички детаљ именовао Мошин (Мошин 1975: 20).

³² ПАНТЕЛИЋ 1985: 54; такође Станишић 2004: 390, Савић 2014: 284 и даље.

³³ О распрострањености култа св. Софије на јужнојадранском подручју в. ЋУНЧИЋ–РЕКИЋ 2009: 109.

млађе (угласто) глагољичко ћерв у имену **ПРЕОРЪПРН**, које у целини одликује млађу или позну глагољицу (у датом случају обједињује га с поменути^м Димитријевим синајским псалтиром, Ђршковићевим и Михановићевим одломком и глагољичким списком Мина).

Притом, присуство неадаптиранога глагољичког ћерва не само да говори о великој старини те ћириличке заставице,³⁴ већ је и поуздан доказ њене етнодијалекатске припадности. Само на српском, штокавском тлу створени су услови да ћерв из глагољице пређе у ћирилицу. Наравно, ова спонтана транслитерација глагољице ћирилицом нужно је претходила коначно уобличеној националној редакцији каква се појављује у списку знакова МИНА.

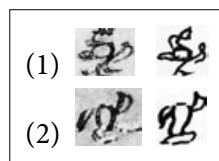
Како што је познато, именовање слова „пѣ“ с јатом налази се код Чрнорисца Храбра, а могућу потврду за такву гласовну вредност представљају и називи пѣснь и печаль (поред псалмъ) у различитим верзијама азбучних молитви. Храбров спис је, при том, потврдио не само име и поменути положај слова „пѣ“ у азбучном низу, већ је фактички разоткрио и добар део загонетке његовог порекла. Према московском препису Храбровога списка, међу писменима „подобним“ гречьскимъ писменемъ, после ѿ долазе пѣ хлѣ тѣ. Сумње нема, грчки алфабетски низ од 24 слова (ѿ сиx сжтъ к̄ д̄ [24]) подељен је на списак знакова који је искоришћен за словенске гласове и на три знака који су били остављени (или додати) само за грчке речи: а̄ в̄ г̄ д̄ е̄ з̄ н̄ і̄ к̄ л̄ м̄ н̄ о̄ п̄ р̄ с̄ т̄ ѿϥ ф̄ х̄ ѿ и пѣ хлѣ тѣ. Када се тај списак упореди с грчким писмом, јасно је да су три додатна знака ѱ, ϣ, ϣ (или у другачијем поретку ϣ, ϣ, ѱ). Први поредак ових знакова одговара њиховом редоследу у грчком алфabetу. На њему су инсистирали Мареш и Мошин, повезујући пѣ с глаг. ϣ и грч. ѱ (који се, по Мошину, „у Асеманову еванђељу редовно јавља у грчким ријечима на мјесту θ, а у Кијевским листићима на мјесту φ“ [Mošin 1973: 20]). Алтернативни поредак ϣ, ϣ, ѱ заснива се на повезаности назива слова пѣ и ϣ, као и обличкој сличности грчкога „пси“ и ћириличног џ.³⁵ При том, питање да ли су ти знаци били остављени

³⁴ Упор. САВИЋ 2014: 283–284.

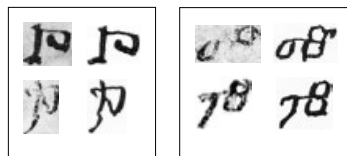
³⁵ MARTI 1999: 108; VEDER 1999: 73; MARTI 2004: 406; KEMPGEN 2008 [Pe]: 11–13.

или додати тесно је повезано са схватањем места и значаја азбуквара и азбучних молитви у словенској писмености. С питањем да ли су поменути знаци били у саставу првобитне азбуке и да ли ти стари спискови одражавају првобитно или пак неко млађе стање. У оба случаја претпоставља се да је „пѣ“ наслеђено из првобитног састава знакова тзв. „протоглагољице“³⁶, за коју се, пак, претпоставља да је могла имати моравске па чак и познопрасловенске одлике.³⁷ Из досадашњег излагања изгледа као да је најстарија словенска азбука осим двају „х“ с различитим именима („хѣрѣ“ и „хлѣмѣ“) имала и два „ф“, од којих је једно могло бити „пѣ“.³⁸ О његовом могућем познопрасловенском пореклу могли би да говоре различити начини фонологизације сугласника [f] од грч. θ и грч. φ > ѣ, ѣ као [tʰ ~ p > p/f]. С овим се, по свему судећи, потом укрстило и „пѣ“ из Ѣ [ps].

2г) Како изгледа, три додатна грчка знака пѣ ѣ ѣ била су гласовно прилагођена и укључена у словенски гласовни систем, с могућом применом и у словенским речима (упор. ѣ у речи „хлѣмѣ“ у Асем и Син Пс) и од њих је у ћирилици остало само ѣ, али у новој гласовној вредности. У оба списка Мина на истоме месту (после ѣ) стоји сличан знак загонетне вредности, који се у глагољичком списку препознаје као ѣ (1). Глагољички списак, дакле, још чува ѣ (ѣ), док сличан знак у ћириличком списку (2) неће бити такође пауколико ѣ, које је залутало у ћирилички списак,³⁹ већ грчко-ћирилично ѣ (ѣ).⁴⁰

3) Знаци за јерове у ћириличком списку Мина реконструисани су само на основу глагољичког дела. Без глагољице они су не-препознатљиви и аутору тог азбуквара били су очигледно страни. С њима иначе започиње група специфично словенских знакова, изузимајући једино „ижицу“, чије је постојање у најста-

³⁶ О „протоглагољици“ упор. Мошин 1973:15; ЖАГАР 2013: 146.

³⁷ ТКАДЛЧІК 1971: 360–363; упор. СКАЗАНИЯ 1981: 181.

³⁸ Упор. о томе још НАНТИГАЛ 1923: 135–154.

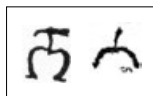
³⁹ Упор. Мошин 1973: 15–16 (према Марешу).

⁴⁰ Како је то видео још ДУРНОВО (1930: 621), упор. КЕМРГЕН 2007 [МА]: 8.

ријој азбуци спорно.⁴¹ Имајући у виду стање у најстаријој словенској епиграфици, како старословенској тако и староруској,⁴² могло би се помислити да ћирилички списак има једнојеров правопис са знаком који само подсећа на преврнуто ђ, као што је то био претпоставио Дурново⁴³ реконструишући ђ на месту њ (о којем сведочи глаголички списак). При том, није искључено да је загонетни други знак заиста имао још неко значење, с обзиром на то да се на томе месту у глаголици између џ и ђ налазе два знака: треће и Ѣ („ижица“) и Ѥ (ѡ). То би могло да значи како је у ћириличком списку, који је од глаголичког управо на томе месту краћи за један знак, можда дошло до укрштања *ижице* и *ѡанкој јера*.

Како по својој двојеровој ортографији, Мина је архаичан и својим знаком „ђерв“, о којем сведоче и Храбров спис и азбучне молитве. На месту *ђерва* код њих се налази ѡ, које у ћирилици има исту бројну вредност [30]. Према Московском и Соловецком препису Храбровог списка, ово се ѡ на месту *ђерва* понавља у словенском делу словенске азбуке: издвојено је из списка писменâ створених по чиноу грѣчьскыхъ писменъ и пребачено међу писмена по словѣнѣстѣи рѣчи (Ѣ Ж З А Ц Ч Ш Ђ Ђ Ђ Ђ Ђ Ђ Ђ).⁴⁴ Познато је, међутим, да је *ђерв* изворно био важан маркер несловенске лексике с полумеким [ǯ]. Ако његово премештање у словенски део азбуке није грешка, онда ту имамо одјек традиције која одражава српске редакцијске прилике. С тим је у вези и стара расправа о статусу *ђерва* у првобитној азбуци: с једне стране, да ли је такве гласовне вредности, или чак слова, уопште било у првобитној азбуци,⁴⁵ или је, напротив, *ђерв* био у саставу првобитне азбуке, и то не само „протоглаголице“, него и тзв. „западне ћирилице“.⁴⁶

Несумњива је, ипак, чињеница да облик тога знака у виду преврнуте чаше (Г), какав се налази у ћириличком списку Мина, представља одлику најстаријих српских ћириличких споменика XII в. с простора Хума, Босне и

⁴¹ Упор. КМЕ IV: 568.

⁴² Упор. Зализняк 2003: 28.

⁴³ Дурново 1930: 621, упор. Кемпген 2007 [МА]: 7.

⁴⁴ Упор. Иванова 1977: 177; КМЕ I, *абѣцѣгар*: 22; Сказанія: 182–183.

⁴⁵ Упор. КМЕ I, *абѣцѣгар*: 22; *азбучна молитва*: 51.

⁴⁶ Упор. Дурново 1931: 76; такође Кемпген 2007 [МА]: 4–5; Миклас 2002: 303–304; Зализняк 2003: 26; Миклас 2007: 9.

Рашке (упор. нпр. облик *ђерва* у Мина и на Хумачкој плочи). Управо тај знак, као што је добро познато, представља уникатну штокавску одлику ове ћирилице⁴⁷ и обједињује споменике тога круга, од Хумачке плоче до Мирослављевог јеванђеља и Немањине хиландарске повеље у јединствену редакцију,⁴⁸ која се, као што је овде било показано, налази у тесној вези са списком знакова словенског писма код Чрнорисца Храбра и у азбучним молитвама.

Закључне напомене. Може ли се о томе старом и добро познатом споменику словенске писмености данас рећи још нешто ново? Добро је познато нпр. да овај древни списак обеју словенских азбука одражава рану транслитерацију глагољице ћирилицом. Реч је о млађем, прелазном типу ране угласте глагољице, која још увек чува такве архаичне остатке као што су загонетна слова „пѣ“ и пауколико х. Ћирилица је овде верно прати све до слова ш. Потом долази до одступања, што је иначе у складу с недовољно учвршћеним фонолошким и графичко-ортографским карактером тога, претежно словенског дела азбуке. С друге стране, како је овде показано, упадљиве су његове графичке везе с редакцијски обележеним споменицима позне прелазне глагољице, као и ћириличким натписима с простора Хума и Босне. Томе се могу додати и редакцијске одлике овога споменика које одражавају типично српски развој, као што је тројни систем јусова с два мала јуса **Ѧ**, **ѧ** и једним великим **Ѩ** (с потврдом његовог штокавског преображаја у алограф знака **Ю**), а пре свега особени ћирилички *ђерв* **Ѣ** (г¹), који заокружује слику о редакцијском карактеру овога споменика.

С друге стране, у контексту досада реченог, Мина се показао као парадигматски списак који обједињује читаву групу споменика XI–XII в., који се могу везати за подручје најстаријег укрштања двеју словенских азбука на српском тлу. Политички оквир који највише одговара за место тога контакта била је Дукљанска (Диоклијска) краљевина, најважнија српска политичка творевина друге половине XI в., оригинални спој истока и запада, чије ће културне и политичке традиције оставити трага и у каснијем раздобљу српске историје.⁴⁹

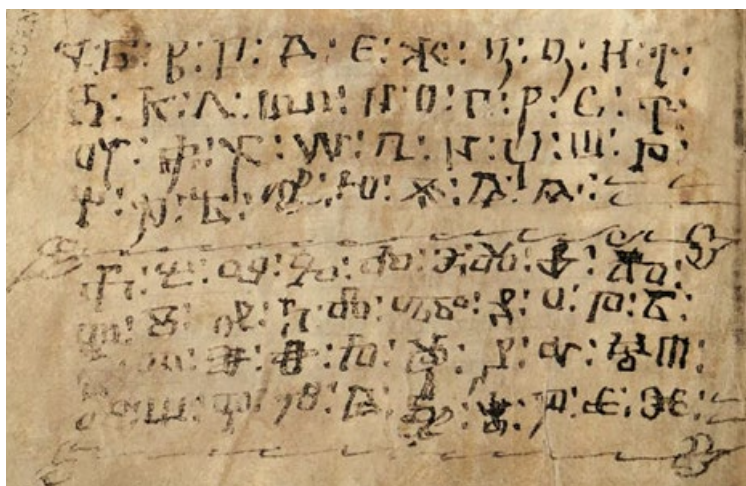
⁴⁷ Упор. о томе Ђорђевић 1971: 70.

⁴⁸ Упор. Трифуновић 2001: 46–47; Станишић 2004: 393.

⁴⁹ Упор. о културним и политичким приликама у Дукљи (Диоклији), односно Зети (ЋUNČIĆ–PERKIĆ: 114–115; Деретић: 64–67; Новаковић 2012), њеном

У том смислу, показала се далековидом и тачном Белићева аргументација о прворазредном значају дукљанског периода у развоју српске писмености. У овом раду је фактички на новим основама поткрепљена његова претпоставка о зетско-хумским коренима српске писмености.⁵⁰ Управо на томе простору, да парафразирамо Јагића, у државним пословима шири се византинирано словенско писмо, док је црквени живот „јоште листао глаголицом“.

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Ї
Ѧ	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т
Ѵ	Ф	Х	Ѡ	„ПѢ“	Ц	Ч	Ш	Ѣ(↓)	
Ѱ	Ъ(Ѵ?)	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ю	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѣ	Ѵ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ

политичком успону (Живковић: 86–93, 95–103) и етнополитичком наслеђу у српској историји и традицији (Божић 1976; „Зета у Србији“, Јанковић 2007: 211–225), као и о могућим зетским коренима Димитрија олтарника, који се доводи у везу и с првом страницом Кијевских листића (Савић 2014: 294–295, 301).

⁵⁰ Овде се има у виду политички оквир Дукље (Диоклије) у чијем је саставу била и Рашка, а не Белићева скромна лингвистичка аргументација, која је била предмет оправдане критике.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Божич, И. „Зета и Мрњавчевићи.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* XLII (1976): 20–34.
- Велчева, Б. Велчева. „Късната българска глаголица.“ *Кирило-Методиевски студии* 12 (1990): 85–152.
- Деретић, Ј. *Културна историја Срба*. Београд: Евро-Тунти, 2011.
- Дурново, Н. „Мюнхенский абецедарий.“ *Известия Академии наук СССР* (1930): 613–623.
- Дурново, Н. „Еще о происхождении старославянского языка и письма.“ *Byzantinoslavica* 3 (1931): 68–78.
- Ђорђевић, П. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за уџбенике СР Србије, 1971.
- Живковић, Т. *Портрети српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Зализняк, А. А. „Древнейшая кириллическая азбука.“ *Вопросы языкознания* 2 (2003): 3–31.
- Иванова, Т. А. *Старославянский язык*. Москва: Высшая школа, 1977.
- КМЕ: П. Динеков, Л. Грашева (гл. ред.). *Кирило-методиевска енциклопедия*, I–IV. София: БАН, 1985–2003.
- Конески, Б. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Кочо Рацин – Белград: Просвета, 1965.
- Кульбакин, С. М. *Славянская палеография*. Г. Јовановић, Р. Ковачевић, В. Савић (прир.). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008 [около 1930].
- Миклас, Х. „По следите на Константиновата глаголица.“ *Paleobulgarica* XXXI/1 (2007): 3–26.
- Новаковић, Б. „Дукља у спису De administrando imperio.“ *Зборник радова Византолошког института* XLIX (2012): 75–86.
- Подтергера, И. А. „Грамматическая часть в ‘Алфавитаре ради учения малых детей’: структура, содержание, источники.“ *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, V. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Москва, 2015, 233–288.
- Родић, Н. – Г. Јовановић. *Мирослављево јеванђеље*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1986.
- Савић, В. „Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића.“ *Свети Титини и Методије (863–2013)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 277–305.
- Сказания 1981: *Сказания о начале славянской письменности*. Москва: АН СССР, Институт славяноведения и балканистики, 1981.
- Станишић, В. „Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика.“ *Српски језик* IX/1–2 (2004): 383–396.
- Станишић, В. „О ‘српској дипломатској минускули’ још једном.“ *Путивима српских идиома*. Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана. Крагујевац: ФИЛУМ, 2015, 331–339.

- СТАНИШИЧ, В. „Глаголица и фонетическе алфавиты средней Европы.“ *Balkanica* XXV/1 (1994): 267–285.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Ка њочецима српске писмености*. Београд: Откровење, 2001.
- ЋUNČIĆ М. – М. PERKIĆ. „Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća.“ *Slovo* 59 (2009): 77–122.
- НАММ, Ј. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1974.
- ЈАГИЋ, В. *Glagolitica II. Grškovičev odlomak glagolskoga apostola*. U Zagrebu, 1893 [preštampano iz XXVI knjige Starina JAZU].
- КЕМПГЕН 2007 [MA]: S. Kempgen. „Das Münchener Abecedarium – ein neues Facsimile samt einigen neuen Beobachtungen.“ *Scripta & e-Scripta*, Vol. 5, Sofia, 2007, 73–93.
- КЕМПГЕН 2008 [Pe]: S. Kempgen. „Unicode 2C1A – Glagolitic ‘pe’: Facts or Fiction?“ *Scripta & e-Scripta*, Vol. 6, Sofia, 2008, 65–82.
- ЛОМАГИСТРО, В. „La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione.“ *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli slavisti (Ohrid 10–16 settembre 2008)*. Biblioteca di studi slavistici. Firenze 2008, 111–148.
- МАРЕШ, F. „Hlaholice na Moravě a v Čechách.“ *Slovo* 21 (1971): 133–199.
- МАРТИ, R. „Old Church Slavonic Nasal vowels: V or VN?“ *New Zealand Slavonic journal* (1984): 119–153.
- МАРТИ, R. „Abecedaria – A Key to the Original Slavic alphabet: the contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum.“ *Thessaloniki – Magna Moravia*. Thessaloniki, 1999, 175–200.
- МАРТИ, R. – W. R. Veder. „Die Freiburger diskussionsrudne zur Entstehung der Glagolica.“ Heinz Miklas, Sylvia Richter, Velizar Sadovski (Hrsg.). *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, 227–243.
- МИКЛАС, H. „Zum griechischen Anteil am glagolitischen Schriftsystem des Slavenlehrers Konstantin-Kyrrill.“ *Palaeoslavica* X (2002): 281–311.
- МОШИН, В. „Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama.“ *Slovo* 23 (1973): 5–71.
- НАХТИГАЛ, R. „Doneski k vprašanju o postanku glagolice.“ *Razprave*, I. Izdaja Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani, 1923, 135–178.
- ПАНТЕЛИЋ, М. „O Kijevskim i Sinajskim listićima.“ *Slovo* 35 (1985): 133–199.
- ТКАДЛЧИК, В. „Systém hlaholské abecedy.“ *Studia paleoslovenica*. Praha, 1971, 357–377.
- VEDER, W. R. *Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission of Church Slavic*. Bloomington (Indiana), 1999.
- ŽAGAR, M. *Uvod u glagoljsku paleografiju, 1. X. i XI. stoljeće*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013.

Ваня Станишич

МЮНХЕНСКИЙ АБЕЦЕДАРИЙ И ЕГО ИНОВАЦИИ И АРХАИЗМЫ

Р е з ю м е

В данной работе рассматриваются графические особенности Мюнхенского абecedария, древнейшего параллельного списка двух славянских азбук, с целью очередного пересмотра места и значения, а также редакционных отличий этого памятника в славянской письменности. Автор пришел к выводу, что Мюнхенский абecedарий является парадигматическим списком, объединяющим целую группу памятников XI–XII вв., которые можно связать с местом древнейшего скрещения двух славянских азбук на сербской (штокавской) территории. Политическим объединением, подходящим более всего для места такого контакта, было королевство Дукля, важнейшее сербское государство второй половины XI в., оригинальное сочетание востока и запада, чьи культурные и политические традиции оставят след и в последующих периодах сербской истории.

ЈОХАНЕС РАЈНХАРТ

СРПСКОСЛОВЕНСКЕ ЈЕВАНЂЕЉСКЕ ПЕРИКОПЕ
ВЕЛИКЕ СЕДМИЦЕ У БЕЧКОМ ОКТОИХУ
(COD. VINDOB. SLAV. NO 46)

У чланку се издају и анализују три листа са јеванђељским перикопима за Велику седмицу у српскословенском Октоиху cod. Vindob. Slav. 46. Они се могу датовати у време око године 1200. Три листа су важно сведочанство за српскословенску писменост пре увођења рашког правописа.

Кључне речи: Српскословенски рукопис, перикопе за Велику седмицу, бугаризми/македонизми, пуни апракос, разночтенија, предрашки правопис, морфолошке иновације

Српскословенски рукопис Vindobonensis Slavicus No 46 Аустријске народне библиотеке (уп. BIRKFELLNER 1975: 324–326; II/142) садржи 231 лист, али представља конволут из три или четири увезана дела. Главни део је октоих (до л. 193), затим следе Canones katanykti-koї и Богородични канони (лл. 194–228v), на лл. 229r–231r налазе се јеванђељске перикопе за Велику седмицу. Ове перикопе представљају најстарији део рукописа и о њима је реч у овом чланку.

Перикопе су следеће: Јо 11.1–45 (Лазарева недеља), Јо 12.1–18 (Цветна недеља), Јо 13.1–10 (Велики четвртак), Мт 27.1–38 (Велики петак).

Што се тиче времена настанка рукописа, мишљења аутора веома се разилазе. Јацимирски само каже: „Сборник богослужебный XIII и XIV века“ (Яцимирский 1921: 107), али о три последња листа ипак придодаје: „Очевидно – копия со старого оригинала, по всей вероятности, глаголического“ (1921: 108). Вебер се не изражава о

* Јоханес Рајнхарт, [Универзитет у Бечу, Институт за славистику].

Захваљујем рукописном одељењу Аустријске Народне Библиотеке (Österreichische Nationalbibliothek) што ми је омогућена употреба рукописа codex Slavicus No 46. Томиславу Јовановићу и Анатолију А. Турилову изражавам искрену захвалност што су ми помогли око писања чланка.

постанку три последна листа, али само каже: „Die drei letzten Blätter enthalten in nachlässiger Schrift einige Evangelientexte, Bruchstücke aus einer Handschrift mit serbischen Kennzeichen“ (WEBER 1937: 51). Биркфелнер у свом каталогу каже исто као и Јацимирски: „13.–14. Jh.“, али посебно не разграничава хронолошки делове рукописа (BIRK-FELLNER 1975: 324, II/142). Проловић први део (л. 3–193) приписује трећој четвртини XIII века, други део (л. 194–228v) крају XIII, одн. почетку XIV века. О три последња листа констатује: „У петој свешцици, која има седам листова, л. 225–231, овај писар исписао је свега три листа, док су остале странице остале празне и на њима је од л. 229 до 331' (sic pro 231' – J. P.) текст писао четврти, најлошији писар овог рукописа (200 × 130 са по 32–34 реда на страници), који негује писмо веома архаичних и рустичних особина, а чији је текст, дакле, морао настати после текста писара који му претходи на л. 194–228, па се овде највероватније ради о тексту који је настао непосредно после њега у првој половини XIV века, иако архаични облици упућују на много ранији период (сл. 10)“ (Проловић 1986: 168). Последња три листа ставља дакле, иако с оградом, тек у прву половину XIV века. Датирања на крају XIII века држи се такође Јовчева (Јовчева 2004: 282). Последњи аутор који се бавио трима бечким листовима био је Анатолиј А. Турилов. Он пише: „... к числу древнейших сербских кириллических рукописей (не позднее рубежа XII–XIII вв.), по палеографическим признакам несомненно относятся отрывки (3 л.) Евангелия апракос, служащие нижними защитными листами (229–231) при сербской же рукописи Октоиха (Вена, Нац. б-ка Австрии, Слав. 46)“ (Турилов 2012: 150, сн. 33). Туриловљеву хронологију прихватам и ја.

ПИСМО¹

У трима испитиваним листовима потврђено је само једно слово за /у/, а то је 8. У овом погледу слажу се с епиграфским споменицима и повећама с краја XII или из прве половине XIII века.² Слово ђ је потврђено, међутим за грчко слово θ делимично се употребљава и слово т. Слова к (ћерв) нема.

¹ Илустрација листа 231а налази се на слици 10 у: Проловић 1986.

² Ивић–Јерковић 1981: 135–138.

Од облика слова споменимо само два архаична примера. У питању су слово к и слово р. Слово к има десни лук који не досеже окомиту линију. Слична слова налазимо у потпису жупана Стефана Немање,³ у потпису кнеза Мирослава⁴ те у Повељи босанскога бана Кулина.⁵ Мала главица слова р не испуњава целу ширину реда, а окомита лева линија прелази дволинијску схему. Слово р са сличним обликом има Повеља бана Кулина⁶ и натпис судије Градеше.⁷ Можда би се архаичним словима могло прибројити и слово ж с два једнака лука која не досежу окомиту средњу линију, али није се могао пронаћи сличан облик у другим споменицима.

ПРАВОПИС

Три листа несумњиво припадају српској редакцији црквено-словенскога језика. Одликују се одсуством јусова, *у је безизузетно прешао у *i* и постоји само један полугласник њ.

У ортографији споменика ваља посебно упозорити на три чињенице: означавање гласа /u/, писање /ja/ као и на обележавање палаталности сугласника /l'/ и /n'/ помоћу следећег самогласничког слова.

Слово ђ употребљава се у посуђеницама, а осим тога може се срести и слово т у истим речима; уп. кнѡни (229г₂₉; Јо 11.18), мѡѡа (229г₃₂, 229в₆, 230г₁₇), ѡѡла (229г₂₆; Јо 11.16); кнѡниѣ (229г₂₋₃), гольгота (231в₂₇; Мт 27.33), мѡѡѣѣ (229г₃₁).

Већ је Јацимирски упозорио на трагове глагољскога оригинала три листа. То се уочава пре свега у обележавању гласовне вредности /ja/ словом јат. Можемо навести следеће примере: *ѡриѣ* (229r4, 229v1), *ѣко* (229r25, 229r30, 229v6, 229v19, 230v22 [2x], 231r7), *ѣро* (229v15, 229v18), *приѣдѡши* (230r19), *погребениѣ* (230r27–28), *диѣвољ* (230v19–20), *прѣпоѣсаса* (!) (230v24), *вѡниѣ* (230v25), *прѣпоѣсанѣ* (230v27), *изидивениѣ* (231r2), *раскаѣвь* (231r9), *вьпиѣхъ* (231v9), *вѣхъ* (231v22). Међутим, осим *ѣ* за /ja/ понекад је потврђено такође *ѡ*, на пример: *ѡко* (230r2, 230r5, 230r6 итд.), *ѡкоже* (230v7, 231r21) (најчешће на почетку речи).⁸

³ БОРБИЋ 1990: 249, слика 20.

⁴ БОРБИЌ 1990: 249, слика 20.

⁵ Ђорђевић 1990: 251, слика 22 (Дубровачки препис!).

⁶ БОРБИЌ 1990: 251, слика 22.

⁷ Томовић 1974: 35–36, бр. 8; Чигоја 1998: 22.

⁸ ИВИЋ-ЈЕРКОВИЋ 1981: 31–36.

Палаталност сугласника никада се не обележава помоћу прејотованих самогласника или јата, на пример: ннна (229v3), лѣбѣлаше (229r9, 229v27), вѣдѣлѣбитъ (230v18).⁹

Све три споменуте ортографске појаве упућују на велику старину текста. Подударају се са правописом најстаријих српских натписа и повеља с краја XII века, а наине са Хумачком плочом (XI или XII век; долази само слово ѣ),¹⁰ са натписом судије Градеше (1180–1204)¹¹ као и са повељом бана Кулина (1189).¹² Ови текстови произлазе из западног дела Балканскога полуострва. Али то не значи да су и наше перикопе тамо настале, штавише, вероватно је посреди старије ортографско правило из XII века. Међутим, наш текст већ показује одређена одступања од правила да се комбинација гласова V + ја обележава само словом јат.

ФОНЕТИКА

Када је реч о фонетици, ваља споменути следеће појаве: контракцију самогласника, секундарни полугласник, као и прелаз јата у *i*.

Често се среће сажимање два суседна самогласника, на пример: мѣрнна (229r3; Јо 11.1), ѣспѣнн (229r23; Јо 11.13), стаѣнн (229r30; Јо 11.18), ѣмѣрн (230r10, Јо 11.44; 230r16, Јо 12.1), грѣдн (230v6; Јо 12.13). Сажимањем самогласника настали су такође кратки наставци имперфекта: лѣбѣлаше (229r9, 229v27), мѣжаше (229v28), лѣжаше (229v31, 230r4), хотѣше (230r23).

Секундарни полугласници потврђени су у малобројним примерима, уп. болѣзнь (229r8; Јо 11.4), мрътъвнхъ (230v13; Јо 12.17).

Прелаз јата у *i* ограничен је на именичке наставке: слави (229r8; Јо 11.4), год(и)ни (229r16; Јо 11.9), мѣрн (230v18; Јо 13.1).

БУГАРИЗМИ/МАКЕДОНИЗМИ

У перикопама се уочавају јасни трагови бугарскога одн. македонскога оригинала. Ради се о прегласу јата, рефлексу предњега назала као и могућем примеру за промену јусова. То су следећи примери:

⁹ Уп. Ивић–Јерковић 1981: 41–54.

¹⁰ Фуџић 1982: 200, бр. 182; Чигоја 1998: 13–15.

¹¹ Томовић 1974: 35–36, бр. 8; Чигоја 1998: 22–24.

¹² Уп. Стојановић 1929: 2, бр. 3.

раше (229r21; Јо 11.12), *прижде* (230v10; Јо 13.5); *ѣдро* (229v15, Јо 11.29; 229v18, Јо 11.31); *⟨с⟩мивальнице* (230v19, Јо 13.5; Мар: *оуцывальницѣ*). Можда се и губитак сугласника *v* у групи *stv-* може тумачити утицајем македонскога одн. бугарскога језика:¹³ *сторн* (230r13; Јо 11.45), *сторнше* (230v11; Јо 12.2). Има и два примера прелаза напетогa полу-гласника у *e*: *божен* (229r9; Јо 11.4), *лвденци* (231r6; Мт 27.1). Међутим, то не мора да потиче од предлошка, будући да се та појава сусреће и у српским текстовима.¹⁴

МОРФОЛОГИЈА

У промени именица ваља споменути преузимање наставка *i*-деклинације у номинативу множине јо-деклинације, уп. *нюдѣне* (229v17, Јо 11.31; 230v2, Јо 12.11), *л⟨р⟩хнерѣне* (sic; 231r5-6; Мт 27.1). Ова иновација је већ потврђена и у Мирослављевом јеванђељу, уп. *цужне* (Мт 12.41, 77δ; Мт 14.35, 85δ; Родиф–Јовановић 1986: 77, 85), *пастырне* (Лк 2.8; 318а–δ), *пастырниѣ* (Лк 2.20; 319а; Родиф–Јовановић 1986: 262). Придеви имају само заменичку промену на *-ого*, *-оти* итд., на пример: *слѣпоцѣ* (229v29; Јо 11.37), *скарнѣѣскоцѣ* (230v20-21; Јо 13.2), *понитѣскоцѣ* (231r8; Мт 27.2).

У конјугацији су потврђени ретки облици 2. лица једнине презента на *-š*: *лвѣишь* (229r7; Јо 11.3), *сзришь* (230r3; Јо 11.40), иако превладавају облици на *-ši*. Аналоган облик постоји већ у Вукановом јеванђељу: *движешь* (64в4; Мк 5.35).¹⁵ И у 3. лицу једнине презента сусреће се неколико примера без наставка *-tv*: *нѣ* (229r19; Јо 11.10), *иде* (229v19; Јо 11.31), *е* (231r12; Мт 27.5).¹⁶ Можда се као хиперкоректни могу тумачити следећи облици: *прндѣтъ* (230v16-17; Јо 13.1, Мар: *прнде*), *възлвѣитъ* (230v19; Јо 13.1, Мар: *възлюбѣи*).

Тематски аористи се најчешће чувају: *п⟨р⟩ндѣ* (230r30; Јо 12.9), *нзндѣ* (230v5, Јо 12.13; 230v14, Јо 12.18), *ѡбѣѣтъ* (231v24-25; Мт 27.32). Међутим, стари сигматски аористи се без изузетка замењују иновационим *-och*-аористима, на пример: *вѣдоше* (231r7, Мт 27.2; 231v24, Мт 27.31; Мар: *вѣса*), *сѣвлѣкоше* (231v23; Мт 27.31; Мар: *сѣвлѣша*).

¹³ Тако, иако *стѡриѣи* постоји и у српскохрватском језику, али само у чакавским наречјима, уп. RHSJ XVI: 857–864, s. v. stvoriti.

¹⁴ Уп. Ивић 1979: 171.

¹⁵ Уп. Куљбакин 1898: 1168, § 2с.

¹⁶ Уп. Куљбакин 1925: 56.

ЛЕКСИКА

У лексици се налазе готово искључиво речи које су добро познате у старословенском или у црквенословенском језику. Разночтенија су, дакле, битна само за текстологију. Реч која није потврђена у другим споменицима јесте придев *людинскъ* (231r6; Мт 27.1)¹⁷ за обичан облик *людскъ*.

ТЕКСТОЛОГИЈА

На крају наших перикоп на л. 231v налази се уверљив доказ да је пуно апракосно јеванђеље било предложак или барем један од предложака наших перикоп. После стиха Мт 27.38 долази, наиме, на доњем рубу л. 231v – текст је овде нажалост готово нечитљив – стих Лк 23.39. Такав редослед постоји такође у Мирослављевом јеванђељу (Родић–Јовановић 1986: 243; 289a) и у Јеванђељу кнеза Мстислава (Жуковская и др. 1983: 216; 161b23). У Вукановом јеванђељу нема тога редоследа. Треба ипак нагласити да Мирослављево јеванђеље или јеванђеље тога типа није могло да буде једини предложак, будући да у њему нема перикопе Јо 13.1–10, већ само перикоп Јо 13.3–17 (Родић–Јовановић 1986: 220; 251a).

У већини разночтенија посреди су само промене реда речи или промене речци (на пример *жє* наместо *и*). Према очекивању, разночтенија се најчешће подударају с апракосима, а не с четворојеванђељима.¹⁸

Доста су честа подударања наших перикоп с Вукановим јеванђељем. Укупно их је 19 и међу њима се не налазе само нарочита подударања. Посебних подударања с Вукановим јеванђељем има седам (Јо 11.9; Јо 11.33; Јо 11.41; Јо 11.44; Јо 12.13; Јо 12.17; Мт 27.6¹⁹), а тичу се, готово без изузетка, само малих промена.

¹⁷ Има један пример прилога у руским великим Чти-минејима, уп. СРЯ XI–XVII, 8: 344, s. v. *людиискы*.

¹⁸ Као основа поређења служила су два критичка издања Јеванђеља по Матеју (Алексеев и др. 2005) и Јеванђеља по Јовану Петроградске групе (Алексеев и др. 1998).

¹⁹ Подударање у стиху Мт 27.6 (*ка(р)ванъ*] = *Vk^f* (*караванъ*) може се сматрати нарочитим само ако се не признају сличне варијанте (на пример: *к(о)ровонъ*, *кѣрѣвонъ*, *корванъ*, *карвонъ*).

Наше перикопе имају и неке варијанте којих нема у другим текстовима. Најважније од њих су следеће: Јо 11.8 *ѡбѡти*] *поѡбити*; Јо 11.11 *идѣмъ*] *идѣ*; Јо 11.34 *гѣдѣ* и *положисте и*] *къде положисте и*; Јо 11.37 *сихъ*] *нихъ*; Јо 11.41 *ти*] *тебѣ*; Јо 12.8 *идате съ собою*] *идате*; Јо 13.3 *грѣдъ*] *градѣтъ*; Јо 13.10 *измѣкениѣ*] *измѣкѣны*; Мт 27.1 *лѣдѣнци*] *людѣци*; 27.9 *иѡѡнѣнаго*] *иѡѡнааго*; Мт 27.23 *пилаѣтъ*] *иѡѡнѣ*; Мт 27.32 *заповѣдаше*] *задѣша*. Можда се поједина подударана налазе у рукописима који нису обухваћени у критичком Петроградском издању. У једном случају издање Мирослављевог јеванђеља пружа подударну варијанту: Јо 12.7 *иѡ*] = Рашко-хиландарско јеванђеље (Родиѣ–Јовановиѣ 1986: 208; = Хил 22] *иѡ*).

Датовање три листа с јеванђељским перикопама за Велику седмицу, увезаним на крају српскословенскога Октоиха *cod. Vindob. Slav. 46*, према писму и правопису везује се за период око 1200. године. Писана су доста немарно и имају неколико погрешака. Појединачни бугаризми одн. македонизми упућују на непосредан или посредан средњобугарски оригинал из XII века. Оригинал је вероватно био пуно апракосно јеванђеље. Текст пружа неколико читања која се не сусрећу ни у једном другом рукопису. Три листа су због велике старине важно сведочанство за српскословенску писменост пре увођења рашког правописа.

Издање текста: *COD. VINDOB. SLAV. 46, ff. 229r–231r*²⁰

л. 229г; Јо 11.1–45

Бѣ сѡ(ѡтѡ) лазарѣвѡ. ѡ(ѡаг)г(ѡ)лиѡ ѡѡ иѡна

(1) Бѣ ѡно <врѣ>мѡ. бѣ ѡтерѡ болен лазарѡ ѡ ви-

таннѡ градьца марина и мѡ (!) сѡстрѡ ѡ-

го. (2) бѣ же марѡѣ помазавѡши. г(ѡспод)а мироѡмѡ и ѡѡ-

рьши власнѡ сконѡи нозѣ. ѡго. ѡнѡ же братѡ лазарѡ

болѣше. (3) и послаѡта сѡстрѣ ѡго къ немѡ гл(аголѡ)ше. г(ѡспод)и

се ѡгоже ѡбѡишь болѡтъ. (4) слиша(ѡѡ) же и(сѡ)сѡ рѡче.

си болѣзнь къ смѡрти. нь ѡ слави бѡжи. да просла-

вити се с(и)нь бѡжен. (5) ѡбѡлаше же и(сѡ)сѡ марѡиу и се-

²⁰ Угласта заграда []: допуна нечитљивога текста; витичаста заграда { }: допуна тешко читљивога текста; обла заграда (): разрешење скраћенице; изломљена заграда < >: допуна изостављених слова.

ст(р)ъ (!) еє· н лазара· (6) егда слыша яко болѣтъ
 тогда прѣвистъ на немъже мѣ(стѣ) бѣ два дѣни
 (7) потома же г(лаго)ла ученикомъ· ндѣмъ въ нюдѣ-
 ю пакн· (8) г(лаго)лахъ ема· ученици равн· нина н(с)кахъ (!)
 тебе нюдене· каменнемъ збѣти· н пакн ли та-
 мо идешн· (9) ѿвѣцавъ же н(с)съ· не двѣ ли на десе-
 те год(н)ни еста въ дѣни· аще кѣто ходитъ въ
 дѣне не потѣкнеть се· тако свѣтъ мѣра сего
 видѣтъ· (10) аша (!) ли кѣто х(о)д(н)тъ ношню потѣкне-
 тъ се· тако свѣта нѣ ѿ немъ· (11) си рече н по сѣмъ г(лаго)ла
 лазарь дръгъ нашъ зспе· нъ нд(ѣ)мъ да възвѣждъ
 (12) рѣше же ученици его· г(оспод)и аще зспе спасень бѣ-
 деть· (13) н(с)съ же рече ѿ смърти его· ѿни же мѣ(нѣ)-
 ше тако ѿ зспени сына г(лаго)летъ· (14) тѣгда рече н(с)съ
 не ѿвинзе се лазарь змрѣтъ· (15) н рад(ю) (!) се васъ ра-
 ди· да вѣрѣ имете ꙗко не бѣхъ тѣ· нъ ндѣмъ
 къ немъ· (16) рече фомѣ нарицаемѣ близнѣцъ
 къ ученикомъ· ндѣмъ· н ми· да змрѣмъ съ нимъ
 (17) пришьдѣ же н(с)съ въ витанню ѿбрѣте н четн-
 ри дѣни· нмѣща въ гробѣ· (18) бѣ же виѳани(ѣ) блн(зѣ) (!)
 ервсалѣма ꙗко петъ на де(се)те стадн· (19) мнози
 же ѿ нюден бѣхъ пришьли къ марѣтѣ· н ма-
 ри· да зтѣшетъ ѿ братѣ еє (?)· (20) марфа же гѣ-
 да (!) слышаѣте ю (?)

229v

а марѣтѣ дома сѣдѣше· (21) рече же марѣ-
 та къ (н)схсх (!)· г(оспод)и аще би здѣ билъ· не би бра-
 тѣ мои змрѣлъ· (22) нъ ꙗа в(ѣ)мъ· тако еже про (!)
 аще кождо просиши ѿ бога дасть се
 те(бѣ) (!)· (23) н г(лаго)ла н(с)съ· вскрѣсьнетъ братъ братъ (!) тво-
 н· (24) г(лаго)ла ема марфа· вѣмъ ꙗко вскрѣсьнетъ
 (въ) вскрѣшение· въ послѣднѣ дѣ(нѣ) (!)· (25) рече же н(с)съ
 азъ есмь вскрѣшение н животъ· вѣрѣен въ
 ме аще змрѣтъ ѿживетъ· (26) н всакъ живи

и вѣрѣнъ въ мѣ не ѡмѣреть въ вѣки· и мѣши
ли вѣрѣ сѣмъ· (27) г(лаго)ла ема г(оспод)и азъ вѣровахъ тако
ти еси х(рист)ъ с(и)нъ б(о)жи греди въ вѣсь миръ· (28) и се рекъши
иде и пригласи· марию сестрѣ свою тѣмъ· рекъ-
ши: ѡчѣтель се естъ и глашаетъ те· (29) она же ѡс-
лиши и вѣста вѣдръ· иде къ нѣмъ· (30) не юже бѣ
и(сх)съ вѣ вѣсь пришьль· нъ бѣ на мѣстѣ идѣже сѣѣте
мариѣ· (31) нюдѣне же сѣще съ нею въ домъ· ѿ ѡб-
шающе вѣдѣши (!) мариѣ· вѣко вѣдръ вѣста нзиде
и по не(и) ндоше г(лаго)лающе· вѣко иде на гробъ да пла-
ч(е)тъ се тѣмъ· (32) мариѣ же тако приде идѣже бѣ
и(сх)съ· видѣвъши паде на ногѣ его· г(лаго)лаши ема
г(оспод)и· аще би здѣ билъ не би братъ мои ѡмѣръль
(33) и(сх)съ тако вѣдѣ зѣло плачуще се· и пришьдѣше
съ нею нюдѣнъ плачуще се· и запрѣти дѣхъ и въ-
звѣсти се самъ· (34) и рече гдѣ и положиште н· г(лаго)ла-
ше ема г(оспод)и греди· и видѣ· (35) и прослъзи се и(сх)съ· (36) г(лаго)ла-
хъ же нюдѣ· видѣ како ѡбѣлаше н· (37) етерн
же ѡбъ снхъ рѣше· не можаше ли съ ѡбѣрзи ѡчѣ
слѣпома· сътворити да и съ не ѡмѣреть· (38) и(сх)съ же
пакѣ прѣте въ (!) сѣбѣ· и приде къ гробъ· бѣ же пе-
щъ и камень лежаше на немъ· (39) и г(лаго)ла и(сх)съ възъ-
мѣте камень· г(лаго)ла ема сест.....ѡмѣша-

230г

го ма(р)фа (!)· г(оспод)и юже смѣдѣти· Чет(вр)ѣд(и)ебънъ (!)
бо естъ· (40) и г(лаго)ла и(сх)съ ен· не рѣхъ ли ти тако аще вѣрѣ-
ши· ѡзриши (!) слава божию· (41) и възвѣше камень· идѣ-
же лежаше ма(р)фѣнъ (!)· и(сх)съ же възвѣдѣ ѡчи свои на не-
бо и рече ѡ(тѣ)чѣ хвалѣ ти въздаю· вѣко ѡслиши мѣ
(42) азъ же вѣдѣхъ тако въсегда мене послѣдѣши
нъ народа ради стоеща ѡкрѣсть рѣхъ· да вѣрѣ
имѣтъ тако ти ма(р)фа (!) посла· (43) и се рекъ гласомъ вели-
емъ· възгласи лазарѣ греди вънъ· (44) абне нзиде
вънъ ѡмѣри· ѡбѣзанъ ногама и рѣкама ѡкро-

230v

314

ставаше (!) бѣ· съ нимъ· и егда въ⟨з⟩гласи (!) лазара ѿ гро-
ба· и въскрѣси его ѿ мрътвѣхъ· (18) сего ради про-
тивъ ема изидъ народи тако слышаше сътво-
рьше се знамение·: Вѣ ЧКѢ· ВЕКН· еѿѣ ѿ НѦ (Јо 13.1–10)
(1) Прѣже празн⟨н⟩ка (!) паски· вѣд Ћко приде-
тъ ема година· да прѣидеть ѿ сего мѡра
къ ѿщъ· и възлѡбѣтъ свое сѡще въ ⟨в⟩се⟨мъ⟩ (!) мирн·
и до коньца възлѡбѣтъ е· (2) вѣтерн бивъши· дѣѣ-
волъ вѡлѣзъшъ въ срѣдѣце нюдѣ· симонъ с-
карнѡѡскома· и да и прѣдасть· (3) вѣдн же н⟨св⟩сѣ
ѣко въ⟨а⟩ дастъ е⟨м⟩[8] ѡцъ въ рѡцѣ· ѣко ѿ бога изи-
де· и къ богъ грѣдъ· (4) и вѣставъ съ вѣтере и поло-
жи ризн· и приемъ лѡонти прѣпоѣсаса (!) се· (5) по-
томъ же вѡлиѣ вода въ ⟨в⟩мѡвѡльнице (!)· и начѣтъ
нозѣ вѡмѡвати· вѣченикомъ· и ѡирати лѡонти-
емъ имъже вѣ прѣпоѣсанъ· (6) приде же къ симонъ
петръ· и г⟨лаго⟩ла ема ти г⟨оспод⟩н вѡмѡши мѡн нозѣ·
(7) ѡвѣщавъ же н⟨св⟩сѣ и рече ема· еж⟨е⟩ азъ творѣ ти
не вѣси нѡна· и развѡмѣши по сиѣхъ· (8) Г⟨лаго⟩ла ема пе-
тръ· не вѡмѡши ногъ моею въ [в]ѣки· ѡвѣща
ема н⟨св⟩сѣ аще не вѡмю тебе· не им⟨а⟩[ш]и чѣсти
съ мѡною· (9) г⟨лаго⟩ла ема симонъ п⟨е⟩т не

231г

но⟨з⟩[ѣ] тѣкѡмъ нѣ и рѡцѣ и главъ· (10) г⟨лаго⟩ла
ема н⟨св⟩сѣ· измѡвѡениѣ не трѣбѡють· нѣ
тѣкѡмъ нозѣ вѡмѡти еси бо въсь чѡстъ
и ви чѡсти есте ·: Вѣ ПЕТКѢ· ВЕЛН· еѿѣ ѿ М^{ар} (Мт 27.1–38)
(1) Вѣ оно вѣмѣ свѣмѣ (!) свѣтъ створише а⟨р⟩ѣн-
ерѣне (!)· и к⟨ниж⟩ници (!)· и старци· люденци на ис-
са ѣко да вѡмѡють н· (2) свѣзавъше· и вѣдоше· и прѣ-
даше понѣтѣскома пѡлатъ игѡмонъ· (3) тогѣда
видѣ нюда прѣдавъ его· тако ѡсѡдише н· раскаѣвъ
се· и възврати ·а· среѡрьникъ· ахрѣромъ (!) и старце-
мъ (4) г⟨лаго⟩ле· сѡгрѣшихъ прѣдавъ крѣвъ неѡвинъ· оми

же рѣше рѣ (!) Чѣто є намѣ ти ѡзриши· (5) и покрѣгъ сребро
въ црькѣв[ь] и ѿнде· и шѣдѣ ѡдави се· (6) а(р)хїерѣ(н) (!) же прне-
мѣше сребро рѣше· недостонно єсть вѣложити
єго {в}ь въ (!) каванѣ (!)· понеже цѣна крѣви єсть· (7) свѣтъ
же створ.....ише имѣ село скѣдѣ(л)н(н)чє (!)· въ погрѣ-
баніє {ст}...нимѣ· (8) тѣмѣ же нареч(є) (!) се пело (!) крѣви до
сєго дѣн{є} (9) тогѣ(да) (!) сѣбистѣ се речєное пророкоу єре-
мимѣ г(лаго)лѣшимѣ· и прнєше ·л· сребрѣн(н)кѣ (!) цѣнс не-
цѣненаго· єгоже цѣнише ѿ синовѣ нзлѣвѣ· (10) и дашє на
селѣ скѣдѣ(л)ничи (!)· іакоже сказа имѣ г(оспод)ь· (11) и(сѣ)сѣ же ста
прѣдѣ ге{м}... {мѣ}· и вѣпроси вое{в}[о]{д}а г(лаго)лє· ти ли єси
царѣ ню{д}.... и(сѣ)сѣ же рече· ти г(лаго)лєши· (12) єгѣда г(лаго)лѣхѣ
на нѣ а(р)хїерѣ{ѣ}·є· и старци· ничєсоже ѿвѣщѣвашє
(13) тогѣда г(лаго)ла ємѣ (!) пилатѣ· не слнши(ши) (!) ли колнко си на тє
свѣтел...тъ (14) ѿвѣща ємѣ ни кѣ єдиноу г(лаго)лѣ· іако дн-
вити се г{є}{м}{о}нѣ злѣо· (15) на вѣсакѣ же д(ь)нѣ велнкѣ ѡбн-
чан бѣ ге{м}онѣ· ѿвѣщати народѣ свєзана єдина
єгоже х{о}.. {ѣх}... (16) {н}мѣше же тогѣда (!) свєзана наро-
чнтама каравѣ· (17) сѣбравѣшимѣ же є имѣ
рече п{н}.....го хощєтє ѿ обоу ѿвѣщѣвѣмѣ
каравѣ{ѣ}.....а нарицаємаго х(рист)а· (18) вѣдѣше бо
іако з{а}.....ди прѣдаше н· (19) сѣдєщѣ ємѣ на св-
дншн.....жєна єго г(лаго)лѣши· ничєсоже

231v

тєбѣ и правє.ѣн...тоуѣ· мѣного ...остѣ-
дѣхѣ въ сѣнѣ є{го} радн· (20) а(р)хїерѣ (!) же ннавадише
народн· да испросєтѣ {в}аравѣ· нсѣса же да погѣ-
бєтѣ· (21) ѿвѣщѣавѣ ж[є] [в]оєвода рече имѣ· кого хо-
щєтє ѿ обоу ѿвѣщѣвѣмѣ· ѡни же рѣше кара-
вѣ· (22) и г(лаго)ла имѣ пилатѣ· Чѣто же створи мѣ нсѣсѣ·
нарицаємѣ х(рист)ѣ· г(лаго)л(а)хѣ вѣси· распѣни· (23) пилатѣ
же рече имѣ· чѣто бо злѣ сѣтвори· ѡни же нзлнхѣ
вѣпнѣхѣ· г(лаго)лѣше· распѣни· (24) видѣвѣ же пилатѣ
іако ничєсоже не ѡспѣваю{тѣ}· нѣ патє мѣлѣва бнѣвѣ-

етъ· приеѡмъ вода ѡмн рѡцѣ прѣдъ народомъ г(лаго)лѣ
 неповинньн есмь ѡвѣ крѡви сего праведьн(н)ка (!)· ви
 понмѣте· (25) ѡвѣ{ѣ}ца{в}ьше въси лѡдн{ѣ} [р]ѣше· крѡвъ
 его <на> насъ (!) и на чедѣ{хъ} наши{хъ}· (26) тогѡда ѡвѣсти имъ
 варава· нсѡса же бн{въ} п{рѣдас}тъ дѡ распънѡтъ· (27) то-
 г(ъ)да вон игемонови прѣл..... {дици}
 събраше {н?} нъ спирѡ· (28) и съв(л)ькоше (!) х..... {вънѡ}
 и {ѡ}блѣкоше н· (29) и съплетоше вѣн.....нъ (?) въ-
 зложн{ше} на главѡ его· и трѣсть въ де..... {цѣ} его
 и пок.нише на колѣн{ѡ} прѣдъ нн{мъ}..... {ще} се ѣ-
 мѡ и г(лаго)лѡще· рад{ѡ}и се царѡ нюдѣн{скъ}· (30) ...нѡвъше на
 нъ приеѡше трѡс.... и бнѣхѡ и по гл... (31) ...да порѡга-
 хѡ се емѡ съвлѣкоше съ него хлам{н}.....блѣкоше
 и в рнзи сво{ѣ}: и ведоше на распѣтнѣ (32) ..{х}одеѡ же ѡбрѣ-
 тѡ чловѣ{к}а кнринѣнска· нмѣне{мъ} ѡ нмѡнѡ· сѣмѡ
 заповѣдаше да понесе крѡсть его· (33) и ...ш..ьше <на> мѣ-
 сто нарицаемо гольгота· ѡже сказ.....аннево мѣ-
 {с}то· (34) даше ше (!) же емѡ пити ѡцѣт.....ню смѣше-
 нь· и въкѡшъ не х{ѡ}тѣше пити· (35) ра.....ѣ же раздѣ-
 лише рнзи его· меташѣ ждрѣв.. (36) ...ьше ст.....
 {х}ѡ тѡ· (37) и положише надъ глав...{ѡ} се ест.
 царѡ нюдѣнски· (38) тѡгѡда расп{ѣ}шева разв(ѡ)-
 ннка (?)· єдинъ ѡ деснѡю· {єдинъ} (Лк 23.39) {ѣ}динъ
 же ѡвѣ злѡдѣю рѡ.....
 {самъ}· дѣнасъ.....

РАЗНОЧТЕНИЈА БЕЧКОГА СЛОВЕНСКОГ РУКОПИСА бр. 46

ЈО 11.1-45²¹

11.1 мѡа (!) | мѡртѡ | его] = Ју^ѣ | ѡ | 11.2 помазавъши] = Ар^ѣ Мѡ^ѣ | пома-
 закъшиѣ | ѡнже] = Мѡ^ѣ | ѡнже | 11.3 гл(аголѡ)щѣ] = Сд Кр^ѣ В | гѣжѡци
 | 11.4 post болѣзньн ѡм. нѣстѡ | post вѡжен ѡм. ѡн | 11.5 мѡрию] =

²¹ Старословенске варијанте су увек из Маријинскога четворојеванђеља;
 друге варијанте су преузете из издања: АЛЕКСЕЕВ 1998 и АЛЕКСЕЕВ 2005. Разно-
 чтенија тих издања узета су у обзир сама тада када их нема сувише (највише
 шест).

IA] мартж | 11.6 егда | егдаже | на немъже мѣ(стѣ) бѣ | на немъже бѣ
мѣстѣ | 11.8 г(лаго)лахъ = Kr^f глѣша | нюдене· каменнемъ вбити As^f
Db: нюден к. п.] каменнемъ побити нюден | тамо нѣшин | нѣшин тамо
| 11.9 ѿвѣщавъ] = SK^f отъвѣшта | же] = Vk^f ∅ | 11.10 аща] аште |
11.11 нд(ѣ)мъ | ндж | ∅ | н² | 11.14 ∅ | нмъ | 11.16 ∅] = A B] же | 11.17
∅] = Tr^f Zg] юже | 11.19 ∅] = Dl^f Pg] н² | 11.22 ∅] = Kr^f TL Tr^f Vk^f ι |
11.23 н г(лаго)ла | гла ен | 11.25 ∅] = Db Dl^f Gr OE^f Tr] ен | 11.27 ∅]
ен | 11.29 слыша | ꙗко оуслыша | нде | н нде | 11.30 мѣстѣ | мѣстѣ еше |
срѣте | срѣте н | 11.31 вѣдѣш (!) | вндѣвъше | марнѣ | марнѣ | нзиде | ι
нзиде | н по не(н) ндоше] по нен ндж | нде | ндетъ | 11.32 ∅] = Dl^f н
| на ногъ его] = Db Gf^f Vk^f емоу на ногу | 11.33 ∅] = Vk^f же | вѣдѣ
вндѣ | ∅] ѣж | пришьдыше] = SK^f пришьдыша | нюден | нуде | н за-
прѣти] = Bn] запрѣти | гдѣ и положисте н | кдѣ положисте н | 11.37
сихъ | ннхъ | 11.38 н приде | приде | 11.39 н] = Fl Th^{pt} Vk^f ∅ | 11.40 н]
= SK^f ∅ | г(лаго)ла н(с)съ ен | гла ен нс | 11.41 н възеше | възаса же
| лежаше м(р)ѣтви] = Vk^f (мрѣтвын) | бѣ оумеры лежа | очн свон на
небо] = Gf^f Vk^f втспрь очн | ти] тебѣ | 11.42 стоѣща] = A] стоѣщааго
| 11.43 лазаръ] = Gf^f Vk^f A] лазаре | 11.44 абне] = Gr] ι | Бънь] = Vk^f
∅ | скронми] = IA] оукроемъ | ∅ | н⁵ | ∅ | ити | 11.45 пришьдыше] = Cd Dl^f
Gr Kr^f OE^f Th] пришьдышен.

РАЗНОЧТЕНИЯ БЕЧКОГА СЛОВЕНСКОГ РУКОПИСА бр. 46
ЈО 12.1–18

12.1 ∅] ѿ же | приде н(с)съ | приде | 12.2 емъ] = Gf^f ∅ | 12.3 много-
цѣнне] = Gf^f Gr Mr^f OE^f (многоцѣннына) | многоцѣнны | трърь
(!) | отръ | ∅] носѣ его | 12.4 г(лаго)лаше | гла | ∅] = Gr TL] н | 12.7 мѣ]
= Хил 8] ѣж | 12.8 съ собою | ∅ | 12.9 ∅] не | 12.10 л(а)зара | н лазара |
12.12 пришьды] = SK^f Th] пришеды | 12.13 н] = Vk^f ∅ | ване] = TL A
B OB] вѣне | ∅] = Gr Tr^f ι¹ | г(лаго)лаше | ι зъваахъ | глѣжште | 12.14
обрѣте] = Gr Tr^f Vk^f Zg] обрѣтъ | < в)ъсѣдъ | въсѣде | 12.16 се пиномъ
(!?) | ꙗко си бѣша о немъ писана | мъ] емоу | 12.17 н свѣтельставаше
(!) | съвѣдѣтельствовааше же | бѣ | народъ нже бѣ | н егда] = Vk^f егда
| въ(з)гласи (!) лазара] = Mr^f лазара възъва | 12.18 нзидѣ народи] =
As^f нзиде народъ | сътворише] и сътворишь.

РАЗНОЧТЕНИЈА БЕЧКОГА СЛОВЕНСКОГ РУКОПИСА бр. 46

Јо 13.1–10

13.1 вѣд...] вѣды иѣ | придеѣтъ | приде | ѿ сего мѣра] отъ мѣра сего
| и възлюбѣтъ] възлюбѣ | свѣце] свѣща | и до коньца] до коньца |
възлюбѣтъ] възлюбѣ | 13.2 вѣчерн] и вѣчерн | ѿ] юже | възлюбѣтъ] = Th
Tr^{lv}] възлюбѣтъ | симонъ] = Cd SK^{lv} Th Tr^{lv}] симоновоу | и да и] да и
| 13.3 ѣко] и ѣко | гредѣ] гредѣтъ | 13.4 и¹] = Gf Vkl^{lv}] ѿ | 13.5 нозѣ
змивати] оумывати нозѣ | 13.6 ти г(оспод)и змивати мѣн нозѣ] їи. ты
ли мѣн оумывати нозѣ | 13.7 ѿвѣщаѣ] = Bn Vkl^f] отъвѣшта | же] ѿ |
и развѣсти] разоумѣсти же | 13.9 но(з)[ѣ] = As^f] нозѣ мѣн | 13.10
измивениѣ] измывены | нь тѣмъ] тѣмъ | еси] естъ.

РАЗНОЧТЕНИЈА БЕЧКОГА СЛОВЕНСКОГ РУКОПИСА бр. 46

Мт 27.1–38

27.1 лѣденци] людѣци | 27.2 свѣзавѣше] = Or^{fi} Vkl^{fi}] и свѣзавѣше |
прѣдаше] = Kr^{fh} Lc Th Zg] прѣдаша и | понитѣскоумъ] = Gf^{ie} Lc Mr^{fi} TL]
понитѣскоуму | 27.3 видѣ] = Ar^f OE^f Zg] видѣвъ | прѣдавъ] прѣдавын
| и възврати] = Or^{p h}] възврати | 27.4 е] естъ | 27.5 и ѿнде] = Bn Fl
Kr^p Mr^f Or^{ph} Vkl^f] отнде | 27.6 каванъ] = Vkl^f (караванъ)] карванъ |
27.9 нецѣненаго] цѣненаго | 27.10 нѣмъ] мѣнѣ | 27.11 въпроси] = Kr^h
Or^{p fh} Th Vkl^f Zg] въпроси и | во(в)..а] = Kr^{ph} Mr^f (во(в)ода)] иѣмонъ
| рече] рече емоу | 27.12 егда] = Or^f Zg] и егда | г(лаго)лаха на нь] =
Ar^f] на нь глѣха | 27.14 ѿвѣщаѣ] и не отъвѣшта | 27.15 свѣзана] = Or^p
^{fh} OB] свѣзавѣ | єдина] OE^f єдино] ѿ | 27.16 свѣзана] = Kr^{p h} Or^p
^{fh} Uv^f OB] свѣзавѣ | ма] нарицаемаго | 27.17 ѿ] = SK^p Vkl^f] нѣмъ²
| 27.19 сѣдѣш] сѣдѣшту же | (п)остѣдаха въ сѣнѣ] = Th Tr Uv^f
(2-3-1)] пострадаха днѣсь въ сѣнѣ | 27.21 [в]о(в)ода] = Kr^{p h} Mr^f] иѣ-
монъ | 27.22 и г(лаго)ла] = Or^p] глѣ | створи мѣ] = Bn Or^p] створи |
г(лаго)ла(а)ха] = Or^f] глѣша | распѣни] = Dlf Or^h Uv^f] да пропатѣ бж-
детъ | 27.23 пилатъ] иѣмонъ | распѣни] = Dlf Or^h] да пропатѣ бждетъ
| 27.24 испѣваю{тъ}] оупѣвати | понѣте] оузърите | 27.27 вон] вонни |
спиръ] = Or^h Tr^p] въсхъ спиръ | 27.28 свѣ(а)вѣкоше] = Gf^{fi} (свѣвѣкоша)]
свѣвѣкѣше | и {ω}блѣкоше] = Or^{fh} SK^p (ом. и)] одѣша | 27.29 сплето-
ше] сплетѣше | пок.нише] = Bn Dlf Lc (поклонниша сѣ)] поклонѣше сѣ

| и г(лаго)лѡще | глѣжште | 27.31 порѡгахъ се] = Bn Or^f] порѡгаша сѧ |
вѣдоше] вѣса і | 27.32 .иѡнѡнъ] сиѡна | заповѣдаше] задѣша | да понесе]
= As^{pf} Bn Kr^{pf} Lc OE^f Vk^f (да понесетъ)] понести | 27.33 нарицаемо]
нарицаемо¹ | 27.35 ∅] = Kr^{pfh} Or^{pf}] и | 27.36 ∅] = Fl] (стрѣжаахъ) и |
27.37 ∅] вѡнѡхъ написанъ | 27.38 единый] единого.

СКРАТЕНИЦЕ ЈЕВАНЂЕЛСКИХ РУКОПИСА

- A – Атонски текст, редакција А
- Ar – Архангелско јеванђеље
- As – Асеманијево јеванђеље
- B – Атонски текст, редакција В
- Bn – Банишко јеванђеље
- Cd – Чудовски Нови Завет
- Db – Добромирово јеванђеље
- Dl – Добрилово јеванђеље
- Fl – Четворојеванђеље (РНБ, Ф. п. I. 14)
- Gf – Пуни апракос (РНБ, Гиљфердинг 1)
- Gr – Четворојеванђеље (РГБ, Григоровичева збирка, 10)
- IA – Јеванђеље Ивана Александра
- Ju – Јурјевско јеванђеље
- Kr – Карпинско јеванђеље
- Mg – Мирослављево јеванђеље
- OE – Остромирово јеванђеље
- Pg – Четворојеванђеље (РНБ, Погодинска збирка 21)
- SK – Савина књига
- Th – Јеванђеље са тумачењима Теофилакта Охридскога
- TL – Ново литургијско четворојеванђеље
- TP – Типографско јеванђеље
- Tr – Пуни апракос (Збирка Третјаковске галерије, К 5348)
- Vk – Вуканово јеванђеље
- Zg – Зографско јеванђеље

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, А. А., А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, Е. И. Ванеева, А. М. Пентковский, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева (изд.). *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Novum testamentum palaeoslovenice, 1. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 1998.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А., И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая, Е. И. Ванеева, А. А. Пичхадзе, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева (изд.). *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Novum testamentum palaeoslovenice, 2. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 2005.
- ВРАНА, Јосип. *Вуканово еванђеље*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1967.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки њрилози*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990.
- ЖУКОВСКАЯ, Л. П., Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова (изд.). *Айракос Мстѣи-слава Великою*. Лидия Петровна Жуковская (ред.). Москва: Наука, 1983.
- ИВИЋ, Павле. „О језику у списима светог Саве.“ Војислав Ђурић (ур.). *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и њредање*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979, 167–175.
- ИВИЋ, Павле – Вера Јерковић. *Правойис српскохрватских ћирилских њовелѧ и ѧисама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски Факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике, 1981.
- ЈОВЧЕВА, Марија. „Солунският октоих в контекста на јужнославјанските октоиси до XIV в.“ *Кирило-Методиевски студии* 16 (2004).
- КУЛЬБАКИН, Степан М. „Заметки о языке и правописании Волканова Евангелия.“ *Известия Отделения Русского Языка и Словесности* 3/4 (1898): 1140–1172.
- КУЛЬБАКИН, Степан. *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1925.
- ПРОЛОВИЋ, Јадранка. „Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар.“ *Хиландарски зборник* 6 (1986): 163–269 (+ 38 табл., 77 ил.).
- РОДИЋ, Никола – Гордана Јовановић [прир.]. *Мирослављево јеванђеље. Кријичко издање*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1986.
- СРЯ XI–XVII 8: *Словарь русского языка XI–XVII вв*, вып. 8 (Клада–лящина). Москва: Наука, 1981.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Сѧаре српске ѧовелѧе и ѧисма*, књ. I. *Дубровник и суседи ѧеѧови*, I. Београд: Српска краљевска академија, 1929.
- ТОМОВИЋ, Гордана. *Морфолоѧија ћириличких најѧијиса на Балкану*. Београд: Историјски институт, 1974.
- ТУРИЛОВ, Анатолий А. „После Климента и Наума (славянская письменность на территории Охридской архиепископии в X – первой половине XIII в.).“ *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва: Знак, 2012, 126–165.

ЧИГОЈА, Бранкица. *Најстарији српски ћирилски најћиси: ірафија, орћоірафија и језик*. Београд, 1994. 3. изд. Београд: Чигоја-штампа, 1998.

ЯЦИМИРСКИЙ, Александр, И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*, т. I. Вена. Берлин. Дрезден. Лейпциг. Мюнхен. Прага. Люблина. Петроград: Отделение Русского Языка и Словесности Императорской / Российской Академии Наук, 1921.

BIRKFELLNER, Gerhard. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

FUČIĆ, Branko. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1982.

RHSJ XVI: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Dio XVI (1. Spasti – 1. Sunce), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956–1958.

WEBER, Konrad. *Untersuchungen über die Oktoëchos-Handschrift Cod. Slav. 46 der Nationalbibliothek in Wien*. Berlin: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1937.

Johannes Reinhart

SERBISCH-KIRCHENSLAVISCHE EVANGELIENPERIKOPEN DER KARWOCHE IN EINER WIENER OKTOËCHOS-HANDSCHRIFT (COD. VINDOB. SLAV. NR. 46)

R e s u m e e

Im Artikel werden die letzten drei Blatt der serbisch-kirchenslavischen Handschrift cod. Vindob. Slav. 46 ediert und analysiert. Sie enthalten Evangelienperikopen für die Karwoche. Auf Grund von Schrift und Orthographie dürften sie um das Jahr 1200 entstanden sein. Sie enthalten eine Reihe von Variantenlesungen, die zum Großteil mit anderen altkirchenslavischen und kirchenslavischen Evangelien übereinstimmen, daneben aber auch Varianten, die nur hier vorkommen. In den Perikopen kommen einerseits Bulgarismen bzw. Makedonismen vor, andererseits auch sprachliche Innovationen in Deklination und Konjugation. Die drei Blatt stellen ein wichtiges Zeugnis eines serbischen Textes vor der Einführung der Ras-Orthographie dar.

МАРИЈА Д. ВУЧКОВИЋ

СРПСКОСЛОВЕНСКЕ СЛОЖЕНИЦЕ С ИНТЕНЗИФИКАТОРСКОМ КОМПОНЕНТОМ ‘ТРИ’

Предмет рада су придевске сложенице с интензификаторском компонентом ‘три’ у српској средњовековној писмености. Овај тип сложеница посведочен је већ у старословенском језику. За већину лексема могу се навести одговарајући грчки еквиваленти. Представљена грађа анализира се с творбеног, лексичко-семантичког, стилског и жанровског аспекта.

Кључне речи: српскословенски језик, старословенски језик, грчки језик, творба, семантика, сложенице, придеви, интензификаторска функција, број ‘три’

1. Увод

1.1. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

У раду се испитују придевске сложенице с интензификаторском бројевном компонентом ‘три’ у српској средњовековној писмености. У питању су лексичке јединице из творбено-семантичке категорије појачајних придева,¹ које служе као средства исказивања лексичког степеновања² (уп. ПИПЕР и др. 2005: 850, СУДЕС 2010: 186). Битна одлика појачајних придевских сложеница јесте та да је њихова прва компонента лишена дела денотативног значења те функционише

* Марија Д. Вучковић, Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек, Београд.

Рад је настао у оквиру пројекта „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика“ (бр. 178007), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ То су деривирани облици којима се изражава особина основног придева у појачаној мери, а творе се суфиксацијом, префиксацијом и слагањем (ВАВИЋ 1986: 444–446). Лексеме о којима је овде реч могу се дефинисати и као интензивне сложенице, тј. сложенице у којима једна компонента има функцију да појача значење друге (уп. СИМЕОН 1: 547).

² За разлику од граматичког степеновања које има морфосинтаксички облик, лексичко степеновање има лексичко-творбене облике (ПИПЕР и др. 2005: 850).

као појачивач или интензификатор (SUDES 2010: 158, 187; уп. и Низаметдинова 2013: 171). С обзиром на то да се сложеним придевима с бројем ‘три’ у првом делу исказује највиши степен испољености особине означене другом компонентом сложенице (Цейтлин 1986: 265, Низаметдинова 2013: 101, 171, Илиева 2015: 238, SUDES 2010: 187), они улазе у репертоар облика за изражавање нормативног (апсолутног) суперлатива или елатива (уп. СИМЕОН 1: 296, ПИПЕР и др. 2005: 850, Терзић 2013, Куљанин 2017).

1.2. ПОЈАЧАЈНИ СЛОЖЕНИ ПРИДЕВИ С БРОЈЕМ ‘ТРИ’: ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКА СИТУАЦИЈА

Овај тип придева је посведочен у корпусу старословенских текстова. За њих је карактеристично, према запажањима Р. М. Цейтлин, да се бројевна компонента јавља искључиво у архаичнијем облику *трѣ-*, уп. *трѣблаженѣ* ‘у највећој мери (трипут) срећан’, *трѣвеличѣствѣнѣ* ‘у највећој мери моћан, узвишен’, и да је њена функција аналогна функцији префикса *прѣ-* у придевским твореницама, уп. *прѣблаженѣ*, *прѣвеликѣ* (Цейтлин 1986: 264–265). Поменуте композите јављају се у Супрасаљском зборнику који садржи житија и беседе (СС: 22, 704). С друге стране, стилски неутралне сложенице имају у првом делу како стари облик *трѣ-* тако и новији *три-*, уп. *трѣзѣбѣцѣ* ‘трозубац’ и *трѣднѣвѣнѣ* ‘тродневни, који се догађа на трећи дан’ (Цейтлин 1986: 264, 265). Ауторка још напомиње да старословенске сложенице с ‘три’ потпуно одговарају својим грчким еквивалентима, али да сам тип образовања потиче из дубоке словенске старине (Цейтлин 1986: 265). У писаном наслеђу редакцијског периода посведочен је већи број појачајних сложених придева с ‘три’, који су, у погледу жанровске заступљености, посебно чести у химнографским делима (уп. Костовска 2013: 135).

1.3. ПОЈАЧАЈНИ СЛОЖЕНИ ПРИДЕВИ С БРОЈЕМ ‘ТРИ’: СИТУАЦИЈА У ГРЧКОМ ЈЕЗИКУ

Пошто за већину лексема које су предмет овог рада постоје подударне грчке сложенице, следи кратак приказ појачајних сложених придева са бројем ‘три’ у грчком језику.

Део сложеница с *tri-* и *triσ-*, познато је, спада у творбено-семантичку категорију аугментатива и интензива, тј. у лексичко-творбена

средства за исказивање нормативне или апсолутне градуелности.³ П. Шантрин напомиње, у одредници посвећеној броју *τρεῖς* 'три' у Етимолошком речнику грчког језика, да *τρι-*, тј. број 'три' у првом делу сложенице, може добити вредност суперлатива,⁴ уп. *τριγέρων* 'три пута стар, веома стар, прастар', *τρισμακάριος* 'три пута срећан, блажен, пресрећан, веома блажен' (CHANTRAINE 1999: 1131).⁵ Исту функцију може имати и компонента *τρισ-*, пореклом од прилога *τρίς* 'трипут'.⁶ Описана образовања присутна су у различитим периодима развоја грчког језика.⁷ У Илијади је посведочена сложеница *τρίλλιστος* 'три пута призиван, тј. много призиван, за који се често моли (о ноћи)'⁸ (LEASE 1919: 68, MONTANARI 2015: 2149), а у Одисеји

³ „Seit der Odyssee ζ 154

τρίς μάκαρες μὲν σοὶ γέ πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,

τρίς μάκαρες δὲ κασίγνητοι

ist die Steigerung der Adjectiva *μάκαρ* *μακάριος*, *ὄλβιος*, *εὐδαίμων* und umgekehrt *ἄθλιος*, *οἰζυρός*, *κακοδαίμων*, *κατάρατος*, *κατάπτυστος* uä. durch das Zahlwort *τρίς* geläufig. Dieselbe Verbindung dient dazu, Nominalbegriffe gleichsam auf die höchste Potenz zu erheben: *τρίδουλος* (Soph. OT. 1063 us.), *trifur* und *trifurcifer* bei Plautus, *Hermes Trismegistos*, *Trimalchio*, *Τρισαρειοπαγῖται* für gestrenge Richter (Cic. ad Att. IV 15, 4)“ (USENER 1903: 357). Уп. и лат. придевску сложеницу на *tri-*: *triparcus* 'веома шкрт' Плаут (LEWIS-SHORT 1958: 1900). За додатне примере в. и LEASE 1919: 68–69.

⁴ За интензификаторску функцију *τρι-* у сложеницама в. и MONTANARI 2015: 2143, s.v. *τρι-*.

⁵ Уп. и DEONNA 1954: 414 за примере грчких сложеница у којима „trois exprime, non pas son nombre propre, mais le superlatif d'intensité“.

⁶ В. и MONTANARI 2015: 2152, s.v. *τρίς* за појачавајућу функцију овог прилога у синтагмама и у сложеницама. Грч. *τρίς* потиче од пие. **tris*, одраженог и у староиндијском *triṣ* и латинском *ter* (DE VAAN 2008: 628–629, s.v. *trēs*, BEEKES 2010: 1502, s.v. *τρεῖς*). Латинске синтагме с прилогом *ter* такође могу имати елативно значење, уп. нпр. спојеве са придевима *felix* и *beatus* 'срећан, блажен': „*felices ter et amplius, quos...*“ Хорације, „*o ego ter felix, si...*“ Овидије, „*o terque quaterque beati!*“ Вергилије (LEWIS-SHORT 1958: 1857, s.v. *ter*; уп. и LEASE 1919: 68–69, 72, DEONNA 1954: 415).

⁷ Уп. микенски теоним *Τρισήρως* 'троструки херој' који је, обично се сматра, повезан са хтонским култом и култом предака и пореди се стога са сложеницом *τριτολάτορες*. Претпоставља се да је функција прве компоненте сложенице *Τρισήρως* да изрази велику старост или велику моћ (CHANTRAINE 1999: 417, s.v. *ῥως*, 1131, s.v. *τρεῖς*). С тим у вези треба поменути да А. Херда тумачи значење *τριτολάτορες*, које у првом делу има редни број *τρίτος* 'трећи', као 'први, најдаљи преци', с највећим замисливим бројем генерација уназад (HERDA 2013: 105, nap. 238), полазећи од Узенерове студије о броју три као апсолутном изразу мноштва (USENER 1903).

⁸ Р. Мерлајн сматра да сложеница у овом случају може имати и дословно значење (MEHRLEIN 1959: 283).

синтагма τρίς μάκαρ или сложеница τρίςμακαρ,⁹ док из класичног грчког потичу композите попут τρίς-ἄθλιος ‘три пута, веома несрећан’, τρίς-ἄσμενος ‘три пута задовољан, пресрећан’, τρίς-ὀλβιος ‘три пута срећан или блажен, пресрећан’ (DEBRUNNER 1917: 33–34). Степеновање придева помоћу τρίς, омиљено у антици, остаје уобичајен поступак и у хришћанству, те су сложенице са τρίς- нарочито заступљене у речнику византијских хагиографа и химнографа (LAURENT 1955: 223, MENRLEIN 1959: 302), што је, посредством превода и калкирања, пренето и у словенско средњовековно писано наслеђе (в. 1.2 и уп. ЧЕВЕЛА 2010: 65–70).

2. ГРАЂА

2.1. Извори и начин излагања грађе

Истраживањем је обухваћен лексички материјал ексцерпиран из основних лексикографских радова који доносе грађу српске средњовековне писмености (МИКЛОСИЧ 1862–1865, Даничић¹⁰) и из монографија и радова посвећених сложеницама из тог периода (ЈАГИЧ 1894, ЗЕТТ 1970, Никитовић 2014, НЕДЕЉКОВ–ШКОРИЋ 1997, БАРАКО 1999–2001 и др.). Важно је нагласити да због принципа селекције извора примењених у коришћеној литератури¹⁰ прикупљена грађа није сасвим репрезентативна, што неминовно негативно утиче на поузданост закључака. Грађа садржи неколико врста података. Најпре се дају потврде с примерима употребе који се наводе или на које се упућује у ексцерпираним радовима. Следе потврде из

⁹ В. нап. 3. Неки пишу раздвојено као две речи, а други као једну реч с једним акцентом (уп. нпр. DEBRUNNER 1917: 33–34, MONTANARI 2015: 2152).

¹⁰ „Даничић је свесно избегао типичне редакцијске изворе. Осим старословенских и млађих превода, али и наслеђених оригиналних дела из области литургије, химнографије, реторике, патристике, Даничић је изоставио и српску црквену поезију и преводе, чак и неке записе. Овај део корпуса он ће уступити Ф. Миклошичу за израду Лексикона. Даничић, дакле, обрађује текстове црквено-правног, световно-правног, пословног, приповедачко-историјског и приповедачко-уметничког карактера“ (Савић 2018: 39). Слично томе, Р. Цет напомиње да „der breite Strom der liturgischen, hagiographischen und homiletischen Überlieferung weitgehend keine Berücksichtigung gefunden hat“ (ЗЕТТ 1970: 113). 3. Никитовић је свој корпус базирала на избору оригиналних српскословенских дела која спадају у химнографски, хагиографски и панегирички жанр (Никитовић 2014: 20).

старословенског корпуса¹¹ (црпене из СС) и из руске средњовековне писмености (забележене у СРЯ XI–XVII). За етимологију компонента анализираних сложеница упућује се на релевантне одреднице Етимолошког речника старословенског језика (ESJS). Затим се доносе одговарајући грчки модели и корелати¹² с дефиницијама значења преузетим из речника грчког језика (MONTANARI 2015, GLRB, Ламре 1961, LBG и др.).¹³ Грађа још садржи лексикографске податке о јединицама које улазе у састав разматраних сложеница као друга компонента и о евентуалним другим појачајним придевима који садрже исту другу компоненту.

Пошто се семантичке дефиниције појединих испитиваних речи разликују, у разматрање су узете све лексеме које су у бар једном извору дефинисане као појачајни придеви (тј. сложени придеви у којима компонента ‘три’ нема конкретно нумеричко значење, већ интензификаторску функцију), а њихова семантика и семантичке разлике међу њима биће коментарисане у т. 3.2. У корпус су уврштене и две речи које су потврђене једино у Цетовој студији где се доносе без дефиниције значења и података о изворима у којима су посведочене. У т. 3.1. и 3.2. износе се аргументи из домена творбе и семантике у прилог претпоставци да и оне припадају анализираној лексичкој категорији.

2.2. АНАЛИЗИРАНЕ ЛЕКСЕМЕ

■ *трьбезначельнь, трибезначельнь*

• *трьбезначальнь* adj. ‘qui ter sine initio est’ (MIKLOSICH 1862–1865: 1008), уп. *трьбезначальнымъ свѣтомъ блистающе* – *трьбезначалнаго божества* – Климент Охридски, Похвала св. Ђирилу, XIV в. (Лавров 1930: 97, 98).

tribeznačelъnъ adj. ‘dreifach ohne Anfang’ (ZETT 1970: 280), уп. *трибезначелное божество* – Похвала св. Ђирилу и Методију, 1469 (DANIČIĆ 1869: 63, Лавров 1930: 90).

¹¹ Одсуство старословенске потврде не значи нужно да је реч о црквено-словенској иновацији (Грковић-Мелџор 2007: 432).

¹² Већина грчких еквивалената је наведена према литератури (MIKLOSICH 1862–1865, JAGIĆ 1894, ZETT 1970), али се у неким случајевима упућује и на еквивалентне грчке сложенице које су посведочене у новијим лексикографским изворима.

¹³ Ови речници обрађују лексикум из различитих периода историје грчког језика те стога омогућавају праћење хронолошке раслојености грчких предлога, која се показала као релевантна за тумачење разлика у значењу и колокабилности разматраних речи, в. т. 3.2.

▪ *требезначальный* adj. ‘пребезначальный, совершенно безначальный’ од XI–XII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 103).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 1: 59–60, s.v. *bez*, 9: 523–524, s.v. *načeti*.

▪ грч. τρισάναρχος (Μικlosich 1862–1865: 1008, ЗЕТТ 1970: 280), τρισάναρχος ‘dreifach anfanglos’ (LBG: 88).

▪ *безначальный* adj. грч. ἀναρχος, ‘не имеющий начала’ (СС: 80), *безначельнь* (Даничић I: 34), *безначальный* (СРЯ XI–XVII, 1: 120); *начало* п. ‘начало’, *без начала*, грч. ἀναρχος (СС: 357), *начело* (Даничић II: 129–130), *начало* (СРЯ XI–XVII, 10: 303–305).¹⁴

■ ТРЪБЛАГОДАТЪНЬ

▪ *triblagodatънь* adj. ‘überaus glücklich, gesegnet’ (ЗЕТТ 1970: 280), уп. тръб(ла)годатимъ¹⁵ исповѣдникомъ и архієпископомъ [архїєпископомъ], грч. τῶν τρισολβίων ὁμολογιτῶν (!) καὶ ἀρχιεπισκόπων – пьевальски рукопис Синодика православља с паралелним грчким текстом (Мошин 1960: 295).¹⁶

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 1–2: 64–65, s.v. *blagъ*, 2: 123–124, s.v. *dati*.

▪ грч. τρισόλβιος (ЗЕТТ 1970: 280), τρισόλβιος ‘thrice happy or blessed, most fortunate’ V^{BCE} (MONTANARI 2015: 2152).

▪ *благодатънь* adj. грч. κεχαριτωμένος, ‘благодатный, исполненный милости’, грч. τῆς χάριτος, ‘милостивый’ (СС: 87), *благодатънь* ‘der Gnade, gnadenvoll’ (ЗЕТТ 1970: 141), *благодатный* (СРЯ XI–XVII, 1: 199); *благодать* f. грч. χάρις, χάρισμα, ‘милость, благодать’ (СС: 86–87), *благодать* (Даничић I: 44), *благодать* (СРЯ XI–XVII, 1: 199–200).

■ ТРЪБЛАЖЕНЫ, ТРИБЛАЖЕНЫ, ТРЪБЛАЖЕНЫНЬ, ТРИБЛАЖЕНЫНЬ

▪ *тръблаженъ* adj. ‘предблаген, блажен у највишем степену’: пришьдышоу же къ инѣ тръбл(а)женомоу наставникоу ѿ(тъ)цоу н(а)шемоу сицеѿмоу мнихоу – Хиландарски типик, уп. грч. προάστειον γέγονε τοῦ ἀοδίου τοῦ καὶ τρισμάκαρος πατρός τε ἡμῶν καὶ κτήτορος, τοῦ μοναχοῦ, φημί, κυροῦ Παύλου – Евгеретидски типик, тръбл(а)женаго и прѣ[ѣ]п[о]д[о]бнаго [тръс(ве)т(а)го и приснопамятнаго

¹⁴ Префикс прѣ- у речи прѣбезначельнь adj. ‘initio carens’ (Даничић II: 478), прѣбезначельнь, грч. προάναρχος Цетињски октоих, штампан 1494 (Јагић 1894: 64), *пребезначальный* (прѣ-) (СРЯ XI–XVII, 18: 143), судећи према грчком предлошку, нема појачајну функцију већ временско значење.

¹⁵ Уп. варијанте у Синодику бугарске редакције: тръславнымъ – Палаузовљев рукопис, трѣбогатим – Дриновљев рукопис (Мошин 1960: 295) и руске редакције: трѣдѣгатымъ – рукопис Московске синодалне библиотеке бр. 667 (Петухов 1895: 26).

¹⁶ Р. Цет има одредницу са првим чланом трн-, док се у једином извору који за ову сложеницу наводи, в. Мошин 1960: 295, среће облик са тръ-.

– Хиландарски типик] ω(τ)ца нашего и хтитора г(осподи)на сѣмѣона днина
 – Студенички типик, уп. грч. τοῦ τρισμακάρος καὶ ἀοιδίμου πατρὸς ἡμῶν καὶ κτήτορος κυροῦ Παύλου – Евергетидски типик (Савић 2013: 970), трѣблажѣнь ‘ter beatus’: трѣблажѣноу дрѣво, на нѣмъ же протѣже се христосъ – трѣблажѣнаго старьца – Стефан Провенчани, Житије св. Симеона, трѣблажѣнын царь ... стѣфанъ – повеља цара Стефана Уроша, 1358. (Даничић III: 310), покои ради трѣблажѣнааго – Доментијан, Житије св. Симеона, блажѣнь и трѣблажѣнь бысть съподобѣнь се славы твоѣе полуѣтити неизречѣныи – Доментијан, Житије св. Саве (Даничић 1865: 76, 176), трѣблажѣнь ‘троструко блажен, преблажен’: блажѣни и трѣблажѣни таковоу бесѣцалноу и неметѣжноу сподобльше се житію – Теодосије, Житије св. Саве (Никитовић 2014: 126), трѣблажѣнь ‘трисмака́ριος, ter beatus’ Михановићев хомилијар, почетак XIV в., Патерик, XIV в. (Miklosich 1862–1865: 1008), трѣблажѣнь Варлаам и Јоасаф, XIV в. (Грковић-Мејдор 2007: 402), *tr̥blaženъ* (Зетт 1970: 87).

triblaženъ (Зетт 1970: 87), іако да бл(а)жѣнь боудѣши и трѣбл(а)жѣнь въ истинѣ – Димитрије Кантакузин, Посланица кир Исаији (Таснаос 1971: 169).

трѣблажѣньнь: трѣблажѣннаго господина ны – св. Сава, Житије св. Симеона, трѣблажѣннынъ ... царемъ ... стѣфаномъ оурошемъ – повеља царице Маре, 1479 (Даничић III: 310, s. v. трѣблажѣнь), *tr̥blaženъny* ‘dreimal selig’ (Зетт 1970: 284), уп. трѣблажѣннынъ ... царемъ ... стѣфаномъ – повеља цара Стефана Уроша, 1358 (MS 166), трѣблажѣннаго и великаго кнеза лазара – Похвала кнезу Лазару (Вукомановић 1859: 109), Сихъ ради трѣбл(а)женнаго и великаго кнеза Лазара – Слово кнезу Лазару (Ђоровић 1929б: 84), трѣбл(а)женне – Служба краљу Милутину (Ђоровић 1929а: 67), трѣблажѣннѣи дѣши – Житије Стефана Дечанског (Шафарикъ 1859: 87).

трѣблажѣньнь ‘ter beatus’ Пролог Радослава Скопчића из Михановићеве збирке, 1370 (Miklosich 1862–1865: 1001, s. v. трѣблажѣнь), *triblaženъny* ‘dreimal selig’ (Зетт 1970: 281), уп. блажѣнни въ истинѣ и трѣблажѣнни – Похвала кнезу Лазару (Даничић 1861: 359), трѣблажѣньнь ‘три пута срећан, пресрећан’: бл(а)жѣни и трѣбл(а)жѣнны – сѣи трѣбл(а)жѣнни въ истинѣ и прѣбл(а)жѣннѣи Димитрије Кантакузин, Посланица кир Исаији (Барако 1999–2001: 74, Таснаос 1971: 162, 176), трѣблажѣньнь, грч. τρισμακάριος Ирмологиј, XVI в. (Недељков–Шкорић 1997: 198).

▪ трѣблажѣнь adj. грч. τρισμακάριος, ‘блаженный, трѣблаженный’ (Сс: 704), *трѣблаженный* ‘преблаженный, совершенно блаженный’ од XI в. (СРЯ XI–XVII, 30: 104–105).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *trije*, 1–2: 64–65, s. v. *blagъ*.

▪ грч. τρισμακάριος (Miklosich 1862–1865: 1008, s. v. трѣблажѣнь, Зетт 1970: 281, 284), τρισμαкар (Савић 2013: 970), τρισμαкар ‘thrice blessed’ Odyssey, τρις μαкар VIII–VII^{BCE}, τρισμακάριος V–IV^{BCE}, τρισμακάριος II^{CE} (MONTANARI

2015: 2152), τρισμάκιος (GLRB: 1093–1094, Lampe 1961: 1409–1410), τρισμάκιςτος (GLRB: 1094, Lampe 1961: 1410).

■ блаженъ adj. грч. μακάριος, 'счастливый, блаженный', грч. ἄγιος, μακαρίτης, τρισόσιος, εὐλαβής, ἀγαθός, πανάγαστος, γενναῖος, ἀπόστολος, 'beatus, блаженный (наименование святых)' (СС: 91), блажень 'beatus' (Даничић I: 49), блаженьъ 'који је после смрти досегао вечно блаженство као савршени хришћанин – свети' (Савић 2013: 561), блаженный (СРЈ XI–XVII, 1: 232).

■ всѣблажень 'omni ex parte beatus' (Даничић I: 183), *vsseblaženy(nъ)* 'überaus selig' (Zett 1970: 298), *vsseblažennyj* (СРЈ XI–XVII, 3: 116); *мъно-гоблаженыи* adj. 'блаженный, счастливый' (СДЯ); *прѣблажень* adj. грч. ἀνδρεϊότατος, γενναῖος, 'блаженный, преблагой' (СС: 533), *прѣблажень* 'παμμακάριος, παμμακάρι' (Ђоровић 1928: 211), *преблаженный* (*прѣ-, -еный*) (СРЈ XI–XVII, 18: 144).

■ *трѣбогать, трнебогать, трнебогатьнь, трнебогатьнь*

■ *trъbogaty* adj. 'überaus reich' рукопис у библиотеци Рилског манастира, 1479 (Zett 1970: 285).

tribogaty (id. 87).

трѣбогатьнь 'perdives' Хомилије Јована Златоустог и других, 1574 (Miklosich 1862–1865: 1008), уп. *трѣбогатънымъ* исповѣдникомъ и архъепископомъ и митрополитомъ – загребачки рукопис Синодика православља, крај XIV в. (Мошин 1960: 343).

tribogatyнь 'überreich' (Zett 1970: 281), уп. *трнебогатни* ѿтроци – Теодосије, Служба Петру Коришком (Novaković 1884: 24), *трнебогатьнь*, грч. τρισόλβιος Цетињски октоих, штампан 1494 (Jagić 1894: 43).

■ *требогатный* adj. 'преблаженный, совершенно блаженный' XII в. (СРЈ XI–XVII, 30: 110).

■ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *triје*, 2: 70–71, s. vv. *bogatyъ, bogъ*.

■ грч. τρισόλβιος (Zett 1970: 281, 285), за значење в. *трѣблагодатьнь*, уп. и *τρίπλουτος, τρίς(σ)όπλουτος* 'dreifach reich' (LBG: 86, 92).

■ *богать* adj. грч. πλούσιος, 'богатый; щедрый, богатый' (СС: 95), *богать* 'dives' (Даничић I: 53), *богатый* 'обладающий большим имуществом, богатый; обладающий чем-л. в большом количестве', 'щедрый, обильный', 'роскошный, дорогой' (СРЈ XI–XVII, 1: 258–259), *богатьнь* 'dives' (Даничић I: 53), *богатный* (СРЈ XI–XVII, 1: 258).

■ *velikobogaty* adj. 'sehr reich', грч. μεγαλοπλούσιος (Zett 1970: 289), *великобогатый* (СРЈ XI–XVII, 2: 63); *vssebogaty* 'sehr reich', грч. παμπλούσιος, πανόλβιος (Zett 1970: 298), *vssebogatyнь* 'παμπλούσιος, ditissimus' без извора (Miklosich 1862–1865: 117); *многобогать, многобогатьнь* adj. 'valde dives' без извора (id. 374), *многобогатный* 'весьма богатый, многочисленный, обильный'

(СРЯ XI–XVII, 9: 195); *прѣбогатъ* adj. 'perdives' Иловичка крмчија, Стефан Првовенчани, Житије св. Симеона (Миклосич 1862–1865: 717), *пребогатый* (*прѣ-*) 'преисполненный божественной благодати, блаженный', 'очень богатый' (СРЯ XI–XVII, 18: 145), *прѣбогатынь* 'ditissimus' Стефан Првовенчани, Житије св. Симеона (Даничић II: 478), *пребогатный* 'чрезвычайно богатый, щедрый, изобильный' (СРЯ XI–XVII, 18: 145).

■ **трѣвеликъ, тривеликъ**

■ *трѣвеликъ* adj. 'τριμέγιστος, maximus' (Миклосич 1862–1865: 1008), уп. *свмѣонъ трѣ великън* – Григорије Цамблук, Житије Стефана Дечанског (Шафарикъ 1859: 43).¹⁷

trivelikъ 'überaus groß' (ЗЕТТ 1970: 282), уп. *Юрмись же тривеликън* – Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића (Јагић 1875: 250).

■ *тревеликий* adj. 'превеликий, величайший (эпитет божества, о Гермесе Трисмегисте)' од XIII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 111); уп. *трѣвеличѣствънъ* adj. грч. *τριμέγιστος*, 'в высшей степени (трижды) величественный, могущественный' (СС: 704).

■ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *triје*, 17: 1042, s. vv. *velii, velikъ*.

■ грч. *τριμέγιστος* (Миклосич 1862–1865: 1008, ЗЕТТ 1970: 282), *τριμέγιστος* 'thrice greatest (epithet of Egyptian Hermes)' I^{CE} (MONTANARI 2015: 2152, s. v. *τριμέγας*, BULL 2018: 36), 'thrice μέγιστος' (GLRB: 1094).

■ *великъ* adj. грч. *μέγας, πολύς, κραταίος, τосоῦτος* итд., 'большой, сильный, (о голосе) громкий, великий (выдающийся)' (СС: 110), *великъ* 'magnus' (Даничић I: 108), *великий* (СРЯ XI–XVII, 2: 61–63).

■ *вѣселикъ* adj. 'παμμέγας, permagnus' без извора (Миклосич 1862–1865: 117); *тъногovelikъ* adj. 'sehr groß', грч. *πολυμεγέθης* (ЗЕТТ 1970: 231); *прѣвеликъ* adj. грч. *ὑπερβάλλον, μέγιστος, ἀνυπέρθετος*, 'очень большой, громадный, огромный', грч. *ὑπὲρ δύναμιν*, 'очень сильный' (СС: 534), *прѣвеликъ* 'maximus' (Даничић II: 480), *превеликий* (*прѣ-*, *-ый*) (СРЯ XI–XVII, 18: 151–152).

■ **трѣвъждељнь**

■ *трѣвъждељнь* adj. 'ter desideratus' Триод, Хомилије Јована Златоустог и других, 1574 (Миклосич 1862–1865: 1001).

■ уп. *тревозлюбленный* adj. 'превозлюбленный, сильно любимый (вероятно, в. греч. было: *τριπόθητον*)' XII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 112).

■ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *triје*, 18: 1111–1112, s. v. *vъz*, 19: 1146–1147, s. v. *želěti*.

¹⁷ Уп. облик *тривеликън* из рукописа дугарске редакције (Шафарикъ 1859: 43).

▪ грч. τριπλόητος (Miklosich 1862–1865: 1001), τριπλόητος ‘thrice longed for, greatly yearned for, much regretted’ П^{BCE} (MONTANARI 2015: 2151), ‘thrice (i.e. greatly) longed for, desired’, ‘eagerly expected’, ‘greatly to be desired, most desirable’, ‘greatly regretted (of the dead)’, такође τρισπλόητος (Lampe 1961: 1409).

▪ вѣжданъ в. знач. прил. грч. ἐπιθυμητός, ‘вожделенный, желанный, желаемый’ (СС: 129, s. v. вѣжелѣти и вѣжелати), вѣжелѣти ‘desiderare’ (Даничиъ I: 166), вѣжелѣти, грч. ἐπιθυμέω, вѣжелѣньнь, грч. ποθεινός Цетињски октоих, штампан 1494 (Jagić 1894: 51), *вожделѣнный* adj. ‘весьма желанный’ (СРЯ XI–XVII, 2: 263).

▪ вѣсѣвѣжелѣнь adj. ‘свеволен’ (Никитовиъ 2014: 59); *многовожделѣньнь* adj. ‘који је веома жељен’ (id. 92), уп. *многовожжелѣнный* ‘возлюбленный, весьма желанный’ (СРЯ XI–XVII, 9: 197); *превожделѣнный* adj. ‘горячо любимый, возлюбленный, любезный’ (СРЯ XI–XVII, 18: 156).

■ трьклеть, треклеть, троклеть, трьпроклеть

▪ трьклать adj. грч. τρισκάρατος, ‘трижды проклятый, ter maledictus’: злын завистивны испрѣва трьклетѣи дѣволъ – Житије св. Ђирила у препису Владислава Граматика, 1469 (SJS 4: 506, Лавров 1930: 61), трьклеть ‘најпроклетији, проклет у највишем степену’: трьоканьны онъ и трьклеты · кто годѣ естъ · поправки же и нищоре нарицае – Хиландарски типик, уп. грч. ὁ τρισάθλιος ἐκεῖνος καὶ τρισκάρατος – Евергетидски типик (Савиъ 2013: 292, 970), трьоканьнын во онъ. и трьклетыи кто годѣ ес(тъ) прѣстоупникы сѣю заповѣдь – Студенички типик (Јовановиъ 1994: 70), трьклать ‘flagitiosissimus’ Хиландарски препис Законоправила, XIV в. (Miklosich 1862–1865: 1009), уп. на несторниа. трьклетаго – Рашки препис Законоправила, почетак XIV в. (ЗСС: 277), трьклеть ‘ter exsecratus’: трьклетаи кресь – трьклетаго ицене – Стефан Првовенчани, Житије св. Симеона, да естъ проклеть и трьклеть – повеља архиепископа Саве манастиру св. Николе на острву Врањини, 1233, хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина хиландарском пиргу на Хрусији, примерак Б, 1334–1336.¹⁸ (Даничиъ III: 315), трьклеть ‘који је троструко проклет’: трьклетою кресь языка татарскааго – треклетьи креси, та же рекоу перьсы поганые – Житије краља Милутина (Никитовиъ 2014: 126, Даничиъ 1866: 117, 146), *трьклеи* ‘id.’ (RJA 18: 662), уп. и ѿт всѣхъ с(кѣ)тыиъ да ес(тъ) проклеть и трьклеть – Светостефанска хрисовуља: повеља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру св. Стефана у Бањској, 1314–1316 (ЗСПП: 469), *трьклеи* ‘id.’ (RJA 18: 686, s. v. *teklet* [sic]), уп. аще кто дръзнеть разорити что ѿ записанниихъ въ хрисовоуи ... таковыи да боудеть проклеть. и трьклеть ... да боудеть клеть и трьклеть

¹⁸ Датација преузета из ЗСПП: 437.

въ вѣкни – Дечанска хрисовула II (Ивић–Грковић 2008: 142), въ дни тръ-клетого цара паизита – запис у псалтиру из манастира Лепавине код Копривнице, 1488 (ЗН: 6178°).

троклет ‘троструко проклет’ (RJA 18: 736), уп. тко є [књигу] ѿниди ни из сего манастира, да є проклетъ и троклетъ и овога и онога вѣка – запис у књизи манастира Добриловина, 1742 (ЗН: 2841°).

трыпроклатъ adj. ‘ter maledictus’ (Miklosich 1862–1865: 1009), уп. зли єретици трыпроклѣтии бабоуныє – загребачки рукопис Синодика православља, крај XIV в. (Мошин 1960: 346).

▪ *треклятый* adj. ‘треклятый, достойный всякого проклятия’ од XII–XIII в., *трепроклятый* ‘всячески проклятый, трекалый’ XVII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 120, 129).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *triје*, 12: 720–721, s.v. *pro*, 5–6: 316–317, s.v. *klȇti*.

▪ грч. τρισκατάρατος (Савић 2013: 970), τρισκατάρατος ‘thrice execrable’ IV^{BCE} (MONTANARI 2015: 2152), ‘thrice-accursed (superlative, of antichrist)’ (Lampe 1961: 1409).

▪ клати грч. καταράσθαι, ‘проклиная, клясть’ (СС: 286), клѣти ‘execrate’ (Даничић I: 447), *кляти* ‘проклиная’, ‘клясть’, ‘заклиная’, *клятый* adj. ‘проклятый’ (СРЯ XI–XVII, 7: 193); проклати грч. καταράσθαι, ἐπικαταράσθαι, ἐπαράσθαι, катаруєѣн, ‘проклясть’, проклатъ в знач. сущ. грч. ὁ катηραμένος, ὁ кекатηраμένος, ‘проклятый’ (СС: 521), проклѣти ‘execrari’ (Даничић II: 456), *прокляти* ‘предать проклятию’, ‘отлучить от церкви’, ‘отречься от кого-, чего-л.’, ‘отменить, уничтожить’, *проклятый* part. adj. ‘проклятый’ (СРЯ XI–XVII, 20: 152, 153).

■ трыокаянь, трыока(а)ньнь

▪ *трыокајан* adj. ‘троструко бедан, који се троструко каје’ (RJA 18: 736), уп. оудн(ло)с(р)днѣ се на многогрѣшнаго и трыокајанаго раба твоего Николѣ – запис у рукописном јеванђељу манастира Св. Тројице код Плеваља, XVI–XVII в. (ЗН: 4286°).

трыоканьнь ‘најјаднији, бедан у највишем степену’: трыоканьны ѡнь и трыклѣты · кто годѣ естѣ · поправы же и нищоре нарицає – Хиландарски типик, уп. грч. ὁ τρισάθλιος ἐκείνος καὶ τρισκατάρατος – Еврегетидски типик (Савић 2013: 970), трыоканьнын бо ѡнь. и трыклѣтын кто годѣ е(ть) прѣстоупны сѣю заповѣдь – Студенички типик (Јовановић 1994: 70), трыоканьнь ‘miserrimus’ Минеј за септембар–јануар, Беч – Вук Караџић, XVI–XVII в. (Miklosich 1862–1865: 1009, s.v. трыокаанъ).

▪ *треокаянный* adj. ‘совершенно окаянный’ од XII–XIII в., *треокаанный* од XIII в., *триокаянный* XIII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 122–123, 160).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 9: 559–560, s.v. *ob*, 5: 297–298, s.v. *kajati se*.

▪ грч. τριςάθλιος (Савић 2013: 970), τριςάθλιος ‘thrice unfortunate, most unlucky’^{V^{BCE}} (MONTANARI 2015: 2152).

▪ *окаиънъ/окаиънънъ* adj. грч. ἄθλιος, πανάθλιος, δειλαιος, ἐλεεινός, талаίπωρος, οἰκτρός, μάταιος (!), κατάδικος (!), ‘бедный, обездоленный, несчастный’, ‘окайный, проклятый, очень плохой’ (СС: 408), ‘у потпуности осуђен; уништен’ (Грковић-Мејдор 2014: 178–179), *окаиънъ* ἄθλιος, ἐλεεινός, τάλας, miser’ Хроника Георгија Хамартола, српска редакција, XIV в. (Miklosich 1862–1865: 496), *окаиънънъ*, *окаиънъ*, *окаиънънъ*, *окаиънънъ* ‘miser’ (Даничић II: 210, s.v. *окаиънъ*), *окайный* (*окайный*), *окайный* (*окайный*), *окайный* (-ный, *окайный*) (СРЯ XI–XVII, 12: 320).

▪ *всьеокаиънънъ*, *прѣокаиънънъ* грч. πανάθλιος Цетињски октоих, штампан 1494 (Jagić 1894: 52, 65), *прѣокаиънънъ* adj. ‘miser’ Диоптра, српска редакција, XV в. (Miklosich 1862–1865: 740, s.v. *прѣокаиънъ*), *преокайный* (*преокайный*, *прѣ-*) ‘жалкий, глубоко несчастный’, ‘безбожный, нечестивый’ (СРЯ XI–XVII, 19: 14).

■ *трѣразличънъ*

▪ *трѣразличънъ* adj. ‘valde diversus’ Грачанички пролог-минеј (men.-mih.) (Miklosich 1862–1865: 1009).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 7: 420–421, s.v. *lice*.

▪ уп. грч. τριποικίλως adv. ‘dreifach kunstvoll’ (LBG: 87).

▪ *различънъ* adj. грч. διάφορος, ἐπ’ἀλλήλος, ποικίλος, ‘раз(лич)ный; разнообразный’ (СС: 571), *различънъ* ‘diversus’ (Даничић III: 25), *различный* (роз-) ‘различный; разнообразный’, ‘отличный от чего-л.’ (СРЯ XI–XVII, 21: 205); *различіе* n. грч. διαφορά, μεταβολή, ‘различие, разница’ (СС: 571), *различіе* (СРЯ XI–XVII, 21: 203–204).

▪ *мъногоразличънъ* adj. ‘многообразный’ греч. нет (СС: 336), *тъного-различънъ* ‘sehr verschieden, vielfältig’, грч. πολυποικίλος, πολύτροπος (Zettl 1970: 229), *многообразный* (*многообразный*) ‘разнообразный, многообразный’, ‘состоящий из многих отдельных частей различного назначения’ (СРЯ XI–XVII, 9: 214).¹⁹

■ *трѣсвѣтъ*, *трѣсвѣтъ*

▪ *трѣсвѣтъ* adj. ‘пресвети, свет у највишем степену’: *трѣсвѣт(а)го* и *приснопамятнаго* [трѣвл(а)женаго и прѣ[ѣ]п[о]д[о]бнаго – Студенички типик] ω(τ)ца н(а)шего и ктитора кѣр’ сѣмѣона мних(а) – Хиландарски типик, уп. грч. τοῦ τριςμάκαρος καὶ ἀοιδίου πατρὸς ἡμῶν καὶ κτήτορος κυροῦ Παύλου

¹⁹ О значењу в. и Sudec 2010: 189.

– Евергетидски типик²⁰ (Савић 2013: 971), тръскаѣ 'τρισάγιος, *ter sanctus*' Иловичка крмчија, 1262, Патристичко-хомилитички зборник, прелаз XIV–XV в. (Miklosich 1862–1865: 1009), *tr̥svetъ* 'dreimal heilig' (ЗЕТТ 1970: 285), уп. тръскѣѣи ... тронци – Доментијан, Житије св. Симеона, тръскетоу нде его – Доментијан, Житије св. Саве (Даничић 1865: 30, 239), тръс(вѣ)таа троїце – запис у рукопису из Императорске библиотеке у Петрограду, око 1284 (ЗН: 26°), тръсветыимъ ѡвљениемъ – Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића (Јагић 1875: 244), тръскетын, грч. τρισάγιος Цетињски октоих, штампан 1494 (Јагић 1894: 43), тръскѣѣ 'ter sanctus': тръскетаа тронце – хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина хиландарском пиргу на Хрусији, примерак А, 1313?–1316.²¹ (Даничић III: 317).

тръскѣѣ 'пресвети': тръскетаа тронца – Устав за држање псалтира (Савић 2013: 971, s. v. тръскѣѣ), *trisvetъ* 'dreimal heilig' (ЗЕТТ 1970: 282), уп. тръскѣѣи ... тронци – Доментијан, Житије св. Саве (Даничић 1865: 201), тръскетоу божество – Похвала св. Ђирилу и Методију, рукопис Владислава Граматика, 1469 (Даничић 1869: 65), трисветыми гласи – Приповетка о Александру Великом (Новаковић 1878: 76), тръскетниди гласи аггелъди – поговор штампаног октоиха из Библиотеке СКА у Београду бр. 75, 1493–1494, тръскетыди гласы аггелъскыи – поговор у ст. штампаном октоиху из Библиотеке СКА у Београду бр. 163, 1536–1537, аггелъскыи тръскетыди гласы – предговор у ст. штампаном октоиху, 1539 (ЗН: 382°, 486°, 496°), бѣѡ живѣѣ тръсѣѡ – дубровачка потврда о остави босанског краља Твртка Твртковића, 1442 (Стојановић 1929: 518), къ тръс(вѣ)ѣѣи славыи тро(и)ци – Димитрије Кантакузин, Похвала св. Димитрију Солунском (Тасниаос 1971: 153), тръскѣѣ, грч. τρισάγιος Ирмологиј (Недељков–Шкорић 1997: 198).

▪ тръскаѣ адј. грч. τρισάγιος, 'трижды святой' (СС: 705), *тресвятой* 'пресвятой (о Св. Троице)' од XI в., *трисвятой* 'пресвятой' (СРЯ XI–XVII, 30: 130, 162).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *trije*, 15: 910–911, s. v. *svetъ*.

▪ грч. τρισάγιος (Miklosich 1862–1865: 1009, Јагић 1894: 43, ЗЕТТ 1970: 282, 285, Савић 2013: 971), τρισάγιος 'thrice holy' (MONTANARI 2015: 2152, GLRB: 1093), 'id. (as epithet of God)' (Lampe 1961: 1409).

▪ скаѣ адј. грч. ἅγιος, ἱερός, θεῖος, πανάγιος, ἁγιοῦτάτος, ὁ ἐν ἁγίοις, τίμιος, δίκαιος (!), ἄγνός (!), σεβαστός (!), μακάριος, 'sanctus, святой' (СС: 598), скѣѣ 'id.' (Даничић III: 85–87), *святой* (СРЯ XI–XVII, 23: 210–213).

²⁰ Изворно грч. τρισάκις из Евергетидског типа је у Студеничком типу преведено одговарајућим еквивалентом, док је у Хиландарском типу употребљена реч која одговара грч. τρισάγιος (Савић 2013: 971).

²¹ Датација преузета из ЗСПП: 437.

■ *всесвѣтъ* ‘sanctissimus’ (Даничиѣ I: 185), *всесвѣтъ* adj. ‘allerheilig’, грч. πανάγιος (ЗЕТТ 1970: 304), *всесвятый* (СРЯ XI–XVII, 3: 130); *прѣсвѣтъ* adj. грч. πανάγιος, ὑπεράγιος, πολυύμνητος (!), ‘святѣйшій, пресвѣтой’ (СС: 550), *прѣсвѣтъ* ‘sanctissimus’ (Даничиѣ II: 501), *пресвѣтъ* (*прѣ-*) (СРЯ XI–XVII, 19: 40); *всепрѣсвѣтъ* adj. ‘allerheiligst’, грч. πανάγιος, πανίερος (ЗЕТТ 1970: 303).

■ **трѣсвѣтъ, трисвѣтъ**

■ *трѣсвѣтъ*²² adj. ‘τριλαμής, valde splendens’ Михановићев хомилијар, почѣтак XIV в. (Миклосич 1862–1865: 1009), уп. *трѣсвѣтлаин* *зараиы* – *трѣсвѣтлоѣ* божѣство – Климент Охридски, Похвала св. Тирилу, рукопис ЈАЗУ, XIV в. (Лавров 1930: 96, 98), *трѣсвѣтъ* adj. ‘dreifach leuchtend’ (ЗЕТТ 1970: 285), *трѣсвѣтъ* ‘који троструко у јединству светли (о Св. Тројици)’ (Никитовиѣ 2014: 126), уп. *трѣсвѣтлааго* *своѣго* божѣства – Доментијан, Житије св. Саве (Даничиѣ 1865: 144).

трѣсвѣтъ ‘dreifach hell’ (ЗЕТТ 1970: 282), уп. *трѣсвѣтъ*, грч. трилаμής, τρισσοφεγγής, τρίφωτος Цетињски октоих, штампан 1494 (Јагич 1894: 43), *трѣсвѣтлаи* *трѣсвѣтлаи* *единои* божѣства – запис у рукопису манастира Хиландара, 1660 (ЗН: 6923°), *трѣсвѣтъ*, грч. трилаμής Ирмологиј (Недељков–Шкорѣиѣ 1997: 198).

■ *трѣсвѣтъ* adj. ‘сияющий тройным светом’ XI в., ‘пресветлый’: свѣтлоѣ и трѣсвѣтлоѣ слънце – Слово о Игоровом походу, уп. *трѣсвѣтло* adv. ‘сияя сильным светом’ XI–XII в., *трѣсвѣтъ* adj. ‘пресветлый’ XIII–XIV в., ‘прекрасный, нарядный’ XVI в. (СРЯ XI–XVII, 30: 130, 161–162).

■ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *triје*, 15: 908–910, s.v. *svѣтъ*.

■ грч. трилаμής (Миклосич 1862–1865: 1009, Јагич 1894: 43, ЗЕТТ 1970: 282, 285), трилаμής ‘thrice shining’ IV^{CE} (MONTANARI 2015: 2149), ‘shining with triple brightness’ (GLRB: 1092, Лампе 1961: 1408); τρισσοφεγγής (Јагич 1894: 43), τρισсоφεγγής ‘thrice splendid’ (MONTANARI 2015: 2153), ‘shining with triple light’ (GLRB: 1094, Лампе 1961: 1410), ‘mit dreifachem Licht, dreifach leuchtend’ (LBG: 92); τρίφωτος (Јагич 1894: 43), τρίφωτος ‘thrice-brilliant’ (Лампе 1961: 1411), ‘dreifach leuchtend’ (LBG: 96).

■ *свѣтъ* adj. грч. φωτεινός, λαμπρός, τοῦ φωτός, φαεινός, λαμпроφόρος, φωστήρ (!), λαμπρότης (!), αἰγληφόρος, φωτοφόρος, φωτιστικός, феγγίτης, φαидρός, οὐ μυλλός (!), κατάκομος (!), ἐπιλάμπειν, ‘светлый, сверкающий, белый; великолепный, блестящий; ясный, чистый; безгрешный, непорочный’, грч. ἱλαρός, ‘светлый’, грч. ὑπέρλαμπος, ‘знатный, славный’ (СС: 597), *свѣтъ* ‘lucidus’, ‘illustrissimus’ (Даничиѣ III: 94), *свѣтъ* (СРЯ XI–XVII, 23: 147–149).

²² SJS 4: 506, s.v. *трѣсвѣтъ* дефинише овај придев као: ‘втройне светлый, чрезвычайно ясный; überaus hell’ и упућује на *свѣтъ*.

▪ *vsēsŷvĕtŷlb* adj. ‘ganz hell, alles erleuchtend, erlaucht’, грч. ὁλόφωτος, πάμφωτος (ЗЕТТ 1970: 304), *всесвѣтлый* (*вѣсесвѣтлый*) ‘святой, божественный’ (СРЯ XI–XVII, 3: 130); *многосвѣтлѣ* ‘valde lucidus’ (Даничиѣ II: 83), *тъногосвѣтлѣ* adj. ‘hell leuchtend’, грч. πολυλάμπης (ЗЕТТ 1970: 230), *многосвѣтлѣ*, грч. πολύφωτος Цетињски октоих, штампан 1494 (ЈАГИЋ 1894: 57), *многосвѣтлый* ‘испускающий много света’ (СРЯ XI–XVII, 9: 216); *прѣсвѣтлѣ* adj. ‘очень яркий, светлый, блестящий’ греч. нет (СС: 550), *прѣсвѣтлѣ* ‘serenissimus’, adv. ‘lucide’ (Даничиѣ II: 501), *прѣсвѣтлѣ*, грч. ὑπέρλαμπρος Цетињски октоих, штампан 1494. (ЈАГИЋ 1894: 65), *пресвѣтлый* (*прѣсвѣтлыи*) (СРЯ XI–XVII, 19: 39–40); *тъногoprĕsvĕtŷlb* adj. ‘sehr hell’, грч. πολυλάμπης, Lehngliedzusatz (ЗЕТТ 1970: 228).

■ триснѣаньнѣ, триснѣательнѣ

▪ *триснѣаньнѣ* ‘trina luce fulgens’: кѣ триснѣаньномѣ божѣствоу – хрисовула краља Стефана Душана хиландарском пиргу на Хрусији, 1336–1347 (Даничиѣ III: 307, MS 121), *триснѣаньнѣ* adj. ‘који троструко у једном сија (о Св. Тројици)’ (Никитовиѣ 2014: 124), *триснѣаньнаго* божѣства – Доментијан, Житије св. Симеона (Даничиѣ 1865: 4), *отѣ триснѣаньнаго* божѣства – Житије краља Уроша, старији карловачки рукопис, *триснѣаньною* благодѣтню – Житије краљице Јелене, старији карловачки рукопис, *триснѣаньнаго* тн божѣства – Житије архиепископа Арсенија (Даничиѣ 1866: 3, 83, 234), *б(о)ж(ь)ства трисѣаньнаго* – Димитрије Кантакузин, Похвала св. Димитрију Солунском (Таснаос 1971: 159), *триснѣаньнѣ*, грч. τριλάμπης, τρισσολάμπης, τρισσοφεγγής, τριφεγγής Цетињски октоих, штампан 1494 (ЈАГИЋ 1894: 43), *триснѣаньнѣ* ‘valde splendens’ Октоих Бежана дијака, прелаз XIV–XV в., Триод (Миклосич 1862–1865: 1002), *трисѣаньнѣ*, грч. τρισσολάμπης Ирмологиј (Недељков–Шкоринѣ 1997: 198).

трисјателънѣ ‘dreifach scheinend’ (ЗЕТТ 1970: 282), *уп. отѣ триснѣательнаго* божѣства – Житије краља Уроша, млађи карловачки рукопис, *триснѣательною* благодѣтню – Житије краљице Јелене, млађи карловачки рукопис (Даничиѣ 1866: 3, 83), *трисѣателномѣ трисвѣтломѣ єдиномѣ божѣствѣ* – запис у рукопису манастира Хиландара, 1660 (ЗН: 6923°).

▪ *тресѣянный* adj. ‘сильно сияющий’ XI в., *трисѣянный* ‘id.’ од XII в., *трисѣяательный* ‘id.’ од XVI в., *уп. и трисѣяющий* ‘сияющий сильным светом’ XII в. (СРЯ XI–XVII, 30: 131, 162).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *trije*, 14: 815–816, s. v. *sijati*.

▪ грч. τριλάμπης, τρισσοφεγγής (ЈАГИЋ 1894: 43, s. v. *триснѣаньнѣ*), за значење в. *трѣсвѣтлѣ*, τρισсоλάμπης (ЈАГИЋ 1894: l. c.), τρισсоλάμπης ‘dreifach leuchtend’ (LBG: 92), τριφεγγής (ЈАГИЋ 1894: l. c.), τριφεγγής ‘of triple light’ (Лампе 1961: 1411), τριφαής (ЗЕТТ 1970: 282, s. v. *трисјателънѣ*), τριφαής ‘thrice

splendid' IV–V^{CE} (MONTANARI 2015: 2154), 'of triple light' (GLRB: 1095, LAMPE 1961: 1411), 'dreifach leuchtend, mit dreifachem Licht' (LBG: 95), τριφεγγος (ZETT 1970: l. c.), τριφεγγος 'of triple light' (GLRB: 1095, LAMPE 1961: 1411), 'dreifach leuchtend' (LBG: 95).

■ снати грч. λάμπειν, φαίνεσθαι, ἀνατέλλειν, ἀστράπτειν, ἐπισκοπεῖν, '(без доп.) светиться, сиять', '(что) велеть чему-л. светить' (СС: 604–605), снати 'splendere' (Даничић III: 114), *сияти* (*сьяти*) (СРЯ XI–XVII, 24: 162); снание п. грч. στίλβότης, ἀπαύγασμα, 'сияние, блеск, свечение' (СС: 604), снание 'λαμπρότης, splendor' Шишатовачки апостол, 1324. итд. (Miklosich 1862–1865: 842), *сияние* (*сьяние*); *сиятельный* adj. 'светлый, солнечный', 'имеющий титул сиятельства; сиятельный' од XVII в. (СРЯ XI–XVII, 24: 161–162).

■ *всесиятельный* adj. 'сияющий, испускающий свет; чистый (о душе)' XVII в. (СРЯ XI–XVII, 3: 131); уп. *пресияющий* (*пресьяющий*) adj. 'ярко сияющий, ослепительный' (id. 19: 44).

■ трыславнь, трыславнь

■ трыславнь adj. 'valde clarus': о трыславнаго блаженства – Хомилије Јована Златоустог и других, 1574 (Miklosich 1862–1865: 1009), *tr̥slavъnъ* 'überaus berühmt' (ZETT 1970: 285), уп. трыславне и прѣблажене георгие – Служба св. Ђорђу Кратовцу, XVII в. (Новаковић 1867: 126).

■ трыславнь 'τρισόλβιος, ter beatus' Пролог Радослава Скопчића из Михановићеве збирке, 1370, Минеј за септембар–јануар, Беч – Вук Караџић, XVI–XVII в. (Miklosich 1862–1865: 1002).

■ *трыславный* adj. 'преславный, препрославленный' од XI в. (СРЯ XI–XVII, 30: 133).

■ за порекло в. ESJS 16: 983, s. v. *trije*, 14: 835–836, s. v. *slaviti*.

■ грч. τρισόλβιος (Miklosich 1862–1865: 1002, ZETT 1970: 285), за значење в. трыблагодатьнь, уп. и семантички ближе τρισευκλειής 'dreifach berühmt', τρισκλειής 'id.', τρισσοκλειής 'von dreifachem Ruhm', τρισσόκλεος 'id.' (LBG: 90, 91, 92).

■ славнь adj. грч. ἔνδοξος, (τῆς) δόξης, πανεύφημος, περιφανής, λαμπρός, αἰοίδιμος, ἐπίδοξος, παράδοξος, κράτιστος, περιβόητος, κλέος (!), 'достойный славы, почитаемый, знаменитый', грч. πάνδημος, 'славный, торжественный, праздничный', грч. ἔνδοξος, 'великолепный, роскошный, блистательный' (СС: 610), славнь 'gloriosus' (Даничић III: 121–122), *славный* (СРЯ XI–XVII, 25: 58–60); слава f. грч. δόξα, αἴνεσις, δοξοκοπία, ἀξία, ὄνομα, 'слава, известность, честь; хвала, благодарность', грч. περιφάνεια, χάρις, 'великолепие, блеск, совершенство, сияние (славы)', 'мнение' (СС: 609), слава 'gloria' (Даничић III: 119–120), *слава* (СРЯ XI–XVII, 25: 54–55).

▪ *veleslavъnъ* adj. 'berühmt', грч. μεγαλόδοξος (ЗЕТТ 1970: 289), *веле-славный* 'знаменитый, прославленный' (СРЯ XI–XVII, 2: 60); *великославъnъ* adj. 'hochberühmt', грч. μεγαλόδοξος (ЗЕТТ 1970: 291), *великославный* 'имеющий великую славу, прославленный, знаменитый' (СРЯ XI–XVII, 2: 67); *vysokoslavъnъ* adj. 'hochberühmt' (ЗЕТТ 1970: 296), *высокославный* 'всеми восхваляемый' (СРЯ XI–XVII, 3: 254); *высеславъnъ* 'celeberrimus' (Даничић I: 185), *vseslavъnъ* adj. 'hochberühmt', грч. πανένδοξος, πάνδοξος (ЗЕТТ 1970: 304), *всеславный* 'всеми прославляемый, достойный великого уважения' (СРЯ XI–XVII, 3: 131); *тъпогославъnъ* adj. 'weitberühmt', грч. πολύκλειτος (ЗЕТТ 1970: 229), *многославный* 'прославленный, знаменитый' (СРЯ XI–XVII, 9: 217); *прѣславъnъ* adj. грч. ὑπερένδοξος, ἔνδοξος, πανεύφημος, 'славный, прославленный, преславный', грч. παράδοξος, 'необыкновенный, удивительный' (СР: 550), *прѣславъnъ* 'celebratus' (Даничић II: 502), 'valde celebratus' (RJA 11: 709, s.v. *prěslāvan*), *преславный* (*прѣславъnъ*) 'в высшей степени заслуживающий славы; стяжавший великую славу' (СРЯ XI–XVII, 19: 46); *vbseprěslavъnъ* adj. 'allberühmt', грч. πανένδοξος, Lehngliedzusatz (ЗЕТТ 1970: 303), *всепрѣславъnъ* 'celeberrimus' (Стојановић 1927: 353).

■ тръсльньцьнъ, трісльньцьнъ

▪ *trъslъnъцьnъ* adj. 'drei Sonnen gleich, strahlend wie drei Sonnen' (ЗЕТТ 1970: 285), уп. їже свѣтоѣ тръсльньцьнѣ осяноѣмъ прѣсвѣтоѣмъ свѣтланикѣ (део титуле) – писмо пѣнком патријарху, 1654–1656 (Новаковић 1869: 50).

трісльньцьнъ 'id.' (ЗЕТТ 1970: 282), *трісльньцьнъ* 'који има три сунца у једном (о Тројици у Јединици)' (Никитовић 2014: 124), уп. трісльньцьнаго божьства прѣбожьствъныѣ тронце – Доментијан, Житије св. Саве (Даничић 1865: 276), трісльньцьнаго божьства – Синтагма Матије Властара (Новаковић 1907: 444), трісльньцьнъ, грч. τρισηλίος Цетињски октоих, штампан 1494 (Јагић 1894: 43), трісльньцьнъ 'fulgentissimus' Триод (Мікросісн 1862–1865: 1002), *тїрисунчан* 'који има у себи три сунца, најсјајнији, најблиставији' (RJA 18: 673), уп. трісльньцьнаго ... божьства – предговор штампаног октоиха из Библиотеке СКА у Београду бр. 75, 1493–1494, въ трісльньцьнѣмъ божьствѣ – поговор штампаног октоиха из Библиотеке СКА у Београду бр. 75, 1493–1494, трісльньцьнаго ... божьства – поговор у ст. шт. књижи манастира Хиландара, 1510, трісльньцьнаго ... божьства – запис у рукопису манастира Хиландара, 1513 (ЗН: 381°, 382°, 6202°, 6207°).

▪ *тресолнечный* adj. 'сияющий светом трех солнц (образно)', *трисолнечный* 'id.' (СРЯ XI–XVII, 30: 135–136, 163).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 14: 844–845, s.v. *slъnъce*.

▪ грч. τρισήλιος (Miklosich 1862–1865: 1002, Jagić 1894: 43, RJA 18: 673, s.v. *trisinčan*, ЗЕТТ 1970: 282, 285), τρισήλιος ‘of three suns (Trinity)’ (MONTANARI 2015: 2152), ‘of three suns’ (GLRB: 1093, LAMPE 1961: 1409).

▪ слъньнь adj. грч. τοῦ ἡλίου, ‘солнечный’ (СС: 615), слъньнь ‘solis’ (Даничић III: 132), *солнечный* (*слъньньнии, сълньньнии, сълньньнии*) ‘относящийся к солнцу, солнечный’ (СРЯ XI–XVII, 26: 128–129); слъньце п. грч. ἥλιος, ‘солнце’ (СС: 615), слъньце (Даничић III: 132), *солнце* (*слъньце, сълньце*) (СРЯ XI–XVII, 26: 129–130).

■ трисръдьнь

▪ *trisdvčьнь* (ЗЕТТ 1970: 87).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 15: 871–872, s.v. *srǫdъce*.

▪ срдьнь adj. грч. τῆς καρδίας, καρδιακός, ‘сердечный, относящийся к сердцу’, грч. ἐγκάρδιος, ‘сердечный, душевный’ (СС: 621), срдьнь ‘cordis’, ‘intimus’, уп. и срдьнянь ‘intimus; sincerus; iucundus’, срдьень ‘id.’ (Даничић III: 154–155), *сердечный* (*сърдьньнии*) (СРЯ XI–XVII, 24: 75–76); срдьце п. грч. καρδία, σπλάγχνον, ‘cor, сердце’, перен. грч. ψυχή, διάνοια, γνῶμη, ‘сердце (как средоточие чувств, переживаний, настроений)’, перен. ‘центр, сердцевина, внутренность чего-л.’ (СС: 621), срдьце (Даничић III: 153–154), *сердце* (*сърдьце, сърдьце*) (СРЯ XI–XVII, 24: 78–80).

▪ *velesrdvčьнь* adj. ‘sehr herzlich’ (ЗЕТТ 1970: 289); *velikosrdvčьнь* adj. ‘großherzig’, грч. μεγαλόθυμος (ЗЕТТ 1970: 291), уп. веланкосръдянь ‘intimus’ (Даничић I: 107); всесръдьнь ‘intimus’, уп. всесръдянь ‘id.’ (Даничић I: 185–186), *vsesrdvčьнь* adj. ‘herzlich, innig’, грч. ὁλοκάρδιος (ЗЕТТ 1970: 304), *всесердечный* (*всьсърдечный*) (СРЯ XI–XVII, 3: 131); *tnogostvčьнь* adj. ‘sehr herzlich’, грч. πολυέλεος, πολυεύσπλαγχνος (?) (ЗЕТТ 1970: 229); *prǫsrdvčьнь* ‘intimus’ (Даничић II: 503).

■ трюнь

▪ *triumънь* (ЗЕТТ 1970: 87).

▪ за порекло в. ESJS 16: 983, s.v. *trije*, 17: 1021–1022, s.v. *umъ*.

▪ уп. грч. τρίςοφος ‘thrice, i. e. very, wise’ XII^{CE} (GEL: 1822), ‘dreimal weise’: Πλάτων – Ioannis Tzetzae Historiae (LBG: 91).

▪ оунь adj. грч. τῆς διανοίας, ‘умственный’ (СС: 740), оунь ‘intelligens’ (Даничић III: 370), *ъмъньи* (Срезневский 3: 1220); оуль m. грч. διάνοια, συνειдός, γνῶμη, νοῦς, ψυχή, φρήν, φρόνημα, βούλημα (!), σκοпός (!), ‘мысль, помыслы’, грч. νοῦς, λογισμός, ἔννοια, γνῶμη, ‘разум, рассудок’, грч. γνῶμη, λογισμός, τρόπος, ‘мысль, замысел’ (СС: 738), оуль (Даничић III: 369–370), *ъмъ* (Срезневский 3: 1211–1213).

▪ *veleitъnъ* adj. ‘klug, weise’, грч. μεγαλόνοος (ЗЕТТ 1970: 289), *веле-умный* adj. ‘очень умный, мудрый’ (СРЯ XI–XVII, 2: 60); *velikoitъnъ* adj. ‘klug, weise’, грч. μεγαλόνοος (ЗЕТТ 1970: 291), *великоумный* adj. ‘очень умный’ (СРЯ XI–XVII, 2: 68); *многооумный* adj. ‘мудрый’ (СДЯ); *высоумъnъ* adj. ‘πάνσοφος, sapientissimus’ без извора (МІКЛОСИЧ 1862–1865: 119), *всеумный* adj. ‘очень умный’ (СРЯ XI–XVII, 3: 133); *преумный* adj. ‘в высшей степени умный’ (id. 19: 75).

3. АНАЛИЗА

3.1. ТВОРБЕНИ ПЛАН

Број ‘три’ се, према подацима изнетим у ЗЕТТ 1970: 49 и Никитовић 2014: 146, 272–273, рангира међу десет најфреквентнијих првих саставница сложеница у старосрпској писмености. Већина компонената које се налазе на другом месту у анализираним сложеницама комбинује се и са другим основама, а у најпродуктивније спада -слав-.²³ Грађа садржи и један тротематски облик: тръблагодатьнъ.

Описујући стање у старословенским споменицима, Р. М. Цејтлин о композитама на тръ- и трн- каже да оне „принадлежат к немногим др.-болг. сложениям без соединительной гласной. Сложения на тръ- архаичнее слов с начальным трн-, которые оформились в живом употреблении под влиянием ‘считаемых’ слов типа с начальным пати-“ (Цејтлин 1986: 265). У вези с придевом трннценьнъ она претпоставља да би трн- могло бити резултат изговора тръ- испред -нценьнъ (id. 264). Црквенословенске композите на трн- објашњавају се и као резултат срастања (Грковић-Мејџор 2007: 402). В. Јагић облике броја ‘три’ у црквенословенским сложеницама тумачи на следећи начин: „Von den Numeralien sind die Formen auf -o die häufigsten: двожењць [...] Nur von три ist die Form три-, тръ-, тре- üblicher als тро-, das gewöhnlichste ist тръ- (gr. τρι, lat. tri): тръблаженъ [...]; тре- ist wohl nur Ersatz für тръ-. Die Form три ist wahrscheinlich so zu erklären wie пати- in патилѣтънъ [...]. Wie ist dieses -и zu erklären? Ich halte diese Form nicht für uralt, sondern für ein nachträgliches Eindringen des Genitivs, unter dem Einfluss der syntactischen Verbindungen пати лѣтъ [...].“ (ЈАГИЋ 1898: 532). Према П. Скоку, варијанта са о настала је према дво- (СКОК 3: 500, s.v. tri).

²³ Уп. и резултате анализе у Никитовић 2014: 154–155.

Судећи према прикупљеној грађи из објављених извора, број ‘три’ се у анализираним сложеницама јавља у четири облика: трь-, трн-, тро- и трє-. Највише је сложеница на трь- и трн-, док су оне на тро- и трє- много ређе и увек дублетне. Уочава се да се већина разматраних лексема јавља у дублетним формама с поменутих двама најчешћим облицима броја ‘три’ у сложеницама, уп. трьблагенънъ и трнблагенънъ, трьскѣтъ и трнскѣтъ, трьслънънъ и трнслънънъ. Три варијанте су посведочене с основама -скет- и -клет-: трьскетъ, трнскетъ и троскет(ѳ) и трьклетъ, треклетъ и троклетъ. Неки придеви се у грађи јављају у само једном облику, уп. трьблагодатънъ, трнвѣждѣлънъ, трнсианънъ.²⁴

Вратимо се поново на старословенску ситуацију у погледу сложеница с бројем ‘три’ у првом делу. Старословенски сложени придеви с интензификаторском функцијом прве компоненте имали су искључиво стару основу трь-, док се код сложеница с нумеричким значењем прве компоненте срећу облици трь- и трн- (в. т. 1.2). Стање у старословенском указује на то да су облици на трн- изворно вероватно настали под утицајем синонимног споја броја и именице или њиховим срастањем,²⁵ а неки од њих су можда добијени гласовним путем (уп. трннѣнънъ). У српској редакцији могу се уочити следеће промене: поменута дистинкција се губи, компонента трн- се проширила и на појачајне придеве, који су прототипично били образовани од старе основе трь- и од придева, те се они у већини јављају с дублетним облицима на трь- и трн-, а има и случајева да

²⁴ Овакав налаз може бити последица непотпуности грађе. У руској грађи посведочене су дублетне форме овог придева на *трь-* и *три-* (СРЯ XI–XVII, 30: 131, s.v. *тресиянный*, 162, s.v. *трисиянный*).

²⁵ Уп. стсл. *тришѣдн* adv. ‘трипут’ (СР: 701), под претпоставком да је у другом делу девербална именица **šьdъ*/**šьdy* (уп. ESJS 5: 282, s.v. *jelišdy*) и *триднѣнънъ* adj., грч. *триήμερος*. Придев је посведочен у Супрасаљском зборнику где се одговарајућа грчка сложеница преводи не само сложеницом него и синтагмом с бројем и именицом (в. SJS 1: 540, s.v. *днь*, 4: 485, s.v. *триднѣнънъ*). В. С. Јефимова сматра да је придев *триднѣнънъ* настао сложено-суфиксалном творбом на бази одговарајућег израза и да није калк грчке паралеле и поред формалне изоморфности њихових структура, премда је она могла да подупре његово образовање (Ефимова 2006: 267). Следећи горе изнето Јагићево тумачење, С. Судец овај придев убраја у тип падежних сложеница чији први део има облик генитива, попут сложеница с нумеричком компонентом у том облику у руском, чешком и полском (Судец 2010: 153–154; уп. и Јагић 1898: 532, Šlosar 1999: 17).

је у грађи потврђена једино варијанта на *три-*. Иако је за извођење поузданих закључака потребна детаљнија анализа извора, чини се да постоји начелна разлика у хронологији потврда придева на *трѣ-* и *три-* и да прве, по правилу, потичу из старијих текстова или преписа, а друге из млађих. Облици нумеричке компоненте *тро-* и *трѣ-*, који нису посведочени у у лексици старословенских споменика, срећу се у категорији појачајних придева, заступљеној првенствено у жанровима писаним високим стилем (в. т. 3.3), само по изузетку.

С обзиром на начин творбе, Р. Цет сврстава све придевске сложенице чији први члан има интензификаторску функцију у тип твореница који обухвата чисте сложенице и јукстапозите (Зетт 1970: 46–47; уп. и Судес 2010: 184, 187–190). Пошто је прва компонента разматраних појачајних придева полисемантична а друга компонента може бити изведеница, има сложеница чији се начин творбе и семантика првог члана могу различито тумачити (уп. Судес 2010: 188).

Према Р. Цету, већина разматраних придева добијена је чистим слагањем броја у првом и придева у другом делу: *трибѣзнатѣлѣнь*, *трѣ-благодатѣнь*, *триблаженѣнь(нь)*, *трѣблаженѣнь(нь)*, *трѣбогатѣ*, *трибогатѣ(нь)*, *три-великѣ*, *трѣславѣнь*, *трисрѣдѣнь*, *три-/трѣскѣть*, *три-/трѣскѣтьлѣ*, *триоуѣмѣнь* (Зетт 1970: 87, 284, 285). И за слабо посведочену сложеницу *трѣразличѣнь*, које нема у Цетовој грађи, може се претпоставити исти начин творбе. Придев *трисниатѣлѣнь*, за који напомиње да је појачајни, Р. Цет тумачи на други начин: као резултат сложено-суфиксалне творбе од броја у првом делу, глагола у другом делу и суфикса *-тѣлѣнь-* (id. 74). Придев *трѣслѣньнѣнь*, који не сматра појачајним, сврстава у групу посесивних сложеница насталих сложено-суфиксалном творбом од броја у првом делу, именице у другом делу и суфикса *-ѣнь-* (id. 83; уп. и Низаметдинова 2013: 182).²⁶

Међу придевима које Р. Цет тумачи као чисте сложенице, они који на другом месту имају придев деноминалног или девербалног порекла могу бити објашњени и као сложено-изведене творенице са саставом број + именица/глагол, попут поменутих придева *трѣслѣньнѣнь* и *трисниатѣлѣнь*. На пример, придев *трибѣзнатѣлѣнь* могао

²⁶ Другачије Т. Илијева, која други део сложенице тумачи као суфиксалну изведеницу (Илијева 2015: 231).

би се интерпретирати као чиста сложеница чије значење одражава синтагма ‘совершенно безначальный’ или као сложено-изведена твореница чију семантику описује дефиниција ‘qui ter sine initio est; dreifach ohne Anfang’.²⁷ Р. Цет се у овом конкретном случају определио за прво тумачење. У начелу гледано, јака осамостаљеност придева у другој компоненти иде у прилог овој творбеној опцији (уп. SUDEC 2010: 188).²⁸

Придеви *трисрѣдѣньн* и *триоумньн* наводе се у делу Цетове студије у којем се разматра творба сложеница, али их нема у речничком делу који садржи податке о значењу, грчком предлошку и изворима сложеница. Друге потврде поменутих придева у ексцерпираним изворима нису нађене, те се зато они у раду наводе без семантичке дефиниције и информација о изворима и контексту употребе.²⁹ Да су посредни појачајни придеви са значењем ‘врло, веома + оно што значи придев у другом делу’, може се посредно закључити на основу тога што их Р. Цет убраја, заједно са осталим појачајним придевима на ‘три’, у творенице настале чистим слагањем од броја у првом и придева у другом делу (Zett 1970: 87), а не у групу сложено-изведених речи са именицом у другом делу и суфиксом -ѣн-, скупа с непојачајним придевима на ‘три’ попут *трисѣлюстьн* и *трирожьн*, с једне стране, и, с друге, с придевима на -срѣдѣньн и -оумньн, као што су *ѣдносрѣдѣньн* и *двооумньн* (id. 1970: 82–83). Поред тога, чињеница да у творбеном гнезду којем припада њихова друга компонента, -срѣдѣньн и -оумньн, има још придева са елативним значењем иде у прилог претпоставци да и разматране сложенице спадају у групу појачајних придева.³⁰

²⁷ О дилемама везаним за значење бројевне компоненте биће више речи у одељку о семантици (т. 3.2).

²⁸ Када је сложеница **триснательный** посреди, тај критеријум није испуњен, јер је придев који одговара другој компоненти посведочен касније и у другом значењу (в. у грађи *сиятельный*, s.v. **триснанный**, **триснательный**).

²⁹ Што се тиче евентуалних грчких предлога, за трноузмън се упућује на грчку сложеницу трибофос (в. т. 2.2).

³⁰ Друга mogućnost би била да су посреди сложено-изведене творенице са саставом број + именица и значењем ' (који има) трострук, тј. велик + оно што значи именица, а одатле 'врло, веома + оно што значи деноминални придев, али пошто се компоненте -срѣдѣнь и -оумѣнь јављају код више сложеница, пре је у питању чисто слагање.

Пошто су предмет Цетове студије биле номиналне сложенице, ван њеног оквира су остали облици с партиципом. Изузетак је три-/трѣблажѣнь чију другу компоненту Р. Цет одређује као придев (Зетт 1970: 87), премда је то пореклом пасивни партицип претерита глагола блажити (Скок 1: 167, s.v. *blāg*, ESJS 1: 64, s.v. *blagъ*). У овом случају је дошло до потпуне адјективизације, као што показује лексикографски опис стсл. блажѣнь (в. грађу у т. 2.2). Код разматраних појачајних придева на 'три' увек је посредни пасивни партицип претерита. У консултованим лексикографским изворима поједини облици партиципског порекла описују се као придеви, уп. *вождедѣнный, клятѣй, проклятѣй, окаянѣ*, или се нотира придевска или именичка употреба партиципа, уп. *въждеданѣ* односно *проклатѣ* (в. т. 2.2). Готово сви сложени придеви с другим делом партиципског порекла настали су чистим слагањем. Придев три-сианѣнь је вероватно настао сложено-суфиксалном творбом пошто је у коришћеним изворима посведочена једино сложеница са суфиксом -ѣнь-, а, с друге стране, није потврђена самостална партиципска изведеница с тим суфиксом.³¹

Што се тиче морфолошких и творбених дублета, у анализирајној грађи доминирају дублетни парови у којима се други члан пара разликује од првог по додатном суфиксу -ѣнь-: три-/трѣблажѣнь : три-/трѣблажѣньѣнь, три-/трѣбогатѣ : три-/трѣбогатѣѣнь, трѣбоканѣ : трѣбоканѣѣнь. Пошто се исто варирање јавља и код придева и попридевљених партиципа који улазе у састав поменутих сложеница, други члан пара је могао настати суфиксацијом првог члана, затим независно, сложено-суфиксалном творбом или је сложен од облика који је претходно изведен помоћу суфикса -ѣнь-.³² Када је реч о дублетном пару

³¹ Треба напоменути да придеви који садрже основу пасивног партиципа претерита могу бити мотивисани и одговарајућом глаголском именицом (Vasilant 4: 453–454, Brodowska-Honowska 1960: 131, Ефимова 2006: 277, нап. 2).

³² Описани дублетни тип последица је одређених творбених процеса у старословенском језику и његовим редакцијама, а то су секундарна афиксација, када се изведеној речи с непродуктивним афиксом додаје продуктивни афикс исте функције, и обнављање, када се продуктивни афикс додаје лексемама које су на датој синхроној равни безафиксалне (Ефимова 2006: 18–21; Вучковић 2016; Судес 2010: 46). У улози додатног суфикса се често, када су у питању придеви и попридевљени партиципи, користио управо продуктивни суфикс -ѣнь- (Ефимова 2006: 274–278, Вучковић 2016: 156, Судес 2010: 127–128).

триснианънъ – триснатељнъ, њихове друге компоненте се разликују у погледу облика творбене основе, партиципског односно инфинитивног,³³ и суфикса.³⁴ Дублетност облика тръклѣтъ – тръпроклѣтъ темељи се на одсуству односно присуству префикса у саставу друге компоненте (Илиева 2015: 244).

3.2. Лексичко-семантички и стилски план

Као што је већ речено (т. 2.1), у раду се анализирају све придевске сложенице с бројем ‘три’ у првом делу које су у бар једном извору дефинисане као интензификаторски придеви. Пошто се дефиниције значења разликују нарочито у погледу описа семантике нумеричке компоненте, у неким случајевима постоји дилема да ли та компонента има интензификаторску функцију.

Придеви чије је интензификаторско значење неоспорно у начелу одговарају грчким сложеницама изворно нехришћанског порекла, које су накнадно биле подвргнуте христјанизацији, уп. тръблагодатънъ, тръбогатъ, тръславънъ према τρισόλβιος, тръблаженъ према τρίςμακαρ, τρίςμακάριος, тръвеликъ према τρισμέγιστος, тръвѣдѣлънъ према τριπόθητος, тръклѣтъ према τρισκατάρατος, тръокаианъ према τρισάθλιος.³⁵ Њима се означавају како позитивно вредноване особине, што је чешћи случај, тако и негативно обележене особине.

Придеви који одговарају грчким сложеницама из хришћанске епохе првенствено су атрибути за Бога и служе да изразе божанску природу Св. Тројице (уп. Никитовић 2008: 62, Макаријоска 2009: 176), уп. тръбезначѣлънъ према τρισάναρχος, тръскѣтъ према τρισάγιος, тръскѣтлѣ и триснианънъ према τριλαμπής, τρισσοφεγγής, τρίφωτος и

³³ О инфинитивној основи глаголских компоненти у саставу сложеница са суфиксом *-telъn-* в. ЗЕТТ 1970: 52.

³⁴ Други облик је, судећи по ексцерпираним потврдама, познији, а његов настанак је можда мотивисан покушајем да се експлицитније изрази непасивно значење придева. Уп. синонимну композиту *трисияющий*, која, попут свог грчког корелата τρισολαμπούσα, у другом делу има партицип презентативног (СРЯ XI–XVII, 30: 162). Непасивно значење дублета са основном пасивног партиципа претерита указује на то да је у његовој творби могла посредовати одговарајућа глаголска именица.

³⁵ За придеве који испољавају варијантност, у случајевима кад је њихово формално варирање ирелевантно, наводи се обично само један облик.

сл., трисльньньнъ према τρισήλιος. Према З. Никитовић (2014: 224–225), придеви попут трьскѣтъ, трисняньнъ и трьслньньнъ настали су метафоризацијом сложенице тринпостасьнъ која изражава један од главних догмата о природи Св. Тројице, при чему први део сложене, творбени елеменат ‘три’, сам по себи развија конотативност тројичног догмата, постајући тако носилац сакралне семантике.³⁶ У вези са значењем грчког предлошка старословенског придева трьсватъ, В. Деона наглашава да број ‘три’ у придеву τρισάγιος има значење не трострукости већ бесконачности (DEONNA 1954: 415).³⁷ Разматране сложенице из хришћанске епохе углавном се односе на Бога и указују на његову троличну природу истовремено имплицирајући, захваљујући својој симболици апсолутног, савршеног и бескрајног (DEONNA 1954: 608, Топоров 2004: 286, нап. 12), потпуност, савршенство и безграничност божанских својстава,³⁸ на основу чега им се значења могу тумачити и као елативна.

Између ове две групе сложеница постоје разлике на плану синтагматских лексичких односа. Наиме, колокације придева прве групе углавном припадају сфери људског, небожанског, уп. трьблагодатьнъ – трьб(ла)годатнимъ исповѣдникомъ и ар’єпископомъ [ар’хиепископомъ], трьблажень – трьбл(а)женомоу наставникуω ω(ть)цю н(а)шелоу смлешоу мнихоу, трьбл(а)женаго и пр[ѣ]п[о]д[о]бнаго ω(ть)ца нашего и хтитора г(осподи)на смлеша мниха, трьблаженаго старьца, трьблаженнаго господина ны, трьблаженнымъ ... царемъ ... стефаномъ, трьблаженнаго и великаго кнеза лазара, трьблаженнѣи дѣши, трьблаженое дрѣво, трьбогатъ – трьбогатнии ωтроци, трьвеликъ – смлешонъ трь великын, Юрмись же тривеликын, трьклетъ – злын завистивын испрьва трьклетѣи дѣволъ, на несторниа трьклетаго, трьклетаа юрьсь, трьклетаго имене,

³⁶ Реконструишући језичко сазнање средњовековног човека одражено у старословенском језику, Т. И. Вендина такође указује на број ‘три’ као божански симбол и сматра да се симболика тог броја очитује у његовој способности да образује суперлативе попут стсл. трьвелнчѣствьнъ и трьсватъ (Вендина 2002: 271–272).

³⁷ Уп. „Dans la vision d’Ésaie, les séraphins chantent ‘Saint, saint, saint est l’Éternel des armées’. Il est τρισάγιος, et l’hymne τρισάγιος, inspiré d’Ésaie, célèbre non sa sainteté triple, mais infinie“.

³⁸ Сличну функцију имају, на пример, творбени елементи прѣ-, који се користи и за означавање особина које су у Богу присутне у већој мери него у човеку (уп. Цейтлин 1986: 128), и кьсе-.

трѣклетаго цара пааѣита, трѣокаианъ – многогрѣшнаго и трѣокаианаго раба твоего Никола, трѣславъ³⁹ – о трѣславнаго блаженства, трѣславне и прѣблажене гѣоргии. Колокације придева друге групе односе се претежно на Бога и дожанску светлост,⁴⁰ уп. трѣбезначельнъ – трѣбезначелное божество, трѣбезначелнымъ свѣтомъ, трѣскеть⁴¹ – трѣскетаи тронца, трѣскетое божество, бгѣ живѣ трѣсѣ, трѣскѣтъ – трѣскѣтлое божество, трѣскѣтлаи зараи, трѣсианъ – отъ трѣсианнааго божества, трѣсианною благодѣтню, трѣсиательнъ – трѣсиателномъ трѣскѣтломъ единомъ божествъ, трѣсиательною благодѣтню, трѣслънъ – трѣслъннаго божества, свѣтомъ трѣслъннымъ.

Најчешћи колокат разматраних придева у грађи јесте именица божество уз коју се као атрибути јављају сви придеви чији грчки еквиваленти потичу из хришћанске епохе. Уочљиво је да се у оригиналним текстовима и преводима који су прилагођени за домаће потребе анализирани придеви јављају у изразима којима се реферише на Стефана Немању (св. Симеона): трѣблаженъ у типцима манастира Хиландара и Студенице, чији је ктитор, и у његовим житијима, трѣскеть у Хиландарском типкику и трѣслънъ у Житију Стефана Дечанског, где се Немања представља као утемељитељ државе и династије. Придевом трѣблаженъ се описују и други Немањићи,

³⁹ Грађа коју доноси СРЈ XI–XVII, 30: 133, s. v. *трѣславный* показује да се колокације овог придева могу односити и на Бога, али да му у преведеним текстовима одговара други грчки корелат, уп. трѣславныи сѣбѣ мѣнѣ, грч. αὐτὸς ὁ αὐτὸς μαρτυρεῖ – Минеј, XI в., трѣславныи свѣте, Боже, Отче, Сыне, Святый Душе, грч. τρισσοκλεέστατος φύς – Посни триод, XII в.

⁴⁰ О важности појма светлости у хришћанству и о семантици лексеме свѣтъ в. Никитовић 2014: 222–223.

⁴¹ СРЈ XI–XVII, 30: 130, s. v. *трѣсвѣтой* истиче да се придев односи на Св. Тројицу. Треба напоменути да се у Хиландарском типкику употребљава на једном месту као атрибут уз ктитора Стефана Немању (Симеона у монаштву), уп. трѣсвѣт(а)го и приснопамятнаго ѿ(тѣ)ца н(а)шего и ктитора кѣр' симеона мнѣ(а). На том месту у Студеничком типкику стоји трѣсл(а)женаго, што је ближе грчком корелату τρισάκαρος из Евергетидског типика (в. Савић 2013: 392–393). Друга компонента ове сложенице, придев свѣтъ, полисемантична је и значи 'неприкосновен, узвишен, дожански (атрибут и за Бога и за оно што је у његовој нарочитој милости, с изузетним особинама)', 'идеалан, савршен у хришћанском смислу – који је за живота у смрти досегао савршенство у Богу, будући богоугодним, изабраником божијим (као атрибут уз свеце после смрти, али и за бестелесна – бесмртна бића)', 'који живи изузетно часно, праведнички (за живог, изузетно угледног човека)' итд. (Савић 2013: 894–898).

као и кнез Лазар и Свети Бранковићи.⁴² У складу са својим значењем и културноисторијским контекстом настанка и употребе, поменути придеви имају изразито сакрални карактер и користе се за изражавање основних теолошких догми или за грађење култова Немањића, кнеза Лазара и Светих Бранковића.⁴³

Што се тиче парадигматских лексичких односа, већ је било речи о творбеним дублетима који су, са семантичког гледишта, творбени синоними. Лексичка синонимија код сложеница успоставља се на различитим нивоима: на нивоу лексеме у целини или на нивоу једне њене основе (Никитовић 2014: 165–166). Овај други тип лексичке синонимије подразумева синонимне односе између сложеница код којих је једна основа подударна, а друга је носилац синонимије. Уколико је прва компонента носилац синонимије (уп. Макаријоска 2009: 176–177, Костовска 2013: 133, Никитовић 2014: 165–166), тада разматрани придеви улазе у синонимске редове сачињене од блискозначних придева који имају различите интензификаторске компоненте у препозицији, а исту компоненту, којом се означава одређено својство, у постпозицији (уп. Цейтлин 1986: 127, Макаријоска 2009: 177). С обзиром на то да су компоненте с интензификаторском функцијом полисемичне, није увек сигурно да ли је посреди појачајни придев или не (уп. Суџес 2010: 188). Поменуте синонимске редове образују придеви са следећим интензификаторима: *веле*-,⁴⁴ *велико*-,⁴⁵ *високо*-,⁴⁶ *весе*-,⁴⁷ *много*-,⁴⁸ *прѣ*-,⁴⁹ и *трѣ*-/три-. Забележена су и

⁴² У оригиналним химнографским делима овај придев се јавља уз краља Милутина, кнеза Лазара, краља Стефана Дечанског, деспота Стефана Бранковића, архиепископа Максима Бранковића, Ангелину Бранковић, кнеза Стефана Штиљановића и деспота Јована Бранковића (Србљак II: 78, 162, 358, 430, 494, 3: 30, 260, 394).

⁴³ О колокацијама придева *трѣклѣтъ* в. Вучковић 2018: 35–40.

⁴⁴ О *веле*- у овој улози в. Зетт 1970: 47, Никитовић 2014: 213, Цейтлин 1986: 228, Низаметдинова 2013: 33, 169, Суџес 2010: 187.

⁴⁵ О *велико*- у овој улози в. Никитовић 2014: 213, Низаметдинова 2013: 33, 169.

⁴⁶ О *високо*- у овој улози в. Низаметдинова 2013: 33, 169–170, Суџес 2010: 187.

⁴⁷ О *весе*- у овој улози в. Зетт 1970: 47, Никитовић 2014: 142, 214, Цейтлин 1986: 231, Низаметдинова 2013: 33, 172–173.

⁴⁸ О *много*- у овој улози в. Зетт 1970: 47, Никитовић 2014: 142, 221, Цейтлин 1986: 252–253, Ефимова 2006: 269, Низаметдинова 2013: 33, 101, Суџес 2010: 187–188.

⁴⁹ У синонимске редове улазе, поред сложеница, и творенице изведене помоћу овог префикса. О интензификаторској улози овог префикса в. Никитовић 2014: 160, Цейтлин 1986: 125–130, Суџес 2010: 145–146, 188.

образовања с два интензификатора: *всє-* + *прѣ-* и *мног-* + *прѣ-*.⁵⁰ У грађи су потврђени следећи синонимски редови: *всєблажєнь, мѣно-гоблажєньи, прѣблажєнь, трѣблажєнь*; *великобогаты*, грч. *μεγαλοπλούσιος*, *всєбогаты*,⁵¹ грч. *παμπλούσιος, πανόλβιος*, *многбогаты, прѣбогаты*,⁵² *трѣбогаты*, грч. *τρισόλβιος*; *всєвєликиъ, мѣногвєликиъ, прѣвєликиъ, трѣвєликиъ*; *всєвѣждєлѣнь, мѣногвѣждєлѣнь, превожделѣнный, трѣвѣждєлѣнь*; *всє-окаиань, прѣокаиань, трѣокаиань*; *мѣногоразличьнь, трѣразличьнь*; *всє-скєть, прѣскєть, вєспрѣскєть, трѣскєть*; *всєсвѣтлѣ, многосвѣтлѣ, прѣсвѣтлѣ, мѣногпрѣсвѣтлѣ, трѣсвѣтлѣ*; *вєсиятельный, трѣсиятельный*; *вєславьнь, грч. μεγαλόδοξος, велнокславьнь, грч. μεγαλόδοξος, вєсокославьнь, вєславьнь, грч. πανένδοξος, пánδοξος, мѣногославьнь, грч. πολύκλειτος, прѣславьнь, грч. υπέρэндοξος, ѣндоксος, панєуѣмос, парáдоксος, вєспрѣславьнь, панένδοξος, трѣславьнь, грч. τρισόλβιος; вєлєсрьдытьнь, велноксрьдытьнь, вєсєсрьдытьнь, мѣногосрьдытьнь, прѣсрьдытьнь, трѣсрьдытьнь; вєлєоумьнь, велнокоумьнь, вєсєоумьнь, мѣногкоумьньи, прєумный, трѣоумьнь.*

У неким се случајевима не може са сигурношћу рећи, без увида у контекст употребе, да ли су посреди синоними или не (в. редове којима припадају *трѣбогаты* и *трѣславьнь*).⁵³ Када је реч о придевима

⁵⁰ О таквим образовањима в. ЗЕТТ 1970: 119–120.

⁵¹ Према З. Никитовић, овај придев у синтагми *оу вєсєбогатога бога* има значење 'који је богат свиме' (Никитовић 2014: 191).

⁵² Уп. *пребогатый* adj. 'блаженный' с грчким корелатом *πανόλβιος*, 'очень богатый' (СРЯ XI–XVII, 18: 145).

⁵³ За придев *трѣбогаты* Ф. Миклошич и Р. Цет дају значење на основу значења словенске компоненте у другом делу, док се *требогатный* у СРЯ XI–XVII дефинише у складу са значењем грчког предлошка *τρισόλβιος* 'трипут срећан, блажен, пресрећан' (в. т. 2.2). Овај придев представља дословни калк грчке сложенице, која у другом делу има придев *όλβιος* 'срећан, блажен, богат' (значење према МОНТАНАРИ 2015: 1442), или пак чува изворно значење прасловенског придева **bogatъ* – 'обдарен великим уделом, срећан' (за реконструкцију значења в. SP 1: 295–296). Слично томе, придев *трѣславьнь* Ф. Миклошич дефинише према значењу словенске компоненте у другом делу, а његову варијанту *трѣславьнь* према значењу грчког предлошка *τρισόλβιος*. Р. Цет и СРЯ XI–XVII опредељују се за прво решење (в. т. 2.2). За рускословенску потврду *трѣславный* наводе се два грчка корелата: *τρισόλβιος* из Минеја и *τρισοκλέεστος* из Посног триода. Дакле, у словенским преводима две грчке лексеме су преведене једном истом сложеницом (за друге такве примере в. ЗЕТТ 1970: 92–95, Илиева 2015: 246). Структурно гледано, словенска сложеница је у односу на прву грчку лексему калк са слободним преводом друге компоненте (в. Илиева 2015: 245), а у односу на другу тачан калк у семантичком погледу. Р. Цет указује на то да се калк није користио само да преведе реч према којој је настао, већ је могао да послужи и као превод блискозначнице свог предлошка (ЗЕТТ 1970: 92–97).

трисрьдѣтънь и триоудѣтънь, који су без података о значењу и изворима, развијена творбена гнезда сложеница са заједничком другом компонентом у оквиру којих су се формирали вишечлани синонимски редови интензификаторских придева говоре у прилог томе да се ради о интензификаторским образовањима на трѣ-/три-.

Посебан однос синонимије постоји између придева који улази у састав појачајне придевске сложенице и те сложенице – они формирају пар градуалних синонима.

И друга компонента сложенице може бити носилац лексичке синонимије (Макаријоска 2009: 177–178, Костовска 2013: 133, Никитовић 2014: 166), уп. трѣсвѣтъ, триснѣтънь, трѣслѣтънь.

Цитирани примери употребе показују да се семантички блиске речи често употребљавају у напоредним саставним конструкцијама: уп. сѣи триѣл(а)женни въ истинѣ и прѣѣл(а)жен'нѣи; трѣшканѣнын бо ѡнь. и трѣклѣтъи кто годѣ ес(тъ) прѣстоупивы сѣю заповѣдѣ; многогрѣшнаго и трѣшкананаго раба твоего Николѣ; трисѣтелноиѣ трисвѣтлоиѣ единомѣ божствѣ; трѣславѣне и прѣблагѣне георгие. Разматрани појачајни придеви на трѣ-/три- заједно с придевима који образују њихову другу компоненту формирају конструкције с градационим значењем, уп. благѣнь и трѣблагѣнь бытъ; аще кто дрѣзнѣтъ разорити что ѿ записан'нихъ въ хрисовоудѣи ... таковыи ... да боудѣтъ клѣтъ и трѣклѣтъ въ вѣкии.

Када је реч о стилском плану, треба поменути и употребу семантички контрастираних лексема у оквиру једног текста. У Хиландарском и Студеничком типiku се уз ктитора манастира Стефана Немању (у монаштву Симеона) користи атрибут трѣблагѣнь у оба типика и трѣсвѣтъ у Хиландарском типiku, док су придеви трѣшканѣнь и трѣклѣтъ намењени потенцијалним прекршиоцима заповести о слободи манастира (уп. Савић 2013: 147–148, 292, 392–393). И у Житију св. Симеона Стефана Првовенчаног трѣблагѣнь је типични атрибут уз Симеона, а придевом трѣклѣтъ се обележава јерес против које се он бори (Марјановић 2016: 111–112, Вучковић 2018: 36–37).

3.3. Жанровски план

Већ је речено да су у византијској литератури појачајни придеви на 'три' били нарочито присутни у химнама и житијима (т. 1.3). У завршном делу рада даје се преглед жанровске дистрибуције разматраних лексема у српској средњовековној писмености, који се

заснива на Толстојевој класификацији жанрова старосрпске литературе (Толстой 1988: 167–173). Изнете закључке треба узети с оградом јер се темеље на корпусу којим нису равномерно обухваћени сви жанрови, као ни оригинална и преводна дела у оквиру њих (в. т. 2.1).

Расположива грађа показује да се испитиване придевске сложенице јављају пре свега у жанровима црквеног карактера, и то како у преведеним или на други начин транспонованим делима тако и у оригиналним текстовима. Оне су посведочене у најсакралнијим, литургијским, химнографским и хагиографским текстовима који су, најчешће, непосредно везани за црквено богослужење. У грађи су посебно бројне потврде из Цетињског октоиха (трибогатынь, трьскеть, трисвѣтль, трисианьнь, трисльньтьнь) и ирмологија (триблаженънь, трискеть, трисвѣтль, трисианьнь), затим из триода (тривъждельнь, трисианьнь, трисльньтьнь), Вуковог минеја (тръокаанънь, триславънь) и Пролога Радослава Скопчића (триблаженънь, триславънь). Појачајни придеви овог типа присутни су и у оригиналним химнографским делима, уп. службу Петру Коришком (трибогатынь), краљу Милутину (тръблаженънь) и Ђорђу Кратовцу (тръславънь).⁵⁴ Прикупљена грађа пружа бројне потврде из домаћих житија владара и црквених великодостојника, уп. житија св. Симеона – Стефана Првовенчаног (тръблаженъ, тръклеть), Савино (тръблаженънь) и Доментијаново (тръскеть, трисианьнь), житија св. Саве – Доментијаново (тръблаженъ, тръскеть/трискеть, тръсвѣтль, трисльньтьнь) и Теодосијево (тръблаженъ), Данилов зборник (трисианьнь, трисианельнь, тръклеть), Цамблаково Житије Стефана Дечанског (тръблаженънь, тръвеликъ), Житије деспота Стефана Лазаревића (тривеликъ, тръскеть). Потврде из панегиричког и хомилетичког жанра потичу из хомилијара (тръблаженъ, тръбогатынь, тривъждельнь, тръсвѣтль, тръскеть, тръславънь) и похвала, уп. похвале Солунској браћи (тръбезначельнь/тръбезначельнь, тръсвѣтль, трискеть), као и оригиналне похвале св. Димитрију (трискеть, трисианьнь) и кнезу Лазару (тръблаженънь/триблаженънь). У грађи су из црквеноправних текстова (законоправило, манастирски типичи) посведочени следећи придеви: тръблаженъ, тръскеть, тръклеть, тръокаанънь. Сличан је инвентар анализиране лексике потврђене у

⁵⁴ Инвентар разматраних лексема у овом типу текстова је заправо већи и обухвата и придеве тръскеть, тръсвѣтль, трисианьнь и трисльньтьнь (в. СРБЈАК I: 134, 172, 324, 2: 236).

повељама: придеви *трѣскѣтъ* и *триснѣнѣнѣ* јављају се као божански атрибути у аренги, *трѣблажѣнѣнѣ* се односи на претке владара који издаје повељу, а *трѣклѣтъ* се употребљава у оквиру анатеме у санкцији. За приповедачки жанр у грађи постоје потврде из Варлаама и Јоасафа (*трѣблажѣнѣ*) и Приповетке о Александру Великом (*трѣскѣтъ*). И на крају треба поменути немали број разматраних лексема посведочених у записима: *трѣклѣтъ/троклѣтъ*, *трѣвокаѣнѣнѣ*, *трѣскѣтъ*, *трислѣнѣнѣнѣ*, *трѣскѣтъ*, *триснѣтелѣнѣнѣ*.

4. ЗАКЉУЧАК

У раду су разматране придевске сложенице с интензификаторском компонентом 'три' у српској средњовековној писмености. Представљена грађа описана је са различитих аспеката: творбеног, лексичко-семантичког, стилског и жанровског.

Овај тип сложеница посведочен је већ у старословенском језику. Док се у старословенском, где бројевна основа сложеница на 'три' има два облика: архаичнији *трѣ-* и новији *трѣ-*, код појачајних придева јавља само први облик, у разматраној српскословенској грађи су посведочена четири облика нумеричке компоненте. Најчешћа су, међутим, поменута два из старословенског инвентара, с тим што други представља иновацију у разматраној лексичкој категорији. За већину придева потврђене су дублетне форме.

На основу разлике у значењу и колокацијама издвајају се две групе придева. Прва група су прави појачајни придеви, њихове колокације углавном припадају сфери небожанског и одговарају грчким лексемама из дохришћанског периода које су накнадно христијанизоване. Другу групу чине придеви који се углавном односе на Бога и чији су грчки еквиваленти настали у хришћанској епоси. Они првенствено указују на божанску троличну природу, али, захваљујући симболици броја 'три', истовремено имплицирају потпуност, савршенство и безграничност божанских својстава, на основу чега улазе у категорију елативних придева. Разматрани придеви су изразито сакралног карактера те су, поред упућивања на основне теолошке догме, у оригиналним делима имали улогу у грађењу светачких култова владара – Немањића, нарочито Стефана Немање, као и кнеза Лазара и Светих Бранковића.

Појачајни придеви на тръ-/трн- се у оригиналним текстовима српске средњовековне писмености јављају, пре свега, у жанровима сакралног карактера, посебно у хагиографском и химнографском (попут њихових грчких предлога у византијској књижевности), али су посведочени и у изворима који припадају нецрквеним жанровима и тада је њихова појава условљена сакралношћу теме или појединачних мотива, наменом текста и личношћу писца.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Барако, Татјана. „Прилог познавању сложеница у српскословенском језику (Димитрије Кантакузин, Посланица кир Исаји).“ *Прилози проучавању језика* 30–32 (1999–2001): 71–76.
- Вендина, Т. И. *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*. Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения, 2002.
- Вукомановић, А. „О кнезу Лазару.“ *Гласник Друштва српске словесности* XI (1859): 108–118.
- Вучковић, Марија. „Прилог историји речи *ѿриклеѿ*.“ *Зборник Маѿице српске за филологију и лингвистику* LXI/1 (2018): 33–58.
- Вучковић, Снежана П. „Секундарна афиксација и њене функције у старословенском језику.“ *Научни саставак слависти* у *Вукове дане* 45/1 (2016): 151–160.
- Грковић-Мелѿор, Јасмина. *Сѿиси из ѿѿоријске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књиѿарница Зорана Стојановића, 2007.
- Грковић-Мелѿор, Јасмина. „О преводилачком умећу Солунске браће: стсл. каѿти сѿ.“ Јованка Радић, Виктор Савић (ур.). *Светѿи Ђирило и Метѿодије и словенско ѿисано наслеђе (863–2013)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 169–185.
- Даничић, Ђ. „Похвала кнезу Лазару.“ *Гласник Друштва српске словесности* XIII (1861): 358–368.
- Даничић, Ђуро (изд.). *Живѿѿи светѿѿѿа Симеуна и светѿѿѿа Саве*. Написао Доментијан. У Биограду: у Дрѿавној штампарији, 1865.
- Даничић, Ђуро (изд.). *Живѿѿи краљева и архиепискоѿа српских*. Написао архиепископ Данило и други. У Загребу: у Светозара Галца у ком., 1866.
- Даничић, Ђуро. *Рјечник из књиѿевних сѿѿарина српских*, књ. I–III. У Биограду: у Дрѿавној штампарији, 1863–1864. Ђорђе Трифуновић (прир.). Београд: Вук Караѿић, 1975.
- Ефимова, Валерия Сергеевна. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2006.
- ЗН: Љуб. Стојановић (изд.). *Сѿѿари српски заѿиси и најѿѿиси*, књ. 1–6. Београд – Ср. Карловци, 1902–1926. Београд: САНУ, НБС, МС, 1982–1988.
- ЗСПП: Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик (прир.). *Зборник средњовековних ѿириличких ѿовелѿа и ѿисама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321. Душан Синдик (ред.). Београд: Историјски институт, 2011.

- ЗСС: Миодраг М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић (прир. и прев.). *Закономправило Светиога Саве*, књ. 1. Београд: Историјски институт, 2005.
- Ивић, Павле – Милица Грковић. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976. Прештампано: Павле Ивић. *Сѣудије из срѣске средњо-вековне ѱисменосѣи*. Јасмина Грковић-Мејдор (прир.). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2008.
- Илиева, Татьяна. „Composita с компонентом – именем числителным в средне-вековом болгарском языке.“ *Балканско езикознание* LIV/2–3 (2015): 229–252.
- Јагић, В. „Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога.“ *Гласник Срѣској ученој друшѣва* XLII (1875): 223–328.
- Јовановић, Томислав (прир.). *Сѣуденички ѣийик. Царосѣавник манасѣира Сѣуденице*. Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства, Народна библиотека Србије, 1994.
- Костовска, Весна. „Сложенките во македонските црковнословенски текстови.“ *Македонски јазик* LXIV (2013): 129–136.
- Куљанин, Сања. „Однос суперлатива и надсуперлатива у савременом српском језику.“ *Срѣски језик* XXII (2017): 177–191.
- Лавров, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1930.
- МАКАРИЈОСКА, Лилјана. „За сложенките во македонските средновековни текстови (од структурен и семантички аспект).“ *Slovo* 59 (2009): 167–187.
- Мошин, В. А. „Сербская редакция Синодика в неделю православия: Тексты.“ *Византийский временник*, т. XVII (42) (1960): 278–353.
- Недељков, Љильана – Катица Шкорић. „Прилог проучавању српскословенских сложенница.“ *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвистѣику* XL/2 (1997): 193–200.
- НИЗАМЕТДИНОВА, Надежда Николаевна. *Сложные слова в русском языке XI–XVII вв.: словообразовательная структура, семантика, морфемика*. Москва: ИИУ МГОУ, 2013.
- Никитовић, Зорица. „Сложеннице у Доментијановом Житију светога Саве.“ *Прилози ѣроучавању језика* 39 (2008): 49–67.
- Никитовић, Зорица. *Сложеннице у ориѣиналним срѣскословенским дјелима сакралној каракѣера*. Бања Лука: Филолошки факултет, 2014.
- Новаковић, Стојан. „Служба и живот светога Ђурђа Кратовца.“ *Гласник Срѣској ученој друшѣва*, књ. IV, св. XXI (старога реда) (1867): 97–156.
- Новаковић, Стојан. „Прилози к историји српске књијевности III. Један стари свјетовни зборник ћириловски.“ *Гласник Срѣској ученој друшѣва*, књ. VIII, св. XXV (старога реда) (1869): 19–63.
- Новаковић, Стојан. „Приповетка о Александру Великом у старој српској књијевности.“ *Гласник Срѣској ученој друшѣва*, Друго одељење, књ. IX (1878).
- Новаковић, Стојан. *Маѣије Власѣара Синѣаѣмаѣи. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и ѣравила. Словенски ѣревод времена Душанова*. Београд: СКА, 1907.

- 356

- ЧЕВЕЛА О. В. *Герменевтика литургической поэзии: историко-лингвистическое исследование*. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Казань, 2010.
- ШАФАРИКЪ, Я. „Животъ краля Стефана Дечанскогъ.“ *Гласникъ Друштва сръбске словесности* XI (1859): 35–94.
- БАВИЋ, Stjepan. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986.
- BEEKES, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*, Vols 1–2. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- BRODOWSKA-HONOWSKA, Maria. *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*. Kraków–Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1960.
- BULL, Christian H. *The Tradition of Hermes Trismegistus. The Egyptian Priestly Figure as a Teacher of Hellenized Wisdom*. Leiden–Boston: Brill, 2018.
- CHANTRAINE, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: histoire des mots*. Paris: Klincksieck, 1999.
- DANIČIĆ, Gj. „Rukopis Vladislava gramatika pisan godine 1469.“ *Starine JAZU* I (1869): 44–85.
- DE VAAN, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- DEBRUNNER, Albert. *Griechische Wortbildungslehre*. Heidelberg: Carl Winter, 1917.
- DEONNA, W. „Trois, superlatif absolu.“ *L'Antiquité Classique*, t. 23, fasc. 2 (1954): 403–428.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- GEL: Liddell, George Henry, Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1940.
- GLRB: E. A. Sophocles. *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Vols I–II. New York: Frederick Ungar Publishing, 1957.
- HERDA, Alexander. „Burying a sage: the heroon of Thales in the agora of Miletos: With remarks on some other excavated Heroa and on cults and graves of the mythical founders of the city.“ Olivier Henry (éd.). *2èmes Rencontres d'archéologie de l'IFEA: Le Mort dans la ville. Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Age du Bronze à l'époque romaine*, Nov 2011, Istanbul, Turkey. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes, 2013, 67–122.
- JAGIĆ, V. „Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. Eine bibliographisch-lexicallische Studie, 2. Hälfte. Griechisch-slavisches Glossar mit einem slavisch-griechischen Wörterverzeichnis.“ *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe*, Bd. 43, Abh. 4 (1894): 1–72.
- JAGIĆ, V. „Die slavischen Composita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten.“ *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 20 (1898): 519–556.
- LAMPE, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1961.

- LAURENT, V. „Bibliographische Notizen und Mitteilungen.“ *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 48, H. 1 (1955): 183–288.
- LBG: *Lexikon zur byzantinischen gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, Bd. 1–2. Erich Trapp (Hrsg.). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.
- LEASE, Emory B. „The Number Three, Mysterious, Mystic, Magic.“ *Classical Philology*, Vol. 14, No. 1 (1919): 56–73.
- LEWIS, Charlton T., SHORT, Charles. *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1958.
- MARJANOVIĆ, Dragoljub. „The Term τρισκατάρατος in Byzantine and Serbian Medieval Literature.“ *Limes plus. Časopis za društvene i humanističke nauke* XIII/2 (2016): 109–128.
- MEHRLEIN, Rolf. „Drei.“ *Reallexikon für Antike und Christentum*. Theodor Klauser (Hrsg.). T. IV. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1959, 269–310.
- MIKLOSICH, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- MONTANARI, Franco. *The Brill Dictionary of Ancient Greek*. Leiden–Boston: Brill, 2015.
- MS: Fr. Miklosich (ed.). *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Vienna: apud Guilelmum Braumüller, 1858.
- NOVAKOVIĆ, Stojan. „Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom.“ *Starine JAZU* XVI (1884): 9–34.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- SIMEON, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- SJS: Josef Kurz, Zoe Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, I–V. Praha: Academia, Euroslavica, 1958–2016.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- SP: Franciszek Ślawski (red.). *Słownik prasłowiański*, 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: PAN, 1974–.
- SUDEC, Sandra. *Tvorba pridjeva u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku*. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2010.
- ŠLOSAR, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
- TACHIAOS, Antoine-Émile. „Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène.“ *Cyrrilomethodianum* I (1971): 131–182.
- USENER, Hermann. „Dreiheit.“ *Rheinisches Museum für Philologie*, N. F. Bd. LVIII (1903): 1–47, 161–208, 321–362.
- VAILLANT, André. *Grammaire comparée des langues slaves*, I–IV. Paris: Éditions Klincksieck, 1950–1974.
- ZETT, Robert. *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*. Köln–Wien: Böhlau, 1970.

Marija D. Vučković

SERBIAN CHURCH SLAVONIC COMPOUNDS
WITH THE INTENSIFYING COMPONENT 'THREE'

S u m m a r y

The paper examines the adjectival compounds with the intensifying first component 'three' in Serbian medieval sources. These compounds are mostly calques from Greek, and are already present in Old Church Slavonic. Two forms of the numerical component 'three' are attested in the Old Church Slavonic compounds: *trъ-* is more archaic and is the only form that occurs in elative adjectives, while *tri-* is a later form. In Serbian Church Slavonic materials, which include examples excerpted from dictionaries and published manuscripts, four forms of the numerical component 'three' in the given lexical category can be observed. However, the most common ones are the two aforementioned forms from the Old Church Slavonic inventory, with the latter being an innovation in the category of elative adjectives. Variant forms have been confirmed for many adjectives.

Two groups of adjectives are distinguished based on the difference in meaning and collocation. The first group comprises typical elative adjectives. It is demonstrated that their collocations mostly belong to the non-divine sphere, and that they are mostly calques from pre-Christian Greek lexemes, which were later Christianized. The second group consists of adjectives which mainly refer to God, the Greek models of which originated in the Christian period. These adjectives allude primarily to God's tripartite nature, but, owing to the symbolic value of the number three, they imply, at the same time, the completeness, perfection and infiniteness of the divine attributes, and, accordingly, fall into the category of elative adjectives. Being of high sacred value, the adjectives discussed here, apart from referring to basic theological doctrines, played a role in the construction of the cults of royal saints in the original Serbian sources – rulers from the Nemanjić dynasty, especially Stefan Nemanja, and also Prince Lazar and the Holy Branković family.

In the original Serbian medieval sources, elative adjective compounds beginning with *trъ-/tri-* occur primarily in the sacred genres, especially in hagiography and hymnography (like their Greek models in Byzantine literature), but they are also attested in sources belonging to secular genres, where they occur due to the sacredness of the main subject or of particular motifs, the purpose of the text, and the personality of the writer.

МАРИНА Ф. КУРЕШЕВИЋ

ОД КЊИШКОГ КА ВЕРНАКУЛАРНОМ:
ДВА НАЧИНА ЈЕЗИЧКОГ ИЗРАЖАВАЊА
У СПИСИМА СВЕТОГА САВЕ

Свети Сава и његов опус стоје на изворишту српске оригиналне књижевности и писмености. Припадајући различитим жанровима, његова дела одсликавају свестраност личности свог творца, а у њима употребљен језик доброг познаваоца вишег и нижег стила језичког изражавања. Стога су Савини списи погодан корпус за истраживања вертикалног раслојавања српскословенског језика.

Овај рад има за циљ да провери условљеност продора реченичних конструкција из старосрпског вернакулара, као и условљеност употребе типичних књишких конструкција жанром, односно предметом излагања, како би се потврдило постојање стилске диференцијације језичког изражавања од почетака оригиналне српске писмености. За предмет језичке анализе одабране су хипотактичке структуре за изражавање темпоралности, атрибутивности, као и начини изражавања императивности и будућности. То су функционално-семантичка поља која су могла бити исказана различитим функционално конкурентним језичким средствима, међу којима се разликују књишка, неутрална и вернакуларно обојена, од чијег избора и начина употребе зависи и стил језичког израза. Поред овога, као показатељ језичког стила разматран је и однос употребљених номиналних и вербалних средстава за исказивање истог значења.

Кључне речи: Карејски типик, Житије светог Симеона, Писмо студеничком игуману Спиридону, српскословенски језик, вертикално раслојавање језика

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рашки период у српској културној историји, који се у хронолошком смислу изједначава с временом владавине династије Немањић,

* Марина Ф. Курешевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Рад је настао у оквиру пројекта „Историја српског језика“ (бр. 178001), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

представља важну епоху у конституисању српске друштвене и националне свести. У то време српска књижевност се осамостаљује, настају први оригинални књижевни састави, а српски књижевно-језички израз, изникао из традиције писања на старословенском, обликује се и устаљује (Богдановић 2010: 195). Најважнији писац овог периода свакако је Растко Немањић, у монаштву назван Сава. Његово име стоји на изворишту многих токова, па и на изворишту српске оригиналне књижевности и писмености. Дела која му се данас приписују припадају различитим жанровима (хагиографији, химнографији, црквеноправној и епистоларној литератури) и на прави начин одсликавају свестраност његове личности, а језик употребљен у њима доброг познаваоца вишег и нижег стила језичког изражавања.

Као и целокупна српска средњовековна култура, која се као део Православне Славије налазила под византијским утицајем, и српски књижевнојезички израз развијао се по угледу на византијске језичке обрасце. И српску средњовековну писменост, као и остале словенске писмености настале на ћирилометодијевским основама, одликовала је хомогена диглосија, оличена у употреби два генетски сродна језичка система, српскословенског у функцији вишег и старосрпског („староштокавског“) у функцији нижег стила изражавања. Први је доминирао у богослужбеној литератури, а други у пословноправним списима. Иако су у основи јужнословенска, ова два језичка идиома су се разликовала на свим језичким нивоима, али највише на нивоу синтаксе и лексике, што је било условљено првенствено различитим комуникативним функцијама писаног и говорног језика. Тако на пример, писаном начину изражавања погодује употреба неких инфинитивних и партиципских конструкција, кондензатора реченичног садржаја у функцији исказивања субординираног значења, и апстрактна лексика, док у говорном језику (вернакулару), којем је својствен паратактички начин изражавања, доминира вербални начин изражавања, као и лексика конкретног значења.

Да су се та два језика, барем у најранијем периоду српске средњовековне писмености, осећала као два стила изражавања истог језика сведоче управо дела светог Саве. Он их је у зависности од теме комбиновао у оквиру истог текста, а контраст два језичка израза

најексплицитније је дошао до изражаја у Писму студеничком игуману Спиридону¹ (в. о томе детаљније у следећем поглављу). Међутим, треба напоменути да су се та два начина изражавања налазила на два екстремна пола језичког континуума којим су писана дела српске средњовековне писмености, између којих се распростирио цео спектар језичкостилских реализација. Приближавање књишког начина изражавања вернакулару није било стихијско. Оно је зависило најпре од жанра којем текст припада, а потом и од предмета приче, као и од других ванлингвистичких фактора (образованости писара, његовог односа према тексту итд.). Стога се често каже да се српска средњовековна језичка ситуација поред диглосије одликовала и постојањем читавог система „жанровски условљених стилова, одређених типом, карактером и садржином текста, али у појединим случајевима и ‘стилом епохе’“ (Грковић-Медјор 2007: 292). И овој појави изворишта се могу тражити у језикуписа који се везују за светог Саву.²

2. ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА ЈЕЗИКА СВЕТОГА САВЕ

Ослањајући се на истраживања својих претходника који су се бавили истом темом (В. Јагића, А. Белића и П. Ђорђевића, В. Ђоровића) али и на своја, П. Ивић је у студији из 1979. године дао своје опште коментаре о језику у списима³ светог Саве, који се и до данас показују тачним и који су увек добра полазна основа за детаљнија истраживања Савиног језика. У том раду он је запазио да је само у

¹ Још је П. Ивић (1979: 169), пишући о језику у списима светог Саве, рекао: „Свети Сава је родоначелник писања на српскословенском, али истовремено и писања на народном језику и комбиновању тих двају изражајних система у истом тексту.“

² В. Ђоровић (1928), први издавач и компилатор Савинихписа унутар истих корица, означио је следећих седамписа као Савине, без обзира на то да ли их је лично он саставио, или су настали под његовим надзором: Хиландарску повељу, Карејски, Хиландарски и Студенички типик, Симеоново житије и и Служба светом Симеону, као и Писмо Спиридону. Сва се она могу поделити на дела црквеноправног и она литерарног карактера. Савиним црквеноправним делима касније се прикључују још два састава: Номоканон (Крмчија) и Устав за држање псалтира (уп. Богдановић 1991: 149).

³ П. Ивић се у овој студији осврће на језик седамписа која је В. Ђоровић одредио као Савина.

Житију светог Симеона и у Служби употребљен чист српскословенски језик,⁴ док се у Карејском, Хиландарском и Студеничком типичу, као и у Писму студеничком игуману Спиридону „тај језик меша с народним, који понегде чак преовлађује“. Говорећи надаље о језику Хиландарске оснивачке повеље, као и о језику Писма игуману Спиридону, П. Ивић је скренуо пажњу и на појаву два језика као два нивоа језичког изражавања унутар истог текста, условљена предметом излагања. Највише пажње овај аутор је, међутим, посветио језику Хиландарског и Студеничког типика. Помно анализирајући фонетски и морфолошки систем језика у овим споменицима, П. Ивић је на основу употребљених „општештокавских“ (општесрпских) и дијалекатских језичких црта које одступају од старословенског наслеђа истакао да се анализом њиховог језика добија више података о живом говору Срба у Савино доба него анализом било којег другог споменика из тог времена писаног чистим народним језиком. Слична језичка ситуација констатована је и за Карејски типик (Младеновић 2008: 80–91). Поред тога што је свети Сава „дао изходнишне обрасце језичких типова који ће се у српској књижевности употребљавати вековима после њега“, П. Ивић на крају свог истраживања закључује и то да се Савино време одликовало много већом слободом у служењу тим начинима изражавања, будући да је у појединим текстовима нижег степена сакралности долазило и до мешавине црта ова два језичка система.

Анализирајући детаљније синтаксичке одлике Житија светог Симеона (предлошко-падежне синтагме, инфинитивну и партиципску фразу, као и хипотактичке структуре), Ј. Грковић-Мејџор (1996) закључује да је синтаксичка структура у овом делу у основи старословенска, што подразумева и присуство наслеђених синтаксичких грецизама⁵ као књишких црта у домену инфинитивне и партиципске фразе (забележена је по једна потврда резултативног *так* +

⁴ То су потврдиле и касније спроведене језичке анализе Службе светог Симеона (Грковић 1986) и Житија светог Симеона од светог Саве (Јерковић 1977; Грковић-Мејџор 1996).

⁵ Под синтаксичким грецизмима се подразумевају књишке црте које су у старословенском језику настале под директним или индиректним утицајем грчког језика. Међу њима се могу разликовати *синтаксички неологизми*, тј. црте са унутарјезичком мотивацијом које су још у старословенском стилизоване према грчким моделима или чија је фреквенција повећана под утицајем грчког језика

инфинитив и *еже* + инфинитив, супстантивизираниог инфинитива и партиципа 'чланом' *еже*, као и неколико случајева везе *къ* + акузатив за исказивање сврхе и веома честа употреба апсолутног датива⁶). Ауторка је такође запазила да се утицај народног језика у овом делу не огледа у употреби нових конструкција, већ пре свега у давању предности једној од конкурентних структура, оној која је постојала и у живој речи. Такав утицај нарочито је испољен у сфери предлошко-падежног система (нпр. у употреби везе *къ* + датив уместо слободног датива *циља*, у употреби везе *скрозѣ* + акузатив уместо слободног месног инструментала којим се означава простор који се цео прелази кретањем, у употреби слободног генитива уз глаголе са семантиком 'бојати се' уместо везе *отѣ* + генитив и сл.), али и у ширењу независног партиципа уместо личног глаголског облика, као и да-реченице уместо инфинитива у улози намерне реченице. Оваква ситуација постаће обележје српскословенског језика вишег стила у оригиналним делима српске средњовековне књижевности (уп. Грковић-Мејдор 2012: 290–291).

За разлику од ситуације у Житију, синтаксичко-семантичка анализа инфинитива и инфинитивних конструкција у Хиландарском типiku (Грковић-Мејдор 1997) потврдила је донекле другачију ситуацију. Инфинитив је поред канонских употреба, међу којима се разликују употребе књишког карактера и оне заједничке књижевном језику и вернакулару, забележен и унутар структура које имају вернакуларни карактер, а нису потврђене у старословенском. У питању су употребе инфинитива у перифрастичким конструкцијама (*ѣти* + инфинитив, *идати* + инфинитив, *не мози* + инфинитив) у функцији обележавања хипотетичког или императивног значења. Овакве употребе инфинитива упућују на нижи стил изражавања, тј. на онај стил који се приближава језичким обрасцима својственим усменој комуникацији, што се може објаснити наменом самог текста, као и предметом излагања (уп. Грковић-Мејдор 2012: 292).

и синтаксички калкови, тј. црте које представљају формалну имитацију грчке конструкције и притом нису унутарјезички мотивисане (Већерка 1997: 373, 375).

⁶ Анализи овог средства са синтаксичко-семантичког становишта посвећен је и рад В. Јерковић (1977).

3. ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА. КОРПУС

Циљ овог рада јесте да се синтаксичко-семантичком анализом језика одабраних дела светог Саве провери условљеност продора реченичних конструкција из старосрпског, као и употребе неких типично књишких језичких елемената жанром, односно предметом излагања, чиме би се потврдило постојање стилске диференцијације језичког изражавања од почетака оригиналне српске писмености. Таква анализа неминовно намеће основни методолошки поступак, а то је поређење са старословенском ситуацијом, с једне, и са ситуацијом у старосрпском, с друге стране. За предмет језичке анализе одабране су хипотактичке структуре за изражавање темпоралности, атрибутивности, као и начини изражавања императивности и будућности.⁷ То су функционално-семантичка поља која су могла бити исказана различитим функционално конкурентним језичким средствима, међу којима се разликују књишка, неутрална и вернакуларно обојена, од чијег избора и начина употребе зависи и стил језичког израза. Поред овога, као показатељ језичког стила разматран је и однос употребљених номиналних и вербалних средстава за исказивање истог значења. На виши стил књижевнојезичког изражавања указиваће употреба стилски маркираних лингвистичких средстава, тј. књишких црта, по којима се тај језик оштро супротставља вернакулару, процентуално чешћа употреба номиналних структура, као и употреба традиционалних морфолошких форми (наслеђених из

⁷ О средствима у оквиру функционално-семантичког поља темпоралности и атрибутивности којима је располагао српскословенски и о њиховом статусу унутар тог система, в. Курешевић 2015: 68–70. У недостатку посебне студије у којој се сумирају средства за изражавање будућности и императивности у српскословенском, а ослањајући се на чињеницу да је тај језик наследио граматичку структуру старословенског, основне информације преузели смо из граматики старословенског и црквенословенског језика: ХАБУРГАЕВ 1974: 264–272, GARDNER 1984: 118–120, Граматика 1993: 301–308, Већерка 1993: 174–185, Ремнёва и др. 1999: 104–105. Важне иноформације о средствима којима је располагао старосрпски језик за исказивање будуће радње налазимо у студији Ј. Грковић-Мејџор (2013: 139–170), као и у раду Г. Ружичића (1979), док корисне, мада фрагментарне, податке о императивним конструкцијама у старосрпском налазимо у Рјечнику из књижевних старина српских (Даничић 1863). Притом, напомињемо да се нисмо ограничили само на футур и императив као на посебне морфолошке облике, већ смо у разматрање узели и друга средства којима се значење будуће радње или императивности могло исказати.

старословенског). С друге стране, на нижи стил изражавања упућиваће употреба стилски неутралних језичких средстава, процентуално мања употреба номиналних структура, као и појава иновација у виду продора језичких средстава из вернакулара.

За корпус истраживања одабрана су три Савина дела – Карејски типик,⁸ Житије светог Симеона⁹ и Посланица игуману Спиридону¹⁰ – која репрезентују дела црквеноправног, хагиографског и епистоларног жанра у којима се опробао свети Сава.

4. АНАЛИЗА

4.1. Језичкостилска анализа Карејског типика

Овај типик се сматра најранијим Савиним делом. Настао је 1199. године за потребе новоосноване испоснице у Кареји у којој су боравили они који су желели да се одају строгом подвижничком животу, а касније је постао образац српском монаштву и ван Свете Горе. У његовој основи је скитски типик манастира Саве Освећеног у близини Јерусалима. Иако по природи припада црквеноправним делима, Сава га је обликовао на пријемчив књижевни начин, успешно сједињујући цитате из црквене литературе и свој израз пун љубави према онима који ће живети у строгим условима ћелије (Јовановић 2010: 10).¹¹

Карејски типик је, како је то П. Ивић (1979: 168) приметио, а А. Младеновић (2008: 80–91) потврдио фонетском и морфолошком анализом, писан српскословенским језиком с доста елемената пореклом

⁸ У основи анализираног издања овог текста (Свети Сава 1998: 3–11) налази се најстарији сачувани препис који се чува у Хиландару под сигнатуром AS 132/134, а настао је двадесетих-тридестих година XIII века.

⁹ Анализирано издање овог текста (Свети Сава 1998: 147–191) настало је на основу преписа из 1619. године из рукописа који се чува у збирци Народног музеја у Прагу (IX H 8: 79a–117a).

¹⁰ Анализирано издање текста (Свети Сава 1998: 223–229) донето је према издању Ђ. Даничића из Старина IV из 1872. године, јер је рукопис Отачника из XV века с преписом овог Савиног дела изгубљен.

¹¹ Илуструјући свој став примерима из Савиног језика, овај аутор наводи да се лични тон осећа у употреби првог лица једнине и множине презента, као и у употреби императива у другом лицу једнине или множине. Непосредност се губи употребом перифрастичних облика императива за треће лице једнине и множине, као и употребом безличних израза, којима се монашка правила уопштавају.

из тадашњег говорног српског језика, што су одлике српскословенског језика нижег стила (уп. Грковић-Мејдор 2012: 291–292). Таква ситуација забележена је и унутар структура које смо истраживали.

Међу хипотактичким структурама за исказивање атрибутивности, у овом типу забележена је доминантнија употреба номиналних него вербалних структура (64% : 36%). Номиналне структуре формализоване су активним партиципима презента којима се кондензује значење супстантивне или адјективне релативне реченице, а који су у односу на своја функционално конкурента средства представљали књишку црту (Курешевић 2015: 68). Њиховом употребом, поред стилске маркираности, постиже се и језгровитост изражавања. Овако употребљени активни партиципи потврђени су подједнако унутар цитата: *нѣхъ же (око не видѣ) ни оухо слыша ни на ср(ѣ)д(ѣ)це чл(о)в(ѣ)коу не в(ъ)зиде ѿ же оуго)това б(о)гъ любециидь юг(о) (4/3–5)*, али и ван њих: *оубрѣтохъ б(о)гонзѣбранънаѿ свѣтила. разлнчѣнымъ оубразы текоушѣ къ подвигоу д(оу)ховномоу (4/15–17)*. Иако су активни партиципи представљали књишка средства, у њиховој употреби нису забележена огрешења о књижевнојезичку норму на формалном плану, што указује на Савино веома добро познавање норме књижевног језика. Утицај вернакулара ипак је присутан. Међу малобројнијим вербалним структурама скоро у подједнаком односу су забележене релативне реченице уведене књишким релативизаторима (3×): *ѿгоже бо азъ оуоставлю по смрѣти своѣи въ тон келни, тѣ да прѣбываѣтъ до живота своѣго. непрѣдѣльнѣ ни оуъ когоже (6/16–18)*; и да избирають моужа б(о)гоуоазнива нѣже ѿстѣ п(о)добѣнь жити въ келни въ мѣстѣ томъ (6/20–22), или чѣто оузнати имѣтъ ѿже ѿстѣ въ мѣстѣ томъ... (10/20–22), као и оне уведене вернакуларним релативизаторима (2×): и чѣто оубрѣтаѣтъ се оу тон келни. или вини. или оуоуѣ. да не имѣтъ оузнати нашъ манастирь ни чѣсарѣ оу(ѣ) того (6/6–8); а чѣто же оуостаѣтъ пс(а)лтыра. то изыг(лаго)ли любо въ д(ѣ)не любо въ ноци (8/23–24).

Унутар функционално-семантичког поља темпоралности у Типику су забележене само номинална средства изражавања, активни партиципи презента и претерита у функцији герунда (80%): *тѣмъ же слышѣше то. всакомоу хотещомъ сп(а)сти се, подобаѣтъ подвижати се. шѣствовати тѣснѣмъ поутѣмъ (4/5–7)*; *тѣмъ же и азъ оукрѣпивъ свою немощъ. подвигохъ се ѿ велико силѣ моужини. оуствориохъ оуградоу светѣлоу доми... (4/16–18)*, као и унутар конструкције апсолутни датив (20%): *всакои же слоужбѣ съвѣшающѣи се концоу. [...] по ·ви· метан[ни] (8/18–21)*,

при чему је герунд стилски неутрално средство, а апсолутни датив књишка црта (Курешевих 2015: 69). У њиховој употреби не уочавају се одступања од норме књижевног језика.

Како је типик књига која прописује правила понашања у манастиру или монашкој ћелији, јасно је да су реченичне структуре за изражавање императивности биле најдоминантније. У делу текста који почиње речима *тѣмъ же сню заповѣдъ даю всѣмъ* (6/2) Сава најпре изговара забране. Њих формализује употребом конструкције да + (негирани) презент, при чему се на месту глагола среће и перифрастична конструкција *ѣти/ имати/ имѣти*¹² + инфинитив, која додатно у исказ уноси значење деонтичке модалности: *ни протъ да не имать области надъ товь келиовъ. ни нгоумень с(вѣ)т(а)го нашего манастира. ни инъ нѣтко ѿт(ъ) брат(н)е да не имать смощати живущаго въ келии сен с(вѣ)т(а)го савы* (6/3–6); *и что ѡбрѣтають се оу тон келии. или вино. или ѡвоше. да не иметь оузнати нашъ манастирь ннѣсарѣ ѿт(ъ) того. или нгоумень инѣмъ ѿт(ъ)давати, нь патѣ да дають се тоу ѿт(ъ) нашего манастира* (6/6–10). У наредном делу текста, који почиње речима *потомъ сиковъ ѡбразъ даваю да бывають*, следе препоруке понашања исказане на индиректан начин такође конструкцијом да + презент: *ѡгоже бо азъ ѡставляю по смръти своѣи въ тон келии, тѣ да прѣбывають до живота своѣго. непрѣмѣнны ни ѿт(ъ) когоже* (6/16–18); *да съвѣкоуплають се нгоумень с(вѣ)т(а)го манастира съ всею братниєю, и да избѣрають мѡужа б(о)гобѡгъазнива ... да по(сн)ають се... и тѣ всакоу ѡбласть да имать надъ келиєю товь, а манастирь ни нгоумень да не имать никѡеѣ области надъ товь келиовъ ... да не поставляютъ се нѣкто оу келии тон* (6/19–28). У делу текста који следи након речи *снѣ оуставъ оуставляю въ келии тон* (6/30), Сава изговара препоруке сваком ко жели живети у ћелији на најдиректнији начин, у форми императива: *ни масла ѡждѣ. ни вина пин ... масло ѡждѣ и вино пин. снѣ же вса пѣти дѣнне ѣдиноу днѣмъ да гаси ... масло ѡждѣ и вина въкоушан...* (6/32–8/2). Након тога следе упутства у којима Сава варира средства, али и лица којима се обраћа:

¹² У најранијем периоду старосрпског језика долазило је до аналошких уједначавања глагола *ѣти* 'узети' (*имѣ, имѣши*), *имати* 'узимати' (*имѣлю, имѣлѣши*) и *имѣти* 'имати' (*имѣамъ, имѣаши*), који имају заједнички ПИЕ корен *-em (уп. Даничић 1874: 292; Грковић-Мејѡр 2013: 120, 126), те се може претпоставити да су и у Карејском типичу облици изграђени од обе основе *имѣ-* и *имѣ-*, како је то А. Младеновић (2008: 89) запазио, употребљавају у истом значењу глагола 'имати'.

од императива исказаног у другом лицу: а что же останаѣтѣ пс(а)лтыра. то изыг(лаго)ли любо въ д(ь)не любо въ ноци (8/23–24), преко императива за треће лице једине: а къ рождьствоу х(рн)с(тов)оу пос(тъ). такоже и въ ины д(ь)ни оуставихомъ. боуди и тыги такожде (8/3–5), и конструкције да + презент: въ пѣти да држитъ се сиков(ь) оуставъ (8/7), до конструкције с безличним глаголом који исказује значење препоруке, блаже наредбе: по(о)добаѣтъ намъ съблюдати (10/7). Понекад чак употреби и презент: въ соуг(о)тоу же вѣтеръ быкаѣтъ такоже ицамо ѡбичан агрипнию. се же пѣваѣмъ на агрипнии ... потома. поѣмъ. канонъ. агрипние. и потома ѣтѣтъ се тетрьевангела глава една ... а потома начинаѣтъ се слоужба... (8/25–30). У завршном делу Типика, у којем исказује санкције за оне који се не придржавају установљених правила, Сава користи иста средства као на почетку – да + негирани презент: да не боудѣтъ потворено (10/19–20); и да не боудѣтъ прощенъ ни въ снемъ вѣцѣ (10/24–26).

Издажући поступно своје препоруке о томе како треба да изгледа живот у Карејској ћелији, Сава употребљава различита средства: презент (15,2%), императив (27,3%), конструкцију да + презент (45,4%), потом модалне конструкције с безличним глаголом подобаѣтъ (3%), као и перифразу ѣти / нѣѣти / нѣати + инфинитив (9,1%), при чему прва четири средства представљају заједничку црту књижевног и вернакуларног начина изражавања, а модалне инфинитивне конструкције с глаголом ѣти / нѣѣти / нѣати + инфинитив иновацију у књижевном језику пореклом из вернакулара (Даничић 1863, I: 407; Грковић-Мејџор 1997: 63–64). Употреба прескриптивног инфинитива, којим се исказује значење обавезног закона, ретко потврђена у старословенском (Ходова 1980: 228), а веома често у Хиландарском типику (Грковић-Мејџор 1997: 62), у Карејском типику није забележена.

Познато је да футур почетком XIII века у старосрпској писмености још увек није био граматикализована категорија, те да се то значење могло исказати различитим средствима, која нису у истој мери била заступљена у књижевном језику и у вернакулару.¹³ Стога избор одговарајућег средства може указивати на ниво

¹³ Српскословенска норма захтевала је употребу средстава наслеђених из старословенског, а то су: презент глагола оба вида, што је зависило од контекста (тзв. прости футур) и перифразе сачињене од помоћног модалног глагола нѣѣти, хотѣти или инхоактивног глагола начати + инфинитив глагола оба вида

језичкостилског начина изражавања. Футурско значење је у Типику индуковано из неколико структура: перифразе *хотѣти* + инфинитив (16,7%): *и дою аще и грѣшноу молитвоу. попатѣ нидѣти хоцете въ помощь себѣ* (6/14–16), перфективно употребљених глагола у презенту (33,3%): *троди бо плодъ своихъ снѣсте аще снѣ съвѣшите. и блажени боудете* (10/9–10), као и из вернакуларних структура *ѣти* / *нидѣти* / *нидати* + инфинитив (50%), забележених на месту предиката погодбене реченичне структуре унутар које исказују будућу хипотетичку радњу: *а ѿ иноумъ всемъ на волю възлагаю нгоуменъ. и всѣи брати. аще чинъ нидоутъ моци присѣщати брата живоущаго въ келни сѣи* (6/11–13); *аще ли кто снѣ прѣтворитъ и сьмоущати нидетъ живоущаго въ мѣстѣ семъ. или что оузмати нидетъ еже кетъ въ мѣстѣ томъ* (10/20–22). Једино се перфективном презенту у овој употреби може приписати књишки карактер, будући да таква употреба презента у старосрпским документима није потврђена (Грковић-Медјор 2013: 145–146). Избором конструкције *хотѣти* + инфинитив за исказивање будуће радње, познате и старословенском језику, књижевни језик се прилагођава говорном језику остајући у домену норме, бирајући средство које постоји и у живом говору, док употреба перифразе *ѣти* / *нидѣти* / *нидати* + инфинитив унутар условних реченица за исказивање будуће радње представља црту која је била карактеристична само за говорни језик (уп. Грковић-Медјор 2013: 139–170; Ružićić 1979).

Док анализа хипотактичких структура за исказивање атрибутивности и темпоралности, која је потврдила процентуалну предност номиналних у односу на вербалне структуре као и поштовање норме приликом њихове употребе, упућује на књижевни језик, анализа начина исказивања императивности и футура показују да је у питању језик који се избором средстава приближава говорним обрасцима – бирају се она средства која су постојала и у живом језику (стилски неутрално обојена, нпр. *хотѣти* + инфинитив у футурској употреби, или чисто вернакуларног карактера, нпр. *ѣти* / *нидѣти* / *нидати* + инфинитив у императивном значењу или у значењу хипотетичне будуће радње).

(тзв. сложени футур). С друге стране, у старосрпском се у овој употреби срећу и нека друга средства. Уп. литературу наведену у напмени бр. 7.

4.2. Језичкостилска анализа Житија светог Симеона

Ово житије, заједно са Службом светом Симеону, представља прво оригинално књижевно остварење у средњовековном смислу речи. Настајало је постепено. Прве биографске податке о оцу Сава је дао у Оснивачкој повељи манастира Хиландара (1198. године). Касније их понаваља и мало проширује у Хиландарском типикју (1199. године), да би тек 1207. године написао развијено житије свога оца као увод у Студенички типик. Ово дело припада ктиторским житијима и написано је по свим правилима овог жанра византијске књижевности (Богдановић 2010: 204). Изгледа да није било пуно преписивано и читано у средњем веку, што се објашњава чињеницом да није представљало самостално дело већ део Студеничког типика (Ђоровић 1928: XV). Специфику овог житија, која је истовремено и његова врлина, представља стил казивања који се одликује одмереним причањем без развијене реторичности, с пуно срдачности и човечности (Богдановић 2010: 205), у којем се скоро у једнаком односу смењују нарација, Савин говор, и монолог, лична обраћања Стефана Немање синовима.

Досадашње филолошке анализе језика овог дела потврдиле су да је оно писано високономираним српскословенским, у чију структуру су уткани многи синтаксички и лексички грецизми. Резултати наше анализе такође доприносе овом закључку.

Синтаксичко-семантичка анализа хипотактичких структура за исказивање темпоралности у овом делу потврдила је скоро апсолутну доминацију номиналних средстава изражавања (активних партиципа у функцији герунда и у оквиру конструкције апсолутног датива) над вербалним (временском реченицом). Временска реченица уведена књишким везником јгда потврђена је свега једним примером (0,1%): *ѣгда и вѣс(ѣ) мирѣ приобрѣщѣмъ тогда и вѣ гробѣ вѣселни сѣ* (156/23–24). Значење антериорности или симултаности много чешће бивало је исказивано активним партиципима презента или претерита у функцији герунда (67,4%), који су у скоро 100% случајева облички конгруирали са субјектом главне предикације, што је показатељ Савиног веома доброг владања нормом књижевног језика: *б(л)аженны же ѿт(ѣ)цѣ нашѣ и хти-торѣ г(о)сп(о)д(н)ѣ сѣмѣонѣ. походе постави игоумена сѣмоу мѣстоу светому* (168/29–31); *сѣю бо заповѣдѣ даю вамѣ. да любите брат(ѣ) брата. никое*

же не идоуѣша междѣ собою злѡбы (160/28–29); пришьдши бо съмрътъ вса си погоубит (156/19–20); аз же вѣса испльнивь. сътворихъ(ь) повелѣна ми нидь (180/20–21). У Житију је у истом значењу потврђен и веома висок проценат¹⁴ (31,5%) употребе активних партиципа унутар конструкције апсолутног датива, која је у српскословенској писмености имала књишки карактер (Курешевит 2015: 69). младенцоу емоу соуѣх двѡе крѣщеніе пріе (188/14–15); полоуноши же бившоу вѣтиша блажены старць (182/3–4). Притом, приликом употребе ове конструкције огрешења о књижевнојезичку норму на формалном плану забележена су у занемарљивом проценту.

Фреквентну употребу номиналних средстава бележимо и унутар функционално-семантичког поља атрибутивности. Активни партиципи су процентуално доминантнији у односу на релативну реченицу, када су иступали у својству именице (акт. птц. 73% : рел. реч. 27%): не любен бо брата своего бога не любить. богъ любы естъ. тѣмже любен бога и брата своего да любить (160/33–162/1), егоже бо любить г(оспод)ъ показѣтъ и. быеть же вѣсакогѡ с(ы)на егоже пріемлет (160/15–16), као и када су се ослањали на формални антецедент (акт. птц. 80% : рел. реч. 20%): сладка ж(е) ес(тъ) вѣсѣмъ приближающимъ се кн (160/20–21), прода вѣсе еже нидаше (166/9–10), док је релативна реченица незнатно учесталија од активног партиципа у атрибутивној употреби (акт. птц. 42% : рел. реч. 58%): и вѣздиже погыбшоую свою дѣдинѣ (148/15), и вѣзе еговѣ дѣщерѣ. за бл(а)город(ь)наго и любимаго сына. стефана егоже и нареѣ быти емѣ себѣ намѣстника (152/7–9). Поред изнетог, на високи стил изражавања упућују и други параметри: активни партиципи су увек били употребљени у конгруентном облику, релативна реченица била је уведена искључиво везницима

¹⁴ Уп. Јерковић 1977. Корисни подаци о фреквенцији и карактеристикама употребе апсолутног датива у овом делу дају се и у раду М. Михајловић (2018: 51–52), у којем се, поред тога, у упоредној анализи три житија писана српскословенским језиком расветљавају и односи употребе апсолутног датива и њему функционално конкурентне временске реченице (уп. Михајловић 2018: 102). Показује се да у Житију светога Симеона и Житију краља Милутина знатно претеже употреба апсолутног датива у односу на временску реченицу, чиме се потврђује да су ова два житија писана високим стилом српскословенског, док се Житије архиепископа Данила II одликује скоро уједначеном употребом апсолутног датива и њему конкурентне временске реченице, што упућује на нешто нижи књижевнојезички израз у овом делу.

пореклом из књишког регистра и структурирана према обрасцима виског стила (с релативизаторима који у огромном проценту конгруирају с антецедентом, и који су ретко екстрапонирани од њих). Императивност се у овом Савином делу исказује следећим средствима: перифразом да + презент (18,2%): и доухъ божѣи да почитѣть на ваю (162/7), императивом (76,2%): да любите братъ брата... сѣмъ... ты повиноуи се и къ послуухъ емоу боудн ... ты же ... не прѣобиди братаца своего. нъ нѣтън его къ почитѣти (160/28–33), перифразом имати + инфинитив (1,1%): и носѣ ваю да не имата потыкати се (160/6–7), инфинитивом (3,4%): да мы же нже по насъ до конца сего вѣка ... вѣннимати ѿ глаголюмъхъ (190/1–3), те конструкцијом естъ + датив + инфинитив (1,1%): оувѣдати же вѣмъ естъ (188/7). Сва средства забележена су и у старословенском језику, осим перифразе имати + инфинитив која има вернакуларно порекло (Даничић 1863, I: 407).¹⁵

У Житију смо забележили свега 9 структура којима се исказивала будућа радња, што је релативно мало имајући на уму дужину текста. У већини случајева (88,9%) у тој функцији је потврђен перфективни презент, књишка црта (Грковић-Мејдор 2013: 145–146): дан прѣмоудрѣвнѣи и прѣмоудрѣи боудѣтъ (176/1–2), док је у мањем проценту (11,1%) то значење формализовано перифразом хотѣти + инфинитив, која је имала подршку и у вернакулару (Грковић-Мејдор 2013: 146–152): еже є бо дрѣжече нѣтъи хоцете бога моцника сѣбѣ... (156/11). Није неважно истаћи да су сви примери забележени унутар цитата. Анализа структура које смо истраживали потврдила је да је језик овог дела добар представник српскословенског језика високог стила који се одликује процентуално чешћом употребом номиналних у односу на вербална средства у оквиру функционално-семантичких поља темпоралности и атрибутивности, поштовањем норме приликом њихове употребе, као и употребом средстава наслеђених из старословенског језика за исказивање императивности и будућности. Употреба средстава вернакуларног карактера потврђена је у веома малом проценту.

¹⁵ Ова конструкција у империтивној употреби потврђена је и Карејском типу (в. раније), као и у Хиландарском типу (Грковић-Мејдор 1997: 64).

4.3. Језичкостилска анализа Писма студеничком игуману Спиридону

Писмо које је свети Сава упутио студеничком игуману Спиридону са свог другог путовања у Свету земљу¹⁶ представља прво дело у српској средњовековној књижевности написано у епистоларној форми. У стилском погледу карактерише га сажетост (нерасплинутост), једноставан начин излагања без сувишних фигура (тежња ка свакодневном говору) и лични тон, по чему се уклапа у задате византијске моделе овог жанра (уп. Трифуновић 1990: 264). Оно је пример личног писма, пуног тоpline, упућеног пријатељу.

Још је П. Ивић (1979: 168) истакао да ово дело по реализацији језика најбоље одсликава принципе диглосије. У првом делу писма Сава се обраћа Спиридону званично као духовном сабрату, те тај део пише гласовима и облицима карактеристичним за српскословенски језик. У другом делу писма, који следи одмах након церемонијалног потписа, обраћа му се у сасвим промењеном тону, као пријатељу, што се на језичком плану испољава преласком на старосрпски језик, који се одликује својим, донекле другачијим, регистром фонетских и морфолошких средстава.

Поред гласова и облика, два дела Савиног писма разликују се и избором и начином употребе средстава за исказивање атрибутивности, темпоралности, императивности и будућности. Тако је, на пример, у првом делу писма забележено укупно седам хипотактичких структура у значењу атрибутивности, које се нешто чешће формализовало номиналном формом (тј. активним партиципом) (4×): миръ же въсемь соущимъ и работающимъ домоу святаго спасена (224/22–23); и благословеща васъ благословлю (226/3); а зла творещихъ вамъ проклиная (226/4), него вербалном структуром (тј. релативном реченицом) (3×): иже боудеть оуть насъ живъ къ вамъ да възвратит се, а кога смъртъ потребоудеть, молитва ваша да прѣбоудеть съ нимъ (224/15–17); ты же чловѣче равнодушне, владикѡ мон ... иже коупно насладишове се въ домоу божи (224/17–19). Књишки карактер ових структура огледа се у употреби активних партиципа којима се кондензује значење релативних супстантивних реченица, што је представљало стилско средство, као

¹⁶ Према истраживањима В. Ђоровића (1928: XXIX), ово путовање се десило током 1233. године.

и релативизатора *j- основе за увођење супстантивних релативних реченица (Курешевић 2015: 68–69). Само у једном случају бележи се и продор релативизатора *k- основе из вернакуларног лексичког регистра (а кога сьдрьтъ потрѣбоуєтъ). У другом делу писма забележене су две вербалне структуре, формализоване у складу с говорним обрасцима – обе релативне реченице адјективног типа уведене су апсолутним релативизатором *k- основе: и оудю ти оуброуьць што ми соу сѣмо даровали [...] и каинцькъ чѣто сьмь оубрѣль (226/20–22).

Међу хипотактичким структурама за исказивање темпоралности у тексту писма нису забележене књишке црте, већ само средства заједничка књижевном језику и вернакулару, а то су активни партицип у функцији герунда (1×): поклоны ѡбидохоуь светаа мѣста (224/12) и реченица (2×), при чему је она у првом делу била уведена везником из књишког лексичког регистра: егда вьса сѣа сьврьшхоуь, тогда спостиже ни поутни троудь (224/12–13), а у другом делу везником из вернакуларног лексичког регистра: и кьда се оузвращоу, ако боудоу животоуьн и богъ дастъ, до пролѣтѣа хоцоу оу вась быти ... (226/28–29).

За исказивање императивности свети Сава у оба дела писма нешто чешће користи перифразу да + презент (58,8%), него императив (41,2%), што су средства заједничка вишем и нижем стилу изражавања, при чему су облици глагола у презенту у првом делу текста употребљени у складу с нормом књижевног језика: иже боудеть ѡтъ насъ живь кь вамь да вьзвратит се, а кога сьдрьтъ потрѣбоуєтъ, молитва ваша да прѣбоудеть сь нимь (224/15–17); мирь божїи да излєет се вь срьдьца ваша (226/2–3); да не боудеть на нихъ милость божїа [...] и да погыбноуьтъ ѣако безоумнїи арїи (226/4–6), а у другом према вернакуларним моделима: да ми имашь молитвоу (226/14); да є виноу ѡ чрѣслехъ твоихъ (226/16); да ти боуде на потрѣбе и да га носишь при себе (226/23). Кад су у питању императивне форме, разлика је у томе што су у првом делу писма забележене и архаичне форме императива глагола быти за 3. лице једине: мирь же тебе божьствьнїи боуди (224/21); благодеть же господа нашего исоуса христа [...] боуди вьсегда сь (вьсѣ)ми вами, аминь (226/6–8).

Футурско значење свети Сава у овом делу исказује помоћу помоћног глагола хотѣти и инфинитива глагола (67%): нти хоцоу оу александрию кь патріархоу (226/26); и кьда се оузвращоу, ако боудоу животоуьн и богъ дастъ, до пролѣтѣа хоцоу оу вась быти... (226/28–29), и, уколико

се налазила унутар зависне реченице, перифразом *идѣти/идати + инфинитив* (33%): *аще кто идать блазнить се, нь ти се не съблазни се* (226/34–228/1). Оба средства су имала ослонац у говорном језику, али је прво било истовремено и одлика књижевног језика, док је друго чиста вернакуларна црта (уп. Грковић-Мејдор 2013: 146–152; 154–157; Ružičić 1979).

Анализа хипотактичких структура за исказивање атрибутивности и темпоралности, као и начина изражавања императивности и будућности у Савином Писму Спиридону потврђује раније изречене ставове поводом језика овог дела, а то је да се у њему у зависности од тона изражавања (званичан~пријатељски, тј. формалан~неформалан) смењују два начина језичког изражавања, која се међусобно супротстављају по избору и начину употребе средстава за исказивање истог значења. Званичан тон преферира употребу стилски маркираних средстава (нпр. партиципа у функцији именице), док за пријатељки тон изражавања употреба таквих средстава није карактеристична. Званичан тон захтева и употребу зависних реченица уведених књишким везницима, као и традиционалних морфолошки форми за исказивање императивности (форма *буди* за 3. лице једнине), док лични тон изражавања дозвољава и употребу реченица уведених вернакуларним везницима, као и изражавања *футура* помоћу средстава која постоје и у вернакулару (*хотѣти + инфинитив* у независним и перифразом *идѣти/идати + инфинитив* у зависним реченицама).

5. ЗАКЉУЧАК

Истраживање је показало да се анализирани Савини списи, иако у основи писани српскословенским језиком, разликују међусобом по избору и фреквенцији употребљених средстава. Особености њихове употребе диктирали су многи фактори – жанр, тип дискурса (да ли је у питању нарација, давање препорука, лично обраћање и сл.) и садржина текста.

Језик Житија светога Симеона, жанровски високо позиционираним Савином делу према степену сакралности у пирамиди жанрова (Толстој 2004: 153), одликује се највећим процентом употребе номиналних средстава и стилски маркираних језичких елемената

(в. табелу). У језику овог Савиног дела није запажен продор вернакуларних реченичних образаца, док су књишка средства употребљена у складу с нормом књижевног језика.

Табела: Процентуални приказ резултата анализе у три Савина дела

		Житије светог Симеона	Карејски типик	Посланица игуману Спиридону	
				1. део	2. део
ф-с поље	Средства изражавања ¹⁷				
арбутивност	у функцији именице: акт. птц. (књиш.): рел. реч.	73% : 27%	64% : 36%	67% : 33%	/
	у функцији придева: акт. птц. (књиш.): рел. реч.	42% : 58% – поштује се норма српсл.	64% : 36% – продиру везници из стсрп.	0% : 100% – продиру везници из стсрп.	0% : 100% – продиру везници из стсрп.
темпоралност	јегда-реченица герунд апсолутни датив (књиш.)	0,1% 67,4% 31,5% – поштује се норма српсл.	/ 80% 20% – поштује се норма српсл.	50% 50% /	100% / / – продиру везници из стсрп.
императивност	да + през. императив инфинитив имати/имѣти + инф. (верн.)	18,2% 76,2% 3,4% 1,1%	45,4% 27,3% 0% 9,1%	58,8% 41,2%	
	есть + дат. + инф. безл. гл. + инф през.	1,1% / /	0% 3% 15,2%	– поштује се норма српсл.	– продиру облици из стсрп.
изражавање будућности	перф. през. (књиш.) хотѣти+инф. јети/имѣти/имати + инф. у зав. реч.(верн.)	88,9% 11,1% /	33,3% 16,7% 50%		/ 67% 33%

У Карејском типикy, тексту нешто нижег степена сакралности од житија, доминирају стилски неутрална средства, док је употреба књишких и вернакуларних средстава забележена у мањем проценту.

¹⁷ Одредницом *књиш.*, односно *верн.* означили смо статус књишког, односно средства продрлог из вернакулара. Средства заједничка књишком и вернакуларном начину изражавања нису уз себе имала никакву ознаку.

Књишка средства употребљена су у складу с нормом књижевног језика, док се продор вернакуларних средстава објашњава садржином текста (која није у свим деловима искључиво сакрална) и типом дискурса (у деловима текста с инструкцијама, који се стилски ослањају на говорне обрасце).

Писмо студеничком игуману Спиридону представља Савино дело у којем тежња ка говорним обрасцима највише долази до изражаја, што је једно од основних обележја посланице као средњовековног жанра. У њој је забележен најмањи проценат номиналних средстава, те и књишких црта, уз највећи проценат употребе вербалних и вернакуларних средстава.

Процентуални преглед резултата спроведеног истраживања на језику дела светог Саве потврђује запажања да се од почетка српске писмености језички израз прилагођавао жанру, теми о којој саопштава, као и типу дискурса, те да се кретао од књишког језика високог стила ка вернакуларном начину изражавања. Приближавање књишког начина изражавања вернакуларном на синтаксичком плану у списима светог Саве испољавало се у основи на два начина: избором једног од конкурентних језичких елемената за изражавање истог значења из регистра наслеђених синтаксичко-семантичких средстава књижевног језика, и то оног које постоји и у вернакулару, при чему се остаје у домену норме књижевног језика,¹⁸ и употребом новог средства, пореклом из вернакулара, чија употреба нарушава норму књижевног језика, али обезбеђује бољу разумљивост текста (Грковић-Мејдор 2012: 290–292). У синтаксичким истраживањима начина вертикалне раслојености српскословенског језика потврђен је још један начин – прожимање црта из књишког и вернакуларног регистра унутар исте реченичне целине¹⁹ – који није толико заступљен у језику списа светог Саве.

¹⁸ Напомињемо да је норма књижевног језика у средњем веку била имплицитно дефинисана, те да се одражавала кроз верно преписивање и подражавање ауторитативних текстова, тј. језичких образаца. При том је „еталон српскословенске норме био старословенски текст“ (Грковић-Мејдор 2007: 253–254).

¹⁹ Овај начин приближавања књишког језика вернакуларним обрасцима илуструју појаве попут реченице која се гради по вернакуларним моделима уз задржавање црквенословенске лексике, употреба књишких средстава коју прати огрешење о књижевнојезичку норму на формалном и функционалном плану и сл. (уп. Курешевић 2016: 143–146).

ИЗВОРИ

- „Житије светог Симеона.“ Томислав Јовановић (прир. и прев.). Свети Сава. *Сабрана дела*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998, 147–191.
- „Карејски типик.“ Томислав Јовановић (прир. и прев.). Свети Сава. *Сабрана дела*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998, 3–11.
- „Писмо студеничком игуману Спиридону.“ Томислав Јовановић (прир. и прев.). Свети Сава. *Сабрана дела*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998, 223–229.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Димитрије. *Историја стваре српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
- Богдановић, Димитрије. „Свети Сава.“ *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности*, књ. 1. Свети Сава. Томислав Јовановић (прир.). Нови Сад: Матица српска, 2010, 195–208.
- Граматица 1993: Иван Дуриданов (ред.). *Граматица на старобългарскиј език. Фонетика. Морфологија. Синтаксис*. Софија: Българска академия на науките, 1993.
- Грицкат, Ирена. „О неким видовима историјскојезичких истраживања (на српском материјалу с краја 17. и почетком 18. века).“ *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XI (1968): 39–45.
- Грковић, Јасмина. *Софијска служба Светом Сави: ђалеографска, ортографска и језичка испитивања*. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1986.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „О синтаксичким одликама ‘Житија Св. Симеона’ од Св. Саве.“ *Научни састај слависти у Вукове дане* 25/2 (1996): 43–56.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „Инфинитив у Хиландарском типичу Светог Саве.“ *Силаживање мошћима Светог Саве 1549–1994*. Зборник радова. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997, 55–64.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „О функционалности раслојености српскословенског језика.“ *Кирило-Методијевски студии* 21. Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас (2012): 288–299.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. *Историјска лингвистика: коинитивно-типолошке студије*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.
- Даничић, Ђуро. *Рјечник из књижевних стварања српских*, књ. I, А–К. У Биограду: у Државној штампарији, 1863.
- Даничић, Ђуро. *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII века*. У Биограду: Државна штампарија, 1874.

- ИВИЋ, Павле. „О језику у списима Светога Саве.“ Војислав Ђурић (ур.). *Међународни научни скуп Сава Немањић – свети Сава, историја и предање*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979, 167–175.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. „Апсолутни датив у ‘Житију светог Симеона’ од светог Саве.“ *Зборник Владимира Мошина*. Београд, 1977, 117–124.
- ЈОВАНОВИЋ, Томислав. „Свети Сава.“ Свети Сава. *Сабрана дела*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998, [VII]–XXXII.
- ЈОВАНОВИЋ, Томислав. „Књижевни рад Светога Саве.“ *Анџолоџијска едиција Десет векова српске књижевности*, књ. 1. *Свети Сава*. Нови Сад: Матица српска, 2010, 7–17.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. „Проучавање хипотактичких структура и њихова улога у расветљавању функционалностилске раслојености српскословенског језика.“ Ј. Грковић-Мејдор, В. Ружић (ур.). *Српски језик и његове норме: дијахроно-синхрони аспекти*. Лингвистичке свеске 10 (2015): 64–82.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. „Ка дефинисању црквенословенског језика нижег стила: на примеру исказивања семантичке субординације.“ Anatolij A. Alekseev, Nikolaj P. Antropov, Anna G. Kretschmer, Fedor B. Poljakov, Svetlana M. Tolstaja (Hrsg.). *Slawische Geisteskultur: ethnolinguistische und philologische Forschung*, Teil 2. Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2016, 133–150.
- МИХАЈЛОВИЋ, Марија. *Реченичне структуре за исказивање семантичке субординације у Житију Светиога Симеона од Светиога Саве*. Мастер рад. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Филолошке напомене о Карејском типичу Светога Саве.“ *Историја српског језика: одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008, 80–91.
- РЕМНЁВА, М. Л. и др. *Церковнославянский язык: грамматика с текстами и словарем*. Москва: Издательство Московского университета, 1999.
- СВЕТИ САВА. *Сабрана дела*. Томислав Јовановић (прир. и прев.). Београд: Српска књижевна задруга, 1998.
- ТОЛСТОЈ, Никита И. „Однос старог српског књишког (писаног) језика према старом словенском језику.“ *Сјудије и чланци из историје српског књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, 2004, 148–156.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Друго, допуњено издање. Београд: Нолит, 1990.
- ЂОРОВИЋ, Владимир. „Предговор.“ *Дела старих српских писаца*, књ. 1. *Сјиси св. Саве*. Београд – Ср. Карловци: СКА, 1928, [I]–LXIII.
- ХАБУРГАЕВ, Г. А. *Старославянский язык*. Москва: Просвещение, 1974.
- ХОДОВА, К. И. *Простое предложение в старославянском языке*. Москва: Наука, 1980.
- GARDINER, S.C. *Old Church Slavonic. An Elementary grammar*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984.
- RUŽIČIĆ, Gojko. An Old Serbain Verbal Construction. *Folia Slavica* 3/1–2 (1979): 210–215.

VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, II. *Die innere Satzstruktur*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher Verlag, 1993.

VEČERKA, Radoslav. „The Influence of Greek on Old Church Slavonic.“ *Byzantinoslavica* 58/2 (1997): 363–386.

Marina F. Kurešević

FROM THE LITERARY TO THE VERNACULAR:
TWO MODES OF LINGUISTIC EXPRESSION
IN THE WRITINGS OF SAINT SAVA

S u m m a r y

Saint Sava and his oeuvre belong to the sources of original Serbian literature and its language. His works, which belong to different genres, reflect the versatility of his personality, whereas the language reveals a person familiar with both higher and lower styles of linguistic expression. For this reason, Sava's writings are a suitable corpus for the study of the vertical stratification of the Serbian language.

The paper examines whether the adoption of sentence constructions from the old Serbian language and typical literary constructions were determined by the genre, or the topic, seeking to confirm the stylistic differentiation of linguistic expressions since the very beginnings of the original Serbian literary tradition. Hypotactic structures expressing temporality and attribution and the means of expressing imperativity and future are chosen as the subject of linguistic analysis. Among the observed linguistic structures it is possible to identify literary and neutral means, as well as those bearing a vernacular overtone, and their choice and use determine the style of linguistic expression. Furthermore, the ratio of nominal and verbal means used to express the same meaning has also been analyzed as an indicator of the linguistic style. The results of the analysis are presented in percentages and summarized so that they can be compared.

The study has found that there are differences among Saint Sava's writings in terms of the percentages of the analyzed means. It has been confirmed that the highest percentage of literary traits correlates with the percentually dominant use of nominal means, which is indicative of an elevated style of linguistic expression. This is the case with the "Life of Saint Simeon", one of Sava's main religious writings. The lowering of the style to approximate the linguistic patterns inherent to the vernacular (oral) communication is reflected in a more frequent choice of neutral means or those bearing a vernacular overtone, depending on the genre, the type of discourse to which the text belongs, and the tone of expression (formal~informal, i.e. official~friendly), and this may be observed in the language of the "Karyes Typikon" and the "Letter to the Hegumen of Studenica Spiridon", i.e. Sava's writings that have a less sacred character than a hagiography.

СТАРОСЛОВЕНСКО И СРПСКО НАСЛЕЂЕ 2
НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ ✧ СВЕТИ ЂИРИЛО ✧ СВЕТИ САВА
869–1219–2019

Издавач
Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд
isj@isj.sanu.ac.rs; www.isj-sanu.rs

За издавача: Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти прилога
Марта Ж. Бјелетић, Станоје Бојанин, Драгиша П. Бојовић,
Игор Б. Борозан, Ђорђе П. Бубало, Зорица Витић, Драган Војводић,
Јасмина Грковић-Мејџор, Илона Јанишкова, Гордана Јовановић,
Љиљана Јухас-Георгиевска, Роман Николајевич Кривко,
Александар Б. Лома, Тамара Матовић, Предраг Обућина,
Гордана Павловић-Лажетић, Даница Петровић, Срђан Пириватрић,
Владислав Пузовић, Јованка Радић, Милан Радујко, Виктор Д. Савић,
Владимир М. Симић, Вања Станишић, Љиљана Стошић,
Татјана С. Суботин-Голубовић, Светлана Томин, Ирена Шпадијер

Превод
Аутори појединих прилога, Орсат Лигорио (латински),
Јулија Л. Шапић (руски), Милица Шевкушић (енглески)

Лектура
Ивана Безрукова, Катарина Митрићевић-Штепанек,
Предраг Обућина, Јованка Радић, Олга Савеска,
Виктор Д. Савић, Јулија Л. Шапић, Милица Шевкушић

Техничко уређивање: Виктор Д. Савић

Припрема за штампу и ликовна обрада: Александар Илчић

Дизајн корица и насловних страна: Мирослав Лазич

Цртеж на корицама: Наташа Животић

Штампа: ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

Тираж: 500 примерака

ISBN 978-86-805000-0-0
978-86-805000-0-0

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)

821.163.41.09(082)

27-36:929 Ћирило, свети(082)

271.222(497.11)-726.1-36:929 Сава, свети(082)

НАСЛЕЂЕ и стварање. Свети Ћирило. Свети Сава : 869–1219–2019. 1 /
[уредници Јованка Радић, Виктор Савић]. – Београд : Институт за српски
језик САНУ, 2019 (Београд : Планета принт). – XV, 382 стр. : илустр., факс. ;
24 см. – (Старословенско и српско наслеђе ; 2)

На спор. насл. стр. : Sanctoꝝ Cyrilli & Sabbæ patrimonivm & posteriora qvæ
eo strvcta svnt : DCCCLXIX–MCCXIX–MMXIX ; 1. – Тираж 500. – Увод: стр.
VII–VIII. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија
уз сваки рад.

ISBN 978-86-82873-70-9

ISBN 978-86-82873-76-1 (за низ)

- а) Ћирило, свети (826–869) – Зборници
- б) Сава, свети (око 1174–1235) – Зборници
- в) Српски језик – Зборници
- г) Српска књижевност – Зборници

COBISS.SR-ID 281907468